

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

<https://doi.org/10.32523/10.32523/2616-7255-2024-149-4>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№4 (149)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редактор:
Сыдықов Ерлан Бәтташұлы,
т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

<i>Бас редактордың орынбасары</i> жауапты редактор (Тарихи ғылымдар)	Жанбосинова Альбина, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
<i>Бас редактордың орынбасары (философия)</i>	Медеуова Кульшат, ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
<i>Бас редактордың орынбасары (Дінтану)</i>	Калиев Каскырбек, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Аблажей Наталья	т.ғ.д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей
Аманжолова Дина	т.ғ.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Гагарина Динара	PhD, Эрланген – Нюрнберг Университеті, Нюрнберг, Германия
Дашковский Петр	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Дэйв Бхавна	PhD, профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания
Есенова Саулеш	Ph.D, қауымдастырылған профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада
Иванов Сергей	т.ғ.к., Қырғыз ұлттық университеті. Баласағына, Бішкек, Қырғызстан
Йовита Раду	PhD., профессор, Эберхард Карлс Тюбинген Университеті Нью-Йорк Университеті Макс Планк Қоғамы, Тюбинген, Германия
Киндлер Роберт	PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты, Берлин, Германия
Ковальская Светлана	т.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ларюэль Марлен	PhD, профессор, Джордж Вашингтон Университеті, Вашингтон, АҚШ
Мажитова Жанна	т.ғ.д., профессор, Астана Медицина Университеті, Астана, Қазақстан
Меньковский Вячеслав	т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь
Наглер Анатолий	PhD, профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия
Охайон Изабель	PhD, профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция
Сабитов Жаксылық	PhD, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
Сактаганова Зауреш	т.ғ.д., профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Таймагамбетов Жакен	т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
Томохико Уяма	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Умиткалиев Улан	т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы , Астана, Қазақстан
Фальков Яков	PhD, Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан
Амангельдиев Асан	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бекус Нелли	PhD, профессор Эксетер университеті, Ұлыбритания
Бисенова Алима	PhD, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
Дидикин Антон	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан
Иващенко Яна	м.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Ресей христиан гуманитарлық академиясының, Санкт-Петербург, Ресей

ДІНТАНУ

Али Айтен	PhD, профессор, Мармара Университеті, Ыстамбұл, Түркия
Досай Кенжетай	ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
Муминов Әшірбек	т.ғ.д., профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениетін зерттеу орталығы – IRCICA, Ыстамбұл, Түркия
Рачиуса Эгдунас	PhD, профессор, Витаутас Магнус университеті, Каунас, Литва
Шағырбай Алмасбек	PhD, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институты ШЖҚ РМК ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті
Шаповал Юлия	ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шенай Бюлент	PhD, профессор, Улыдаг Университеті, Бурса, Түркия
Ярлыкапов Ахмет	т.ғ.к., Ресей СІМ МГИМО Еуроазиялық зерттеулер орталығы, Мәскеу, Ресей

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2.

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Техникалық хатшы: Амангельдиев А. +7(747)795-56-33

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

Editor-in-Chief:
Sydykov Yerlan Battashevich,
Doctor of Historical Sc., Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Responsible
editor (Historical sciences)

Deputy Editor-in-Chief
(Philosophy)

Deputy Editor-in-Chief
(Religious studies)

Zhanbossinova Albina, *Doctor of Historical Sc., Prof.,*
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Medeuova Kulshat, *Doctor of Historical Sc., Prof.,*
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kaliyev Kaskyrbek, *Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov*
Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board:
HISTORICAL SCIENCES

Ablazhey Nataliya	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Amanzholova Dina	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia
Davé Bhavna	Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, London, United Kingdom
Dashkovckiy Petr	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Gagarina Dinara	Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany
Yessenova Saulesh	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada
Ivanov Sergey	Ph.D of Historical Sciences, Associate professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Ioviță Radu	Doctor of Philosophy, Professor, Eberhard Karls University of Tübingen New York University Max Planck Society, Tübingen, Germany
Kindler Robert	Doctor of Philosophy, Professor, of East European history at Freie Universität Berlin, Germany
Kovalskaya Svetlana	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Laruelle Marlen	Doctor of Philosophy, Professor, The George Washington University, Washington, USA
Mazhitova Zhanna	Doctor of Historical Sc., Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
Menkovsky Viachaslau	Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Nagler Anatoli	Doctor of Philosophy, Professor, Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany
Ohayon Isabelle	Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France
Sabitov Zhaxylyk	Doctor of Philosophy, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
Saktaganova Zauresh	Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan
Taimagambetov Zhaken	Doctor of Historical Sc., Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Umitkaliev Ulan	Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Falkov Yakov	Doctor of Philosophy, Tel Aviv University, Herzliya, Israel

PHILOSOPHY

Abdina Ainur	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan
Amangeldiev Asan	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Bekus Nelly	Doctor of Philosophy, Professor, University of Exeter, UK
Bisenova Alima	Doctor of Philosophy, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
Didikin Anton	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Maqсут Narikbayev University, Astana, Kazakhstan
Ivashchenko Yana	Doctor of Culturology, Professor, Vice-Rector for Research Russian Christian Academy for the Humanities, St. Petersburg, Russia

RELIGIOUS STUDIES

Ali Ayten	Doctor of Philosophy, Professor, Marmara University, Istanbul, Türkiye
Kenzhetai Dosai	Doctor of Philosophy, Professor, University. Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan
Muminov Ashirbek	Doctor of Historical Sc., Professor, Research Center For Islamic History, Art and Culture – IRCICA, Istanbul, Turkey
Račius Egdūnas	Doctor of Philosophy, Islamic Studies, Professor at Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Shagirbayev Almasbek	Doctor of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies, Almaty, Kazakhstan
Shapoval Yulia	Doctor of Philosophy, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Şenay Bülent	Doctor of Philosophy, Prof., Uludağ University, Bursa, Turkey
Yarlykapov Akhmet	Ph.D of Historical Sciences, Center for Euro-Asian Studies at the Institute of International Relations MGIMO of the Ministry of Foreign Affairs of Russia, Moscow, Russia

Editorial address: 2, Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Technical secretary: Amangeldiev A., +7(747)795-56-33

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number

No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 10 copies.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

Главный редактор:
Сыдыков Ерлан Батташевич,
д.и.н., проф.,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора –
ответственный редактор
(Исторические науки)

Жанбосинова Альбина, д.и.н., проф.,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора
(Философия)

Медеуова Кульшат, д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора
(Религиоведение)

Калиев Каскырбек, PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия:

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аблажей Наталья	<i>д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН,</i> <i>Новосибирск, Россия</i>
Аманжолова Дина	<i>д.и.н., профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия</i>
Гагарина Динара	<i>PhD, Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия</i>
Дашковский Петр	<i>д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул,</i> <i>Россия</i>
Дэйв Бхавна	<i>PhD, профессор, Школа восточных и африканских исследований</i> <i>Лондонского университета, Лондон, Великобритания</i>
Есенова Саулеш	<i>PhD, ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада</i>
Иванов Сергей	<i>к.и.н., ассоц. профессор, Кыргызский национальный университет им.</i> <i>Баласагына, Бишкек, Кыргызстан</i>
Йовита Раду	<i>PhD, профессор, Университет Эберхарда Карлса в Тюбингене Нью-</i> <i>Йоркский университет Общество Макса Планка, Тюбинген, Германия</i>
Киндлер Роберт	<i>PhD, профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета,</i> <i>Берлин, Германия</i>
Ковальская Светлана	<i>д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет</i> <i>им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Ларюэль Марлен	<i>PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США</i>
Мажитова Жанна	<i>д.и.н., профессор, НАО «Медицинский университет Астана», Астана,</i> <i>Казахстан</i>
Меньковский Вячеслав	<i>д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск,</i> <i>Беларусь</i>
Наглер Анатолий	<i>PhD, профессор, Германский археологический институт, Берлин,</i> <i>Германия</i>
Охайон Изабель	<i>PhD, профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной</i> <i>Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция</i>
Сабитов Жаксылык	<i>PhD, Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан</i>
Сактаганова Зауреш	<i>д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени академика</i> <i>Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан</i>
Таймагамбетов Жакен	<i>д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан</i>
Томохико Уяма	<i>д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония</i>
Умиткалиев Улан	<i>к.ист.н., ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Фальков Яков	<i>PhD, Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль</i>

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур	д.ф.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан
Амангельдиев Асан	PhD, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Бекус Нелли	PhD, профессор, Университет Экзетер, Великобритания
Бисенова Алима	доцент, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан
Дидикин Антон	д.ф.н., ассоциированный профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан
Иващенко Яна	д.к.н., профессор, Русская христианская гуманитарная академия имени Ф.М. Достоевского, Санкт-Петербург, Россия

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Али Айтен	PhD, профессор, Университет Marmara, Стамбул, Турция
Досай Кенжетай	д.ф.н., профессор, Университет им. Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан
Муминов Аширбек	д.и.н., профессор, Исследовательский центр Исламской истории, искусства и культуры – IRCICA, Стамбул, Турция
Рачиуса Эгдунас	PhD, профессор университета Витаутаса Великого, Каунас, Литва
Шағырбай Алмасбек	PhD, профессор, Институт философии, политологии и религиоведения, Комитет науки МНВО РК
Шаповал Юлия	д.ф.н., ассоциированный профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шенай Бюлент	Ph.D, профессор, Университет Uludağ, Бурса, Турция
Ярлыкапов Ахмет	к.и.н., Центр евроазиатских исследований ИМИ МГИМО МИД России, Москва, Россия

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2,

E-mail: vest_hist@enu.kz.

Технический секретарь: Амангельдин А. +7(747)795-56-33

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172) 709-500, (вн. 31-413)

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

G. Alpyspaeva, K. Dzhumagaliyeva, G. Sametova <i>"The church is taken away by force": letters of complaint the authorities from the believers in Kazakhstan (1920-1940 s).....</i>	17
G. Zhapekova, G. Kushenova, K. Seitzkazina <i>Traditions of Charity in Education in Kazakhstan (19th century – early 20th century).....</i>	32
H. Nagamine <i>Book Review «The Mausoleum of Jochi Khan: History of Research». Collective monograph / Emma Usmanova (compiled, ed.-in-chief), Qanat Uskenbay, Mukhtar Kozha, Irina Panyushkina. Samarkand: International Institute of Central Asian Studies, 2024. 284 p.....</i>	56
K. Akhemtzhan <i>Military symbols in the medieval turks (based on picturatory sources).....</i>	63
A. Kadyrbaev <i>The hero of the novel by Jules Verne is the "Rebellious" khan of the Kazakh steppes of Kenesary.....</i>	88
N. Potapova <i>Dynamics and Features of Unemployment in the Siberian Region in the Second Half of the 1920s</i>	103
M. Rakhimov, N. Shayakhmet, A. Dukombaiev <i>The Some Problems of Sacralization at Memorial Sites in the Pavlodar Priirtysh Region: A Historical and Sociological Study.....</i>	116
Q. Uskenbay, Z. Dzhandosova <i>Geography of Jochi's Campaigns in Medieval Qazaq Steppe.....</i>	139
V. Skoka, A. Ratsko <i>Belarus – Kazakhstan: opportunities for university cooperation of historians (To the anniversary of the academician of the Academy of History and Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of History (DHis), Full Professor Tlegen Sadykovich Sadykov).....</i>	162
Zh. Absattarova, Zh. Mazhitova <i>Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries).....</i>	177
Z. Saktaganova, A. Gladysheva, T. Sakabay <i>On the issue of the amnesty for the pregnant and having young children's women prisoners from the Gulag: implementation of the Decree of August 26, 1950.....</i>	194

PHILOSOPHY

Zh. Kishkenbayeva, Zh. Baisarina

Assessment of the Value Levels of the Categories of Cultural Heritage, Cultural Landscape, and Cultural Tourism from an Interdisciplinary Perspective (based on Alakol lake)..... 210

Zh. Davletbayeva, A. Zagrebin

Comparative analysis of the effectiveness of the institute of public councils in Kazakhstan and Uzbekistan..... 226

A. Mukasheva

Recent Trends in Social Epistemology. Epistemic Injustice..... 245

A. Ulanovich

Aestheticization as a macro-process of social and cultural reconstruction of modern society..... 257

N. Bolatbekova, G. Adaeva

The problem of spiritual alienation in modern society: a philosophical analysis..... 280

F. Kamalova, N. Baitenova, J. Dosmagambetova, A. Shaldarbekova

Psychosocial aspects of the pilgrimage phenomenon..... 296

A. Omirbay, R. Imanzhussip

Saints of the kazakh steppe: traditions and continuity..... 310

RELIGIOUS STUDIES

A. Abubakirova, M. Shimtemir, A. Duissenbayeva

The analysis of the linguistic and philosophical paradigms based on the concept of discourse in the academic study of religion..... 325

G. Alpyspaeva, K. Aubakirova, G. Sametova

The state and religious organizations in Kazakhstan in the 1940s-1990s: methodological aspects of studying the problem and systematization of source..... 342

Kh. Alimov

Dhikr as a Psychological Method of Summoning Mystical States in Sufism..... 359

M. Omarov, A. Amanbayev

Methods interpreting mutashabih verses..... 369

N. Sembiuly, Z. Abisheva

Features of the Prophet Muhammad in public administration..... 387

МАЗМҰНЫ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Ғ. Алпыспаева, К. Жұмағалиева, Ғ. Саметова «Шіркеу күштеп таңдалады» Қазақстан діндарларының билік құрылымдарына шағым хаттары (1920-1940 жж.).....	17
Ғ. Жапекова, Ғ. Күшенова, Қ. Сейітқазина Қазақстандағы білім саласындағы қайырымдылық дәстүрлері (XIX ғасыр – XX ғасырдың басы)	32
Х. Нагамине Кітапқа сын-пікір «Жошы хан кесенесі: зерттелу тарихы». Ұжымдық монография / Э.Р. Усманова (құрастырушы, бас редактор), Қ.З. Өскенбай, М.Б. Қожа, И.П. Панюшкина. Самарқанд: Орталық Азия зерттеулерінің халықаралық институты, 2024. 284 б.....	56
Қ. Ахметжан Көне түркілердің әскери рәміздері (бейнелік дереккөздері бойынша).....	63
А. Кадырбаев Жюль Верн романының кейіпкері-Кенесары қазақ даласының "бүлікші" ханы	88
Н. Потапова 1920 жылдардың екінші жартысындағы Сібір өлкесіндегі жұмыссыздықтың динамикасы мен сипаттамасы.....	103
М. Рахимов, Н. Шаяхмет, А. Дукомбайев Павлодар-Ертіс өңіріндегі естелік орындарды киелендірудің кейбір мәселелері: тарихи-әлеуметтік зерттеу негізінде.....	116
Қ. Өскенбай, З. Жандосова Ортағасырлық Қазақ даласындағы Жошы жорықтарының тарихи географиясы.....	139
В. Скок, А. Ратько Беларусь-Қазақстан: тарихшылардың университеттік ынтымақтастығы үшін мүмкіндіктер (Қазақстан Республикасы Тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тілеген Садықұлы Садықовтың мерейтойына орай).....	162
Ж. Абсагтарова, Ж. Мажитова Империялық кезеңде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы).....	177
З. Сактаганова, А. Гладышева, Т. Сақабай ГУЛАГ-тағы жүкті және жас баласы бар әйел тұтқындарға рақымшылық жасау мәселесі туралы: 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлықты жүзеге асыру.....	194

ФИЛОСОФИЯ

Ж. Кішкенбаева, Ж. Байсарина

Мәдени мұра, мәдени ландшафт, мәдени туризм категорияларының құндылық деңгейін пәнаралық тұрғыдан бағамдау (Алакөл алабының негізінде)..... 210

Ж. Давлетбаева, А. Загребин

Қазақстан және Өзбекстан қоғамдық кеңестері институтының тиімділігін салыстырмалы талдау..... 226

А. Мукашева

Әлеуметтік эпистемологияның соңғы тенденциялары. Эпистемалық әділетсіздік..... 245

О. Уланович

Эстетикаландыру қазіргі қоғамды әлеуметтік-мәдени қайта құру макропроцесі ретінде 257

Н. Болатбекова, Г. Адаева

Қазіргі қоғамдағы рухани жатсыну мәселесі: философиялық талдау..... 280

Ф. Камалова, Н. Байтенова, Д. Досмагамбетова, А. Шалдарбекова

Зиярат феноменінің психо-әлеуметтік көріністері..... 296

А. Өмірбай, Р. Иманжүсіп

Қазақ даласындағы әулиелер: дәстүр және сабақтастық..... 310

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ

А. Әбубәкірова, М. Шимтемир, А. Дүйсенбаева

Дінді академиялық зерттеуде дискурс концепциясы негізіндегі лингвистикалық және философиялық парадигмаларды талдау..... 325

Г. Алпыспаева, Х. Аубакирова, Г. Саметова

1940-1990 жж. Қазақстандағы мемлекет және діни ұйымдар: мәселені зерттеудің әдіснамалық негіздері мен дереккөздерді жүйелеу..... 342

Х. Алимов

Зікір сопылықтағы мистикалық күйлерге жетудің психологиялық әдісі ретінде рөлі..... 359

М. Омаров, А. Аманбаев

Муташибиһ аяттарды интерпретациялау әдістері..... 369

Н. Сембіұлы, З. Абишева

Мұхаммед пайғамбардың мемлекет басқаруындағы ерекшеліктері..... 387

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г. Алпыспаева, К. Джумагалиева, Г. Саметова <i>«Церковь насильно отбирается»: письма-жалобы верующих Казахстана во властные структуры (1920-1940-е гг.).....</i>	17
Г. Жапекова, Г. Кушенова, К. Сейтказина <i>Традиции благотворительности в сфере образования в Казахстане (XIX в. – начало XX в.)</i>	32
Х. Нагамине <i>Рецензия на книгу «Мавзолей Джучи-хана: история исследования». Коллективная монография / Э.Р. Усманова (сост., гл. ред.), К.З. Ускенбай, М.Б. Кожа, И.П. Панюшкина. Самарканд: Международный институт центральноазиатских исследований, 2024. 284 с.....</i>	56
К. Ахметжан <i>Военная символика древних тюрков (по изобразительным источникам).....</i>	63
А. Кадырбаев <i>Герой романа Жюль Верна – «Мятежный» хан казахских степей Кенесары.....</i>	88
Н. Потапова <i>Динамика и особенности безработицы в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг.</i>	103
М. Рахимов, Н. Шаяхмет, А. Дукомбайев <i>Некоторые проблемы сакрализации мест памяти в Павлодарском Прииртышье: на основе историко-социологического исследования.....</i>	116
К. Ускенбай, З. Джандосова <i>География походов Джучи в средневековом Казахстане.....</i>	139
В. Скок, А. Ратько <i>Беларусь – Казахстан: возможности для университетского сотрудничества историков (К юбилею академика Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктора исторических наук, профессора Тлегена Садыковича Садыкова).....</i>	162
Ж. Абсаттарова, Ж. Мажитова <i>Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период (середина XIX – начало XX века).....</i>	177
З. Сактаганова, А. Гладышева, Т. Сакабай <i>К вопросу об амнистии беременных и имеющих малолетних детей женщин-заклѹченных из ГУЛАГа: реализация Указа от 26 августа 1950 г.....</i>	194

ФИЛОСОФИЯ

Ж. Кишкенбаева, Ж. Байсарина

Оценка уровня ценности категорий культурного наследия, культурного ландшафта и культурного туризма с междисциплинарной точки зрения (на основе озера Алаколь)..... 210

Ж. Давлетбаева, А. Загребин

Сравнительный анализ эффективности института общественных советов Казахстана и Узбекистана..... 226

А. Мукашева

Новейшие тенденции в социальной эпистемологии. Эпистемическая несправедливость..... 245

О. Уланович

Эстетизация как макропроцесс социокультурной реконструкции современного общества 257

Н. Болатбекова, Г. Адаева

Проблема духовного отчуждения в современном обществе: философский анализ..... 280

Ф. Камалова, Н. Байтенова, Д. Досмагамбетова, А. Шалдарбекова

Психосоциальные аспекты феномена паломничества..... 296

А. Омирбай, Р. Иманжусуп

Святые казахской степи: традиции и преемственность..... 310

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

А. Абубакирова, М. Шимтемир, А. Дуйсенбаева

*Анализ лингвистических и философских парадигм на основе концепции дискурса
в академическом изучении религии.....* 325

Г. Алпыспаева, Х. Аубакирова, Г. Саметова

*Государство и религиозные организации в Казахстане в 1940-1990-е гг.: методологические
аспекты изучения проблемы и систематизация источников.....* 342

Х. Алимов

Зикр как психологический способ обрести мистические состояния в суфизме..... 359

М. Омаров, А. Аманбаев

Методы толкования муташибих аятов..... 369

Н. Сембиулы, З. Абишева

Особенности Пророка Мухаммеда в управлении государством..... 387

Research article
IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-17-31>

"The church is taken away by force": letters of complaint the authorities from the believers in Kazakhstan (1920-1940s)

Galya Alpyspaeva^a✉, Kulyash Dzhumagaliyeva^a, Gulmira Sametova^b

^a*Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan*

^b*Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan*

✉ galpyspaeva@mail.ru

Abstract. The article is devoted to one of the forms of interaction between believers of Kazakhstan and the authorities, namely, letters from citizens to the state authorities. These letters of complaint against the actions of local officials led to the emergence of a set of documents that were deposited in archival fund. They became the main documentary base of the research. The concept of cultural adaptation of ethnic groups was used as a methodology to characterise the mechanisms of adaptation of believers to the requirements of the anti-religious policy of the Soviet state. The systemic analysis of the documents showed the informational potential of believers' letters as a narrative base that allows reconstruction the history of relations between the Soviet state and religious organisations. The letters of believers' form ideas about religious discourse and the spiritual state of society. They reflect the religious feelings of Soviet people and characterise the level of religiosity of society. They express the reaction of ordinary citizens to the confessional policy of the state and the methods of its implementation. The informative content of letters, as sources for research into the methods of religious legislation, is often more comprehensive than the content of official documents and reports.

Key words: archival sources; Orthodoxy; Soviet power; letters; religious communities; power structures; arbitrary rule; fight against religion.

Funding. The research was carried out within the framework of the project "Historical experience of state-confessional relations in Kazakhstan (1920-1940s). under the programme of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project IRN: AP23486006).

For citation: Alpyspaeva, G., Dzhumagaliyeva, K., Sametova, G. "The church is taken away by force": letters of complaint the authorities from the believers in Kazakhstan (1920-1940s). Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 17-31. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-17-31>

Для цитирования: Алпыспаева Г., Джумагалиева К., Саметова Г. «Церковь насильно отбирается»: письма-жалобы верующих Казахстана во властные структуры (1920-1940-е гг.). Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 17-31. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-17-31>

Introduction

The years of 1920s and 1940s are known as the years of Soviet political and economic modernization, a time of radical changes in the socio-cultural and spiritual life of society in the modern history of Kazakhstan. A widespread practice of interaction between the population and the authorities during these years were letters of complaint and letters of appeal from ordinary citizens to higher authorities. The content of the letters and correspondence materials were deposited in archival funds and formed a complex of documents that reflect the forms of interaction between the power structures of the Soviet state and the population. The value of such documents is that they are informal, written by ordinary citizens, and therefore reflect the worldview and views of broad sections of the population on what is happening in society. They record the feedback and reaction of ordinary people to the domestic policy pursued by the state.

A separate group in the cycle of documents of this kind consists of letters from believers to state and party bodies that were responsible for religious policy. The content of the letters reflects the history of the development of state-confessional relations and the forms of interaction between government structures and religious organizations of different faiths. Religious people often wrote letters to party and government structures, since this was practically the only form of communication permitted by the authorities, demonstrating the formal loyalty of the Soviet regime towards religion. In their letters, ordinary citizens expressed protest against the actions of local officials and mistrust of the bureaucratic structures of power. They expressed the response of ordinary citizens to the religious policy of the state and the methods of its implementation.

A textual analysis of the letters of believers and the materials of their correspondence with Soviet authorities allows us to solve objectively the following several research problems: how did believers of different faiths react to the tightening of religious legislation and the changes taking place in society; how religious communities perceived the strengthening of administrative control and pressure from the Soviet authorities; how they adapted to new political realities and how they survived under administrative pressure; what were the limits of criticism of the actions of its local representatives permitted by the authorities and why no punitive measures were applied to officials who “exceeded the mark”; how did the highest authorities respond to citizens’ appeals and why local Soviet government agents ignored “instructions from above” and continued to violate religious legislation.

The relevance of the proposed article is due to the poor study of the problem in its regional aspect, based on materials from Kazakhstan. Meanwhile, in the 20-40s of the 20th century, representatives of different faiths (Muslims, Orthodox, Catholics, and etc.) lived on the territory of the republic. From the second half of the 1920s, anti-religious propaganda was intensified in the republic, as in the country as a whole, developing into a brutal fight against religious organizations, during which religious sites were closed and expropriated: mosques, churches, temples, and prayer houses. The state's anti-religious policy provoked resistance from religious people, and their discontent was expressed in numerous letters of complaint and letters of appeal to party and Soviet state bodies.

Methodology, methods and materials

The letters of believers from Kazakhstan, deposited in the funds of the Central State Archives (CSA) and in the regional archives of the Republic of Kazakhstan, were used as basic sources. The Central State Archives of the Republic of Kazakhstan in Fund 789 contains materials on the activities of the Central Permanent Commission for the Consideration of Religious Issues. The members of the commission dealt with issues of interaction with religious organizations and consideration of complaints. In addition to various instructions and protocol decisions, the foundation's documents contain a large portion of letters of complaint, letters of petition from believers received from different regions of the republic, as well as texts of the commission's official responses to incoming correspondence.

The texts of the letters and correspondence materials were also deposited in the regional archives of Kazakhstan, in particular, in the funds of city, district and provincial executive bodies, since the hierarchical authority's structures were a mandatory stage in the appeal process of complainants. Before writing complaints to republican and union authorities, the believers tried to resolve contentious issues at the local and regional levels.

In methodological terms, the study is based on the concept of cultural adaptation outlined in the works of J. Stewart, E.S. Markaryan, and S.V. Lurye (Markaryan, 1983; Lur'e, 1997; Stewart, 1955). This conceptual paradigm helps to identify and explain the adaptive capabilities of ethnic groups in the context of transforming socio-economic and political systems of society. In relation to our research, the theory of cultural adaptation helps to study and understand the problems of survival and functioning of religious communities under conditions of severe administrative pressure from the state and restrictions on religious worldview in the 20-40s of the 20th century. The appeal of the believers with letters to the authorities can be estimated as their desire and attempts to adapt to the demands of the anti-religious regime of the Soviet state.

From the methodological points of view, the scientific developments of researchers working with ego-documents have proven to be very useful for us, among which "letters to the authorities" can be considered as informative sources, the cognitive and denotative potential of which for studying state-religious relations is quite large. Depending on whether the letter is the result of a collective appeal by a group of people or it is written only by one author, letters to government agencies accumulate social practices not only of the specific person but also of a large number of people united by a spiritual community and opposing the state policy of mass atheization of the population. Our study used both collective and individual appeals from the religious people.

Discussion

In a historiographic review of the topic, mainly, it is necessary to note the works of N.N. Kozlova on social anthropology (Kozlova, 2001). For historians, the scientist's works are important in terms of defining methodological approaches to studying ego-documents. In the author's interpretation, the study of the life experience and worldview of Soviet people, the appeal to "human testimony" as a source no less valuable than, for example, official statistics, allows us to reach a new level of understanding of scientific responsibility and objectivity (Arutiunyan, 2019: 176).

In the works of Yu. Zaretsky the problems of methodology and historiography of the study of ego-documents are considered based on the analysis of the experience of the foreign scientists. The author expresses his opinions on the prospects of studying Soviet subjectivity using ego-documents as the main sources. The methodology for studying such documents analyzed by the author requires “not only thorough theoretical reflection, but also dipping into the social context surrounding each of the texts” (Zaretskii, 2021: 197-198).

It is worth noting the unique work of the famous Kazakhstani scientist Zhanbosinova A.S. that was published in the format of a monograph in the documents (Zhanbosinova, 2020). The second section of the monograph is called “Ego-documents of the history of political terror in Kazakhstan” and is devoted to the problem of studying ego-documents as historical sources. The author underlines that the scientific value of the work not only in its novelty and formulation of problematic topics of historical science of Kazakhstan, but also in completely new methodological approaches “History from below” applied in the work. Highly appreciating the monographic study, Professor S. Kovalskaya writes in her review: “These sources (referring to ego-documents) have a number of features; they must be worked with extremely carefully and meticulously. Like any other document of personal origin, they contain a large number of subjective elements that must be taken into account; the document must be compared with others, etc” (Kovalskaya, 2024: 158).

The following authors Zhanbosinova, Zhandybaeva S.S., Kazbekova A.T. reveal the cognitive potential of letters as ego-documents for studying the history of political repressions in Kazakhstan. Kazakhstani scientists interpret the texts of the letters as a reconstruction of the socio-cultural memory of the past, as a micro-history of the “Great Era” in the perception and understanding of the “little man” (Zhanbosinova, 2021: 797).

In the study of the authors Alpyspaeva G.A. and Zhuman G. letters of believers to the power structures of the Soviet state are characterized as the most informative sources on the history of denominations. They reflect the historical memory of the spiritual life of the people under conditions of restriction of freedom of conscience (Alpyspaeva, Zhuman, 2022: 7-24). The problem of preserving historical memory in the system of state-confessional relations was reflected in the work of R. Garipova (Garipova, 2020: 36-48).

Researcher A.I. Savin analyzes the role of letters to the authorities in the context of political changes during the Stalinist regime in the 1930s. The author concludes, “the letters to the authorities played a significant role in the process of political co-adaptation of the authorities and the people, but the degree of this co-adaptation varied significantly depending on the extent to which the interests of the people coincided with the aspirations of the authorities...” (Savin, 2016: 133).

In the works of A.N. Beliakova, letters from the believers to the authorities are considered through the prism of social history, as an integral part of social protest, as a channel of communication between the population and the authorities in the absence of other legal forms of expression of protest and dissatisfaction with the religious policy of the state (Beliakova, 2019: 207).

In general, it can be noted that scientists are showing growing interest in this little-studied topic. Continuing the topic about the forms of interaction between the believers and the

authorities, the authors of the article examine the problem from the regional perspective, using materials from Kazakhstani archives.

Results

The letters of complaint began to arrive a masse to the Republican Party and State bodies in the late 1920s in connection with the beginning of a campaign to confiscate religious objects from religious communities. In September 1931, the Central Standing Commission for the Consideration of Religious Issues was established under the Presidium of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, (hereinafter – CSA RK). 789. Op. 1. D.11. L. 4). The commission immediately began its work, since the Kazakh Central Executive Committee received numerous complaints from the believers about local officials violating religious legislation. However, the functions of the commission were not limited to this. The members of the commission were engaged in sending out guidelines and instructions to local executive bodies on the issues of the "correct" implementation of the current legislation "On Religious Associations". They also dealt with issues of creating regional commissions on religious issues under the district executive committees. Local authorities were required to coordinate with the commission all religious events related to the cult and activities of religious communities.

The content of the letters gives grounds to state the numerous "excesses" committed by Soviet officials at the local level in the course of implementing anti-religious policies. As an example, we will cite the content of letters of complaint from the believers in the city of Akmola and the responses to them from employees of the Central Standing Commission. In 1929, the Akmola City Council, on its own initiative, decided to confiscate and transfer two religious' sites to cultural and educational institutions: the city mosque and the Alexander Nevsky Orthodox Cathedral. Two years later, the city council makes another decision – to confiscate the second mosque and the Constantine and Yelenin Orthodox Church. The city authorities cited the non-payment of taxes by the communities as the reason for closing the religious sites. In the protocol No. 8 of the meeting of the Presidium of the Akmola District Executive Committee on March 3, 1931, there was a record: "It was listened to: a petition for a church from a group of the believers in the city of Akmola. It was decided: in the view of the fact that the group of the believers has a debt on payments since last year in the amount of about 3,000 rubles, to this day no measures have been taken to eliminate the debt thereby violating the rules for collecting taxes and fees, and therefore the decision of the City Council to close the church is to be approved, in the event of non-payment by the group of the believers, the issue of using the church for cultural purposes is raised" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L.4).

The decision caused discontent and desperate resistance among believers, and the Central Commission began to receive complaints from Muslim and Orthodox communities in the city. On February 17, 1931, the Council of Muslim Believers of Akmola addressed the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee with a letter containing the following content: "The Akmola administrative department sealed the second mosque in accordance with the resolution of the city council, citing late payment of fees and untimely re-registration. All fees

were paid annually and on time upon receipt of notification. Taxation of 1930/1931 3500 rubles were paid before the deadline. There were no arrears; supporting documents are available, all necessary ones. The re-registration materials were submitted to the administrative department in a timely manner on December 24, 1930. Believers did not participate in the resolution to close the mosque, the regional executive committee refused to issue an extract of the resolution.... 10 thousand believers of the Muslim community considered the action of the local authorities to be illegal. We ask you to be kind enough to register the opening of the mosque by urgent order based on these materials. Council members Khusainov, Burnashev. Akmolinsk, Kazakhskaya Street, 24" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 1-2).

At the beginning of March 1931, the community of Orthodox believers in the city of Akmola addressed the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee and the prosecutor of the republic with a letter: "The city council closed the last church in Akmola, citing alleged non-payment of taxes as the reason.... We paid our taxes on time, on February 23, we were presented with various taxes for immediate payment for four thousand, and on the 28th, and the temple was sealed. We ask for orders to open the church, to give believers not only of the city, but also of the entire almost former district the opportunity to fulfill freely their religious needs. Church Council of the Akmola Cossack Church" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 16-16 reverse side).

In response to letters of complaint from the believers, a telegram from the Secretariat of the KCEC was sent to the Akmola District Executive Committee on March 11, 1931, demanding that the decision of the city council be overturned: "Immediately open the Cossack church in Akmola, without our sanction performance is strictly prohibited, telegraph. Secretariat of the KCEC, Baiganin. Alma-Ata. Government House" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 15). However, local authorities ignored the instructions, prompting believers to complain repeatedly. On March 22, 1931, the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR received a telegram from the Church Council of the Cossack Church: "In view of the upcoming great Christian holidays, for the third time we ask for orders to open the Akmola church, the only one not only in the region, but also in almost the entire district. We ask for an answer. Church Council of the Cossack Church" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 13). On March 25, 1931 the following order was sent to the Akmola District Executive Committee by the head of the Secretariat of the Presidium of the KCEC, Baiganin: "In forwarding the statement of the religious association of the Constantine and Yelenin Church, the Secretariat of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee requests: 1. Immediately say the word about the opening of the said church as illegally sealed and do not create obstacles to the satisfaction of the religious rites of the believing population. 2. Urgently review the issue of taxing the church with the taxes and fees established by law and give instructions on this matter to the Akmola City Council in accordance with the directives of the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee, clause 20/V1. 1930. Head of the Secretariat of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee Baiganin" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 17).

The religious people often filed complaints with the highest religious structures, in particular the Holy Synod of the Orthodox Churches of the USSR, relying on its authority and hoping to influence the authorities through the Synod. A letter of complaint of this kind was received from the Akmola Diocesan Administration on April 7, 1928, signed by the chairperson of the

Archbishop of the Center. It reported on the illegal actions of local authorities against the religious believers: "In the Akmola diocese, events have recently taken place that shake the foundations of church and parish life. Local village authorities have sealed a number of churches and services have been interrupted there. In some places, the village council has categorically forbidden priests to give sermons and speeches without any reason. In other places (the village Zhuravlevka in the Akmola district), the churchwarden was ordered to remove church utensils and icons from the church by the village authorities. For disobedience, the churchwarden was arrested and, as punishment, forced to stand on the open church porch, where he stood all day and all night in the severe Siberian frost, with a strong wind on February 20-21. In some places, it was announced to believers that if they were members of religious communities, a special tax would be imposed on them for this. In the village Poltavka in the Atbasar district, during the archbishop's passage, the latter, who had permission from the administrative department in his hands, was forbidden by the chairperson of the village council to serve the liturgy under threat of arrest. Flaunting his authority, chairperson of Poltavka did not even take into account the document presented from the Administrative Department. "Often, local authorities opened and detained correspondence from Church Councils for months, and sometimes returned packages with their own inscriptions" (State Archive of the North-Kazakhstan region (hereinafter-SANKR). F. 55. Op.1. D. 622. L. 269).

In the struggle for temples and mosques, believers showed persistence and tenacity. Not finding real support from officials of republican bodies, believers turned to union bodies. Thus, the Orthodox believers of Akmola, fighting to preserve the Alexander Nevsky Cathedral for the community, addressed a letter of complaint to the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee. We will cite the text of the official response from the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee to the letter from the Orthodox Christians of Akmola: "To the Commission for the Review of Religious Issues under the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR. To the Prosecutor of the Republic, the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and the Chairman. Extract from the minutes No. 6 of the meeting of the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee of the Soviets on April 30, 1931. It was listened to: On the cancellation of the resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR of March 20, 1930 on the liquidation of the Alexander Nevsky Cathedral and the mosque of the first parish in the city of Akmola. It was resolved: to cancel the resolution of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR. To leave the cathedral and mosque for the use of believers" (CSA RK. F. 789. Op. 1. D. 204. L. 35).

The letters testify eloquently to the high level of mistrust of ordinary citizens towards local bureaucratic structures. It is precisely this circumstance, in our opinion, that prompted believers to turn directly to the country's top leadership, to appeal and seek support in international organizations. Thus, the community of 150 Orthodox believers from the village Peschanoe in the Pavlodar district sent a telegram to I. Stalin, in which they asked for protection: "The Church is being forcibly taken away" (State Archive of Pavlodar Region (hereinafter - SAPR). F. 380. Op. 1. D. 5. L. 107). The Orthodox believers from Akmola, having failed to achieve a positive solution to their problem after appealing to the republican and union authorities, wrote a letter to the Second International (State Archive of Astana (hereinafter - SAA). F. 32. Op. 1. D. 62. L.

287). Thanks to their persistence, believers sometimes managed to retain religious objects and protect them from destruction.

Letters written by believers to the authorities, as a type of source, in some cases can be more valuable in terms of the content and nature of the information they convey than the official records of central and local government agencies, whose responsibilities included the tasks of religious policy. For example, the data on the number of believers reported in letters is more objective than the statistics in official reports of officials. Local Soviet agents often deliberately understated the actual number of believers in order to obtain permission from higher authorities to close religious sites. The informative content of letters as documentary sources for the purposes of historical research into the methods of implementing Soviet religious legislation, often richer than the content of official documents and reports, emanating from the authorities, since believers in letters reported specific facts about the actions of officials, details from their spiritual practice and expressed their attitude to what was happening.

In their letters, believers describe in detail the arbitrary actions of the authorities towards believers and clergy. From the content of the letters, one can conclude what methods of psychological pressure, deception and intimidation of believers local officials used in order to achieve the administrative closure of religious sites. The authorities not only understated the actual number of participants in meetings where decisions on religious objects were made, but also threatened citizens with economic and political repression, arrests of leaders of religious cults and individuals, actively protesting against the transfer of churches to local authorities. The believers in the village of Milovidovo in the Leninskaya volost of the Petropavlovsk district complained that at a general meeting of citizens, the chairperson of the village council declared: "Whoever votes against the transfer of the prayer house to a cultural institution will be subjected to a high self-tax rate". As a result, out of 140 people, only 36 voted for the confiscation of the prayer house, the rest refrained. In this same village, the local council used threats and even arrest against individuals who attempted to file a petition with the relevant authorities regarding the village council's improper seizure of a prayer house (SANKR. F.55. Op.1. D. 622. L. 268). The believers write: "As a result of such "moral" influences on the believers, the prayer house is currently under the jurisdiction of the village council, the above mentioned facts in the conditions of our province are far from an isolated case of an exceptional nature; they are observed not only in the village of Milovidovskoye, but also in a number of others" (SANKR. F.55. Op.1. D. 622. L. 269).

The fight against religion declared by the Soviet government was understood by local officials in a simplified, distorted way and often took the form of offensive attacks against clergy and believers, mockery of their religious feelings. Thus, the parish council of the Holy Trinity Cathedral in Pavlodar appealed to the chairperson of the Pavlodar executive committee with a complaint about the hooligan actions of children and young people against the clergy: "Komsomol organization members and pioneers from children's shelters located near the cathedral greet and see off the clergy on the street with offensive remarks and songs, and knock out windows in churches with bricks" (SAPR. F. 12. Op. 1. D. 155. L. 25). One of the local government representatives entered the church during the service and interrupted the priest's sermon with the words "Lie, lie, father" (SAPR. F. 12. Op. 1. D. 155. L. 14). Laymen of the Pokrovskaya Church

in the Krasnoarmeyskaya volost of the Kokchetav district of the Akmola province complained about the actions of young Komsomol members who "arbitrarily broke down the fence and occupied the church building" used by the religious community (State Archive of Akmola region (hereinafter -SAAR). F. 61. Op. 1. D. 8. L. 62). The believers regarded this as an interference in their spiritual life and a violation of the provisions of the Decree of 1918.

The practice of contacting government agencies with letters of complaint and petitions to leave religious sites for believers has become widespread. The Standing Committee and the Kazakh Central Executive Committee received letters from different regions of the republic. According to official data, 198 applications were received and reviewed in 1933, including: from the religious believers of the West Kazakhstan region – 10, Karaganda – 77, Aktobe – 19, East Kazakhstan – 43, Almaty – 26, South Kazakhstan – 23 (CSA RK. F. 789. Op.1. D.26. L.8).

A discursive analysis of letters from the religious believers to state and party organs allows us to identify several concepts in the relationship between the Soviet state and religious communities. From the content of the letters in which the believers refer to articles of the laws on freedom of conscience, it can be concluded that they knew Soviet religious legislation well and tried not to violate it, avoiding conflicts with the authorities. In their letters, they appeal to the current legislative norms and points of resolutions of party bodies. Here is an excerpt from the letter of the believers in the village of Poltavskoye, Bulaevsky district, to the Kazakh Central Executive Committee dated March 26, 1930: "In our village of Poltavskoye, the church was closed administratively according to the protocol of the council committee on November 5, 1929. We consider the closure of our church without the consent of the population and the group of the believers to be wrong for the following reasons. 1 According to the Decree on the Separation of Church and State and the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) instructions, all churches are subjected to transfer for permanent use to groups of the religious people. There for, a group of believers according to the agreement must transfer our church to us and this Agreement has not been terminated by us, and therefore our church is not subject to closure and confiscation. 2. According to the resolution of the Central Executive Committee of the Communist Party of Bolsheviks, published in the newspaper "Smychka" on March 15, 1930, No. 62, paragraph 7, it is forbidden to close churches administratively and our church is closed administratively, which contradicts the existing law. Based on the above mentioned, we ask you to issue an order to return the church that was wrongly seized to us and to allow us to fulfill freely our religious needs". Similar letters of complaint were received by the Kazakh Central Executive Committee from the group of believers in the church in the village of Voznesenskoye, as well as from parishioners of the Fortress Church in the city of Petropavlovsk (SANKR. F. 2376. Op.1. D. 2. L. 30, 32, 41).

The Semipalatinsk District Executive Committee received a complaint from the community of believers in the village of Novo-Odesskoye, Ust-Kamenogorsk District, dated September 5, 1927, regarding the "incorrect seizure of a prayer house for a school" in accordance with the minutes of the general meeting of citizens of the above mentioned village dated May 19, 1929. The complaint considers facts about the "improper conduct of the meeting," distortion of the minutes regarding voting, i.e., a deliberate reduction in the number of those who voted against the seizure of the house of prayer. Despite protests and statements from parishioners, "the district executive committee approved this protocol without checking the actual situation"

(Centre for Documentation of the Modern History of the East Kazakhstan Region. F. 74. Op. 1. D. 208. L. 48).

It is worth noting a characteristic feature of the letters of believers, regardless of their religious affiliation; the content of the letters and their main message were based on accusations of illegal actions against local officials. While complaining about the actions of local representatives of the Soviet authorities, believers did not directly criticize Soviet religious laws and the anti-religious values and norms imposed by the authorities. The protest expressed in the letters was directed specifically against the actions of local officials who implemented these laws, but not against the state and its policies. It is quite possible to agree with the opinion of scientists that there were certain boundaries of permissibility for criticizing government bodies, the crossing of which threatened believers with being classified as “enemies” of Soviet power (Savin, 2016: 140).

Moreover, in their letters, the religious people of all faiths position themselves as citizens loyal to the Soviet regime, striving to comply with Soviet religious legality. In almost all letters, the believers report about the timely registration of religious communities and payment of all taxes. According to the researchers, in this way, the believers “mastered the propaganda concepts of the Soviet state intended for export” (Beliakova, 2019: 209). It is possible that such a strategy on the part of the believers was designed to achieve the effectiveness of the appeal, since believers always had hope for a compromise with the Soviet government as one of the forms of adaptation to the realities of that time.

In response to complaints from the believers, senior officials, as a rule, limited themselves to formal replies and sending numerous instructions to the localities explaining the provisions of the legislation on the religious cults. In bureaucratic replies, the top leadership threatened to take “the most decisive measures to combat such phenomena, not stopping at bringing officials to trial, who allowed methods of administrative confiscation of churches, houses and mosques from religious groups and communities, without regard for any merits or official position of these workers.” However, no documents have been found in the archival funds that testify to the punishment of those who “exceeded the mark.” The highest party and government bodies “turned a blind eye” and essentially did not react to the actions of local “excessive agents”. According to the researchers, through “excesses,” the Soviet regime “purposefully sought to fulfill the objectives of the next campaign, be it grain procurement, the liquidation of churches or the destruction of the “former”. On the other hand, “going too far,” allowed the authorities to test the boundaries of what was possible in anti-religious practice without risking their own legitimacy (Savin, 2016: 135).

The texts of the letters of complaint very objectively and figuratively characterize the era of a brutal struggle against religion as a social institution and ideological system. They express the reaction of the believers to the confessional policy of the state, attempts of the believers to defend their right to freedom of conscience declared by the Soviet government, satisfying their spiritual needs and performing religious cults. Letters from the believers to the authorities can be considered as an integral part of social protest against the actions of the authorities, as signals to the authorities about dissatisfaction with the state’s religious policy. However, the representatives of the Soviet government did not often consider these signals and apriority were ignored.

The materials of the letters are valuable because they contain information about the behavior patterns of large groups of people who were not afraid, in the conditions of an irreconcilable struggle with religion, to recognize themselves as believers and defend their right to freedom

of conscience. Classified as "talking sources," letters of complaint, along with everyday political and social practices, accumulate the socio-cultural experience of Soviet people in the 1920s and 1930s. They can be considered as a kind of dialogue between the believers and the state in which each side pursued its own purposes; the authorities and their representatives in the regions consistently implemented anti-religious laws and imposed an atheistic worldview, and the believers tried to adapt to the rough conditions and realities of the Bolshevik regime.

Conclusion

Letters to the authorities can be considered as a valuable and original source for studying the history of state-confessional relations. They shape our understanding of the religious discourse of the Soviet period of history and testify to the deep contradictions between the atheistic consciousness imposed by the state and the religious spirituality of society. The content of the letters reveals a crisis of trust and loyalty of the believers to the organs of Soviet power. As sources, letters to the authorities reflect objectively not only the models of collective behavior of a certain part of Soviet society but also the spiritual state of society as a whole. The believers' communities, along with bureaucratic authorities, performed as actors in the historical process of development of state and confessional relations, and their letters represent a significant fragment of the value world of ordinary citizens, since there are real people behind the text of each letter; the motives of their behavior and ideological position can be seen.

AUTHORS CONTRIBUTION

Alpyspaeva G.A. – ideas; formulation of overarching research goals and aims; development and design of methodology; creation of models; management and coordination responsibility for the research activity planning and execution; preparation, creation and presentation of the published work by those from the original research group, specifically critical review, commentary including post-publication stages.

Dzhumagaliyeva K.V. – conducting a research and investigation process, specifically performing the experiments, evidence collection; preparation, creation and of the published work, specifically visualization; preparation, creation and presentation of the published work, specifically writing the initial draft (including substantive translation)

Sametova G.S. – conducting a research and investigation process, specifically performing the experiments, evidence collection; preparation, creation and of the published work.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare no relevant conflict of interests.

References

Alpyspaeva G., Zhuman G. Islamic discourse in the state confessional policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 1920 - 1930s. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religious studies*. 2022. №1(138). P. 7-24. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-138-1-7-24> [in Russian]

Arutiunyan N.V. "Let the text just be...": methodological principles of research of ego-documents in the works of N.N. Kozlova. *RGGU Bulletin: Literary Theory. Linguistics. Cultural Studies*. 2019. №.8. P. 176–196. <https://doi.org/10.28995/2686-7249-2019-8-176-196> [in Russian]

Beliakova N.A. Soviet in style, religious in contents. Letters from believers to authorities during the late Socialism. *Rossiiskaya istoriya*. 2019. №.1. P. 207–214. <https://doi.org/10.31857/S086956870004236-0> [in Russian]

Garipova R. The Akkulsk Mosque in the Post-Soviet Kazakhstan: A Museum Artefact or a Sacred Space? *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religious studies*. 2020. 131(2). P. 36–48. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-131-2-36-48> [in Russian]

Zhanbossinova A.S. "I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego documents in the history of political terror in Kazakhstan. *Semey: "Intellect"*, 2020. 560 p. [in Russian]

Zhanbossinova A.S., Zhandybaeva S.S., Kazbekova A.T. Ego-documents of the History of Political Terror in Kazakhstan. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2021. Vol. 66, N.3. P. 797–809. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu.02.2021.307> [in Russian]

Zaretskii Yu. Ego-documents of the Soviet era: terms, historiography, methodology. *Neprikosnovennyi zapas: debaty o politike i kul'ture*. 2021. №3(137). P. 184–199. [in Russian]

Kovalskaya S. Review to the monograph of Doctor of Historical Sciences, Professor Zhanbossinova A.S. "I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 from me": ego documents in the history of political terror in Kazakhstan. *Semey: "Intellect"*, 2020, 560 p. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religious studies*. 2024. №3(148). P. 157–163. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-157-163> [in Russian]

Kozlova N.N. Researcher's position and choice of theoretical language. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*. 2001. № 5. P. 143–152. [in Russian]

Lur'e C.B. *Historical ethnology*. Moscow: Aspekt Press, 1997. 448 p. [in Russian]

Markaryan E.S. The main problems of ethnic ecology. *Etnograficheskoe obozrenie*. 1983. №.1. P. 3–16. [in Russian]

Savin A. Letters to Authorities as specific form of soviet's citizens' political adaptation in 1930s. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia, filologiya*. –2016. №8(15). P. 133–145. [in Russian]

Steward J.H. *Theory of Culture Change: the methodology of multilinear evolution*. University of Illinois Press, 1955. 244 p.

Галья Алпыспаева^а, Күләш Жұмағалиева^а, Гүлмира Саметова^б

^аС. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

^бА. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

«Шіркеу күштеп таңдалады» Қазақстан діндарларының билік құрылымдарына шағым хаттары (1920-1940 жж.)

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның сенушілерінің билікпен өзара іс – қимылының бір нысаны – азаматтардың мемлекеттік органдарға жазған хаттарына арналған. Бұл жергілікті шенеуніктердің іс-әрекеттеріне шағым хаттар мұрағат қорларында қалдырылған құжаттар кешенінің пайда болуына әкелді. Олар зерттеудің негізгі құжаттық базасына айналды. Әдіснама ретінде діндарлардың Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясатының талаптарына бейімделу тетіктерін

сипаттауға мүмкіндік беретін этностардың мәдени бейімделу тұжырымдамасы қолданылды. Құжаттарды жүйелі талдау Кеңес мемлекеті мен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынас тарихын қайта құруға мүмкіндік беретін баяндау базасы ретінде сенушілердің хаттарының ақпараттық мүмкіндіктерін көрсетті. Сенушілердің хаттары діни дискурс пен қоғамның рухани жағдайы туралы идеяларды қалыптастырады. Олар кеңес халқының діни сезімдерін бейнелейді және қоғамның діндарлық деңгейін сипаттайды. Олар қарапайым азаматтардың мемлекеттің конфессиялық саясатына, оны жүргізу әдістеріне реакциясын білдіреді. Хаттардың ақпараттық қанықтылығы, биліктің діни заңнаманы жүргізу әдістерін зерттеу көзі ретінде, көбінесе ресми құжаттар мен есептердің мазмұнына бай.

Түйін сөздер: мұрағат көздері; Православие; Кеңес өкіметі; хаттар; діни бірлестіктер; билік құрылымдары; ерікті басқару; дінге қарсы күрес.

Галья Алпыспаева^а, Куляш Джумагалиева^а, Гульмира Саметова^б

^аКазахский агротехнический исследовательский университет

им. С.Сейфуллина, Астана. Казахстан

^бКостанайский региональный университет им. А.Байтурсынова, Костанай. Казахстан

«Церковь насильно отбирается»: письма-жалобы верующих Казахстана во властные структуры (1920-1940-е гг.)

Аннотация. Статья посвящена одной из форм взаимодействия верующих Казахстана с властью – письмам граждан в государственные органы. Данные письма-жалобы на действия местных чиновников привела к появлению комплекса документов, отложившихся в архивных фондах. Они стали основной документальной базой исследования. В качестве методологии использована концепция культурной адаптации этносов, позволяющая характеризовать механизмы адаптации верующих к требованиям антирелигиозной политики советского государства. Системный анализ документов показал информационные возможности писем верующих как нарративной базы, позволяющей реконструировать историю взаимоотношений советского государства и религиозных организаций. Письма верующих формируют представления о религиозном дискурсе и духовном состоянии общества. Они отражают религиозные чувства советских людей и характеризуют уровень религиозности общества. В них выражена реакция рядовых граждан на конфессиональную политику государства, методы ее проведения. Информативная насыщенность писем как источников для исследования методов проведения властью религиозного законодательства нередко богаче содержания официальных документов и отчетов.

Ключевые слова: архивные источники; православие; советская власть; письма; религиозные общины; властные структуры; произвол; борьба с религией.

Список литературы

Steward J.H. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana, IL: University of Illinois Press. 1955. 244 p.

Алпыспаева Г.А., Жуман Г. Исламский дискурс в государственно-конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920-1930-е гг. *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2022. №1(138). С. 7–24. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-138-1-7-24>

Арутюнян Н.В. «Предоставить тексту просто быть...»: методологические принципы исследования эго-документов в работах Н.Н. Козловой. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*. 2019. № 8. С. 176–196. <https://doi.org/10.28995/2686-7249-2019-8-176-196>

Белякова Н.А. Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма. *Российская история*. 2019. №1. С. 207–214. <https://doi.org/10.31857/S086956870004236-0>

Гарипова Р. Аккульская мечеть в постсоветском Казахстане: музейный артефакт или священное пространство? *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2020. №2(131). С. 36–48. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-131-2-36-48>

Жанбосинова А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. Семей: «Интеллект», 2020. 560 с.

Жанбосинова А.С., Жандыбаева С.С., Казбекова А.Т. Эго-документы истории политического террора в Казахстане. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2021. Т. 66. Вып. 3. С. 797–809. doi.org/10.21638/11701/spbu02.2021.307

Зарецкий Ю. Эго-документы советского времени: термины, историография, методология. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2021. Т. 137. № 3. С. 184–199.

Ковальская С. Рецензия на монографию д.и.н., профессора Жанбосиновой А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. Семей: «Интеллект», 2020. 560 с. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2024. №3(148). С. 157–163. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-157-163>

Козлова Н.Н. Позиция исследователя и выбор теоретического языка. *Общественные науки и современность*. 2001. № 5. С. 143–152.

Лурье С.В. *Историческая этнология*. М.: Аспект Пресс, 1997. 448 с.

Маркарян Э.С. Основные проблемы этнической экологии. *Этнографическое обозрение*. 1983. №1. С. 3–16.

Савин А.И. Письма во власть как специфическая форма политической адаптации советских граждан в 1930-е годы. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология*. 2016. Т. 15. № 8. С. 133–145.

Information about the authors

Alpyspaeva Galya Aytpaevna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Zhenis Avenue 62, 010011, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Dzhumagaliyeva Kulyash Valitkhanovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Zhenis Avenue 62, 010011, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>, Dz_kylashV@mail.ru.

Sametova Gulmira Seytbekovna – PhD doctor, senior lecturer, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov A. Baitursynov Street 47, 110000, Kostanay, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Алпыспаева Ғалья Айтнайқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даңғылы, 62, 010011, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Жұмағалиева Күләш Уәлитханқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даңғылы, 62, 010011, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>, Dz_kylashV@mail.ru.

Саметова Гүлмира Сейтбекқызы – PhD докторы, аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, А. Байтұрсынов көшесі, 47, 110000, Қостанай, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru.

Сведения об авторах

Алпыспаева Галья Айтпаевна – доктор исторических наук, профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, пр. Женис, 62, 010011, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Джумағалиева Күләш Валитхановна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, пр. Женис, 62, 010011, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>, Dz_kylashV@mail.ru.

Саметова Гүлмира Сейтбековна – доктор PhD, старший преподаватель, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, ул. А. Байтұрсынова, 47, 110000, Костанай, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru.

The article was submitted 06.08.2024; approved after reviewing 22.09.2024; accepted for publication 30.09.2024.

Research article

IRSTI 03.20.00 /21.21.25

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-32-55>

Traditions of Charity in Education in Kazakhstan (19th century – early 20th century)

Gulfairus Zhapekova^a✉, Ganizhamal Kushenova^a, Kuralay Seitkazina^a

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

✉ gulfairusk@mail.ru

Abstract. Over the past thirty years, Kazakhstan has seen significant changes in the political, economic, and socio-cultural spheres, which have affected the lives of its citizens and their everyday reality. However, the values and social attitudes of modern society often do not meet the requirements of objective reality, which gives rise to the need to search for new guidelines. In this context, the formation of patriotism and the revival of moral ideals become important. An appeal to the rich historical heritage allows us to identify the fundamental values that ensured the survival and development of civilization in the past. In this regard, the authors set themselves the goal of examining the traditions of charity, including value orientations, motives for action, forms of self-organization, and aspects of spiritual culture. The traditions of charity operate in the discursive space of history; the authors consider its ideological foundations, socio-cultural dynamics, and practical manifestations. These traditions not only represent an important aspect of the historical process, but also reflect profound changes in society, contributing to the formation of the social and cultural context in which they exist. The study shows that despite the centuries-old history of charity, it remains an understudied socio-cultural phenomenon in the history of Kazakhstan. The authors pay special attention to charitable traditions in the field of education. Charitable activities during this period were actively supported by the state, the entire Kazakh population, private entrepreneurs, philanthropists, and the intellectual elite.

Keywords: Kazakhstan; charity; religion; patronage; Jadidism; Kadamists; madrasah; bai; merchant; entrepreneurs.

Funding. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676432 Religious traditions and charity in Kazakh society (XIX-early XX century)).

For citation: Zhapekova, G., Kushenova, G., Seitkazina, K. "Traditions of Charity in Education in Kazakhstan (19th century – early 20th century). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies*. 2024. №4(149). 32-55. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-32-55>

Для цитирования: Жапекова Г., Кушенова Г., Сейтказина К. Традиции благотворительности в сфере образования в Казахстане (XIX в. – начало XX в.). *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2024. №4(149). 32-55. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-32-55>.

Introduction

The relevance of the research on the topic "Traditions of charity in education in the 19th and early 20th centuries in Kazakhstan" is significant for a number of reasons. Firstly, modern Kazakh society is in the process of rethinking its history and traditions, especially in the context of social and educational development. Studying the historical experience of charity in the field of education can help identify important lessons and trends that can be useful for the development and implementation of modern social and educational programs. Secondly, in the context of globalization and integration of Kazakhstan into the world community, there is a growing interest in the historical, cultural and social aspects of the country's development. The study of charity in education allows not only to better understanding of national characteristics, but also to analyze the interaction of Kazakh society with other cultures and religions that influenced educational processes at that time. The scientific novelty of the study lies in the fact that the topic of charity in education in Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries has not been sufficiently studied yet. Existing works often focus on other aspects of the educational and social history of Kazakhstan, leaving the topic of charity out of the main field of view. In this study, it is planned for the first time to conduct a comprehensive analysis of the traditions of charity in education, taking into account regional and chronological frameworks. This includes the study of various forms of charity, the role of religious and secular institutions, as well as the contribution of individuals to the development of education. Additional scientific value lies in the fact that the study covers a wide time period and various regions of Kazakhstan (such as: Bukeyevskaya Orda, Orenburg, Kustanai, Aktyubinsk, Irgiz, Turgay, Akmolinsk, Omsk, Verny, etc.), which allows us to identify regional characteristics and changes in approaches to charity in different periods. This contributes to a better understanding of both the history of education in Kazakhstan and the evolution of public institutions in general. The purpose of the study is to analyze the traditions of charity in the field of education in Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries. In accordance with the stated goal, the following research objectives have been set:

- to analyze the socio-economic and cultural situation in Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries, which contributed to the development of charity in education;
- to consider the main forms of charitable activities aimed at supporting and developing education;
- to identify the features of charity related to national, religious and cultural traditions;
- to determine the role of individual patrons, public figures and charitable societies in the development of educational institutions through charitable initiatives.

The end of the XIX and the beginning of the XX centuries became one of the key periods of the pre-revolutionary history of Kazakhstan, a period of significant transformations in the socio-economic sphere of the Steppe region. Since the mid-19th century, the spread of capitalist relations in Kazakhstan and the expansion of trade led to the emergence of new social roles and groups. "Bais could come from both sultans and hereditary nobility" (Kovalskaya, 2024: 78). Traders and entrepreneurs became key participants in economic life, creating networks of trade relations not only within the country but also abroad. At the same time, a national intelligentsia was formed, playing an important role in the education and development of

society. The intellectual elite actively participated in socio-political life, promoting the ideas of education, social justice, and national identity.

"The development of capitalist relations predetermined the cultural rise of all nations, and the intelligentsia, having freed itself from feudal shackles, tried to enlighten the people, to transform and raise the general educational level. The basis of the reforms was the school" (Ambartsumyan, 2022: 1165).

Particular attention should be paid to the common people, because it was from them that the per-yurt tax was collected for education. The Kazakh population donated significant amounts of money for the establishment of schools, reflecting their great interest in educating their children. During this period, the tsarist government sought to use education as a tool for the acculturation of the local population, "through the upbringing of a generation potentially ready to perceive the Russian-imperial civilizational foundations and ideological guidelines" (Sturova, 2017). In this context, acculturation is understood as a process of interaction between cultures, in which one culture borrows elements from another without losing its core characteristics. (Redfield R., 1936: 149–152). In the case of the Kazakhs, acculturation often manifested itself in the fact that they adopted some elements of the culture of neighboring peoples or more dominant communities, for example, Russian culture during the Russian Empire, while preserving their national identity, language and traditions. Educational activities became an important factor in the preservation and development of cultural and national identity. Education was seen not only as a means of transmitting knowledge, but also as a force capable of strengthening the consciousness and resilience of the nation. However, it is important to understand that this sphere was not only a means of acculturation, but also a key element in the awakening of national self-awareness and the struggle for national liberation from colonialism. In this context, active charitable work in the field of education was of particular importance.

Research into charitable activity shows that charity is based on philosophical, religious, and social principles, including ideas of mercy, social justice, and mutual aid. At the same time, critics of charity, examining the motives and effectiveness of this activity, saw charity as a practice that not only fails to solve fundamental social problems but also reinforces existing injustice and class differences (Lafargue, 1988: 334). Paul Lafargue emphasized the need for more radical changes in society aimed at eliminating the structural causes of poverty and social injustice. Bernard de Mandeville viewed charity and mercy as actions aimed at gaining public approval (Bernard de Mandeville, 1974: 236). In our opinion, the authors Julia R. Lieberman and Michal Jan Rozbicki expressed the most complete understanding of charity: "It is precisely because of its ability to reflect and involve social and cultural values that charity can serve as a window into common models for people to interpret life and give meaning to the existence of their society" (Lieberman Julia R., Rozbicki Michal Jan, 2017: 4). Charity shows: attitudes towards the poor and vulnerable members of society, the role of wealth, the importance of public and private virtue, norms of justice and responsibility, and definitions of benevolence and generosity. In the context of charity, it is considered how in pre-revolutionary times, precisely due to the activity of a certain part of society, changes occurred, what efforts were made.

Patronage and charity were not uncommon in the Kazakh steppe, playing an important role in the formation of educational infrastructure and the cultural development of society,

helping to preserve national identity and resist the influence of colonial oppression. In the 19th and early 20th centuries, it became widespread among the local aristocracy and wealthy strata of society, who invested their funds in the development of schools and other educational institutions. Charity and patronage were not just external manifestations of spiritual needs but also reflected a deep desire to support domestic science, culture, and art, as well as stimulate the development of society. Charitable work was carried out mainly with the support of private entrepreneurs and philanthropists, and state scholarships, which played a key role in the development of education in the region. Thanks to such efforts, many young Kazakhs were able to obtain higher education, which became an important step in the process of national self-determination and cultural revival.

Methodology, methods and materials

The study employs the methodological principle of systematicity, which involves analyzing phenomena in consideration of their temporal and spatial characteristics, as well as the logical sequence of events. An essential condition is the ability to identify and compare the general and the specific in the historical process, taking into account general provisions and providing specific assessments. Based on these methodological principles, applied research methods are developed, such as problem-chronological, historical-comparative, statistical, integrative, and others. The problem-chronological method allows us to examine cultural interactions in the late 19th to early 20th centuries dynamically, identifying the components of this process. The historical-comparative method helps to discern common and unique features of cultural development in the region. Comparative analysis enables a deeper understanding of the similarities and differences in socio-cultural contexts.

Analysis of charitable activity in dynamics shows its development and changes over time. For example, before 1883 and after 1883, it will be possible to clearly see a sharp increase in the financial burden on Kazakh societies after the introduction of new rates of quitbit fees.

Studying charity in the discursive space of history requires a multidisciplinary approach, integrating methods from history, religious studies, sociology, anthropology, and discourse analysis. Historical analysis involves examining primary sources such as letters, diaries, and official documents, including the Temporary Regulations and Correspondence of the Inspector of Schools of the Inner Kirghiz Horde, to understand the historical context of charity. Discourse analysis investigates how charity is represented and discussed across various discursive spaces, including religious texts, mass media, public discourse, and scientific literature.

Using the methodological principle of systematicity and a multidisciplinary approach allows for a comprehensive study of cultural and social processes, including charity, revealing their dynamics and impact on society.

The research uses materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). Documents from collection No. 59 of the "Temporary Council for the Management of the Inner Kirghiz Horde" reveal that many employees sincerely cared about education and enlightenment. Archival documents include correspondence from Alexander Vasilyevich Goryachkin, the Inspector of Schools of the Inner Kazakh Horde, to the trustee of the Kazan educational district.

Of particular interest in the Historical Archive of the Omsk Region (HAOR) is collection fund No.73, which contains reports from the Omsk Charity Society, which were published for the first time.

The National Archive of the Republic of Tatarstan (NA RT) contains valuable materials in fund No. 92, including the most complete and detailed records related to the study topic. Fund No. 977 – “Kazan Imperial University” – allows tracing the fates of Kazakh intelligentsia through preserved personal files of Kazakh students. Merchant patrons played a major role in charitable activities, with the plan of the madrasah donated by merchant A. Burnaev being kept in collection No. 47 of the United State Archives of the Orenburg Region (USAOR).

Discussion

In the second half of the 19th century, the inclusion of the Kazakh population in the education system steadily increased. Initially, education was predominantly religious, but more and more attention was being paid to secular education. An example of such development can be seen in the activities of Zhangir Khan, the ruler of the Inner Horde, who made a significant contribution to the development of the economy, education, science, and culture in Kazakhstan. In 1826, Zhangir Khan of the Bukey Horde visited Kazan. Karl Fuchs published an article about this visit (Fuchs, 1826). This work is significant not only as a historical source but also as evidence of Fuchs' personal impressions and observations regarding the personality and mission of the Khan. He facilitated the education of Kazakh children at the Orenburg Nepluev School, opened a school in the Horde in 1841, founded a library, and established a museum of rarities (a weapons museum).

In 1850, a school was established under the Orenburg Border Commission to prepare Kazakhs for spiritual positions under the sultans and rulers of the Horde. One of the first prominent graduates of the Orenburg school was the outstanding educator and activist Ibray Altynsarin (Amanzholova, 2019). Subsequently, in the Bukey Horde, urban schools, parish schools, progymnasiums, Russian–Kazakh schools, literacy schools, and elder schools were opened.

Ibray Altynsarin played a significant role in the history of Kazakh education. His works became foundational for education at that time (Altynsarin, 1963). Altynsarin understood the importance of primary education and strove to create accessible schools for Kazakh children. In 1864, he opened the first Kazakh secular school, which became a prototype for creating a network of similar schools across Kazakhstan. Understanding that many children from poor families could not receive an education due to financial difficulties, Altynsarin actively helped such families by providing financial support for their education. Using his own funds and attracting donations from wealthy individuals, he built schools in various regions of Kazakhstan. He believed that the establishment of educational institutions was a crucial step in spreading education and enlightenment among the Kazakh people. One of his most famous works is the textbook “Kyrgyz Reader” (1879), which included texts in the Kazakh language adapted for children. The textbook contained stories, folk tales, proverbs, and sayings, which helped develop students' interest in learning and preserved national identity. At a time when education for women was rare, Altynsarin made efforts to open girls' schools, thereby supporting their equal rights to acquire knowledge. This was also part of his charitable activities aimed at improving the status of women in society.

The renowned researcher V.V. Radlov served as an inspector of Tatar, Bashkir, and Kazakh schools in Kazan (Radlov, 1989). Many pre-revolutionary authors attempted to examine various aspects of Kazakh culture and history. Soviet historiographers such as N. Sabitov, A.I. Sembaev, T.T. Tazhibaev, and S. Zimanov conducted detailed analyses of the role of education in the development of Kazakh society. N. Sabitov emphasized the progressive role of Russian schools in shaping Kazakh scholars and cultural figures (Sabitov, 1950). A.I. Sembaev argued that Russian-Kazakh schools, contrary to the government's intentions, contributed to the development of national democratic culture (Sembaev, 1962). The expansion of education in the late 19th and early 20th centuries reflects society's desire to make education accessible to all social strata amid modernization processes. T.T. Tazhibaev provided a comprehensive overview of the educational landscape in Kazakhstan during this transformational period, highlighting the diversity of educational institutions and modernization efforts (Tazhibaev, 1962). All these authors emphasize that education played a crucial role in the cultural and intellectual development of Kazakh society, fostering national consciousness and progressive trends.

Modern researchers address a wide range of issues, with particular interest in topics related to philanthropy. In his book "Alash Alash Bolganda," Akhmedov discusses Almukhamed Kuatov, who graduated from Kazan University in 1847, noting the use of newspaper publications as historical sources (Akhmedov, 1996). B. Kenzhebaev studied the formation of the Kazakh intelligentsia and its participation in educational and national initiatives, providing specific names and sociological research data (Kenzhetayev, 1998). N.I. Tairov analyzes how entrepreneurs supported education through funding and the creation of educational institutions, emphasizing their role in cultural and social development (Tairov, 2008). S.Sh. Kaziev examines the national educational movement in Kazakhstan, highlighting the influence of nationalism on educational and cultural initiatives (Kaziev, 2014). K.B. Amanzholova analyzes the contribution of Kazakh educators to the integration of the Russian language into Kazakh society (Amanzholova, 2019). G.S. Sultangalieva discusses historical and ethnocultural contacts, mentioning the first Kazakh students, Aysa Bikmaev and Urzali Kurbanov (Sultangalieva, 2002).

S.V. Lyubichankovsky's research on contemporary historiography highlights the shift towards previously unexplored topics using various methodological approaches, including the imperial perspective (Lyubichankovsky, 2018: 183). S. Kovalskaya, Zh. Nurbaev, and S. Kishibaeva examine transformational changes among the Bai class, noting their active involvement in charitable and patronage activities (Kovalskaya, 2024: 78).

Numerous studies are dedicated to the activities of young Kazakhs who studied at universities and institutes of the Russian Empire, many of whom became active members of Kazakh society in the early 20th century. According to G.S. Sultangalieva, in 1824, at the request of the West Siberian Governor, students from the Omsk Asian School, Aysa Bikmaev and Urzali Kurbanov, along with six other children, were sent to the 1st Kazan Gymnasium. Two of the six students were Muslims. Officials ordered that "Bikmaev and Kurbanov, being Muslims, cannot be placed in the gymnasium for cohabitation with students of the Christian faith according to university rules. They are denied residence in the gymnasium boarding house; these children are allowed to attend classes only during designated hours" (National Archives of the Republic of Tatarstan (hereinafter NA RT). F. 92, I. 1, D. 1277, L. 65).

Students Bikmaev and Kurbanov were placed in the Kazan Military Orphanage, allowing them to attend the gymnasium during designated class hours. Associate Professor of Kazan University Ibrahim Khalfin played a crucial role in their fate. Without waiting for a decision from the authorities on material support, he took them into his home to provide them with decent housing and care ("Outstanding Scholars of Kazan University, 1778-1829"). After Khalfin's death in 1829, their admission to the university became complicated, as the curator of the Kazan Educational District deemed it unacceptable to admit Muslims to the university on state support. However, the Kazan University Council decided to allow Bikmaev and Kurbanov to continue their studies on the condition that they obtain certificates of the knowledge required to complete the full course of the gymnasium. An examination by Professor Erdman showed that Bikmaev and Kurbanov possessed significant abilities, had acquired substantial knowledge, and could become excellent teachers (NA RT. F. 92. I. 1. D. 1277. L. 65). Consequently, Aysa Bikmaev and Urzali Kurbanov became the first Kazakh students of the Faculty of Oriental Literature at Kazan University. Kurbanov left his studies due to illness, while Bikmaev, after graduating in 1829, began working as a translator for the Orenburg Border Commission. N. Ilminsky noted that "it was Bikmaev who proposed the project of schools for Kazakh children" (Ilminsky, 1891). In G. Akhmedov's work "Alash Alash Bolganda," published in 1996, Almukhamed Kuatov, who graduated from Kazan University in 1847, is discussed. The author provides information from a republican newspaper (Akhmedov, 1996). The archives of Kazan University show that in 1844, Almukhamed Akhmetovich Kuatov became a student, graduating in 1847 and earning the title of "candidate" in 1848.

Results

Educational initiatives and financial support.

Educational initiatives and financial support can be divided into several categories: state funding, primarily sourced from taxes on the Kazakh population (the per-yurt tax), voluntary donations from bais, merchants, patrons, prominent educators, the intellectual elite, and charitable societies.

In the report on the state of public schools in the Turgay region for 1882, I. Altynsarin writes, "With the available public funds, accumulated from the annual twenty-kopek, and in some cases ten-kopek, levy from each yurt, totaling, according to data collected in 1881, 4,556 rubles 88 kopecks in the Turgay district, 23,136 rubles 50 kopecks in the Ilets district, 4,208 rubles 68 kopecks in the Irgiz district, and 16,171 rubles 36 kopecks in the Nikolaev district, construction of school buildings has already begun everywhere, i.e., in each district" (Altynsarin, 1957: 244).

I. Altynsarin provides a detailed description of the sources of funding for educational institutions. A total of 8,710 rubles was allocated from the state treasury for public education in the Turgay region, distributed as follows:

2,943 rubles 50 kopecks to the Turgay School,

2,731 rubles 40 kopecks to the Troitsk School,

2,390 rubles to the Aktyubinsk School,

and 645 rubles 10 kopecks to the Irgiz School; moreover, an additional 800 rubles from the Irgiz city funds and 1,400 rubles from the Kyrgyz (Kazakh) community were allocated for the maintenance of the latter.

The Yakovlev Craft School was entirely funded by the Kyrgyz (Kazakh) community, with 1,697 rubles allocated for its maintenance this year.

The total expenditure on public schools in the Turgay region amounted to 12,607 rubles (Altynsarin, 1957: 272). As can be seen, significant efforts were made by the Kazakh population in the late 19th century to establish and maintain educational institutions. Many schools were opened through "prigovors." In this context, a "prigovor" is a resolution adopted by the Kazakh community to allocate funds once and annually for the maintenance of a school. This decree preceded the opening of schools, gymnasiums, and colleges and was one of the steps to ensure their financial support. The process of approving a "prigovor" was quite complex: the decree specified the location of the school, which was then submitted to the regional school inspector, who would then make an official presentation to the trustee of the educational district. A school could only be opened with the trustee's permission.

In a memorandum to the Acting Military Governor of the Turgay region on the state of public education, I. Altynsarin noted: "Your Excellency is undoubtedly aware that the per-yurt money collections in your entrusted region, originally proposed by the prigovors of the Kyrgyz communities for the construction of volost schools, were deemed more timely at first to be used for the construction of two-class urban schools in the steppe district towns of Irgiz, Turgay, Aktyube, and Nikolaevsk" (Altynsarin, 1957: 261).

Before 1883, the per-yurt tax was 10–15 kopecks per yurt. In 1883, the issue of increasing the per-yurt tax was raised. The Acting Governor of the Turgay region, Actual State Councillor Ilyin, proposed a significant increase in the tax. In the Iletsk and Nikolaevsk districts, it was proposed to raise the tax to 1 ruble per yurt, which represents a 6–10 fold increase compared to previous rates. In the Turgay and Irgiz districts, it was proposed to raise the tax to 50 kopecks per yurt, which is 3–5 times more than before. "The order to propose to the Kyrgyz (Kazakh) communities to establish an annual per-yurt tax in the Iletsk and Nikolaevsk districts of 1 ruble per yurt, and in the Turgay and Irgiz districts of 50 kopecks, is already being implemented, as some volost communities, as far as I know, have already passed prigovors to establish the proposed tax" (Altynsarin, 1957: 270).

It is important to note that the penetration of capitalist relations and the expansion of trade led to the emergence of new social roles and groups. In this context, the social group of bais began to play a significant role in Kazakh society. Bais could originate from both sultans and hereditary nobility (Kovalskaya, 2024: 78).

Bais, possessing significant herds of livestock, had the initial capital to develop various forms of entrepreneurship. "Wealthy Kazakh livestock owners gradually became traders and merchants, as well as mastered industrial production. With substantial assets, bais were actively engaged in charitable and philanthropic activities, exerting significant influence on the development of their society" (Kovalskaya, 2024: 91). For example, I. Altynsarin notes that significant sums of money were donated by "honorary trustees of the Troitsk Kyrgyz School: Karpukov donated 260 rubles, Berkinbaev 109 rubles to the Aktyubinsk School, Berimzhanov 200 rubles to the Turgay School, and Kulubekov 100 rubles to the Irgiz School for the creation of libraries at central schools in four steppe districts. These funds have already been received and are partially deposited with the Turgay regional administration, and partially held by me;

in the current year of 1883, I plan to order books after consulting with other competent persons on matters of indigenous education" (Altynsarin, 1957: 249).

The contribution of Kazakhs to the Orenburg Gymnasium amounted to more than half of the total donation sum of 81,000 rubles. In particular, in 1893, the Kazakhs of Zauralye donated 40,000 rubles, and the Bukeyev Kazakhs – 30,000 rubles (Tazhibaev, 1962: 76).

For Kazakh children in the Turgay region, 12 scholarships were established at the gymnasium, half of which were transferred to the new Real School in 1894. In the 1890s, various newspapers noted the Kazakh population's desire for education, recording petitions for the opening of new schools and the enrollment of children in educational institutions. Examples of such efforts include the Irgiz two-class Russian-Kazakh school, opened in 1879, and the Kostanay two-class Russian-Kazakh girls' school, for which the Kazakhs of the Kostanay district donated 12,000 rubles. In Irgiz, the first one-class girls' elementary school for 15 girls was opened in 1887 (Tazhibaev, 1962: 156).

N. Sabitov, speaking about Russian schools, stated that "those opened for Kazakh children during the colonial period played a progressive role in the cultural life of the Kazakh people compared to Mektebs and Madrasahs. Through Russian schools, progressive trends penetrated the Kazakh steppe, which led to the formation of scholars-educators, teachers, poets, and writers among the Kazakhs, whose names are a source of pride for the entire Kazakh people" (Sabitov, 1950: p. 38). A.I. Sembaev believed that the opening of these schools "contrary to the government's plans... gave the Kazakh people the opportunity to develop their national democratic culture. Many of the former students of Russian-Kazakh schools later joined the ranks of those who fought for this new culture" (Sembaev, 1962: 12).

The Role of Muslim merchants in the Development of Education

It is also important to recognize the influence of Tatar mullahs and merchants, who had long-standing and strong ties to the development of education. With the growth of cities and transit trade with Central Asian khanates and China, the number of Tatar merchants in the steppe increased significantly. The development of market relations stimulated the activities of entrepreneurs who sought to explore new markets in Central Asia. Interaction with neighboring Muslim countries contributed to the strengthening of Islamic influence on Kazakh society, especially in the late 19th century. Moreover, educated Tatars, especially from Kazan and Tobolsk, were often invited by wealthy Kazakhs to serve as teachers for their children, "who annually travel to the Kyrgyz steppe by the hundreds" (Radlov, 1989: p. 348). Wealthy Kazakhs also organized free schools for children from nearby auls. Radlov mentioned that he repeatedly encountered such schools. "Teachers were usually hired for two to three years, and in most cases, Muslim mentors managed to teach 30–50 children literacy, impart the basics of Islam, and raise them as true Muslims" (Radlov, 1989: p. 348).

The rise of social contradictions and the desire to modernize traditional Islamic societies influenced the formation of public movements and the development of national liberation movements on the outskirts of the Russian Empire. Events in Azerbaijan, Tatarstan, Afghanistan, Egypt, and Turkey, as well as the beginning of Russification in Central Asia, caused resistance

among the national intelligentsia, whose social base was the local merchant bourgeoisie, and to some extent, the intelligentsia. The immediate founder of Jadidism was Ismail Gasprinsky. The educator, speaking about the value of the national language, expressed the following thoughts: "If elementary teaching of sciences in the Tatar language is introduced into the course of Muslim madrasas, it will facilitate the access of knowledge to the Muslim community without any harm to the state and will quickly raise the intellectual level of the clergy, the middle class, and dispel many bad prejudices" (Gasprinsky, 2021).

One of the key aspects of this process was the confrontation between supporters of traditional religious education–Kadimists–and Jadid reformers. The Kadimists opposed the introduction of secular subjects and the reform of the traditional madrasa system, fearing that it would undermine religious foundations and lead to the loss of Muslim identity. Bukhara was considered the center of Kadimism, preserving the teaching of Islam in a traditional format. The term 'Kadimism' comes from the Arabic word 'kadim' (القديم), which means 'ancient' (Kadimism Online – Encyclopedia of Tatarica). Religious texts were memorized in Arabic. Imams who adhered to the Kadimist tradition sought to preserve traditional methods of education and forms of Islamic culture, rejecting the innovations proposed by the Jadids. These imams, who were spiritual leaders in local communities, were usually funded by community collections and donations from local nobility. Naturally, parish imams, whose livelihoods depended on state funds and donations from wealthy local patrons, were reluctant to allocate money for new teachers, as all lessons were conducted by the mullahs themselves or the halfa of the madrasa.

In a traditional society where collective values and community support played a key role, Marjani's actions illustrated the transition from a collective to an individual approach to solving social problems. He decided to independently seek out resources. This not only emphasized his personal responsibility and active civic stance but also served as evidence that a new behavioral model was beginning to take shape in a modernizing society. In this model, personal initiatives and individual efforts began to play an increasingly significant role, contrasting with the old collective structures. By this time, the number of new-method educational institutions using advanced educational approaches and introducing secular subjects alongside religious ones was growing in the Russian Empire. Patrons actively promoted the development of such Muslim new-method schools, seeing them not only as a means of educational progress but also as a way to strengthen cultural and national identity.

At the turn of the century, there was further growth in the number of new-method educational institutions for Muslims in the Russian Empire, which employed advanced educational approaches and introduced secular subjects alongside religious ones. Patrons actively supported the development of such schools, seeing them not only as a means of educational progress but also as a way to strengthen cultural and national identity.

Entrepreneurs such as the Akchurins, the Khusainovs, the Ramievs, and others contributed to the opening and financing of educational institutions (Tairov, 2008: pp. 50–56). Many of the principles of their educational system were borrowed by the Jadids from European experience, such as class division, annual exams, and curriculum development. An academic year with exams was established, and a class-lesson system of education was introduced. Unlike old schools, where learning to read and write took up to five years, this process was reduced to

one year in Jadid schools. The transition from Arabic and Ottoman languages to Tatar became mandatory, and the Tatar language itself became a subject. In addition to religious subjects, the curriculum included Russian, Persian, history, geography, and arithmetic. The Jadids believed that education should be financed not only by private sponsors but also by subsidies from the treasury.

After completing the mektebs, parents sent their children to such well-known madrasas as Muhammadiya and Marjani in Kazan; Galiya and Usmaniya in Ufa; and Husainiya in Orenburg. Special attention was paid to talented students predisposed to teaching, so they were sponsored through community funds to continue their education. For many Muslim patrons, the construction of mosques and the erection of Muslim educational institutions schools and madrasas – became significant charitable endeavors. They contributed to the development of education and the moral and religious upbringing of Muslims.

Among the Muslim merchants of Orenburg, the Khusainov family was renowned for its charitable activities. The Great Mosque, built in Orenburg in 1891 with funds from the brothers Akhmet, Gabdulghani, and Makhmut Khusainov, was called "Husainiya." Next to the mosque, a madrasa of the same name was opened. This madrasa would become one of the well-known educational centers of its time. One of the best practices and programs in madrasas of that period was a new methodology based on the principles of Jadidism. Kazakh merchants also actively contributed to the financing of new educational institutions. In Semirechye, in the Kopal district, the bi Maman Yessenkulova allocated funds to open a new-method school called 'Mamaniya. This school began its activities as a two-class educational institution, then turned into a four-class, and later into an eight-class school. In 1897, the first new-method women's school in the region was opened in Orenburg" (Kaziev, 2014). Among such charitable activities was the work of the merchant A. Burnaev, who built a madrasa next to the Orsk Mosque. A. Burnaev spent considerable funds on this construction. He donated the madrasa building to the Muslim community of Orsk on the condition of its lifelong preservation. The plan of the mentioned madrasa is kept in the Unified State Archive of the Orenburg Region (United State Archives of the Orenburg Region (hereinafter USAOR). F. 47. I. 1 D. 6. L. 2–3).

In the second half of the 19th century, the first affluent citizens emerged in Kazakhstan, among them merchants Galiaskar and Syzdyk Khalfin, Nurken Zabiroy, and the Kosshygulov (Koshchegulov) dynasty from Akmola. In 1898, these entrepreneurs founded the Society for the Care of Primary Education (Kapaeva, 2020: 115). In 1895, Baymukhamet Kosshygulov, who opened the factory "Kosshygulov and Sons" became a first-guild merchant in Akmola in 1911. He invested in the construction of two city mosques, though unfortunately, neither of them has survived to this day. In addition, B. Kosshygulov financed the construction of a school building for Muslim youth. Today, this building is a protected architectural monument. Originally, the building was a one-story structure made of fired brick. However, after the 1986 reconstruction, a second floor was added, which caused it to lose its original appearance. In 1913, two wooden madrasas – one for men and one for women – were built in the city. Merchants Khusain Bekishev, Nurmukhamet Sabirov, and Baymukhamet Kosshygulov invested significant funds in their construction (Regional Sacred Sites, 2017).

Charitable societies

Charitable societies played a significant role in the development of education and in providing financial assistance to educational institutions (see Table 1). The Institute of Honorary Trustees, which began its work in the Turgay region in the 1880s, made a substantial contribution to providing financial aid to educational institutions. The first one-class girls' primary school was opened in the town of Irgiz in 1887, enrolling 15 girls. The opening of the school was preceded by the following important events: The verdict of the Kyrgyz (Kazakh) City Society, which obligated itself to allocate funds for the school's maintenance both as a one-time grant and annually. In 1891, the Society for the Care of Primary Education was established in the Kostanay and Aktyubinsk districts of the Turgay region, which actively promoted the spread of education.

The first one-class girls' primary school was opened in Irgiz in 1887, enrolling 15 girls. The opening of the school was preceded by the verdict of the Kyrgyz (Kazakh) City Society, which pledged to allocate funds for the school's maintenance both as a one-time grant and annually, followed by a petition from the military governor of the Turgay region and the trustee of the Orenburg educational district to the Ministry of Public Education.

In 1891, the Society for the Care of Primary Education was established in the town of Kostanay for the Kostanay and Aktyubinsk districts. The goal of the society was "to spread primary education." The society was engaged in raising funds for the opening of primary schools, establishing public libraries in schools, and providing material assistance to needy students and teachers.

Members of the society were divided into three categories depending on the size of their contribution: "Active Members: Individuals who contributed 1 ruble annually. Enthusiast Members: Individuals who, in addition to the 1-ruble contribution, also helped expand the society's activities and increase its funds. Honorary Members: Individuals who made a one-time contribution of at least 100 rubles or rendered significant services to the society" (Tazhibayev, 1962: 196).

Table 1

Charitable societies in the field of education

Name of the Society	Year of opening	Place of opening	Field of activity
Institute of Honorary Guardians	1880	Turgai region	Providing financial assistance to educational institutions
Kyrgyz (Kazakh) City Society	Before 1887	Irgiz	Allocation of funds for the maintenance of schools, petition for support for the opening of educational institutions
Society for the Care of Primary Education in Semipalatinsk	November 21, 1887.	Semipalatinsk	It played a major role in the development of education and cultural life in the city. The main task of the society was "to provide assistance to the poorest students of primary city schools, and upon completion to assist them in further education."

Society for the Care of Primary Education	1891	Kustanai and Aktobe districts	Spreading primary education, finding funds to open primary schools, establishing public libraries
Society of Enlightenment Zealots	1900	Verny (modern Almaty)	Spreading education among all nationalities, holding public readings, organizing Sunday schools

The historical archive of the Omsk region has preserved reports of charitable societies. Many were involved in supporting the poor. Thus, the chairperson of the Omsk Charitable Society (under the patronage of Empress Maria Feodorovna) of the society was the wife of the steppe general – governor Alexandra Mikhailovna Schmidt. The report presents the activities of the society from January 1, 1910 to January 1, 1911. In its activities, the Omsk Charitable Society aimed to provide funds to improve the moral and material situation of the poor in the city of Omsk.

In its activities, the Omsk Charitable Society set the goal of providing funds to improve the moral and material situation of the poor in the city of Omsk.

In accordance with this goal and according to the state of its funds, the Society:

a) provides financial assistance for the purchase of clothing, food and shelter – to persons deprived of all means for various reasons,

b) provides and facilitates the care and upbringing of orphans and children of poor parents, and for the permanent care of poor orphans of both sexes, the Society established the "Shelter", which has existed since 1861.

c) for a small fee, and for the poorest residents, even "free of charge" supplies good and healthy food in the People's Canteen, opened and maintained by the Society with the support of the Omsk District Committee for the Guardianship of People's Sobriety. In addition, the Committee took part in the consideration of cases of persons who applied to it with petitions that, according to the charter of the Society, it could not satisfy: for example, it petitioned for the placement of children in a school for the deaf and dumb, for the placement of the elderly in almshouses, for the placement of children at public expense in educational institutions, issued benefits for the continuation of their education, and in a number of cases provided benefits for the upbringing of those children who could not be accepted into the Shelter, but were listed as candidates; it petitioned for the placement in shelters of other charitable societies of those children who, according to the charter of the organization, could not be accepted into the Shelter (Historical Archive of the Omsk Region (hereinafter HAOR). F. 73. I.1 D. 27. L. 3)

In 1910, the Committee received applications for the admission of 47 children. Out of these applications, 6 boys and 2 girls were accepted. Fourteen applicants (10 boys and 4 girls) were denied due to insufficient grounds for acceptance into the Shelter at the expense of the Society and the lack of vacancies. Additionally, 25 children (13 boys and 12 girls) were placed on the waiting list to be admitted as vacancies became available.

The Committee reviewed 27 requests for financial aid, approving 22 and denying 5. Each case was thoroughly investigated by trustees or through the local police to verify the applicants' situations. Besides written applications, many individuals made verbal requests for financial aid or the placement of children in the Shelter. However, due to limited funds, some of these requests were declined and, therefore, not recorded.

Furthermore, in 1910, the Committee provided monthly financial aid ranging from 3 to 10 rubles to 18 individuals identified as being in helpless conditions. During the year, information was collected on the financial and moral status of all individuals who had been receiving aid since the previous year (1909). Based on this information, some were denied further aid, while others continued to receive support.

Overall, in 1910, the total amount of aid distributed, including both one-time and monthly payments, amounted to 901 rubles and 50 kopecks. The aid amounts varied from 3 rubles to 12 rubles, depending on the needs and circumstances of the recipients.

The total number of residents of the Shelter on January 1, 1910 was: 53 boys and 47 girls, a total of 100 people. During the year, 7 boys and 6 girls dropped out. On January 1, 1911, there were: 54 boys and 47 girls, a total of 101 people

Table 2

From the report of the Omsk Charity Society. Age of children in the shelter (HAOR. F. 73. I. 1. D. 27. S. 5)

Children are distributed by age	Boys	Girls
Older (13 to 16 years old)	19	11
Middle (10 to 13 years old)	17	20
Younger (3 to 9 years old)	18	16
Total	54	47

From Table 2, the percentage ratio shows: Older children (13–16 years):

30 children (19 boys and 11 girls), which is 29.7% of the total number of children. Middle children (10–13 years):

37 children (17 boys and 20 girls), which is 36.6% of the total number of children. Younger children (3–9 years):

34 children (18 boys and 16 girls), which is 33.7% of the total number of children.

The gender distribution by age groups shows that older children aged 13 to 16 years: Boys: 19 children (63.3% of all older) Girls: 11 children (36.7% of all older). There are more boys than girls in the older age group.

Middle children (10–13 years): Boys: 17 children (45.9% of all middle). Girls: 20 children (54.1% of all middle). In the middle age group, there are slightly more girls than boys.

Younger children (3–9 years): Boys: 18 children (52.9% of all younger). Girls: 16 children (47.1% of all younger). In the younger age group, there are also slightly more boys than girls.

In each age category, there are more boys than girls. This imbalance is especially noticeable among older children, where there are almost twice as many boys as girls.

Table 3

From the report of the Omsk Charitable Society (distribution by class) (HA OR. F. 73. I. 1. D. 27. S. 5)

Children are distributed by class	Boys	Girls
Peasants (settlers).	30	25

Meshchan	20	14
Cossacks	2	5
Various ranks	2	3
Total	54	47

Table 3 shows the distribution of children by social class: Children of peasants (settlers): 55 children (54.5% of the total). Townspeople: 34 children (33.7% of the total). Cossacks: 7 children (6.9% of the total). Different ranks: 5 children (5.0% of the total).

Most of the children in the shelter belong to the peasant class, which indicates a significant number of children from poor settler families. Peasant children make up more than half of all the shelter's pupils. This indicates the dire situation of the settlers and the high need for social assistance for their children.

The second largest group is children of the townspeople, which indicates that city dwellers, who have a relatively low social status, also experienced difficulties in providing for their children and turned to shelters for help. Townspeople children make up about a third of all the pupils, which also emphasizes significant social inequality and the need for charitable support. There are significantly fewer children from the Cossack class compared to peasants and townspeople. This may be explained by the better social status of the Cossacks and their lower need for social support. However, the presence of such children in the shelter still indicates certain cases of social and economic instability even in this group. The small number of children belonging to the category of "different ranks" shows that the shelter accepted children from different social classes, possibly without strict class restrictions. This indicates a relatively broad nature of charitable activities aimed at helping children regardless of their social background.

Scholarships and Higher Education

According to the "Temporary Regulations," Kazakh children were allowed to enroll in Russian educational institutions, which opened up new educational opportunities for them. The Russian Empire sought to strengthen its influence in the territory of Kazakhstan, and one way it did so was through the development of the education system. This included both the establishment of educational institutions within Kazakhstan and the opening of access for Kazakh children to Russian schools. The establishment of scholarships allowed some Kazakh children, especially those from poor families, to receive education in institutions such as gymnasiums and schools. After completing eight years of secondary education, students were permitted to enter higher education institutions, having graduated from gymnasium. These gymnasiums were highly popular among the local population. One of the features of these institutions was the promotion of the benefits of secular education, as the government was interested in the education of the local Kazakh population.

The inspector of schools in the Inner Horde, A.V. Goryachkin, as a representative of the Tsarist authority, noted that the only hope and opportunity for the "Bukeyev Kyrgyz" (Kazakh – author's note) for a better future was the Russo-Kyrgyz schools under the Ministry of National Education. This viewpoint reflects not only the official educational policy of the Russian Empire

but also its strategy of integrating and assimilating the Kazakh population through the education system. This idea was fully shared and officially expressed in reports on the state of affairs in the Horde by the local administration of the Ministry of Internal Affairs (NA RT. F. 971. I. 1. D. 93. L. 31 Khan's Headquarters and F.N. Nikiforov. For 1910. On 155 sheets). These schools were under the supervision and care of the Kazan Educational District. Tsarist officials went to great lengths to ensure that the school system was organized and systematized here to strengthen and expand Russian literacy in the Horde and weaken Tatar propaganda and influence. "If we do not do anything in the Horde, we will not do what needs to be done throughout the vast Kyrgyz (Kazakh – author's note) territory. Therefore, i.e., for the sake of testing our strengths, efforts, and foreseeing the future fate of the Kyrgyz (Kazakh – author's note) people and the related consequences for the life of Russia, and not just for the sake of 250 thousand Bukeyev Kyrgyz (Kazakh – author's note), I would consider it expedient to undertake everything that can be undertaken here, as long as it goes the way it should" (NART, Kazan Teacher's Seminary Archive).

Goryachkin proposed organizing a Russian cultural and educational society for students of all Horde schools, regardless of their origin, which would allow for quickly raising financial capital and directing these funds to the opening of Russian schools. Goryachkin also wrote about Mr. Kochurov, who founded a charity society for needy students only from the Khan–Stavochnoe City School. According to the official, Kochurov thereby caused great harm to the development of the Russian cause in the Horde. "Clearly realizing that the only so – called central city four – class school in the Horde, with its two–year pedagogical courses, should be organically connected with all the existing schools in the Horde" (NA RT, Kazan Teacher's Seminary Archive, 1910). Goryachkin drew attention to the difficult circumstances faced by Urazbayeva – a Kazakh girl who tried to get an education in Simbirsk (now Ulyanovsk). He emphasized that as the daughter of a poor Kazakh, she had no financial support from her family, making her attempts to obtain an education almost hopeless. Goryachkin pointed out the serious obstacles Urazbayeva encountered. Goryachkin faced significant difficulties in trying to send Urazbayeva for further education at the Simbirsk Chuvash Women's Teacher's School, the only institution where she could continue her education. Attempts to raise funds for her maintenance through charity events were unsuccessful. Goryachkin tried to organize a literary and musical evening for Urazbayeva, but "Mr. Bolshakov, under the influence of a certain Kochurov, refused to support it" (Kazan Teacher's Seminary Archive, 1910). Goryachkin also described the critical state of Horde schools. He noted that the gymnasium, previously funded by the Ministry of National Education, had been converted into Russian classes at a madrassa and was now in a deplorable condition. He also mentioned that many agents belonging to the Tatar community were attracting significant funds from Kazakhs living in the steppe, but these funds were not being used to improve education. The above facts highlight interesting details about the Khan–Stavochnoe City School. This school was state–supported for the training of teachers for the Horde School. In 1910, 82 Kyrgyz (Kazakh – author's note) students were enrolled in the school, and there could have been many more, who in the near future would become the intelligentsia and would work directly or indirectly in education (NA RT, Kazan Teacher's Seminary Archive, 1910).

The above facts highlight interesting details about the Khan–Stavochnoe City School. This school was state–supported for the training of teachers for the Horde School. In 1910, 82 Kyrgyz (Kazakh – author's note) students were enrolled in the school, and there could have been many

more, who in the near future would become the intelligentsia and would work directly or indirectly in education (NART, Kazan Teacher's Seminary Archive, 1910). At the same time, in a petition "On the construction of a building for the Kustanai Real School," a certain applicant lobbied for the opening of a school for settlers, expressing frustration that "local Kyrgyz (Kazakh – author's note) are in a somewhat better position in this regard. Six scholarships have been established for their children in the Orenburg Male Gymnasium and Real School, and two scholarships in the Troitsk Gymnasium." (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (hereinafter CSA RK).F. 775. I. 1. D.1. L. 1.).

The gymnasium was funded by the regional administration and even had the opportunity to send Kazakh youth to study at secondary and higher educational institutions abroad. Kazakh youth enrolled at the Imperial Kazan University, Kazan Veterinary Institute, and Kazan Teacher's Seminary. For these purposes, several scholarships were established for Kazakh children in educational institutions both within and outside the Turgay region. In 1878, the Kazakhs of the Turgay region raised 19,200 rubles through donations, from which three named scholarships in honor of I.A. Kryzhanovsky were established at the Kazan and St. Petersburg Universities, each worth 320 rubles. The scholarships were named after N.A. Kryzhanovsky in connection with his 10-year service as the Orenburg Governor-General, "in grateful memory of his care and efforts for the benefit of the Kazakhs of the Turgay region" for the best students of the Orenburg and Troitsk Gymnasiums. (NA RT, Kazan Teacher's Seminary Archive, 1910).

In 1881, the scholarship was transferred from St. Petersburg University to Kazan University. In 1895, a separate scholarship for the Kazakhs of the Inner Horde was established in honor of the wedding of Emperor Nicholas II, for which 8,000 rubles were allocated from the interest on the capital (CSA RK. F. 78. I. 2. D. 441. L. 64).

"The Kryzhanovsky scholarship regulations noted that if these scholarships were not used for several years, a fourth scholarship would be established from the accrued savings for the natives of the Orenburg region" (Alektarov, 1900).

In 1882, two scholarships named after L.F. Ballyuzek, the governor of the Turgay region, were established at the Troitsk Male Gymnasium with donations from Kazakh communities in the Turgay, Irgiz, and Nikolaev districts. These scholarships were intended for children from poor Kazakh families. In 1887, additional scholarships for Kazakh students were established at the boarding school of the Troitsk Male Gymnasium. By the 1890s, Kazakh youth from the Turgay region had gained access to various higher education institutions. In 1894, Bisengali Zharilgasinov and Satbayev became the first Kazakh students from the Turgay region to be admitted to the Kazan Indigenous Teacher's Seminary on these scholarships. (Kyrgyz Steppe Newspaper, 1894).

By 1896, there were up to 50 scholarships in higher and secondary educational institutions of Russia for students from the Turgay region. In 1887, a scholarship named after N.I. Nepluyev was established for Kazakh students of the Nepluev Cadet Corps with funds donated by former cadets and other Kazakhs from the Turgay region. The recipients of the scholarship could be "the sons of those Kyrgyz (Kazakh – author's note) from the Turgay region who, through service, by being awarded the corresponding ranks and orders, acquired the rights and privileges of the nobility of the Russian Empire" (Alektarov, 1900: 85).

In 1909, a fourth scholarship named after N.A. Kryzhanovsky was established from the interest on the existing scholarship capital. The right to use these scholarships was granted only to Kazakh youth residing in the Turgay region, but if the scholarship holder was unworthy of it due to poor performance or behavior, they could be deprived of the scholarship. Kazakh youth studied at Kazan University from 1877 to 1917, with 37 young men enrolled, of whom 20 completed their studies. Eighteen students were enrolled at the Kazan Veterinary Institute, of whom 15 completed their studies. Kazakh youth studied at Kazan Teacher's Seminary only until 1909, with 27 Kazakh children enrolled between 1894 and 1908, of whom only 19 completed the full course of the seminary (Kenzhetaev, 1998).

At Kazan University, the Kryzhanovsky scholarship of 340 rubles was received between 1893 and 1904 by: A. Aldiyarov (NA RT. F. 97 Op. P/F. D. 33565); M. Karataev from the Ural region (NA RT. F. 977. Op. P/F. D. 32559). Aldiyarov Abubakir Bermukhameduly (1878, Saryoi Volost, Kostanay District, Turgay Region – 27.09.1938, Taraz), a public figure (National Encyclopedia, 2004). After graduating from the 2-class school in Kostanai, organized by Y. Altynsarin, and Orenburg Gymnasium (1899), he entered the medical faculty of Kazan University, where he studied on a scholarship named after General-Adjutant N.A. Kryzhanovsky.

Conclusion

In retrospect, it should be noted that charitable societies, officials, philanthropists, wealthy individuals, merchants and entrepreneurs played a certain part in the formation of social infrastructure and educational systems in various regions of the Russian Empire, including Kazakhstan.

The activities of certain individuals, such as Khan Zhangir, as well as the efforts of beys, merchants, and entrepreneurs, were directed towards supporting cultural and educational initiatives. Their main focus was on education, aiming to alleviate social problems and meet the basic needs of the poor population. Ibrai Altynsarin, as a representative of the Kazakh intelligentsia, was a key figure who not only promoted education but also engaged in charitable activities.

The state education policy aimed to contribute to public access to knowledge and improve living conditions. The establishment of schools, hospitals, and orphanages was intended to reduce social inequality. Scholarships like the Kryzhanovsky and Ballyuzek funds expanded educational opportunities for Kazakhs to some extent, fostering cultural exchange and supporting students from low-income families.

Nevertheless, philanthropists, patrons, and especially government officials were unable to fully mitigate social inequality and polarization in society. Objectively, government charity primarily targeted the Russian-speaking population. For example, in the case of the Omsk orphanage, based on data from 1910 and 1911, charity was extended only to certain social groups such as Cossacks, peasant settlers, and commoners. It is known that the most significant impact on the lives of Kazakhs, who then made up a notable majority of the population, was caused by resettlement policies, the migration of Russian-speaking peasants, the confiscation of Kazakh lands in favor of settlers, and so on. Charity was a tool for the Russification, acculturation,

and Christianization of Kazakhs by the Russian state. At the same time, due to the efforts and patronage of some members of Kazakh society, charity contributed in certain ways to the spread of education among Kazakh youth and the awakening of national consciousness.

It should be noted that many schools were established by a "prigovor", a decree passed by Kazakh communities to allocate funds, both one-time and annually, for the maintenance of schools. This decree preceded the opening of schools, gymnasiums, and colleges and was one of the steps taken to ensure their financial support.

However, it is crucial to emphasize that it was primarily the taxes, particularly the per-yurt tax collected from the Kazakhs, that enabled the state to finance education. These taxes provided the government with the necessary funds to establish and maintain educational institutions.

Therefore, particular attention should be paid to the efforts of the Kazakh population, who made significant contributions, including substantial donations, to educational institutions. Their contributions were crucial in improving living conditions, promoting cultural and educational development, and supporting the integration and modernization of society.

The Jadids, representing the intellectual elite, advocated for education funded not only by private benefactors but also through government subsidies. Their efforts, along with those of various patrons, led to the creation of schools and madrasahs, which significantly advanced literacy and moral education among underprivileged children. The expansion of education during this period reflects society's commitment to making education accessible to all social classes in the context of efforts to modernize a traditional society.

AUTHORS CONTRIBUTION

G.K. Zhapekova – Management and coordination responsibility for the research activity planning and execution. I Conducting a research and investigation process, specifically performing the experiments, or data/evidence collection investigation. Preparation, creation and / or presentation of the published work, specifically writing the initial draft (including substantive translation). Preparation, creation and / or presentation of the published work by those from the original research group, specifically critical review, commentary or revision – including pre- or post-publication stages.

G.I. Kushenova – Conducting a research and investigation process, specifically performing the experiments, or data/evidence collection. Preparation, creation and / or presentation of the published work by those from the original research group, specifically critical review, commentary or revision – including pre- or post-publication stages.

K.O. Seitkazina – Conducting a research and investigation process, specifically performing the experiments, or data/evidence collection. Preparation, creation and / or presentation of the published work by those from the original research group, specifically critical review, commentary or revision – including pre- or post-publication stages.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare no relevant conflict of interests

References

- Alektorov A.E. *Essay on Public Education in the Turgai Region. Chronicle*. 1844–1898. Orenburg, 1900. I. 3. 234 p. [in Russian]
- Altynsarin I. *Selected works = Tandamaly shygarmalary*. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the KazSSR, 1957. 464 p. [in Kazakh and Russian]
- Amanzholova K. B. Kazakh enlighteners at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries and their role in the formation of cultural tradition of acquiring Russian in a foreign language environment. *Bulletin of the Cherepovets State University*, 2019. №5(92). P. 42-55. 10.23859/1994-0637-2019-5-92-3 [in Russian]
- Ambartsumyan N.V. Armenian Charitable Societies of Constantinople and the Problem of Women's Emancipation. *Bulletin of St. Petersburg University. History*. 2022. Vol. 67. I. 4. P. 1160–1173. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2022.408>
- Akhmedov G. *Alash Alash bolganda*. Almaty “Zhalyn”, 1996. 224. [in Kazakh]
- Charity in Jewish, Christian, and Islamic Traditions. ed. Julia R. Lieberman and Michal Jan Rozbicki. Lanham M.D.: Lexington Books, 2017. 274 p. [in English]
- Fuchs K. *Stay in Kazan of the Kyrgyz Khan Dzhehan-Gir*. Part XVIII // Kazan: Kazan Bulletin. 1826. [in Russian]
- Gasprinsky Ismail. [Electronic resource] 2021. URL: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/rus/avasyadan/velikiy-prosvetitel-tyurkskogo-mira-ismail-gasprinskiy/60561e6101a30a27008712f2> (accessed 12/14/2023). [in Russian]
- History of the opening of the Kostanay Real School and a brief report* [on its condition] for the 1910-1911 academic year [Read more. on the act of October 22, 1911]. Kustanai [1911]. 28 p. [in Russian]
- Ibrahim Iskhakovich Khalfin [Electronic resource] 1778-1829. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/halfin.pdf> (date of access 10.01.2024). [in Russian]
- Kaziyev S.Sh. National-educational movement and nationalist projects in Kazakhstan in the late 19th - early 20th centuries. *Bulletin of the Altai State University*. 2014. № 4/2 (84). [in Russian]
- Kenzhetaev B.A. *Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the mid-19th – early 20th centuries*. Kazan: PIF, 1998. 88 p. [in Russian]
- Kovalskaya S., Nurbaev Zh., Kishibaeva S. Transformation of the institution of bai in the context of modernization processes of the XIX – early XX centuries. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2024. №2(147). P. 77-98. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-77-98> [in English]
- Kyrgyz steppe newspaper*. 1894. № 13 [in Kazakh and Russian]
- Lafargue P. *On Charity. Ethical Thought: Scientific and Publicistic Readings*. M.: Politizdat, 1988. 384 p. [in Russian]
- Lyubichankovsky S.V. "Historiographical approaches to the problem of the formation of the Kazakh intelligentsia in the Orenburg region: between acculturation and incorporation" *Bulletin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 2018. Vol. 20. № 3(83). P. 178-185. [in Russian]
- Mandeville B. An essay on charity and charity schools. The fable of the bees. M., 1974. 236 p. [in Russian]
- Radlov V.V. *From Siberia. Pages from a Diary*. Transl. from Ger. K.D. Tsivina and V.E. Chistova. Note and afterword by S.I. Weinstein. M.: Nauka, 1989. 749 p. [in Russian]

Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. Memorandum for the Study of Acculturation. American Anthropologist. 1936. Vol. 38. № 1. P. 149-152.

Regional Sacred Sites of Kazakhstan. Astana: Foliant, 2017. 504 p. [in Russian]

Sabitov N. *Mektebs and madrassas among the Kazakhs* (Historical and pedagogical essay). Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1950. 44 p. [in Russian]

Sembayev A. I. *History of the development of the Soviet school in Kazakhstan*. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 344 p. [in Russian]

Sitdykov A.S. *Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin*. Alma-Ata: Mektep Publishing House, 1968. 148 p.

Sultangalieva G.S. *Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts* (XVIII – early XX centuries). Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB. 2002. 262 p. [in Russian]

Tairov N.I. Tatar entrepreneurs and school education in the Volga and Ural regions (2nd half of the 19th – early 20th centuries). *Novyi istoricheskii vestnik*, 2008. P. 50-56 [in Russian]

Tazhibayev, T. *Education and schools of Kazakhstan in the second half of the 19th century*. Alma-Ata: KGI, 1962. 507 p. [in Russian]

Гүлфайрус Жапекова, Ғанижамал Күшенова, Құралай Сейітқазина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы білім саласындағы қайырымдылық дәстүрлері (XIX ғасыр – XX ғасырдың басы)

Андатпа. Соңғы отыз жыл ішінде Қазақстанда саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени салаларда елеулі өзгерістер болды, олар өз азаматтарының өмірі мен олардың күнделікті шындығына әсер етті. Дегенмен, қазіргі қоғамның құндылығы мен әлеуметтік көзқарастары көбінесе объективті шындық талаптарына сәйкес келмейді, бұл жаңа нұсқауларды іздеу қажеттілігін тудырады. Бұл тұрғыда патриотизмді қалыптастыру, адамгершілік мұраттарды жаңғырту маңызды болып отыр. Бай тарихи мұраға үндеу өткен дәуірде өркениеттің сақталуы мен дамуын қамтамасыз еткен іргелі құндылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты авторлар қайырымдылық дәстүрлерін, оның ішінде құндылық бағдарларын, іс-әрекет мотивтерін, өзін-өзі ұйымдастыру формалары мен рухани мәдениет аспектілерін зерттеуді өз алдына мақсат етіп қойды. Қайырымдылық дәстүрлері тарихтың дискурсивті кеңістігінде әрекет етеді, авторлар оның идеялық негіздерін, әлеуметтік-мәдени динамикасын және практикалық көріністерін қарастырады. Бұл дәстүрлер тарихи процестің маңызды аспектісін білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге қоғамдағы терең өзгерістерді көрсетеді, олар өмір сүретін әлеуметтік және мәдени контексттің қалыптасуына ықпал етеді. Зерттеу көрсеткендей, қайырымдылықтың көп ғасырлық тарихына қарамастан, ол Қазақстан тарихында аз зерттелген әлеуметтік-мәдени құбылыс болып қала береді. Авторлар білім саласындағы қайырымдылық дәстүрлеріне ерекше көңіл бөледі. Бұл кезеңдегі қайырымдылық шаралары мемлекет, бүкіл қазақ халқы, жеке кәсіпкерлер, меценаттар мен зиялы қауым тарапынан белсенді түрде қолдау тапты.

Түйін сөздер: Қазақстан; қайырымдылық; дін; шүленгерлік; жәдидшілдік; кадамистер; медресе; бай; көпес; кәсіпкерлер.

Гульфайрус Жапекова^а, Ганижамал Кушенова^а, Куралай Сейтказина^а
^аЕвразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Традиции благотворительности в сфере образования в Казахстане (XIX в. – начало XX в.)

Аннотация. За последние тридцать лет в Казахстане произошли существенные изменения в политической, экономической и социально-культурной сферах, которые отразились на жизни его граждан и их повседневной реальности. Однако ценностные и социальные установки современного общества зачастую не отвечают требованиям объективной реальности, что порождает необходимость поиска новых ориентиров. В этом контексте важным становится формирование патриотизма, возрождение нравственных идеалов. Обращение к богатому историческому наследию позволяет выявить основополагающие ценности, обеспечивавшие выживание и развитие цивилизации в прошлом. В этой связи авторы ставят перед собой цель рассмотреть традиции благотворительности, включая ценностные ориентации, мотивы действий, формы самоорганизации и аспекты духовной культуры. Традиции благотворительности действуют в дискурсивном пространстве истории, авторы рассматривают ее идеологические основы, социокультурную динамику и практические проявления. Эти традиции не только представляют собой важный аспект исторического процесса, но и отражают глубокие изменения в обществе, способствуя формированию социокультурного контекста, в котором они существуют. Исследование показывает, что, несмотря на многовековую историю благотворительности, она остается малоизученным социокультурным явлением в истории Казахстана. Особое внимание авторы уделяют благотворительным традициям в сфере образования. Благотворительная деятельность в этот период активно поддерживалась государством, всем казахстанским населением, частными предпринимателями, меценатами и интеллектуальной элитой.

Ключевые слова: Казахстан; благотворительность; религия; меценатство; джадидизм; кадимисты; медресе; бай; купец; предприниматели.

Список литературы

Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. Memorandum for the Study of Acculturation. *American Anthropologist*. 1936. Vol. 38. №1. P. 149-152.

Алекторов А.Е. *Очерк народного образования в Тургайской области*. Летопись. 1844-1898 гг. Оренбург, 1900. Вып. 3. 234 с.

Алтынсарин И. *Избранные произведения = Таңдамалы шығармалары*. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. 464 с.

Аманжолова К. Б. Казахские просветители конца XIX – начала XX веков и их роль в формировании культурной традиции освоения русского языка в иноязычной среде. *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2019. № 5(92). С. 42–55. 10.23859/1994-0637-2019-5-92-3

Амбарцумян Н. Армянские благотворительные общества Константинополя и проблема женской эмансипации. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2022. Т. 67. Вып. 4. С. 1160-1173. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2022.408>

Ахмедов Ғ. *Алаш Алаш болғанда*. Алматы.: Жалын, 1996. 224 б.

Charity in Jewish, Christian, and Islamic Traditions. ed. Julia R. Lieberman and Michal Jan Rozbicki. Lanham, M.D.: Lexington Books, 2017, 274 p.

Фукс К. *Пребывание в Казани киргизского хана Джеан-Гиря.* Часть XVIII. Казань: Казанский Вестник. 1826.

Гаспринский Исмаил [Электрон. ресурс] 2021. URL: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/rus/avrasyadan/velikiy-prosvetitel-tyurkskogo-mira-ismail-gasprinskiy/60561e6101a30a27008712f2> (дата обращения 14.12.2023).

История открытия Кустанайского реального училища и краткий отчет [о состоянии его] за 1910–1911 учебный год [Прочит. на акте 22 окт. 1911 г.]. Кустанай, 1911. 28 с.

Ибрагим Исхакович Хальфин [Электрон. ресурс] 1778-1829. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/halfin.pdf> (дата обращения 10.01.2024).

Казиев С.Ш. Национально–просветительское движение и проекты национализма в Казахстане в конце XIX – начале XX в. *Известия Алтайского государственного университета.* 2014. № 4/2 (84).

Кенжетаев Б. *Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в сер. XIX – начале XX вв.* Казань: ПиФ, 1998. 88 с.

Ковальская С., Нурбаев Ж., Кишибаева С. Трансформация института байства в условиях модернизационных процессов XIX – начала XX вв. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2024. №2(147) С. 77-98. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-77-98>

Киргизская степная газета. 1894. №13

Лафарг П. *О благотворительности.* Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1988. М.: Политиздат, 1988. 384 с.

Любичанковский С. Историографические подходы к проблеме формирования казахской интеллигенции на территории Оренбургского края: между аккультурацией и инкорпорацией. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук,* 2018. Т. 20. №.3(83). С. 178–185.

Мандевиль Б. Опыт о благотворительности и благотворительных школах // Басня о пчелах. М., 1974. 236 с.

Радлов В.В. *Из Сибири. Страницы из дневника.* Пер. с нем. К.Д. Цивинной и В.Е. Чистовой / Прим. и послес. С.И. Вайнштейна. М.: Наука, 1989. 749 с.

Региональные сакральные объекты Казахстана. Астана: Фолиант, 2017. 504 с.

Сабитов Н. *Мектебы и медресе у казахов* (Историко-педагогический очерк). Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1950. 44 с.

Сембаев А.И. *История развития советской школы в Казахстане.* – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. 344 с.

Ситдыков А.С. *Педагогические идеи и просветительная деятельность И. Алтынсарина.* Алма-Ата: Мектеп, 1968. 148 с.

Султангалиева Г.С. *Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII– начало XX вв.)* Уфа: РИО РУНМЦ ГМН РБ, 2002. 262 с.

Таиров Н. Татарские предприниматели и школьное образование в Поволжье и Приуралье (2-я половина XIX – начало XX вв.). *Новый исторический вестник,* 2008. С. 50–56.

Тажибаев Т. *Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века* Алма-Ата: КГИ, 1962. 507 с.

Information about authors

Zhappekova Gulfairus Kabdulovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin St., 010008 Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Kushenova Ganizhamal Imankyzy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin St., 010008 Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>, jamal-i@mail.ru

Seitkazina Kuralai Otaubaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin St., 010008 Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

Авторлар туралы мәлімет

Жапекова Гүлфайрус Қабдуловна – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 11-үй, Пушкин көш., 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Күшенова Ғанижамал Иманқызы – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 11-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>, jamal-i@mail.ru

Сейітқазина Құралай Отаубайқызы – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 11-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

Сведения об авторах

Жапекова Гүлфайрус Кабдуловна – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, д. 11, ул. Пушкина, 010008 Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Күшенова Ғанижамал Иманқызы – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, д. 11, ул. Пушкина, 010008 Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>, jamal-i@mail.ru

Сейтказина Құралай Отаубаевна – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, д. 11, ул. Пушкина, 010008 Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

The article was submitted 12.06.2024; approved after reviewing 03.09.2024; accepted for publication 30.09.2024

Review

IRSTI 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-56-62>

Book Review «The Mausoleum of Jochi Khan: History of Research». Collective monograph / Emma Usmanova (compiled, ed.-in-chief), Qanat Uskenbay, Mukhtar Kozha, Irina Panyushkina. Samarkand: International Institute of Central Asian Studies, 2024. 284 p.

Hiroyuki Nagamine

National Institute of Technology, Oyama College, Oyama City, Tochigi Prefecture, Japan

✉ h_nagamine@oyama-ct.ac.jp; gamaja.yokaton.13@gmail.com

For citation: Nagamine, H. Book Review “The Mausoleum of Jochi Khan: History of Research. Collective monograph / Emma Usmanova (compiled, ed.-in-chief), Qanat Uskenbay, Mukhtar Kozha, Irina Panyushkina. Samarkand: International Institute of Central Asian Studies, 2024. 284 p. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 56-62. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-56-62>.

Для цитирования: Нагаминэ Х. Рецензия на монографию «Мавзолей Джучи-хана: история исследования». Коллективная монография / Э.Р. Усманова (сост., гл. ред.), К.З. Ускенбай, М.Б. Кожа, И.П. Панюшкина. Самарканд: Международный институт центральноазиатских исследований, 2024. 284 с. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 56-62. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-56-62>

This publication boldly challenges the ‘myths’ surrounding the Jochi Khan mausoleum and attempts to uncover the ‘historical facts’ behind the ‘myths’. As is well known, “The mausoleum of Jochi Khan (in Kazakh – Zhoshy-Khan) is located in the historical territory of Ulytau, on the left bank of the Kengir River, 45 kilometres from the city of Zhezkazgan (Ulytau region, Republic of Kazakhstan). It is one of the most famous and probably the most discussed architectural monuments in Kazakhstan. Folk tradition connects this mausoleum with the burial of Jochi Khan” (Усманова и др., 2024: 5). The foundation for the archaeological study of the mausoleum was laid by the renowned archaeologist Alkey Kh. Margulan (1904–85), but it also gave rise to the ‘myth’ that the mausoleum belonged to Jochi Khan. In contrast, it was Elena Kh. Khorosh (1957–2018) who was the first to establish that the construction of the Jochi Khan mausoleum was in two phases, in the late 13th and the first half of the 14th centuries, as opposed to the Jochi Khan period. This book was compiled by scholars who followed in the footsteps of Khorosh (Emma Usmanova, Qanat Uskenbay, Mukhtar Kozha and Irina Panyushkina) as “a kind of encyclopaedia on the Golden Horde period and the restoration of its architecture” (Усманова и др., 2024: 9) (1).

The contents of this book are as follows. In addition to the four authors of the main part, a number of researchers participated in the appendix section (the reviewer also participated as an author of Appendix 5).

Preface (E.R. Usmanova)

Chapter 1: Jochi Khan – son and heir of Chinggis Khan, commander and ruler (Q.Z. Uskenbay)

Chapter 2: History of the discovery, study and restoration of the Jochi Khan mausoleum: the Jochi Khan mausoleum in historical sources and studies (M.B. Kozha)

Chapter 3: Semantics of the Jochi Khan mausoleum (E.R. Usmanova)

Chapter 4: Chronology and historical and cultural significance of the Jochi Khan mausoleum
(I.P. Panyushkina, E.R. Usmanova)

Appendix 1: Results of the interdisciplinary approach in the study of the Jochi Khan mausoleum
(L.N. Gritsenko, A.E. Erzhanova, E.V. Dubyagina, E.R. Usmanova, A.G. Bersenev, M.Yu. Ishmuratova,
L.V. Dubrovskaya, V.N. Fomin, E.F. Gyul', N.K. Kelesbek, M.A. Turovets, O.V. Zemskii, L.M. Saulebekov,
S.K. Aldabergenov)

Appendix 2: The Jochi Khan mausoleum: architecture, symbolism, epigraphy (M.Sembi,
K.Sadvakasov, E.F. Gyul', T.Turekulov, N.Turekulova)

Appendix 3: From published and unpublished... Elena Khristoforovna Khorosh (1957–2018)

Appendix 4: The Jochi Khan mausoleum (building condition monitoring) (B.S. Kozhakhmetov)

Appendix 5: History of the Ulus Jochi in the studies of Japanese historians: A review of studies
(H.Nagamine)

Appendix 6: Legends of Jochi Khan's death

Appendix 7: Legend of Mount Bayesh

Afterword (E.R. Usmanova, Q.Z. Uskenbay, I.P. Panyushkina)

One of the features of this book is the extensive appendix section. The appendices are also an important collection of materials (they also contain relevant articles by Khorosh) and add greatly to the value of this book. However, in this review, the main part of the book will be introduced and critiqued based on the reviewer's interests.

Chapter 1: Jochi Khan – son and heir of Chinggis Khan, commander and ruler (Q.Z. Uskenbay). This chapter is an empirical study from the historiography of the life of Jochi, the eldest son of Chinggis Khan. The issues are diverse, but one important issue concerns Jochi's birth – Jochi was not the biological son of Chinggis, but the “bastard offspring of the Merkid” when Chinggis's wife Börte was held captive by the Merkid tribe (Rachewiltz (tr.), 2006: §254). The basis for this story is the *Secret History of the Mongols (SHM)*. The theory that Jochi was not the biological son of Chinggis is now relatively widely accepted, with many studies explaining that the meaning of the word ‘Jochi’ is ‘guest’. The author, however, reexamines previous research and the descriptions in various historical sources and, while introducing theories other than ‘guest’ regarding the meaning of the word ‘Jochi’, arrives at the conclusion that Jochi was the “legitimate son” and (up to a certain point) the heir of Chinggis Khan (Усманова и др., 2024: 25) (2).

I, the reviewer, would like to consider again the historical character of the *SHM*. In a series of studies by Jun'ichi Yoshida since his article “The Historical Character of the *Secret History of the Yuan Dynasty: An Examination of Its Chronological Aspect*” in 1968, the authenticity of the *SHM* as a chronicle has been questioned (Yoshida, 2019: 3-37) (3), and Nobuhiro Uno, focusing on the often-quoted statement in Rashīd al-Dīn's *Jāmi' al-Tawārīkh* that Börte was already pregnant with Jochi when the Merkid caught her, judges that the story of the *SHM* that Jochi was a “bastard offspring of the Merkid” is probably a fiction (Uno, 2018. See also Усманова и др., 2024: 245) (4). Considering the above, the author's argument in this chapter seems to be convincing.

However, the epithet of Jochi, ‘*Ulush Idi*’, still seems to be a matter of debate. Since J.A. Boyle's study, ‘*Ulush Idi*’ (the lord of the *Ulus*) in Juwaynī's *Tārīkh-i Jahān-gushāy* has been regarded as Jochi's title “after his death” (Boyle, 1956) and is accepted by a relatively large number of

researchers. I do not dispute that Jochi was called '*Ulush Idi*' in Juwaynī's work, but honestly, I have no proof as to whether it was really a 'posthumous' epithet. We look forward to further discussion on this issue (5).

The following section presents a neat summary of Jochi's life, relying on various historical sources and previous research. As for the controversial date and cause of Jochi's death, the theories of 1225 and death from illness are convincingly presented (Усманова и др., 2024: 41-43). I would like to comment on the date of the conquest of the 'People of the Forest'. The *SHM* states that "in the Year of the Hare (1207), Chinggis Qa'an sent Jochi with the troops of the right wing on an expedition to conquer the people of the Forest" (Rachewiltz (tr.), 2006: §239), and this statement has been adopted in many studies, including this book. However, there is a tendency in the *SHM* to summarise events that occurred several times over a number of years into a single event (Yoshida, 2019: 20-21), and according to Uno, the descriptions in the *Jāmi' al-Tawārīkh*, the *Shengwu qinzheng lu* 聖武親征錄 and the *Yuan shi* 元史 that place Jochi's expedition not in 1207, but in 1217–18 during the revolt of the Tumat tribe, one of the groups of the 'people of the forest', are closer to historical fact (Uno, 1983: 174; Uno, 1991: 184). The chronology of the subjugation of the 'people of the forest' by Jochi would be an important issue to consider.

There have been many studies on Jochi, and notable studies and collections of articles have been published in recent years (e.g. Миргалеев, 2016; Atwood, 2017; Кушкумбаев, 2020; Favereau, 2021: 26-94; Порсин, 2023). Among them, this chapter will be an important study for future reference.

Chapter 2: History of the discovery, study and restoration of the Jochi Khan mausoleum: the Jochi Khan mausoleum in historical sources and studies (M.B. Kozha). In this chapter, the historical record on the Jochi Khan mausoleum, its research history and legends are painstakingly analysed.

As is well known, the earliest record of the Jochi Khan mausoleum is Ḥāfiẓ Tanīsh's *Sharaf-nāma-yi Shāhī* (or '*Abdullāh-nāma*') of 1582. This chapter begins by collecting and analysing the descriptions of the Jochi Khan mausoleum in the *Sharaf-nāma-yi Shāhī* and other historical sources. From the analysis of the descriptions in the various sources, the author's point is of great importance that "Ulytau was the geographical and one of the main political centres of late medieval Kazakhstan", where the Jochi Khan mausoleum is located (Усманова и др., 2024: 54). It is also an excellent idea that the author identifies the toponym "Juwan-ana" or "Jang-ana" found in the *Lexicon, or topographical dictionary, of the Orenburg province*, compiled in 1776, with the Jochi Khan mausoleum (Усманова и др., 2024: 55-56, 76-77).

The history of research and restoration is organised below. It is explained that Margulan's studies in the mid-20th century were important but formed the 'myth' that the mausoleum belonged to Jochi and his wife. At the same time, it is noted that various objections to Margulan's theory have been presented; then, in the 1990s, Khorosh found that there were two different construction dates for the mausoleum. By tracing the above research history, the position and significance of this book's interdisciplinary research in the study of the Jochi Khan mausoleum becomes clear once again.

As for the human bones found in the two grave chambers of the mausoleum, only one of the skulls has been judged to be that of an "adult male" (which Margulan judged to be that of Jochi's

wife, thus invalidating his theory). As the author states, we look forward to future palaeogenetic studies of these human bones (Усманова и др., 2024: 63, 70-71).

This chapter and Appendix 6 collect and analyse legends concerning the death of Jochi. Through the analysis, it is highly suggestive of the author's point that "the archetype of folk legends about the death of Jochi Khan is the disappearance of the body after the death. It is possible that the mythologem voiced in this way is indirect evidence of the absence of Jochi's burial in the mausoleum of the same name" (Усманова и др., 2024: 76).

In fact, when I, the reviewer, visited the Jochi Khan mausoleum for the first time (2019), I had the following impressions: "most likely, Ulytau, by virtue of its natural features and its landscape, had an important sacred character even before it became associated with Jochi and his descendants. The mausoleum of Jochi Khan is mentioned under his name in sources from the second half of the 16th century; however, from what time and why it was so called, how it related to Jochi Khan and from what time the veneration of the mausoleum began, are all important questions waiting to be answered by new research" (Усманова и др., 2024: 252-253). This chapter answers or hints at precisely the question of "how the Jochi Khan mausoleum has been narrated" and will be an important reference for future studies of the mausoleum.

Chapter 3: Semantics of the Jochi Khan mausoleum (E.R. Usmanova). This chapter begins with a detailed analysis of the field diary of archaeologist Geronim A. Patsevich, who witnessed the excavation in 1946, with comments by the author. The analysis of this field diary is a valuable study that vividly reconstructs the excavation conditions at the time. Through the same excavation, Margulan claimed that the human bone without one hand belonged to Jochi, that the other was Jochi's wife and that the mausoleum was dated to 1228. However, due to discrepancies between Patsevich's field diary and Margulan's studies, the fact that the human bones that Margulan attributed to Jochi's wife were those of an "adult male", the 1998 resurvey and the research of Khorosh, this chapter states that "some conclusions of Alkey Kh. Margulan regarding the interpretation of the burial artefacts should obviously be questioned" (Усманова и др., 2024: 98).

In the following, the semantics behind the secondary burials, the design of the grave chamber, the colours, the dome, etc. are read and understood. Among them, regarding the camel skull found as a secondary burial, the author's point is noteworthy that "the image of a camel, denoting sacral places and the world of ancestors, symbolised the sanctity of the person buried in the mausoleum, most likely belonging to the Muslim religion. The camel's head probably referred to the animal that carried the body of the deceased to the place of burial and was then sacrificed according to the principles of the sacrificial code of Islamic ritual" (Усманова и др., 2024: 100-101).

It is also interesting that Zoroastrian influences have been noted in the design of the tomb chamber. The notable slabs with Arabic script found in the grave chamber are analysed in Appendix 2.

Chapter 4: Chronology and historical and cultural significance of the Jochi Khan mausoleum (I.P. Panyushkina, E.R. Usmanova). The final chapter of the main part finally delves into the 'myth' of the Jochi Khan mausoleum; namely, the question of when the Jochi Khan mausoleum was built and who were the interred. The method introduced by the authors here is 14C dating. 14C dating, and the Islamic architectural style, Arabic inscriptions and secondary burials (e.g. camel bones) lead to the conclusion that the first phase of the construction of the Jochi Khan mausoleum dates to the mid-14th century, the second phase to the late 14th–early 15th century and that the buried person is not Jochi but a descendant of Jochi after Islamisation. Of course, as pointed out in this chapter, it is possible that a mausoleum was later built over Jochi's tomb, or that Jochi's body,

secretly buried somewhere, was later moved here, but the authors' consideration process is logical and convincing (Усманова и др., 2024: 139-140). In doing so, it is interesting to note the influence of Sufism and pre-Islamisation rituals.

Furthermore, this chapter states: "[the mausoleum] has been known as the *mazar* of Jochi Khan since the 16th century and under the name of Jochi Khan mausoleum it still exists. It is also difficult to establish the reason for the designation of the *mazar* by the name of Jochi Khan – whether it was the attitude to the *mazar* as a symbol of the ancestor's memory or as a supposed place of his burial. Perhaps the mausoleum under this name was known in folk tradition before it was mentioned in written sources". The next important issue regarding the Jochi Khan mausoleum is still presented here: when and how was the Jochi Khan mausoleum associated with Jochi, and what kind of place was it before it was associated with Jochi?

Including the extensive appendices that follow the main part, this book is truly "a kind of encyclopaedia on the Golden Horde period and the restoration of its architecture" and an excellent collection of materials. The wealth of rare and beautiful historical illustrations and photographs related to the Jochi Khan mausoleum is another attraction of this book.

I, the reviewer, sincerely hope that this book, which challenges the 'myth' of the Jochi Khan mausoleum and successfully demonstrates the history and achievements of research on the Jochi Khan mausoleum, will be read by many readers not only in Kazakhstan and Central Asia, but also around the world. Finally, I would like to express my sincere respect to the authors of this book for their courage and sincere research attitude in challenging the 'myth' of the Jochi Khan mausoleum.

Notes

1. Papers by the authors preceding this publication are as follows: (Усманова и др., 2022; Panyushkina et al., 2022).

2. Regarding the theory that Jochi was the heir of Chinggis, in addition to the works of Christopher Atwood and Marie Favereau, to whom the author refers, Yoshiyuki Funada also points out that Jochi may have been the heir of Chinggis up to a certain point (Funada, 2018: 9-10).

3. Recently, a series of studies by Yoshida was published as a monograph (Yoshida, 2019).

4. Atwood also points out the political bias toward the Jochid of the *Secret History of the Mongols*, but is sceptical of Rashīd al-Dīn's account of Jochi's birth (Atwood, 2007: 27).

5. For example, Hodong Kim states "the epithet, probably posthumous, of Jochi" (Kim, 2019: 272). The epithet of Tolui is considered to be '*Yeke Noyan*' and the epithet of Ögödei is '*Qa'an*' (Boyle, 1956). As a related and interesting case, in the '*jadwal*' (dynasty table) of the Timurid historical source *Muntakhab al-Tawārikh-i Mu'īnī* and of the Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 411 attributed to the same author, the '*laqab*' of Tolui is marked as '*Yeke Noyan*' and the '*laqab*' of Ögödei as '*Qa'an*' (and the '*laqab*' of Chaghadai as '*Sächän*'). However, the '*laqab*' of Jochi is marked as '*Şayın Khan*' in the former (as is well known, this was the epithet of Jochi's son Batu), and '*Uzbek*' in the latter (Нараминэ, 2023).

References

Atwood Ch. The Date of the '*Secret History of the Mongols*' Reconsidered. *Journal of Song-Yuan Studies*. 2007. № 37. P. 1-48.

Atwood Ch. Jochi and the Early Campaigns. Rossabi M. (ed.). *How Mongolia Matters: War, Law, and Society*. Leiden-Boston: Brill: 2017. P. 35-56.

Boyle J.A. On the Titles Given in Juvainī to Certain Mongolian Princes. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1956. № 19 (1/2). P. 146-154.

Favereau M. *The Horde: how the Mongols changed the world*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University, 2021.

Funada Y. 船田善之. モンゴル帝国の定住民地域に対する拡大と統治: 転機とその背景 [The Turning Point of the Mongol Empire: A New Perspective]. 史学研究 [Review of Historical Studies]. 2018. № 300. P. 1-29.

Kim H. Formation and Changes of *Uluses* in the Mongol Empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2019. № 62. P. 269-317.

Panyushkina I., Usmanova E., Uskenbay Q., Kozha M., Dzhumabekov D., Akhatov G., Timothy Jull A. Chronology of the Golden Horde in Kazakhstan: 14C Dating of Jochi Khan Mausoleum. *Radiocarbon*. 2022. № 64 (2). P. 323-331.

Rachewiltz I. de. (tr.). *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Vol. 1. Leiden-Boston: Brill, 2006.

Uno N. 宇野伸浩. ホイン・イルゲン考: モンゴル帝国・元朝期の森林諸部族 [On the *Hoi-yin Irgen*: The Forest Tribes in the Mongol Empire and Yuan Dynasty Period]. 早稲田大学大学院文学研究科紀要. 別冊12 哲学・史学編 [Bulletin of the Graduate Division of Literature of Waseda University. Special issue 12, *Philosophy and history*]. 1983. P. 173-186.

Uno N. 宇野伸浩. 根本史料を比較する: 英雄の偉業を伝える『秘史』と『集史』 [Comparing the Basic Historical Sources: The *Secret History of the Mongols* and the *Jāmi' al-Tawārīkh* on Heroic Deeds]. // チンギス・ハーン 上 草原の英雄 “蒼き狼” の覇業 [Chinggis Khan 1: The Hegemony of the Hero of the Steppes, “Blue Wolf”]. Tokyo: Gakken, 1991. P. 182-185.

Uno N. 宇野伸浩. 補論: チンギス・カンの母ホエルンと妻ボルテの謎 [Supplement: The Mystery of Chinggis Khan's Mother Ho'elün and Wife Börte]. *Gender History*, 2018. (URL: https://chgender.jp/wp/?page_id=17221).

Yoshida J. 吉田順一. モンゴルの社会と文化 [Society and Culture of the Mongols]. Kazama-shobō, 2019.

Кушкумбаев А. (ред.). *Джучи: личность, эпоха, память*. Сборник научных статей. Алматы, 2020.

Миргалеев И. Джучи – первый правитель улуса. *Золотая Орда в мировой истории*. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 72-77.

Нагаминэ Х. Джучи в джадвале «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» и Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 411. *Qazaq Historical Review*. 2023. №1(4). С. 527-535. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.4.527.535>

Порсин А.А. *Джучи. Несостоявшийся наследник*. Астана: Международный научный комплекс «Астана», 2023.

Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожа М.Б., Панюшкина И.П. *Мавзолей Джучи-хана: история исследования*. Коллективная монография. Самарканд: Международный институт центрально-азиатских исследований, 2024. 284 с.

Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожа М.Б., Панюшкина И.П., Соловьева Л.Н., Ахатов Г.А. Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд. *Археология Евразийских степей*. 2022. №3. С. 74-80. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.3.74.80>

Information about the authors

Nagamine Hiroyuki – Master of Arts, Associate Professor, National Institute of Technology, Oyama College, 771 Nakakuki, Oyama City, Tochigi Prefecture, 323-0806 Japan. <https://orcid.org/0000-0003-4869-5780>, h_nagamine@oyama-ct.ac.jp; gamaja.yokaton.13@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Нагаминэ Хироюки – әдебиет магистрі, қауымдастырылған профессор, Технология ұлттық институты, Ояма колледж, 771 Накакуки, Ояма қ., Точиги префектурасы, 323-0806 Жапония. <https://orcid.org/0000-0003-4869-5780>, h_nagamine@oyama-ct.ac.jp; gamaja.yokaton.13@gmail.com

Сведения об авторах

Нагаминэ Хироюки – магистр литературы, ассоциированный профессор, Национальный институт технологии, Ояма колледж, 771 Накакуки, г. Ояма, префектура Тотиги, 323-0806 Япония. <https://orcid.org/0000-0003-4869-5780>, h_nagamine@oyama-ct.ac.jp; gamaja.yokaton.13@gmail.com

Received: 30.08.2024. Accepted: 30.09.2024.

Научная статья
МРНТИ 03.20; 03.81.27

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-63-87>

Военная символика древних тюрков (по изобразительным источникам) Калиолла Ахметжан^а✉

Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан

✉kaliolla1@yahoo.com

Аннотация. Статья посвящена результатам исследования особенностей военной символики средневековых тюрков. Предметом исследования являются конкретные виды, типы, формы воинских знамен и значков, существовавшие у тюркских племен в период Тюркских каганатов, особенности использования их в военной практике. До сих пор в отечественной исторической науке история военной символики тюркских народов в средневековый период оставалась вне поля научного исследования. Для изучения этой темы как источники использовались изобразительные материалы, в первую очередь памятники искусства самих тюрков и других тюркоязычных племен. Дополнительными источниками послужили сведения из письменной литературы, а также археологические материалы. Подробный и углубленный анализ данных всех этих изобразительных, письменных, археологических материалов показал, что у древних тюрков существовала целая система разнообразных видов военных знамен и значков, различающиеся своим назначением, формой полотнища и дополнительными элементами, определяющими статус самих знамен и ранг их владельцев. Эта сложная, многоступенчатая система воинских знаков отражала историю тюркских племен, особенности социальной структуры тюркского общества, уровни воинской иерархии, многовековые традиции военной культуры тюрков-кочевников.

Ключевые слова: военное знамя; воинский значок; система символов; волчьеголовое знамя; символ власти; военная атрибутика.

Funding. The work was carried out within the framework of the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках программы фундаментальных научных исследований Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 годы, регистрационный номер BR20280993.

For citation: Akhmetzhan, K. Military symbols in the medieval turks (based on picturatory sources). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies.* 2024. №4(149). 63-87. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-63-87>

Для цитирования: Ахметжан К. Военная символика древних тюрков (по изобразительным источникам). *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2024. №4(149). 63-87. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-63-87>

Введение

Система военной символики является важной частью военной и воинской культуры любого народа. В традиционной культуре военные символы выполняли разнообразные функции – культовую, символическую, коммуникативную, идентификационную, знаковую и т.д., и сохранили эти значения также в современном мире. Поэтому эта тема всегда вызывала интерес у исследователей. В отечественной исторической науке история военной символики тюркских народов в средневековый период остается пока мало изученной темой. Такие вопросы, как изучение конкретных видов и форм воинской символики, существовавших у средневековых тюрков, особенности использования их в военной практике, формирование единой системы различных военных знаков и значков до сих пор оставалось вне поля научных исследований. В данной работе мы попытаемся рассмотреть эти вопросы, найти их решения и в какой-то мере заполнить существующий пробел в изучении этих проблем. Поэтому целью исследования данной работы является изучение особенностей системы военной символики средневековых тюрков. Предмет исследования – конкретные виды, типы, формы воинских знамен и значков, существовавшие у тюркских племен в период Тюркских каганатов, традиции использования их в военной практике.

Методология, методы и материалы

Методологической основой исследования являются общенаучные методы и специальные методики исторической и искусствоведческой науки. Для достижения цели исследования и решения поставленных задач использовались нижеследующие методы и методические приемы. Для выявления существенных признаков форм различных видов военной символики применялись методы аналогии, сопоставления и сравнения, проводился сравнительный анализ со сходными примерами. Эти методы позволили установить общие черты и различия с другими изображениями воинских символов, понять закономерности, связанные с их формами, назначениями и функциями. Для изучения логики развития исследуемого предмета, для раскрытия свойства и изменения изучаемого объекта в процессе исторического развития, выявления закономерности формирования и развития системы воинских символов древних тюрков использовались такие исторические методы исследования, как системный подход, сравнительно-исторический метод, историко-генетический анализ, диахронный и синхронный анализы. Структурный анализ позволил определить целостность, иерархичность строения системы воинских символов тюркского периода, понять процесс формирования структурных элементов, их функции и особенности использования. Из специальных исторических методов исследования надо отметить типологический метод, который использовался для типологического анализа и для упорядочения изображений воинских атрибутов по определенным типам и видам.

Так как основу источниковой базы исследования составляют иконографические источники, в исследовании использовались специальные методы искусствоведческой

науки. Методика работы с иконографическими материалами в историческом научном исследовании имеет свои особенности. Для исследования важны не только содержательная сторона изображения и художественного образа предмета, его семантическое значение, но необходимо также учитывать технику изображения, стилистические особенности, изучение отдельных элементов и деталей изображения, сравнение их с другими изобразительными и предметными аналогами, сопоставление с данными других источников. Поэтому для выявления иконографических и морфологических признаков изображений воинских символов, при изучении изобразительных материалов проводились методы иконографического и иконологического анализа, комплексный метод интерпретации художественного образа. Метод исторической иконографии использовался как инструмент визуального изучения различных изображений военной атрибутики, для определения достоверности изображения предмета, датировки, способа его изобразительного воплощения. Иконологический метод служил для интерпретации символического значения военного атрибута, выявления семантики его конструктивных элементов.

Основным материалом исследования были изображения воинских символов тюркского периода на памятниках искусства различного характера и периода. К сожалению, сохранившихся образцов реальных знамен и воинских значков древнетюркского времени на сегодняшний день не существуют. Сведения письменных источников также скудны. Поэтому для реконструкции видов и форм военной символики древних тюрков мы можем опираться только на изобразительные источники. Главными характеристиками этого вида исторического источника является конкретность, наглядность. Изображение при хорошем состоянии его сохранности доходит до нас фактически без изменения, что дает больше достоверности результата при его изучении.

Как источники для исследования этой темы нами использовались в первую очередь памятники искусства самих тюрков и других тюркоязычных племен. Различные типы памятников искусства эпохи средневековья с сюжетами использования воинских символов встречаются на всех частях огромной территории, когда-то входившей в Великий Тюркский каганат или находившейся под его влиянием. Это и наскальные рисунки, граффити на стенах и костяных пластинах, изображения на предметах торевтики и настенные росписи различного характера. Для работы использовались исследования и публикации различных авторов по наскальным изображениям средневековых кочевников (Окладников, Запорожская, 1959; Медоев, 1979; Маргулан, 2003; Пугаченкова, 1987; Самашев, 1992, 2012, 2013; Багаутдинов, Зубов, 1998; Марьяшев, Горячев, 1998; Максимова, Ермолаева, Марьяшев, 2003; Мартынов, Марьяшев, Абатеков, 1992; Марьяшев, Рогожинский, 1991; Акылбек, Смагулов, Яценко, 2016; Cheremisin, 2004 и др.). При отборе такой научной литературы упор был сделан на наличие в опубликованных наскальных рисунках изображений знамен и воинов-знаменосцев. Использовались также публикации по настенным росписям пещерных буддийских храмов предтюркского времени Восточного Туркестана, по настенным росписям дворцов тюркского периода средневековых городищ Средней Азии и Казахстана, как Пянджикент, Кулан (Le Coq, 1925; Grünwedel, 1920; Беленицкий, 1973; Живопись древнего Пянджикента, 1954; Акылбек и др., 2016).

Дополнительными источниками послужили сведения из письменной литературы, а также археологические материалы (Бюллетень Общества востоковедов, 2002; Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том, 2005; Тревер, 1940; Руденко, 1962). Для определения назначения различных видов военных значков, уточнения конкретных форм, способов их применения, использовались письменные, вещественные и изобразительные сведения по аналогичным средневековым военным значкам различных народов (Бейхайм, 1995; Бойцов, 2013; Иванов, 1971; Миниатюра Мавреннахра, 1980 Николле, Мак Брайд, 2003; Руа, 1996; Тамерлан: Эпоха. Деяния. Личность, 1992; Цултем, 1986; Persian painting, 1977, и др). Основными принципами исследования были принципы историзма, объективности, системности.

Обсуждение

К настоящему времени ряд проблем, связанных с этой тематикой: роль знамени в военно-политической культуре средневековых кочевников Центральной Азии, его значение в системе оформления власти, обозначение военно-политических отношений, культовое и ритуальное значение, некоторые вопросы терминологии воинской символики, использования знамен в военном деле и многие другие аспекты рассматривались и разрабатывались в некоторых изданиях и публикациях (Окладников, 1951: 150-154; Окладников, Запорожская, 1959: 109-129; Савинов, 2017; Дмитриев, 2001, 2002; Советова, Мухарева, 2005: 101-102; Самашев, 2013; Тревер, 1940; Туаллагов, 2000 и др.).

Но в этих исследованиях рассматривались, в основном, общие вопросы, а исследованию конкретных видов и форм знамен, их назначения, их место в общей структуре воинских символов древних тюрков, особенностям использования их в боевой практике было недостаточно уделено внимания. Поэтому целью данного исследования является восстановление по историческим источникам существовавшую систему воинских символов древних тюрков. В соответствии с этой целью, объектом и предметом исследования стали изучение и реконструкция конкретных видов военной символики – боевых знамен, значков, их формы и особенности использования.

Подробный и углубленный анализ данных изобразительных, письменных, археологических материалов показало, что у древних тюрков существовала сложившаяся система разнообразных видов военных знамен и значков, различающиеся формой полотнища, способом их крепления на древко и дополнительными элементами, определяющими статус самих знамен и ранг их владельцев, особенностями их применения.

Результаты

Военные значки тюрков-кочевников с трубчато-цилиндрическим матерчатым полотнищем. Из китайских источников известно, что знамена тюрков имели вид сделанной из золота волчьей головы, так как волк считался предком-тотемом тюркского племени. Китайцы сообщали о правящем роде тюрков, что он произошел от волчицы, в

числе детей которой был Ашина, ставший их вождем. «Перед входом в палатку вождя они ставили флаг, украшенный волчьей головой, чтобы показать, что они не хотят забывать своё происхождение». «На концах древков своих знамен они устанавливали золотую голову волка. Офицеры гвардии также назывались **Fu-li фули** (по-тюркски: *бёри*) – слово, которое в китайском означает «волк». «Ведь туцое произошли от волчицы и не хотели забывать своего происхождения» (Бюллетень Общества востоковедов, 2002: 13, 19).

Поэтому стало расхожим, стандартным мнение, что знамя тюрков представляло собой «драконовое знамя», но с волчьей головой в виде навершия. Самое первое упоминание о драконоподобном военном значке кочевников встречается в древнеримском письменном военном трактате «Тактика» римского военачальника, историка Арриана. В своем труде Арриан, описывая военные значки римской конницы, разделяет их на два вида: значки римского типа и значки скифского типа, и дает подробное описание военного значка «скифского типа» римской конницы. «Скифские военные знаки представляют собой драконов, развевающихся на шестах соразмерной длины. Они сшиваются из цветных лоскутьев, причем головы и все тело вплоть до хвостов делаются подобно змеиным, как можно страшнее. Выдумка состоит в следующем. Когда кони стоят смирно, видишь только разноцветные лоскутья, свешивающиеся вниз, но при движении они от ветра надуваются так, что делаются очень похожими на названных животных и при быстром движении даже издают свист от сильного дуновения, проходящего сквозь них» (Перевалов, 2010: 167, 168). Многие исследователи, перецитируя этот отрывок из труда Арриана друг у друга, считают это описанием скифских или аланских драконовых знамен, ориентируясь на изображения дакских, сарматских драконовых значков на колонне Траяна в Риме (II веке н.э.) и других римских памятников искусства (рис. 1, 1,2). Исследователи считают, что римляне заимствовали этот вид военного атрибута у сарматов или у алан (Савинов, 2017: 131, 132; Туаллагов, 2000: 161). Но все ученые сходятся в одном, что этот вид военной символики пришел на Запад с Востока, из Центральной Азии. Это подтверждается изобразительными материалами. Изображения древнего значка с трубчатым, цилиндрическим полотнищем и навершием в виде головы волка можно видеть на росписях пещерных храмов Восточного Туркестана, которые относятся к III-V вв. (рис. 1, 3-5) (Le Coq Albert von, 1925: 55, 58, 72, fig. 53, 101, 102, 116, 117; Grünwedel, Albert, 1912: 58, 189, 304, fig. 117, 432, 617). Ученые относят эти росписи к хунно-сянбийскому времени (Борисенко, Худяков, 2017: 127), то есть этот вид военной символики появились у древних кочевников уже в претюркское время. Надо отметить, что на всех изображениях драконоподобные волчьеголовые знамена имеют короткое древко, и держат его одной рукой.

Волчьеголовое знамя тюрков, упоминаемое в китайских летописях, видимо, было такой же формы, но так как подробного описания этого знамени в них отсутствуют, точного представления о форме знамени тюрков мы не имеем. В 1939 г. в Эрмитаж из Музея г. Остяко-Вогульска поступило серебряное с позолотой навершие в виде головы зверя с раскрытой пастью, торчащими вверх ушами. Оно было найдено в Тюменской области, длина данного предмета 30 см, высота с ушами – 27 см (рис. 1, 6). К.В. Тревер, исследовавшая это навершие, определила его как навершие сасанидского штандарта и атрибутировала V-VII вв н.э. (Тревер, 1940: 17, 18). Опираясь на сообщения римских авторов и на изобразительные аналоги, исследовательница сделала его графическую реконструкцию как драконового знамени, что было, наверно, ближе к истине (рис. 1, 7).

Многие исследователи сходятся в том, что волчье знамя тюрков было подобно этому сасанидскому штандарту (Пугаченкова, 1987: 62). Позже М.В. Горелик, взяв за основу данное навершие, сделал свою реконструкцию древнетюркского волчьеголового знамени, эскиз этой графической реконструкции хранится в коллекции Центрального государственного музея РК в Алматы (рис. 1, 8). Как видно по рисунку, в этой реконструкции он соединил форму драконового знамени с формой знамени с прямоугольным полотнищем, который у кочевников появится позже, то есть в одном знамени он совместил два разных вида знамени, что является, по нашему мнению, не совсем правильным. Мы считаем, если тюркские племена использовали изображение волчьей головы как навершие своего знамени, то оно должно было быть похожим на волчьеголовые знамена других кочевых народов, изображенные на памятниках искусств. Поэтому мы предлагаем новую реконструкцию волчьеголового знамени тюрков (рис. 1, 9). В петроглифах самих тюрков изображения волчьеголового знамени не встречается. Возможно, в период могущества Тюркского каганата такой вид военной символики у тюрков уже вышел из употребления.

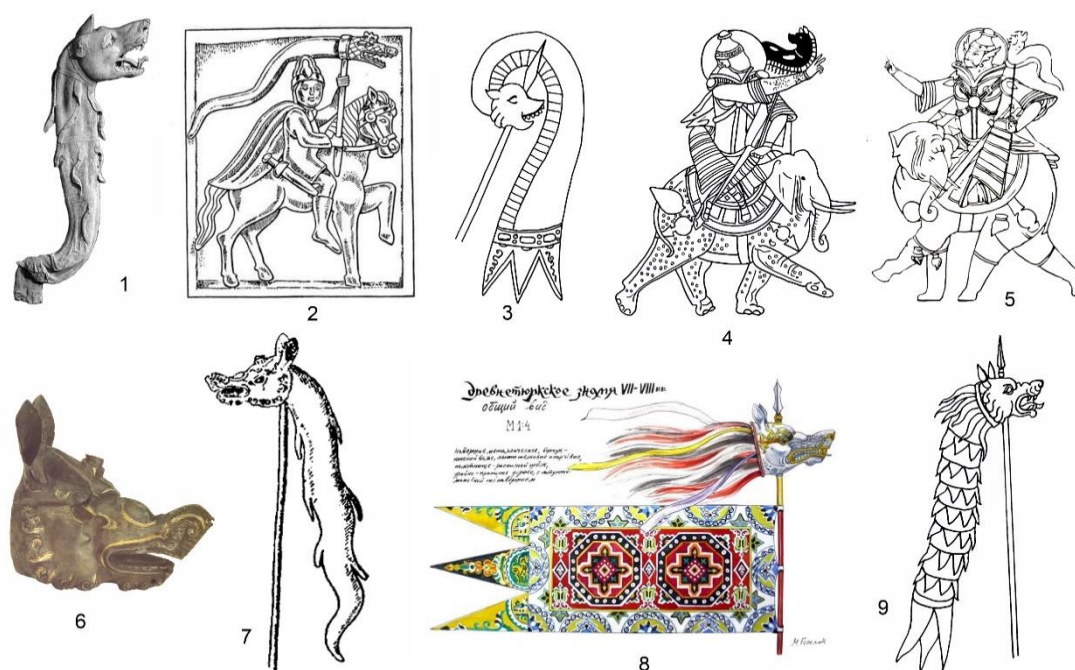

Рис. 1. Волчьеголовые знамена. 1,2) Дако-сарматское драконовое знамя (1 - из рельефа на колонне Траяна. Рим, II в. н.э. По Негину, 2009, с. 2; 2 - изображение на надгробной стеле. Честер, Великобритания. II в. По Dakiiskite voini na imperator Traqn, 2012, s. 57); 3-5) Изображение вольчьеголовых знамен на росписях Восточного Туркестана (3 - Кизил. VIII в. По Le Coq, 1925, s. 72, fig. 117; s. 55, fig. 53; 4,5 - священные воины с вольчьеголовыми знаменами. Кизил VIII в. По Grünwedel, 1912, s. 58, fig. 117). 6,7) Навершие сасанидского штандарта и его реконструкция. V-VII вв. Эрмитаж. По Треверу, 1940. с. 18; с. 176, рис. 2; 8) Древнетюркское знамя. Реконструкция В.М. Горелика. 1996 г.; 9) Волчьеголовое знамя тюрков (реконструкция автора).

Но изначально такой вид военной символики не имел навершия в виде головы животного. Как показывают изобразительные данные, сначала это было только цилиндрическое полотнище в виде матерчатого рукава (иногда украшенное треугольными лоскутками, фестонами, имитирующими чешую) с простым навершием в форме полусферы, и этим навершием крепился к шесту или к древку копья. На полусфере были отверстия для проникновения воздуха во внутрь полотнища. Такой вид военного значка использовался кангюйскими воинами (II в. до н. э. – II в. н. э.) (рис. 2, 1). Судя по изображению на костяной пластине из Орлатского могильника, иногда такое знамя кангюйские воины носили закрепленными на спине, как наспинные знамена «сосимоно» японских самураев (рис. 2, 7) (Пугаченкова, 1987: 56, 61). Сохранившиеся трубчатые полотнища такого военного значка, сшитые из шелковой ткани двух цветов, с фестонами в виде треугольников (рис. 2, 2), найденные во время археологических раскопок погребения хуннской знати из Ноин-Улинского кургана (конца I в. до н.э – I в. н.э.) в Монголии, свидетельствуют, что такой вид воинской символики применялся уже у древних хуннов (Руденко, 1962: 118, 202, табл. LII, 2-4,7). На основе этих артефактов нами сделана графическая реконструкция такого хуннского значка (рис. 2, 3). О существовании у прототюркских племен подобного вида военного значка с простым полусферическим навершием дополнительно свидетельствуют их изображения на пещерных настенных росписях хунно-сяньбийского времени из Восточного Туркестана (рис. 2, 4,5,8).

Этот вид воинской символики в тюркское время, видимо, еще сохранялся и использовался. Изображение аналогичного знамени тюркского периода находим на настенной росписи городища Пянджикента (рис. 2, 6) (Marshak, Raspopova, 1990: fig. 16). Единственное изображение, похожее на такой вид значка на наскальных рисунках самих тюрков, – это петроглиф из Алтая, показывающий конного воина, стреляющего из лука (Новгородова, 1984: 126, рис. 577). За спиной у него изображено небольшое знамя с сильно удлиненным горизонтальным полотнищем (рис. 2, 9). Если учесть, что обе руки воина заняты натягиванием лука, то это знамя, наверно, закреплено на наспинной части доспеха, как у кангюйских воинов, тем более древко знамени также короткое, как на кангюйских изображениях. По силуэту это очень похоже на изображение наспинного знамени кангюйского воина, подобного знаменам на настенных росписях Восточного Туркестана и на настенной росписи из Пянджикента.

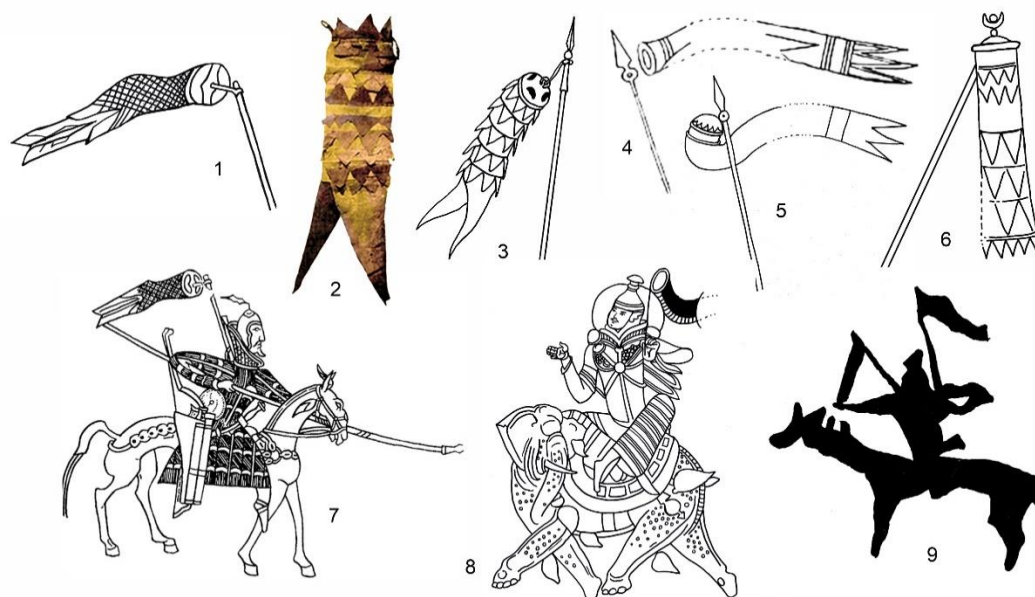

Рис. 2. Военные значки с трубчатым матерчатым полотнищем и простым навершием. 1,7) Кангюйский наспинный военный значок такого типа. Изображение на костяной пластине из Орлатского могильника. Средняя Азия. III-IV вв. По Пугаченковой, 1987, с. 56; 2) Трубчатое полотнище военных значков хуннов. Курган 6, Пазырык. По Руденко, 1962. Табл. LII, 4. 3) Реконструкция хуннского значка с трубчатым полотнищем. Реконструкция автора. 4, 5, 8) Изображения военного значка с трубчатым полотнищем на пещерных настенных росписях Восточного Туркестана (4, 5 - Кумтура. VIII в. По Le Coq, 1925, s. 69, fig. 103, 104; 8 - Кизил. VIII в. По Grünwedel, 1920. s. 58, fig. 117; 6) Знамя с трубчатым полотнищем тюркского времени. Пянджикент. VII в. По Marshak, Raspopova, 1990, fig. 16. 9) Изображение подобного вида знамени на древнетюркском петроглифе. VI-VIII вв. Алтай. По Новгородовой, 1984. с. 126, рис. 57.

Позже навершия на этих воинских знаках, вместо полусферы, стали делать в виде головы волка и стали насаживать его на древко. Но в дальнейшем такой вид военной символики выходит из употребления, и у тюркских племен получают широкое распространение различные виды знамен с прямоугольным полотнищем, вертикально прикрепленным к древку.

Знамя с прямоугольным тканевым полотнищем. У кочевников знамя с прямоугольным полотнищем как особый вид военной символики появляется в начале I-го тысячелетия. По мнению А.П. Окладникова, знамена с прямоугольными полотнищами являются древнейшими видами военных знаков у кочевых народов (Окладников, 1951: 148-149). Знамя такого вида на тюркском языке называется «туг/ту» (Дмитриев, 2002: 45), встречается в текстах древнетюркских памятников рунической письменности и часто изображается на наскальных рисунках и граффити (рис. 3, 2-8), в мелкой пластике (рис. 3, 9) тюркского периода. Изобразительные данные показывают, что прямоугольное полотнище древнетюркских знамен было удлиненно вертикальным,

квадратным, даже горизонтальным. Иногда полотнище знамени имело кайму из ткани другого цвета. Полотнища этого вида военного знамени в основном изготавливались из шелковой ткани. Поэтому некоторые исследователи считают, что впервые этот вид военного значка стало использоваться в Китае (Фоли, 1996: 185). Но широкому распространению этого вида военного значка, видимо, способствовали кочевники, потому что знамя с легким шелковым полотнищем мог развеиваться на ветру, показывая свою полную форму, только когда его поднимали во время скачки на коне. Поэтому этот вид военного значка в основном использовался в коннице. Не случайно, что в Европе военные знамена рыцарей с полотнищем квадратной или прямоугольной формы в XIII и XIV веках назывались «скаковыми знаменами» (нем. Rennfahne) (Бейхайм, 1995: 367, 368), то есть активное использование конницы в военном деле привело к широкому применению знамени с тканевым полотнищем. В период Хуннской империи, Великого Тюркского каганата кочевники, контролируя торговлю шелком по Шелковому пути, стали использовать шелковые ткани, и знамя с полотнищем из легкого шелка стало у них одной из главных форм военной символики.

Такая форма полотнищ знамени, широко распространившись на Востоке, позже стала традиционным для боевого знамени и для гражданского флага, и, продолжая сохраняться у тюрко-монгольских кочевников, позже дошло до наших дней. Такой формы были некоторые золотоордынские воинские знамена, изображенные на памятниках искусства: на средневековых русских миниатюрах (рис. 3, 10) и на иллюстрациях к европейским летописным хроникам (рис. 3, 11). Во всем мире в средние века знамя с прямоугольным полотнищем использовалось как символ высшей военной власти. В средневековой Европе такой вид знамени назывался словом «баннер», что на французском языке означает «знак». Баннер был символом высокого общественного положения, знаком высокого ранга представителя высшего слоя общества (Бойцов, 2013: 54). Такое знамя имели право носить рыцари с большим землевладением, у которых было довольно много вассалов, так что они могли собрать значительную военную дружину на свои собственные средства и под своим особым знаменем. Они носили звание «знаменного рыцаря». На поле сражений перед «знаменным рыцарем» несли его знамя с прямоугольным полотнищем и с изображением его герба и девиза (Руа, 1996: 65). В Европе знамена с полотнищем квадратной формы были также королевскими и царскими штандартами. У арабов такой вид знамени назывался «райа» (рис. 3, 12) и служил для обозначения командования племенным или каким-либо другим воинским подразделением (Николле, Мак Брайд, 2003: 8).

Видимо, и у древних тюрков знамя такой формы также было символом власти руководителей крупных племен, командующих войсками и правителей. Как свидетельствуют письменные и устные источники, такие знамена у тюркских народов правителями вручались начальникам крупных войсковых соединений, которые были одновременно главами родов и племен, а также знатным воинам за выдающиеся воинские подвиги. Например, в тексте на древнетюркском памятнике Уйбат-I (VIII-IX вв.) говорится: «ердем учун туг бермиш», что переводится как «за воинскую доблесть вручил знамя» (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, II том, 2005: 185). А также в надписи

на древнетюркском памятнике «Тэвш уулын» упоминается некий Йагыз Чор (VII-VIII вв.), держатель знамени и трубы - «тугчы бургучи» (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, II том, 2005: 154). В армии Тимура такое знамя и трубу как их должностные знаки имели эмиры в должности минбаши и выше. В «Уложении Тимура» указывается, что беглербеки и эмиры различных орд имели отличительные знаки в виде знамени, литавров и других почетных знаков. Знамена вручались эмирам также и за особые воинские подвиги (Тамерлан: Эпоха, Личность. Деяния, 1992: 136).

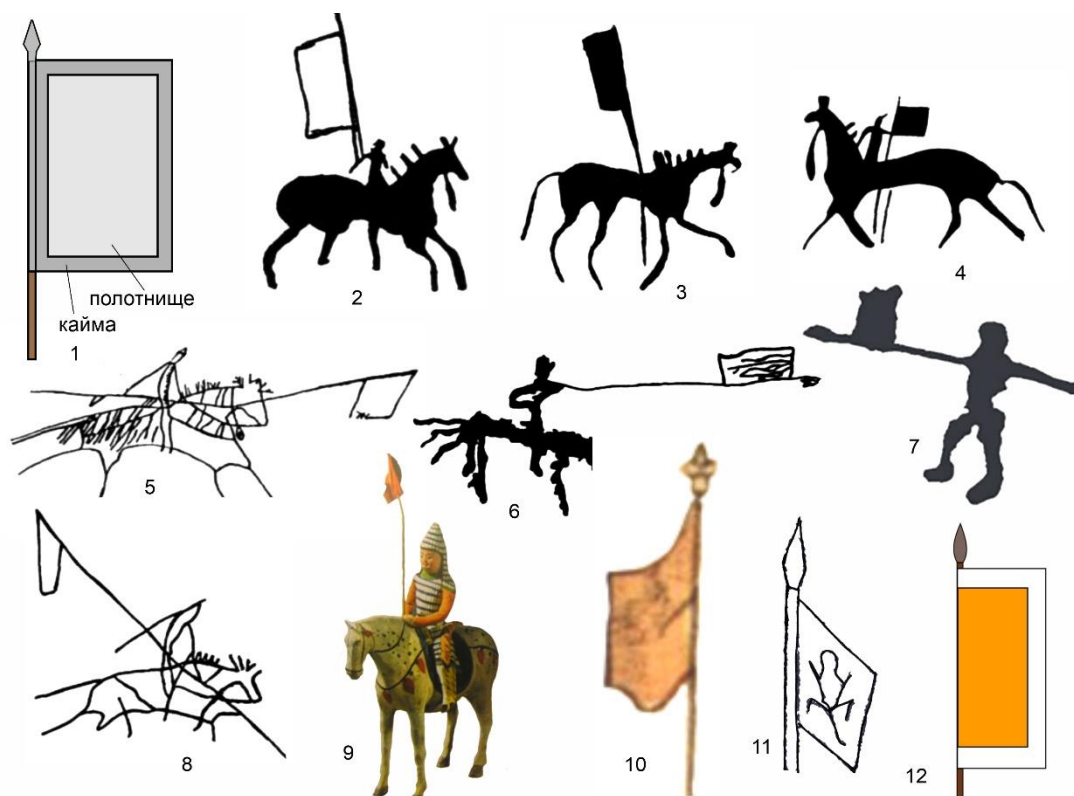

Рис. 3. Изображения древнетюркского знамени с прямоугольным полотнищем и их изобразительные аналоги. 1) Форма этого вида знамени. Рисунок автора. 2-8) Изображения знамен с прямоугольным полотнищем на древнетюркских петроглифах, VI-VIII вв. (2-4 - Шишкино. По Окладникову, Запорожской, 1959, Табл. XXIV, 587. с.121, Рис.57; 5,7,8 - По Самашеву, 2013, с. 100, рис. 69; с. 101, рис. 69, с. 195. рис. 149; 6 - Ешкиолмес. Жетысу. По Маргулану, 2003, илл. 377). 9) Изображение тюркского воина со знаменем с прямоугольным полотнищем. Погребальная статуэтка из могильника Астана, Восточный Туркестан, VII-VIII вв. 10,11 - золотоордынские знамена с прямоугольным полотнищем (10 - изображение на русской миниатюре «Нашествие Батыя на русские города» из «Жития Евфросинии Суздальской», с. 85. Табл. IX. XVII в.; 11 - изображение на европейской миниатюре из «Венгерской хроники» Яноша Туроци. 1488 г. 12 - Средневековое арабское знамя «райя» с прямоугольным полотнищем, VI-VII вв. По Николи, Мак Брайд, 2003. с. 28.

Знамена с хвостами. Разновидостями знамени с прямоугольным полотнищем являются знамена «с хвостами-косицами» - двумя или тремя узкими длинными

полосами («лентами») из ткани прямоугольной, трапециевидной или треугольной формы, пришитыми к свободной кромке полотнища. На старорусском языке эти хвосты называют иногда лопастями или яловцами (от тюрк. йалав/йалау/жалау – флажок), что является свидетельством тюркского происхождения этого элемента знамени. Обычно хвосты пришивались на верхней, средней и нижней частях свободной кромки знаменного полотнища. Наверху древка имелось навершие в виде копейца, шара или цветочного бутона. Под навершием некоторых таких знамен крепился бунчук из конского хвоста или хвоста яка.

Знамя с тремя хвостами. Очень распространенной формой военных символов у тюрко-монгольских народов было знамя с тремя хвостами на верхней, средней и нижней части свободной кромки полотнища. Разнообразные формы такого типа знамени также часто изображаются на древнетюркских памятниках искусства (рис. 4, 2-7). Обычно прямоугольные полотнища такого знамени удлинено вертикальные, иногда квадратные. По краю оформлено каймой из ткани другого цвета (рис. 4, 6,7). Хвосты полотнищ прямоугольной или треугольной формы. На одном изображении хвосты знамени на концах имеют кисточку (рис. 4, 4), на другом показаны, что полотнище знамени и его кайма, хвосты имеют разные цвета (рис. 4, 5). А.П. Окладников считает, что знамена с прямоугольными полотнищами и тремя косицами были характерны для курыкан Прибайкалья (Окладников, 1951: 148–149). У древних тюрков такой вид военного значка был символом власти предводителя больших войск, командующего армией. На изображениях обычно воины держат эти знамена высоко поднятыми и развернутыми, как перед сражением. На одном изображении рядом со всадником стоит отдельный знаменосец, который держит развернутое знамя (рис. 4, 7).

Позже этот вид знамени также стал одним из традиционных форм у тюрко-монгольских кочевников. Судя по китайским картинкам, такой вид знамени использовали кидане (рис. 4, 8). Такими изображаются на иранских миниатюрах знамена средневековых монголов (рис. 4, 9,10). Такой вид знамени использовался у тюркских народов и в период Золотой Орды (рис. 4, 11). Через влияние военной культуры государств Джучидов и Хулагуидов, видимо, этот вид воинской символики распространился на весь Восток. У монголов такая форма знамени сохранилась до XX века (рис. 4, 12), в начале XX века государственным флагом Монгольской Республики под правлением Богдо-хана был флаг подобной формы (рис. 4, 13).

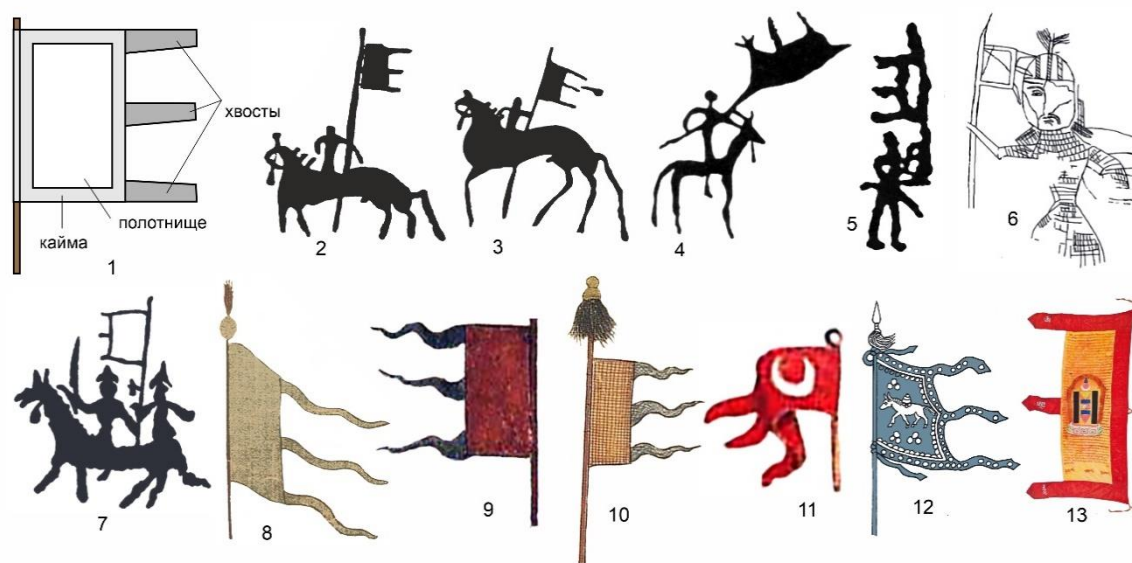

Рис. 4. Древнетюркское знамя с тремя хвостами и их изобразительные и предметные аналоги. 1) Форма этого вида знамени. Рисунок автора. 2-5,6) Изображения знамени с тремя хвостами на древнетюркских петроглифах VI-VIII вв. (2,3 – Шишкино. По Окладникову, 1951, с. 121, рис. 57; 4-5 – Тамгалы, Ешкиолмес. По Маргулану, 2003, илл. 370, 378; 6 – Городище Кулан. VIII в. По Акылбеку и др, 2016, с. 62, рис. 17, 3; 7 – Саймалы Таш. По Худякову, Табалдиеву, 2009, с. 260, рис. 103, 4). 8) Треххвостое киданьское знамя. Изображение на китайском свитке «Восемнадцать песен флейты кочевника: история Цай Вэньцзи». XIII в. Метрополитен-музей. 9,10) Средневековые монгольские знамена с тремя хвостами. Изображения на иранских миниатюрах к рукописи «Джами ат-тауарих» Рашид ад-дина. XIV в. Библиотека Эдинбургского университета. 11) Изображение монгольского знамени на средневековой европейской миниатюре к «Цветнику историй» Хетума Патмича. XIV в. Каталония. 12) Знамя монгольского князя. Монгольский рисунок XVIII века. По Цултэму, 1986, рис. 143. 13) Знамя Монгольского государства при Богдо-хане. Начало XX в.

Знамя с двумя хвостами-косицами. Этот тип знамени также часто изображается на тюркских петроглифах и граффити (рис. 5, 2-13). Обычно хвосты у такого знамени бывают треугольной формы. На некоторых знаменах на концах хвостов полотнищ имелись кисти (рис. 5, 13). Этот вид знамени также появившийся, видимо, в тюркскую эпоху, по традиции сохранялся у тюрко-монгольских кочевников до позднего времени. Очень частое изображение таких знамен на позднесредневековых восточных миниатюрах свидетельствует, что такой вид военной атрибутики в этот период был широко распространен во всех странах мусульманского Востока (Иран, Турция, Средняя Азия) и Дальнего Востока (Китай, Корея, Монголия) (рис. 5, 14). У средневековых арабов такой вид знамени является разновидностью «райя» и был военным знаком предводителей племен (рис. 5, 15). По европейской терминологии этот вид знамени назывался «гонфанон», термин происходит от норвежского «gunn-fane», что означает «военное знамя» (Бойцов, 2013: 32,33). Гонфанон использовался в XI - XII вв. предводителями отрядов. Такие небольшие знамена с длинными хвостами-косицами появились на Руси в XVI веке – как личные знаки родовитых людей (Иванов, 1971: 37).

Сравнивая с этими аналогиями, можем сказать, что и у тюркских племен такой вид военной символики по своему статусу, видимо, было ниже, чем знамя, которое имело три хвоста, и был отличительным знаком знатных воинов – предводителей воинских подразделений.

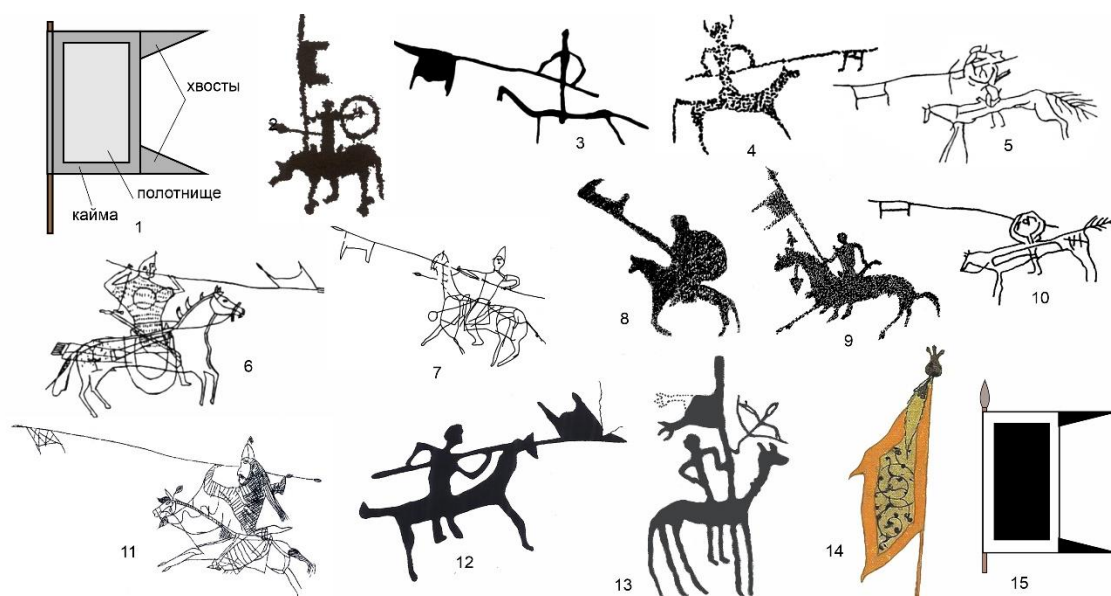

Рис. 5. Изображения тюркского знамени с двумя хвостами-косицами и их изобразительные аналоги. 1) Форма знамени. Рисунок автора. 2-13) Изображение этого вида знамени на древнетюркских петроглифах VI-VIII вв. (2 – Саган гол. Монгольский Алтай. По Самашеву, 2013, с. 163, рис. 121; 3 – Тамгалы. По Маргулану, 2003, илл. 368; 4 – Сарыбулак. По Медоеву, 1979, табл. 59; 5,10 – Ешкиолмес. По Маргулану, 2003, илл. 380; 6 - Сулекская писаница. Хакасия. По Советовой, Мухаревой, 2005, с. 95, рис. II, 8; 7 - Жалтырак Таш. Киргизия. По Советовой, Мухаревой, 2005, с. 95, рис. II, 13; 8,9 – Тамгалы. По Медоеву, 1979, табл. 60; 11 – Чаганка. Горный Алтай. По Cheremisin, 2004, р. 46, fig. 13. 12 – Тамгалы. По Маргулану, 2003, илл. 371; 13 – Тамгалы. По Маргулану, 2003, илл. 372). 14) Изображение подобного типа знамени на среднеазиатской миниатюре 1540 года к «Истории Абулхайр-хана» Масуд ибн Осман-и Кухистани. «Миниатюра Мавреннахра», 1980, табл. 16.

15) Арабское знамя «райя» с двумя хвостами. VI-VII вв. По Николи, Мак Брайд, 2003, с. 9.

На многих петроглифах воины, имеющие копьё с таким знаменем на древке, во время боя сражаются ими, используя как оружие, наносят колющие удары по противнику (рис. 6, 1-3). Аналогичное использование знатными воинами копьё с таким знаменем изображается и на восточных миниатюрах (рис. 6, 4). Эти примеры говорят о том, что этот вид военного символа не был общевоинским знаменем, а был личным отличительным знаком знатных воинов высокого воинского ранга. Но это не исключает того, что военный отряд такого военного предводителя мог сражаться в бою под этим знаменем.

Рис. 6. Использование копья со значками в бою. 1-3) Изображение на древнетюркских петроглифах VI-VII вв. (1,3 – Чаганка. Горный Алтай. По Cheremisin, 2004, p. 46, fig7 136 14; 2 – Сарыбулак. По Медоеву, 1979, табл. 59). 4) Иранская миниатюра к «Шахнаме». Тебриз. 1370 г. По «Persian painting», 1977, с. 43.

Знамя с откосом. Еще одним типом знамени древних тюрков, изображенных на петроглифах, было знамя, имеющее прямоугольное полотнище с откосом - треугольным вырезом в виде «ласточкина хвоста» на свободной кромке (рис. 7, 1-5). В позднем средневековье такой вид знамени использовался и в золотоордынский период (рис. 7. 6), Применялся позже и в государствах, наследниках Золотой Орды (рис. 7, 7), и в других восточных мусульманских странах (рис. 7, 8, 9) и служил знаком командующих войсковым подразделением. В европейских странах этот вид знамени назывался «гвидон» и был знаменем кавалерийских полков (Бойцов, 2013: 65).

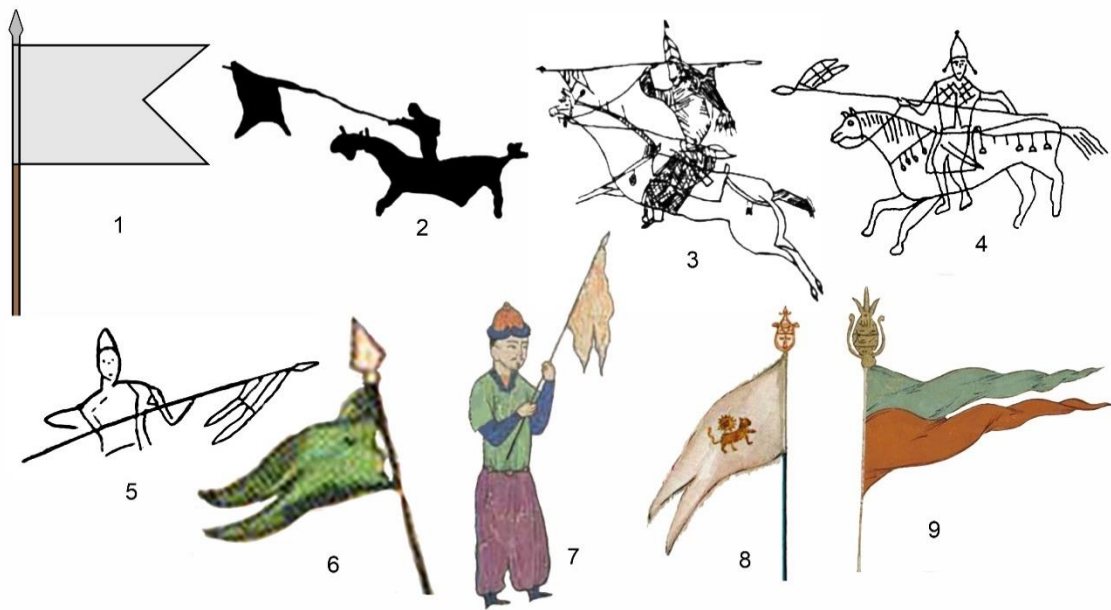

Рис. 7. Тюркское знамя с треугольным вырезом на свободном конце полотнища и их изобразительные аналоги. 1) Форма знамени. Рисунок автора. 2-5) Изображения этого вида военной символики на тюркских петроглифах и граффити VI-VII вв. (2 – Шишкино. По Окладникову, Запорожской, 1959, Табл. XVIII, 487; 3 – Чаганка. Горный Алтай. По Cheremisin, 2004, р. 46, fig. 13; 4,5 – Поволжье. По Советовой, Мухаревой, 2005, с. 65, рис. II, 10). 6) Золотоордынское знамя подобного типа. Изображение на русской средневековой миниатюре «Взятие Батыем города Суздаля» из книги «Житие Евфросинии Суздальской», с. 85. Табл. IX. XVII в. 7) Изображение на восточной миниатюре к рукописи «Маджму-ат-Таварих». 1425 г. Герат. 8) Боевое знамя подразделения кызылбашей. Иран. XVI в. 9) Изображение подобного знамени на восточной миниатюре к рукописи «Шах-наме». XVII в. Национальная библиотека Франции.

Персональные воинские значки знатных воинов-бахадуров. Еще одним видом воинских символов древних тюрков был небольшой значок с вертикальным прямоугольным полотнищем, слегка сужающимся книзу и с одной, двумя треугольными хвостами-косицами, пришитыми в верхней части полотнища. Иконографические материалы показывают, что такой воинский значок крепился на верхней части копья, под наконечником. Изображение такого вида военной символики можно видеть на тюркских петроглифах (рис. 8, 3,7-9), в торевтике тюркского периода (рис. 8, 6,10), на настенных росписях тюркского времени средневекового городища Пянджикента (рис. 8, 4,5, 11-14). Воинские символы такого рода в средние века широко использовались тюркскими народами Центральной Азии. На иконографических материалах мы видим, что в этот период тюркскими племенами использовались две разновидности такого воинского значка – с одной косицей (рис. 8, 3-5) и с двумя косицами (рис. 8, 6-14). Количество косиц, видимо, обозначало разный уровень воинского ранга владельцев значков. Воинский значок с двумя косицами, видимо, имели более знатные воины, чем владельцы значка с одной косицей.

Такой вид воинского знака в Европе назывался «пеннон/панон или фанонг (от нем. Fahne – «знамя с хвостом»), или швенгель (от нем. Schwengel). Такой знак украшал копья бедных рыцарей, которые назвались рыцарь-башелье (рыцарь-бакалавр). За отсутствием своих вассалов они не имели своего отряда и подчинялись знаменному рыцарю, служили под его знаменем (но со своим значком, вымпелом) (Бейхайд, 1995: с. 368; Фоли, 1997: 187). За особые воинские заслуги владелец такого значка мог получить земельный надел-феод, тогда хвосты знака отрезались, и значок превращался в прямоугольное знамя-баннер, обозначая повышение его социального статуса.

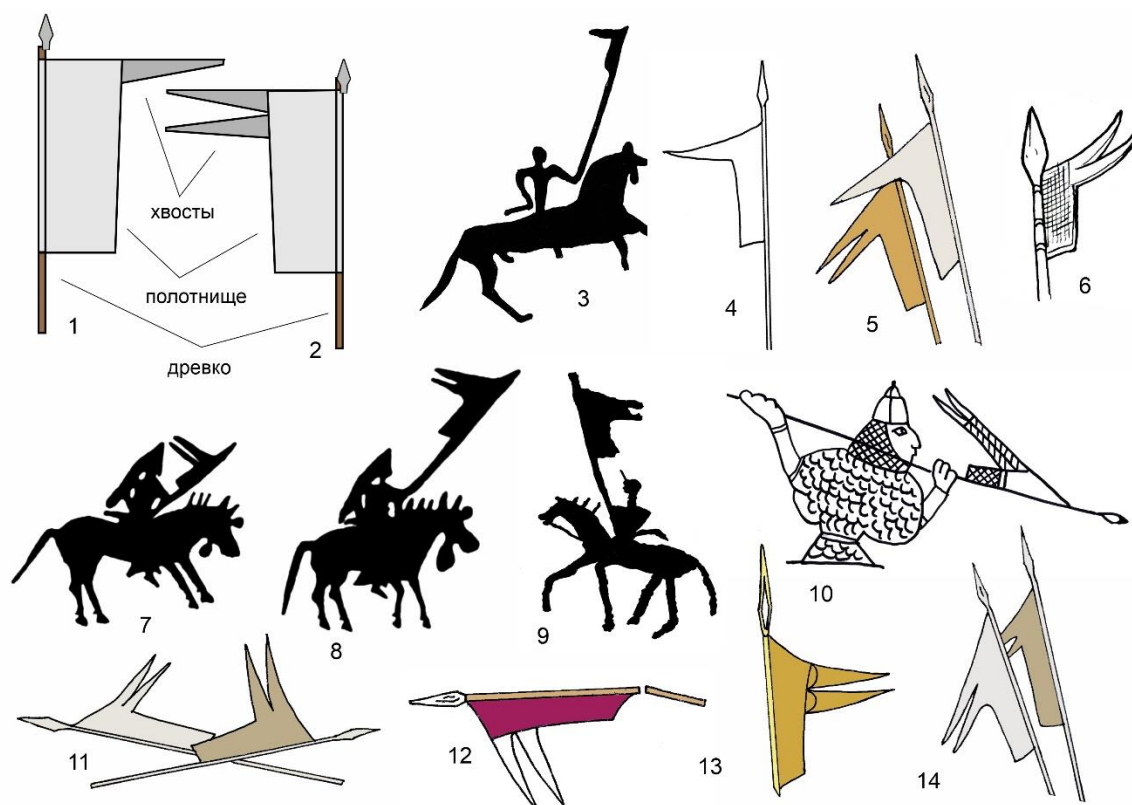

Рис. 8. Древнетюркские воинские значки с одной и двумя косицами. 1,2) Формы этих значков. Рисунок автора. 3) Изображение воинского значка с одной косицей на древнетюркском петроглифе. Тамгалы. По Маргулану, 2003, илл. 369. 4,5) Изображение такого вида знамени на росписях Пянджикента. VI-VIII вв. По Беленицкому, 1973, илл. 9,13. 7-10) Изображение военных значков с двумя косицами на древнетюркских петроглифах и граффити VI-VIII вв. (6 - изображение на серебряном кувшине из Сентмиклошского клада. По Самашеву, 2013, с. 161, рис. 119; 7-9 - Ой-Джайляу. По Медоеву, 1979, рис.62; 10 - Изображения на костяной пластине. Шиловский могильник. Поволжье. VII в. По Багаутдинову, Зубову, 1998, с. 255). 11-14) Изображения значков с двумя косицами на росписях Пянджикента. VII в. По Беленицкому, 1973, илл. 8,13,27,30.

На памятниках искусства тюркского времени такой тканевый значок на копье имеется у каждого тяжеловооруженного воина. Они с такими копьями сражаются, ведут

бой, наносят удары по противнику (рис. 9), то есть этот вид военного значка не был войсковым военным символом, а использовался как индивидуальный атрибут знатного воина, обозначающий его социальный статус. У древних тюрков воинские значки с одним или двумя косицами на своих копьях как их персональный знак, аналогично пеннону европейских рыцарей, имели только представители социальной группы профессиональных воинов тюркского общества – тюркские «еры», «алпы», «бахадурь». Эти значки различались цветом полотнища, цветом косиц, а цвета имели символическое значение, обозначая родовую принадлежность или цвет знамени сюзерена, которому служил профессиональный воин (рис. 8, 11-14).

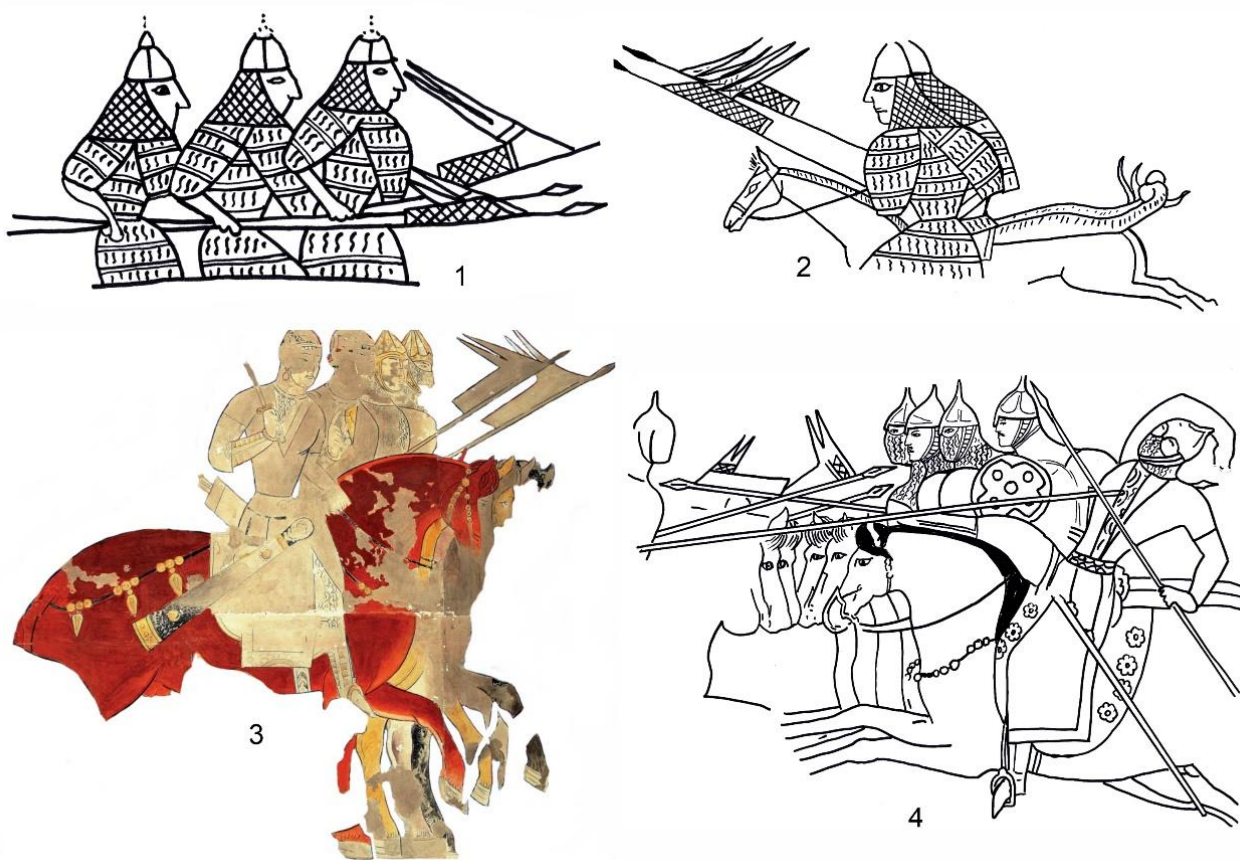

Рис. 9. Личные воинские значки знатных воинов. 1,2) Изображение такого вида воинского значка на костяной пластине тюркского времени. Шиловский могильник. По Багаутдинову, Зубову, 1998, с. 25. 3,4) Изображение знатных воинов с личными воинскими значками на копьях. Из настенных росписей средневекового городища Пянджикента. Средняя Азия. VII в. По Беленицкому, 1973, илл. 8.9.

Значок-вымпел. Кроме личных воинских значков на копьях воинов тюркских племен крепились небольшие значки – флажки-вымпелы разной формы. Таким видом древнетюркского военного значка, встречающегося на древнетюркских петроглифах,

был военный значок в виде двух выпелов с откосами (рис. 10, 1,2). Подобный вид военного значка в арабских странах в VII веке назывался «лива» («флаг») и был личным военным значком предводителя племенных войсковых подразделений.

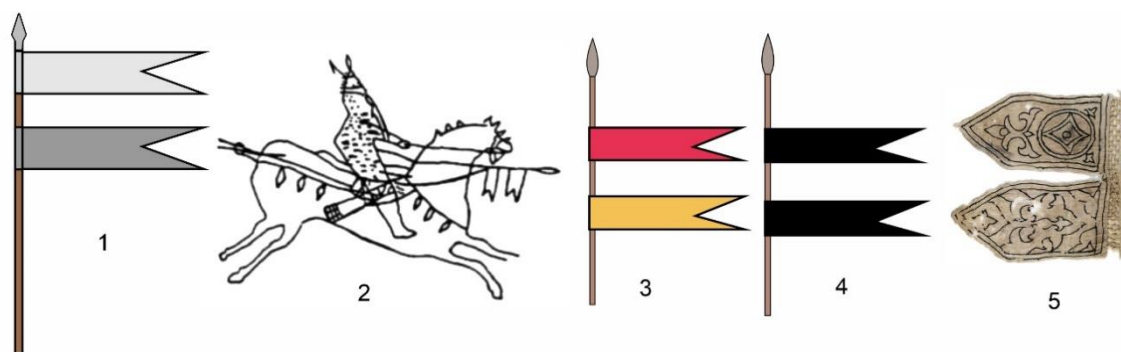

Рис. 10. Военный значок в виде флажков-вымпелов. 1) Форма значка. Рисунок автора. 2) Изображение такого военного значка на древнетюркском петроглифе. Сулекская писаница. Хакасия. По Советовой, Мухоревой 2005, с. 95, рис. II, 9. 3,4) Арабский военный значок «лива». По Николле, Мак Брайду, 2003, табл. 28; 5) Мамлюкский военный значок. Музей Эшмола. Оксфордский университет. XIII-XVII вв. URL: <http://jameelcentre.ashmolean.org/>.

Символическое изображение на полотнище знамени. Важным элементом знамени являются символические фигуры, изображенные на их полотнищах. Письменных данных о таких изображениях на древнетюркских знаменах мы не имеем. Упоминаемую в китайских источниках вольчью голову на тюркском знамени, опираясь на различные их переводы, исследователи трактуют по-разному: то как навершие знамени, то как изображение на полотнище. Единого мнения по этому вопросу нет. На тюркских петроглифах символические фигуры на полотнищах знамен почти не изображаются. Нам удалось найти только один случай изображения символической фигуры на полотнище знамени. На одном из петроглифов Тамглы, который изображает человека со знаменем, на его квадратном полотнище нарисовано солнце в виде светлого диска (рис. 11, 1). Солнце у кочевых народов всегда был сакральным объектом, ему поклонялись, его почитали, поэтому его изображение как сакрального символа на военном знамени у кочевых народов встречается часто. Судя по иконографическим данным, солнце с облаком изображалось на знаменах царства Ляо, которым правила династия кочевников киданей (рис. 11, 2,3). На японском свитке, показывающем нашествие монголов на Японию, огромное изображение солнца имеется на монгольском знамени (рис. 15, 4), то есть как священный символ изображение солнца в виде желтого или светлого диска постоянно присутствует на полотнищах знамен кочевых тюрко-монгольских народов, используется и сохраняется в течение многих веков. Поэтому было закономерным, что изображение солнца появилось на государственном флаге независимой Республики Казахстан, представляющим себя наследником древней культуры тюрков, протягивая связующую нить единой культуры через века (рис. 11, 5).

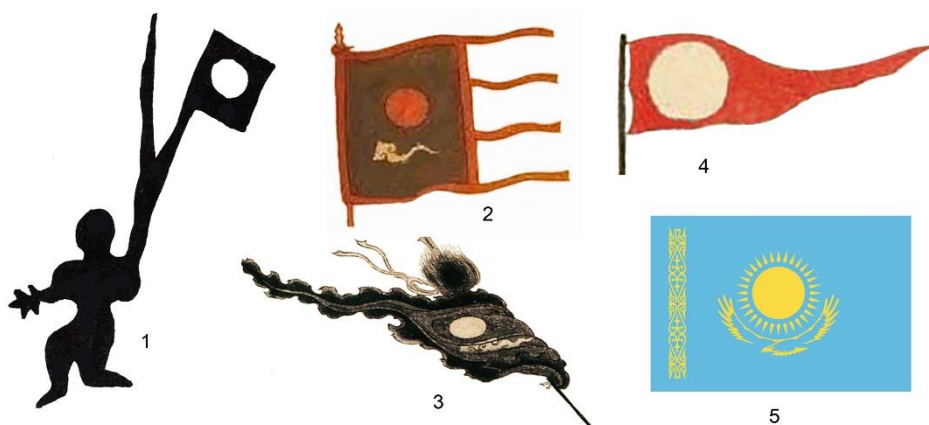

Рис. 11. Солнечные символы на полотнищах кочевнических знамен. 1) Древнетюркское знамя с изображением солнечного диска. Тамгалы. По Медоеву, 1979, рис. 62. 2,3) Киданьские знамена с изображением солнца (2 – прорисовка по изображению на китайской картине XIII в; 3 – изображение на китайской картине «Мин Фэй, покидающая крепость». XIII в. Муниципальный художественный музей Осаки, Япония. 4) Монгольское знамя с изображением диска солнца. Изображение на японском свитке. «История монгольского вторжения». XIII в. 5) Изображение солнца на государственном флаге Республики Казахстан.

Заключение

Результаты изучения иконографических материалов, сопоставление их с другими изобразительными и вещественными аналогами, с описаниями аналогичных видов знамен у других народов позволяет сделать следующие выводы:

1) Ранним видом военного символа прототюркских и тюркских племен было знамя с трубчато-цилиндрическим матерчатым полотнищем, закрепленным на полусферическом или волчьеголовом навершии.

2) Позже у тюрков широкое распространение получают знамена с прямоугольным шелковым полотнищем, вертикально закрепленным на древке.

3) У древних тюрков применялось несколько видов военных знамен с прямоугольным тканевым полотнищем. Просто прямоугольное или квадратное полотнище использовалось на знаменах каганов, правителей крупных племен, командующих армий. Знамена с несколькими прямоугольными или треугольными хвостами являлись знаком военной власти военачальников, предводителей племен разного уровня.

4) Каждый знатный представитель сословной группы профессиональных воинов древнетюркского общества – упоминаемый в рунических написях, как «ер», «алп», «бахадур», носил на своем копье свой личный воинский знак в виде небольшого значка с одним или двумя косицами как символ его воинского ранга.

5) Среди символических фигур на полотнище знамени у тюрко-монгольских народов часто встречается изображение солнечного диска, как сакрального объекта, который в наше время стало одним из эмблем государственного флага Казахстана.

Таким образом, военная символика древних тюрков представляла собой сложную, многоступенчатую систему воинских знаков разнообразного вида, назначения и формы, которая отражала особенности социальной структуры тюркского общества, уровни воинской иерархии, многовековые традиции военной культуры тюрков-кочевников.

Надеемся, что результаты данного исследования будут полезными ученым, изучающим военное искусство, военную символику древних тюрков, поможет исследователям более точно интерпретировать изображения знамен на древнетюркских памятниках искусства.

Список литературы

Cheremisin D.V. Results of the most recent investigations into petroglyphs of the Ancient Turkic period in the Southeastern Russian Altai. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 2004. №17(1). P. 39-50.

Dakiiskite voini na imperator Traqn. 2012. URL: <http://nauka.bg> (дата обращения: 25.05.2024)

Grünwedel A. «Alt-Kutscha archäologische und religionsgeschichtliche Forschungen an Tempera-Gemälden aus buddhistischen Höhlen der ersten acht Jahrhunderte nach Christi Geburt». 1920. URL: <http://dsr.nii.ac.jp/> (дата обращения: 25.05.2024)

Le Coq Albert von. «Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens» 1925. URL: <http://dsr.nii.ac.jp/>. (дата обращения: 25.02.2024)

Persian painting. Text by Basil Gray. London: Skira, 1977. 190 p.

Акылбек С.Ш., Смагулов Е.А., Яценко С.А. Декоративное убранство резиденции тюркских правителей VIII в. в цитадели г. Кулан. Культурное наследие Евразии (от древности до нашего времени). Алматы: Институт археологии им. Маргулана, 2016. С. 29-66.

Багаутдинов Р.С., Зубов С.Э. *Воинский комплекс шиловских костяных пластин*. Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. СПб: 1998. С. 253-256.

Беленицкий А.М. *Монументальное искусство Пенджикента*. Живопись. Скульптура. М.: Искусство, 1973. 68 с., ил.

Бейхайм В. *Энциклопедия оружия*. СПб.: «Санкт-Петербург оркестр», 1995. 576 с.

Бойцов М.А. Вексиллологические традиции средневековой Европы. Signum Центр гербоведческих и генеалогических исследований; Институт всеобщей истории РАН. Вып. 7. М.: ИВИ РАН, 2013. С. 14-75.

Борисенко А. Ю., Худяков Ю. С. Изображения оружия и знамен тохарских воинов на фресках Карашара, Кызыла и Шорчука (по материалам Альберта фон Ле Кока. *Вестн. НГУ. Серия: История, филология*: Т. 16. Вып. 7. (Археология и этнография). Новосибирск: Новосибирский национальный исследовательский государственный университет, 2017. С.125-132. 10.25205/1818-7919-2017-16-7-125-132

Бюллетень Общества востоковедов. Прил. 1: Лю Маоцай: Сведения о древних тюрках в средневековых китайских источниках. М.: Институт востоковедения РАН, 2002. 126 с.

Дмитриев С.В. Знаменный комплекс в военно-политической культуре средневековых кочевников Центральной Азии (некоторые вопросы терминологии и морфологии). *Военно-*

исторический журнал «PARA BELLUM». №14. Санкт-Петербург, 2002. С. 47-66. URL: www.vzmake.ru/parabellum.

Дмитриев С.В. Знамя в военно-политической культуре тюрко-монгольских кочевников. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Санкт-Петербург: 2001. Том IV. № 4. С. 89-102.

Живопись древнего Пянджикента. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 203 с.

Иванов К. А. Флаги государств мира. М.: Транспорт, 1971. 229 с.: ил.

Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 252 б. + 144 бет жапсырма.

Маргулан А.Х. Сочинения: В 14 т. Т.3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением вольчьего тотема; Т.4. Каменные изваяния Улытау. Алматы: Дайк-Пресс, 2003. 50с. + вкл. 246 с.

Максимова А., Ермолаева А., Марьяшев А. *Наскальные изображения урочища Тамгалы*. Альбом. – Алма-Ата: «Өнер», 1985. 144 с.

Мартынов А.И., Марьяшев А.Н., Абетеков А.К. Наскальные изображения Саймалы-таша. Алма-Ата, 1992. 107 с.ил.

Марьяшев А.Н., Горячев А.А. *Наскальные изображения Семиречья*. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. 207 с.

Марьяшев А.Н., Рогожинский А.Е. Наскальные изображения в горах Ешкиолмес. Алма-Ата: Гылым, 1991. 80 с. 2 л.ил.

Медоев А. Г. *Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак*. Ч.1. Алма-Ата: Жалын, 1979. 174 с.: ил.

Миниатюра Мавреннахра. Альбом. Л.: Издательство «Аврора», 1980. 32 с., 48 л. илл.

Негин А.Е. Римляне под знаменем дракона. Воин. *Военно-исторический журнал*. № 8. Москва, 2009. С. 2-5.

Николле Д., Мак Брайд А. *Армии мусульманского Востока VII-XI века*. М.: ООО «Изд-во АСТ», ООО Изд-во Астрель», 2003. 60 с.

Новгородова Э. А. *Мир петроглифов Монголии*. – М.: Изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984. 168 с.

Окладников А.П. *Конь и знамя на ленских писаницах*. Тюркологический сборник. I. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 143-155.

Окладников А.П., Запорожская В.Д. Ленские писаницы. Наскальные рисунки у деревни Шишкино. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. 200 с. с. табл.

Перевалов С.М. *Тактические трактаты Флавия Арриана*: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. М.: Памятники исторической мысли, 2010. 388 с.

Пугаченкова Г.А. *Образ кангюйца в согдийском искусстве. Из художественной сокровищницы Среднего Востока*. Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1987. С. 56-65.

Руа Ж.Ж. История рыцарства. М.: Алетей, 1996. 243 с. : ил.;

Руденко С.И. *Культура хуннов и Ноинулинские курганы*. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962. 206 с.

Савинов Д.Г. Волчьи знамена на Великом шелковом пути // Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле Белокурихе: сборник научных статей : в 3 т. Т. II. / отв. ред. А.П. Деревянко, А.А. Тишкин. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2017. С. 128-133.

Самашев З. *Көне түркі графикасы*. Астана: Prosper Print, 2013. 316 б.

Самашев З. *Наскальные изображения Верхнего Прииртышья*. Алма-Ата: Гылым. 1992. 288 с.

Самашев З. *Наскальные изображения Жетысу. Баянжурек*. Астана: Изд. гр. филиала Института археологии им. А.Х.Марғұлана в г. Астана, 2012. 240 с.

Советова О.С., Мухарева А.Н. Об использовании знамён в военном деле средневековых кочевников (по изобразительным источникам). *Археология Южной Сибири*. Вып. 23. [Сб. к 60-летию В.В. Боброва.] Кемерово: Тип. изд-ва Кузбассвуиздат 2005. С. 92-105.

Тамерлан: *Эпоха. Личность. Деяния*. Сост., обр. и подготовка текста Р. Рахманалиева. М.: Гураш, 1992. 544 с.

Тревер К.В. Серебряное навершие сасанидского штандарта. *Сообщения Государственного Эрмитажа*. Вып. II. Л.: 1940. С.17-19.

Туаллагов А.А. Аланские знамена-драконы. *Нижеволжский археологический вестник*. Вып. 3. Волгоград: Волгоградский государственный университет, НИИ археологии Нижнего Поволжья, 2000. С.159-162.

Фоли Д. *Энциклопедия знаков и символов*. Пер с англ. 2-е изд. М.: ВЕЧЕ. АСТ, 1997. 512 с.

Цултэм Н. *Монгольская национальная живопись «монгол зураг»*. Улан-Батор: Госизд-во, 1986. 28 с. текста, 192 с.цв. илл.

Қалиолла Ахметжан

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана, Қазақстан

Көне түркілердің әскери рәміздері (бейнелік дереккөздері бойынша)

Андатпа. Мақала ортағасырлық түркілердің әскери рәміздерінің ерекшеліктерін зерттеу нәтижелеріне арналған. Зерттеу мақсаты – Түрік қағанаттары дәуірінде түркі тайпалары қолданған әскери тулар мен белгілердің нақты түрлерін, формаларын, олардың әскери тәжірибеде қолданылу ерекшеліктерін анықтау. Осы уақытқа дейін отандық тарих ғылымында түркі халықтарының ортағасырлық кезеңдегі әскери рәміздерінің тарихы ғылыми зерттеу аясынан тыс қалып келді. Бұл тақырыпты зерттеу үшін дереккөз ретінде бейнелік материалдар, ең алдымен түріктердің өздерінің және басқа түркі тілдес тайпалардың өнер ескерткіштері пайдаланылды. Қосымша дереккөздерге ауызша және жазба әдебиеттерден, археологиялық материалдардан алынған мәліметтер кірді. Осы барлық бейнелік, жазбаша, археологиялық материалдардан алынған деректерді тереңдетіп талдау көне түркілерде қызметімен, пішінімен және қосымша элементтерімен ерекшеленетін әртүрлі әскери тулар мен белгілердің тұтас жүйесі болғанын көрсетті. Бұл күрделі, көп сатылы әскери белгілер жүйесінде түркі тайпаларының тарихы, түркі қоғамының әлеуметтік құрылымының ерекшеліктері, әскери иерархия деңгейлері, көшпелі түріктердің әскери мәдениетінің ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері көрінісіс тапқан.

Кілт сөздер: Әскери ту; әскери белгі; рәміздер жүйесі; қасқыр басты ту; билік рәмізі; әскери атрибутка.

Kaliolla Akhemtzhn

The Institute of Archeology under the name of A. Margulan, Astana, Kazakhstan

Military symbols in the medieval turks (based on picturatory sources)

Abstract. This article explores the findings of a study on the military symbolism of medieval Turks. The research focuses on specific types, forms, and designs of military standards and insignia used by Turkic tribes during the period of the Turkic Khaganates, as well as their application in military practices. To date, the history of Turkic military symbols in the medieval era has not been thoroughly examined within domestic historical scholarship. This study utilizes visual materials, primarily the art monuments of the Turks and other Turkic-speaking tribes, as primary sources. Additional sources include information from written literature, as well as archaeological findings. A detailed and in-depth analysis of these visual, literary, and archaeological materials reveals that the ancient Turks had a comprehensive system of diverse military standards and insignia, which varied in purpose, design, and supplementary elements, determining the status of the standards and the rank of their bearers. This complex, multi-tiered system of military symbols reflects the history of the Turkic tribes, the social structure of Turkic society, levels of military hierarchy, and the centuries-old traditions of the Turkic nomadic military culture.

Keywords: Military standard; military insignia; system of symbols; wolf-headed standard; symbol of authority; military attributes

References

- Akylbek S.Sh., Smagulov E.A., Yatsenko S.A. *Decorative Ornamentation of the Residence of Turkic Rulers of the 8th Century in the Citadel of the City of Kulan*. Kulturalnoe nasledie Evrazii (ot drevnosti do nashego vremeni). Almaty: Institut arkheologii im. Margulana, 2016. P. 29-66. [in Russian]
- Bagautdinov R.S., Zubov S.E. *Military Complex of the Shilovsky Bone Plates*. Voennaya arkheologiya. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. SPb: 1998. P. 253-256. [in Russian]
- Belenitsky A.M. *Monumental Art of Panjakent*. Painting. Sculpture. M.: Iskusstvo, 1973. 68 p., il. [in Russian]
- Beikhaïm V. *Encyclopedia of Weapons*. SPb.: «Sankt-Peterburg orkestr». 1995. 576 p. [in Russian]
- Boitsov M.A. Vexillological Traditions of Medieval Europe. Signum Tsentral'noy gerbovedcheskikh i genealogicheskikh issledovaniy; Institut vseobshchey istorii RAN. Vyp. 7 M.: IVI RAN, 2013. P. 14-75). [in Russian]
- Borisenko A.Yu., Khudyakov Yu.S. Images of Weapons and Banners of Tocharian Warriors on the Frescoes of Karashar, Kyzyl, and Shorchuk (Based on the Materials of Albert von Le Coq). Vestn. NGU. Seriya: Istoriya, filologiya: T. 16, Vypusk 7 (Arkheologiya i etnografiya). Novosibirsk: Novosibirskii natsionalnyi issledovatel'skii gosudarstvennyi universitet, 2017. P.125-132. [in Russian]
- Bulletin of the Society of Orientalists. Appendix 1: Liu Mao-tsai: Information about Ancient Turks in Medieval Chinese Sources. M.: Institut vostokovedeniya RAN, 2002, 126 p. [in Russian]
- Cheremisin D.V. Results of the most recent investigations into petroglyphs of the Ancient Turkic period in the Southeastern Russian Altai. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, No. 17 (1). 2004. P. 39-50
- Dakiiskite voini na imperator Traqn. 2012. URL: <http://nauka.bg> (дата обращения: 25.05.2024).
- Dmitriev S.V. The Banner Complex in the Military-Political Culture of Medieval Nomads of Central Asia (Some Terminological and Morphological Issues). *Sait Voennno-istoricheskii zhurnal «PARA BELLUM»*. №14. Sankt-Peterburg, 2002. P. 47-66). URL: www.vzmakh.ru/parabellum. [in Russian]

Dmitriev S.V. Banners in the Military-Political Culture of Turkic-Mongolian Nomads. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii*. Sankt-Peterburg: 2001. Tom IV. № 4. P. 89-102. [in Russian]

Foley D. Entsiklopediya znakov i simbolov [Encyclopedia of Signs and Symbols]. 2nd ed., translated from English. (M.: VECHE. AST, 1997, 512 p.) [Russian]

Grünwedel A. «Alt-Kutscha archäologische und religionsgeschichtliche Forschungen an Tempera-Gemälden aus buddhistischen Höhlen der ersten acht Jahrhunderte nach Christi Geburt». 1920. URL: <http://dsr.nii.ac.jp/>. Дата обращения: 25.05.2024.

Ivanov K.A. *Flags of the World*. M.: Transport, 1971, 229 p.: il. [in Russian]

Le Coq Albert von. «Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens» 1925 - URL: <http://dsr.nii.ac.jp/>. (дата обращения: 25.02.2024)

Margulan A.Kh. Works: In 14 Volumes. Volume 3. Petroglyphs of Saryarka. Engravings Depicting the Wolf Totem; Volume 4. Stone Statues of Ulytau. Almaty: Daik-Press, 2003, 50 p. + vkl. 246 p. [in Russian]

Maksimova A., Ermolaeva A., Maryashev A. Rock Paintings of Tamgaly. Alma-Ata: «Өнер», 1985, 144 p. [in Russian]

Martynov A.I., Maryashev A.N., Abetekov A.K. Rock Paintings of Saimaly-Tash. Alma-Ata. 1992, 107 p.il. [in Russian]

Maryashev A.N., Goryachev A.A. Rock Paintings of Semirechye. Almaty: Fond «XXI vek».1998. 207 p. [in Russian]

Maryashev A.N., Rogozhinskii A.E. Rock Paintings in the Eshkiolmes Mountains. Alma-Ata: Gylim, 1991. 80 p. 2 l.il. [in Russian]

Medoev A.G. Engravings on the Rocks. Sary-Arka, Mangyshlak. Ch.1. Alma-Ata: Zhalyln, 1979.174 p.: il. [in Russian]

Miniature of Mavrennakhr. Albom. L.: Izdatelstvo «Aurora».1980. 32 p. 48 l. ill. [in Russian]

Negin A. *Romans under the dragon standard*. Voin. Voenno-istoricheskii zhurnal. No. 8. Moscow. 2009. P. 2-5. [in Russian]

Nicolle D., Mac Bride A. Armies of the Muslim East VII-XI Century. M.: OOO «Izdatelstvo AST», OOO Izdatelstvo Astrel». 2003. 60 p. [in Russian]

Novgorodova E.A. *The World of Mongolian Petroglyphs*. M.: Izd-vo «Nauka», Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury. 1984. 168 p. [in Russian]

Persian painting. Text by Basil Gray. London: Skira, 1977. 190 p.

Okladnikov A.P. Horse and Banner on the Lena Inscriptions. Tyurkologicheskii sbornik. I. M.-L.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR. 1951. P.143-155. [in Russian]

Okladnikov A.P., Zaporozhskaya V.D. *Lena Inscriptions. Rock Paintings near the Village of Shishkino*. M.-L.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1959, 200 p. tabl. [in Russian]

Painting of Ancient Panjakent. M.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR. 1954. 203 p. + 40 l. tabl. [in Russian]

Perevalov S.M. Tactical Treatises of Flavius Arrian: Tactical Art; Disposition Against the Alans. M.: Pamyatniki istoricheskoi mysli. 2005. 256 p. [in Russian]

Pugachenkova G.A. *The Image of a Kangju Person in Sogdian Art*. Iz khudozhestvennoi sokrovishchnitsy Srednego Vostoka. Tashkent: Izd-vo lit. i iskusstva, 1987. P. 56-65. [in Russian]

Rua J.J. History of Knighthood. M.: Aleteia, 1996. 243 p.: ill. [in Russian]

Rudenko S.I. *Culture of the Huns and the Noin-Ula Barrows*. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1962. 206 p. [in Russian]

Savinov D.G. *Wolf Banners on the Great Silk Road*. Trudy V (XXI) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Barnaule – Belokurikhe: sbornik nauchnykh statei: v 3 t. T. II. otv. red. A.P. Derevyanko, A.A. Tishkin. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta. 2017. P. 128-133. [in Russian]

- Samashev Z. *Ancient Turkic Graphics*. Astana: Prosper Print. 2013. 316 p. [in Kazakh]
- Samashev Z. *Rock Paintings of the Upper Irtysh*. Almaty: Gylym. 1992, 288 p. [in Russian]
- Samashev Z. *Rock Paintings of Zhetysay*. Bayan Zhurek. Astana: Izdatelskaya gruppа filiala Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astane, 2012. 240 p. [in Russian]
- Sovetova O.S., Mukhareva A.N. *On the Use of Banners in the Military Affairs of Medieval Nomads*. Based on Visual Sources. *Arkheologiya Yuzhnoi Sibiri*. Vyp. 23. Kemerovo: Tip. izd-va Kuzbassvuzizdat. 2005. P. 92-105. [in Russian]
- Tamerlane: Era. Personality. Deeds*. Sost. obr. i podgotovka teksta R. Rakhmanalieva. M.: Gurash, 1992, 544 p. [in Russian]
- Treuer K.V. Silver Finial of a Sasanian Standard. *SGE. Soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermitazha*. Vyp. II. L.: 1940. P. 17-19. [in Russian]
- Tsoltem N. *Mongolian National Painting "Mongol Zurag"*. Ulan-Bator: Gosizdatelstvo. 1986. 28 p. of text, 192 p. ill. [in Russian]
- Turkic Sources on the History of Kazakhstan. Volume II. Ancient Turkic Inscriptions and Monuments (Orkhon, Yenisei, Talas). Almaty: Daik-Press, 2005. 252 p. + 144 p. vkl. [in Kazakh]
- Tuallagov A.A. Alan Dragon Banners. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*. Vyp. 3. Volgograd: Volgogradskii gosudarstvennyi universitet, *NII arkheologii Nizhnego Povolzhya*, 2000. P. 159-162. [in Russian]

Information about authors

Akhmetzhan Kaliolla – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Institute of Archeology under the name of A. Margulan, Ryskulbekova 7/87, 010009, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0007-9404-4758>, kaliolla1@yahoo.com

Автор туралы мәлімет

Ахметжан Қалиолла – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Рысқұлбеков к., 7/87, 010009, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0007-9404-4758>, kaliolla1@yahoo.com

Сведения об авторе

Ахметжан Калиолла – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А. Х. Маргулана, Рыскулбекова, 7/87, 010009, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0007-9404-4758>, kaliolla1@yahoo.com

Статья поступила в редакцию 04.07.2024; одобрена после рецензирования 24.08.2024; принята к публикации 30.09.2024.

Article
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-88-102>

Герой романа Жюль Верна – «Мятежный» хан казахских степей Кенесары

Александр Кадырбаев ✉

Институт востоковедения, Российская Академия наук, Москва, Россия

✉ kadyr_50@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме – анализу истории национально-освободительной борьбы казахского народа во главе с последним независимым ханом Казахских степей Кенесары Касымовым в 30-40-х годов XIX века на основе введения в научный оборот материалов Центрального государственного архива Республики Казахстан и недавно открытого источника XIX века «Насаб-наме-йи-Садык» – «Родословная Садыка», посвященного жизнеописанию Кенесары-хана и его сына Садыка, а также российской историографии. Актуальность этого вопроса объясняется как вниманием к личности хана Кенесары в современном казахском обществе, так и его ограниченной историографической традицией, т. к. по данной проблеме в современный период изданы только отдельные статьи.
Ключевые слова: Кенесары; казахи; Кокандское ханство; Российская империя; Бухара; Хива; Старший; Младший; Серединный жузы.

For citation: Kadyrbaev, A. The hero of the novel by Jules Verne is the "Rebellious" khan of the Kazakh steppes of Kenesary. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 88-102. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-88-102>

Для цитирования: Кадырбаев А. Герой романа Жюль Верна – «Мятежный» хан казахских степей Кенесары. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 88-102. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-88-102>

Введение

Одна из самых интересных исторических фигур в истории Казахстана – Кенесары Касымов. Известная личность, бывшая одной из архиважных политических персон, до сих пор будоражит умы казахстанского и зарубежного научного социума. Мятежная душа Кенесары Касымова не могла оказаться сторонним наблюдателем протекаемых в казахской степи событий. Он оказался в их гуще, возглавив восстание, и закрепил за собой звание последнего хана казахского народа. Авторитет и храбрость потомка Аблай-хана признавали чины российской администрации, ум и отвагу Кенесары оценили казахские жузы, подняв на белой кошме и признав его в качестве своего хана. Авторское исследование осуществлено на основе введения в научный оборот материалов Центрального государственного архива Республики Казахстан, а также недавно открытого источника XIX века «Насаб-наме-йи-Садык» – «Родословная Садыка», посвященного вопросам анализа деятельности Кенесары Касымова и его сына Садыка.

Обсуждение

Историография истории Кенесары Касымова многообразна различными сюжетами, достаточно активно разрабатываются вопросы персоналистики, национально-освободительного движения, взаимоотношения Кенесары с имперской администрацией и прочие прямые и косвенные публикации по авторской теме.

До настоящего времени на оценку Кенесары влияют различные факторы политической конъюнктуры. Например, с 1917 по 1991 годы эта оценка менялась в советской, российской и казахстанской историографии от «героя» антиколониальной борьбы до «реакционера» и вождя «феодально-монархического» движения. Причем, ученым, отстаивающим точку зрения, не совпадающую с официальным взглядом советских властей, иногда это стоило не только карьеры, но и свободы, как это произошло с казахстанским историком Ермуханом Бекмахановым, осужденным в начале 1950-х годов. И поныне эта дискуссия далека от завершения. Чего только стоит вопрос об отрубленной голове Кенесары, обсуждавшийся на уровне встреч президентов России и Казахстана, возможно, хранящейся в Кунсткамере – Музее Петра Великого в Санкт-Петербурге или в краеведческом областном музее Омска, что стало предметом претензий определенных кругов казахского общества о возвращении ее на родину для достойного захоронения.

Деятельность Кенесары Касымова была противоречива и неоднозначна. Трагичен был финал его жизни, могущественны оказались его враги, кроме Российской империи, он восстановил против себя Коканд и Хиву, киргизских владетелей манапов, от которых и принял мученическую смерть. Вместе с тем, после поражения и гибели хана Кенесары казахи оплакивали его как последнюю надежду на счастливую жизнь (Нестеров, 1900: 38-57). Драматические события в Казахской степи, связанные с личностью Кенесары Касымова, нашли отзвук в Западной Европе, когда великий французский писатель Жюль Верн посвятил мятежному хану свой роман «Мишель Строгов – курьер царя» (Верн, 2022).

Результаты

Кенесары был внуком хана Аблая (Абиль-Мансура), последнего независимого хана Казахской степи, и считал, что ханский титул должен принадлежать ему. Он был младшим из сыновей хана Касыма. В 1824 году Касым и его старший сын Саржан (Сарыджан) для восстановления института ханской власти, упраздненной в 1822 и 1824 годах в Казахской степи властями Российской империи, подняли восстание против царской администрации и начали набеги на русские поселения и торговые караваны, на не желавшие им подчиняться казахские аулы.

Действия Касымовых побудили российские власти, как свидетельствует рапорт коменданта Актауского укрепления войскового старшины Симонова, обратиться к командиру отдельного Сибирского корпуса с предложением «строгих мер к пресечению зла», не останавливаясь перед крайними мерами в отношении этой семьи: «Сей цели можно достигнуть только истреблением разбойничьего семейства Касима Аблайханова» (Козыбаев, 1996: 59-60).

Такая политика российских имперских властей, направленная на физическое уничтожение политических противников из числа «инородцев», была не только в отношении их вождей и даже семей, но и касалась целых народов. Например, правивший в это время император Всероссийский Николай I в своем рескрипте от 25 сентября 1829 года после подписания Адрианопольского мира с Османской империей писал своему наместнику и главнокомандующему российскими войсками на Кавказе И.Ф. Паскевичу: «Кончив, таким образом, одно славное дело (войну с Турцией), предстоит Вам другое, в моих глазах столь же славное, а в рассуждении прямых польз гораздо важнее – усмирение навсегда горских народов или истребление непокорных» (Щербатов, 1891: 230). Поэтому, бросая вызов Российской империи, Кенесары должен был понимать, с каким беспощадным врагом ему придется иметь дело.

В знак протеста Касымовы с подвластными им родами откочевали в Кокандское ханство. В 1837 году Касымовы вернулись на свои старые кочевки в Серединном жузе у гор Улу-Тау, Кши-Тау, у рек Джиланчик, Киинды, Тургай. Тогда же Кенесары напал на русских казаков из Актауского укрепления, охранявших торговый караван, вышедший из Петропавловска. Об этом свидетельствует очередной рапорт уже упоминавшегося выше войскового старшины Симонова: «Согласно распоряжению омского областного начальника из командированного мною отряда из 48 казаков при 6 урядниках под командою хорунжего Рытова для препровождения каравана, проходившего из Петропавловска в Ташкинию (Ташкент.-Авт.) явились два казака ... Объявили, что на возвратном их пути после благополучного препровождения ими каравана, в расстоянии от укрепления за 200 верст напала на отряд партия разбойника Кенесары Касимова в числе до 800 человек, атаковала полуэскадрон казаков и удерживала его в осаде три дня, лишая всех способов дать известие в укрепление... казаки остались в ожидании помощи через посланных в Актау (Актау. – Авт.) казаков ... Вестовые, пренебрегая всеми опасностями, достигли Актавского укрепления, минуя выставленные киргизами (казахами. – Авт.) пикеты ... Получив известие сие, я, сформировав отряд казаков из 120

человек, 20 урядников при 3 офицерах, в прикрытии двух орудий конной артиллерии, отправился о двуконь к месту происшествия, имея в виду дать помощь осажденным в степи казакам» (Козыбаев, 1996: 59-60). Итогом этого нападения воинов Кенесары была гибель «хорунжего Рытова, 4 урядников, 22 казаков и одного фельдшера ... из шайки киргизов (казахов.-Авт.) убито 50 человек ...» (Козыбаев, 1996: 59-60). В 1838 году Кенесары сжег Акмолинский приказ, но под натиском российских войск Кенесары со сторонниками ушел в пределы Младшего жуза, в район реки Тургай.

Однако и в таких условиях Кенесары не оставлял надежды решить мирным путем противоречия с российскими властями, о чем свидетельствует его официальное письмо на имя императора Николая I: «1838 год. Имею счастье Вашему величеству изъяснить следующее, что во время царствования предков Ваших, а у нас деда моего хана Аблая существовала в народе тишина и спокойствие, и не было никем нарушаемо. Оба владения имели обоюдную торговлю, не нарушая нимало спокойствия; налогов на наших людей никакого не было. Впоследствии же времени последовало иначе, ибо с народа нашего начали собирать ясак (налог. – Авт.) и чинить оному разные притеснения. Нарушив прежний мирный трактат, младшие начальники, подданные Ваши, ложно показали, что будто бы весь киргизский (казахский. – Авт.) народ вошел в Российское подданство, через что на местах, принадлежащих покойному деду моему Аблаю, учреждено восемь диванов (управлений. – Авт.). Это для нашего народа крайне прискорбно, в особенности с наложением на оный ясака. Но, дабы весь киргизский (казахский. – Авт.) народ не был притесняем и наслаждался покойной жизнью, имею счастье Вас, Великий государь, просить оставить оный в первобытном состоянии, уничтожить восемь диванов и прочие заведения, в нашей степи находящиеся. В уверении чего Кенесары Касымов печать свою приложил. Верно: секретарь (подпись неразборчива)» (Козыбаев, 1996: 120-121).

Как видно из приведенного текста, Кенесары хотел восстановить статус-кво, существовавший во взаимоотношениях Российской империи с Казахским ханством во времена правления его деда Аблай-хана и российской императрицы Екатерины Великой, когда российские власти не могли столь широко вмешиваться во внутреннюю жизнь Казахских жузов, когда казахи Малого и Серединного жузов лишь номинально считались российскими подданными, тогда как в первой половине XIX века это подданство стало реальным. В действиях Кенесары проявилось стремление восстановить упраздненные властями Российской империи политико-правовые институты Казахского ханства, причем, он провозглашал намерение возродить порядки, существовавшие при его деде Аблай-хане. Вместе с тем, в его действиях можно увидеть и подражание политико-правовым традициям еще Золотой Орды, что выразилось в издании им собственных указов-ярлыков и восстановлении ханской системы налогов и повинностей, а также в появлении в его аппарате управления специальных ведомств, занимавшихся финансовыми и международными вопросами, в чем нельзя не увидеть аналога золотоордынских Диванов (Почекаев, 2017: 204-205).

К 1839 году Кенесары контролировал торговые пути в Казахской степи от Сибирской линии и Троицка до Ташкента, взимая с проходящих караванов пошлины. Российские войска оттеснили его в пустыню Кара-Кум, где часть казахских родов из-за нехватки

пастбищ для скота отложились от него. В 1840 году Кенесары откочевал в Кокандское ханство. «Вместе с ним ушли подвластные им (Касымовым. – Авт.) роды Средней Орды (Серединного жуза. – Авт.): Алтай, Тока, Кирей, Увак (уак. – Авт.) и части других родов, всего в количестве 40.000 кибиток. Они заняли реку Чу и другие местности, подвластные Коканду и Туркестану. Город Туркестан был в то время бекством Кокандского ханства» (Ахмет Кенесарин, 2017: 18). Но надежды Касымовых на помощь ханов Коканда не оправдались. Согласно показаниям прибывшего с караваном из Ташкента касимовского 3-ей гильдии купеческого сына Асфендияра Давлеткельдеева: «По выезде нашем в числе каравана из Ташкении (Ташкента.-Авт.) и по достижении крепости Созак (Сузак. – Авт.), встретясь, султан Касым Аблайханов с тюленгутами своими около 40 человек и, остановя караван, держал 6 суток и во все это время требовал пошлыны. Но, по данному известию жителями Созака, по предварительной просьбе общества каравана владельцу Ташкении (наместнику Кокандского ханства в Ташкенте. – Авт.), в 7 день прибыл оттуда отряд в числе до 300 человек и по приказанию кушбека (кушбеги. – Авт.) (начальника Ташкении) того же разу схвачен и увезен в Ташкент в виду всех бывших в караване. А относительно семейства Касимова объявил следующее ... сын его (Касыма Аблайханова. – Авт.) Кочек (Кучук. – Авт.) ... схвачен кушбеком и содержится там (в Ташкенте. – Авт.) в крепости. И что сестра разбойников Касымовых Бопай ... схвачена ташкентцами и тоже содержится в крепости Азрете ... будто бы кушбек выслал отряд в 200 человеках для поимки главного мятежника Кенесары...» (Козыбаев, 1996: 151-152). Кушбеги – наместником кокандского хана в Ташкенте была поставлена в вину семье Касымовых их попытка присоединить к себе казахов Старшего жуза, подданных Кокандского ханства, а также «за дружеское сношение с Хивой», за что они и были «пойманы владельцем кушбеком», когда «сын его (Касыма. – Авт.) Кочек послал кушбеку с известием людей, что он имеет письмо от хивинцев на дачу им пособия ... а кушбек ... желая прекратить породу варваров, возвратя подосланных Кочеком людей с письмом от себя, просил, чтобы он, Кочек, прибыл к нему для советов к исполнению просьбы его», т. о. заманив Касымовых в ловушку. Кушбеги, «предполагая, что султаны Сарыджан и Исенгельды никогда не будут преданными ему людьми, а напротив, только возмутят и перетянут на свою сторону местных киргизов (казахов.-Авт.), которые не преминут принять их сторону, как потомков Аблай-хана, злодейски убил их в городе Аулиеата (совр. г. Тараз. – Авт.). В то же время был схвачен и убит Касым-хан, приехавший на богомолье в Хазрети-Туркестан (г. Туркестан. – Авт.). Он похоронен в мечети Хазрет-Султана рядом со своим отцом Аблай-ханом. Султана Кенисару схватили в Карнаке, в мечети ишана, привели в Ташкент и бросили в тюрьму. Жен и малолетних детей Сарыджана и Исенгельды поселили близ Ташкента ... Султан Кенисара просидел в Ташкенте в тюрьме около года. Наконец ему удалось при посредстве кого-то послать в Коканд тогдашнему кокандскому хану просьбу об освобождении ...» По этому поводу хан Коканда написал своему ташкентскому кушбеги, что, «так как Кенесара ханского рода, белой кости, тебе следовало дать мне знать о его вине и действовать по моему приказанию. Ты раб. Неприлично, чтобы раб казнил господина. Немедленно выпусти султана Кенисару из тюрьмы!» (Ахмет Кенесарин, 2017: 18-19). В этих действиях кокандского хана свою роль сыграла сословная солидарность. Ведь

Кенесары был Чингисидом по праву рождения, каковыми являлись султаны, они же торе и ак сүйек (белая кость) – сословие казахского общества, пользовавшееся уважением и в соседних среднеазиатских обществах, разделявших эту традицию (Султанов, 2021: 255-335). Так, Кенесары с оставшимися в живых его родственниками был освобожден ханом Коканда Мухаммедом-Али (Мадали) и с почетной «охранной стражей в сто человек джигитов под начальством юзбаши (сотника. – Авт.) Абдушукура» отправлен на родину. Но Кенесары решил отомстить ташкентскому кушбеги за смерть близких – отца и братьев. «Отправился в кочевья на Улу-тау, откуда привел своих сородичей в Сузак ... Сам с двумястами джигитов отошел от реки Чу к стороне Сузака, поставил две большие юрты, убрал их дорогими коврами ... Приведенных с собою двести джигитов он спрятал в близлежащих камышах, при себе же оставил только около десяти человек. Когда ташкентский юзбаши получил известие, что Кенесара ожидает его на реке Чу, он вышел из Сузака со своею сотнею ... Юзбаши без опасения вошел в подготовленную для него белую юрту, снял с себя оружие и предался отдыху; то же сделали и все его люди. Когда они все вошли в юрты, появился Кенесара и крикнул своих спрятанных джигитов. Они быстро выскочили из камышей и изрубили всю сотню сартов (кокандцев. – Авт.)...» (Султанов, 2021: 19-20). Так Кенесары отомстил кокандцам за «убиение ими троих его близких родственников» – отца и двух братьев. «... После этого, взяв с собой оружие и лошадей перебитой им кокандской сотни и семейства своих братьев, он отправился вслед за народом, откочевавшим на урочище Улу-тау ...» (Султанов, 2021: 20).

В 1841 году на курултае казахской знати – султанов и биев Серединого и Младшего жузов Кенесары провозгласили ханом казахов. Причем, впервые после смерти его деда Аблай-хана избрание в ханы состоялось в полном соответствии с чингисидскими правовыми традициями. Однако в глазах российских властей он выглядел как узурпатор вдвойне: и как не утвержденный имперской администрацией, и как бросивший вызов и осмелившийся провозгласить себя ханом уже после того, как институт ханской власти в Казахской степи был отменен русскими властями. Но в глазах своих приверженцев Кенесары оставался законным монархом, что позволило ему сохранять титул хана и оказывать сопротивление превосходящим силам своих врагов в течение шести лет. Кенесары восстановил суд биев в подвластных ему кочевьях. Вместе с тем, чтобы ослабить влияние биев как глав родов и племен он упразднил состоявший в основном из них совет старейшин, заменив его ханским советом. Также он провозгласил себя верховным судьей в государстве (Стеблин-Каменская, 1942: 253), лишив биев их традиционных судебных прерогатив, что на низовом уровне не оспаривалось российскими властями. Своей налоговой политикой Кенесары ввел нормы исламского права: для кочевников – зякет, для оседлых земледельцев – ущур. Хотя поначалу он, стремясь привлечь больше сторонников, отменил часть сборов и повинностей, в результате чего даже некоторые рода и племена казахов, формально продолжавшие признавать российское подданство, стали поддерживать Кенесары, выплачивая ему зякет (История Казахской ССР, 1979: 171). Существовал особый налог с каждого аула и сборы в виде подарков и подношений. Его уполномоченными были есаулы и сборщики налогов – зякетчи. Налоговая политика Кенесары вызвала восстание против его власти в 1844 году рода жаппас, в низовьях

Сыр-Дарьи мятежники напали на ставку его брата Наурызбая, «храброго и отчаянного наездника, подвиги которого были воспеты киргизскими (казахскими. – Авт.) певцами-ойлянчи» (Ахмет Кенесарин, 2017: 24), убив 95 есаулов, за что Кенесары разгромил сотни мятежных аулов. Многие аулы Серединного жуза, ранее подвластные Кенесары, ушли под защиту укреплений Сибирской линии, а русский отряд под началом чиновника по особым поручениям и губернского секретаря А. Сотникова в отсутствие Кенесары разорил его родовой аул, пленив его жену Кунимджан-ханым. В ответ Кенесары разгромил русское укрепление Екатерининское между Троицком и Орском, взял в плен его жителей и обменял их на «свою любимую ханшу», отправив для этого посольство к оренбургскому генерал-губернатору (Ахмет Кенесарин, 2017: 21-22).

Вступив в борьбу с могущественной Российской империей, хан Кенесары искал внешних союзников среди соседних держав и обратился за поддержкой к империи Цин, где правили маньчжурские богдоханы, владевшие Маньчжурией, Восточной и Внутренней Монголией, завоевавшие весь огромный Китай, опираясь на потенциал и ресурсы которого они проводили до XIX века активную завоевательную политику в Центральной Азии. Как сообщает недавно обнаруженный в архивах России российским востоковедом И.В. Зайцевым источник XIX века «Насаб-наме-йи-Садык» – «Родословная Садыка», посвященная жизнеописанию Кенесары-хана и его сына Садыка: «Киргизов (казахов. – Авт.), кочевавших в то время с ханом Кенесарой, было около 20.000 кибиток. Видя, что народ умножается день от дня, а пространство кочевий, вследствие постройки в степи русских укреплений, сузилось и кочевать стало тесно, Кенесара задумал сблизиться с китайским ханом. Кроме того, у него была и следующая цель: упрочившись где-нибудь и оперев тыл на какую-нибудь сильную державу, подчинить себе всех киргизов (казахов. – Авт.). Со времени заключения договора между Аблай-ханом и Китаем между последним и потомками Аблай-хана никаких враждебных действий не происходило. С целью завязать сношения с китайцами он покинул старые кочевья на Улу-тау, Кичи-тау, Джиланчике и Тургае и передвинулся ближе к Китаю на урочище Каракум и реку Или ...» (Ахмет Кенесарин, 2017: 23). Однако расчеты Кенесары на поддержку империи Цин не оправдались и ограничились его посольством в город Кульджу на территории Восточного Туркестана, находившегося под властью империи Цин. «Кенесары-хан послал султана Худайменди послом к китайскому начальнику в Кульджу. Китайский начальник продержал у себя посла месяц, оказывая ему почести, устраивая ему каждый день пиры и увеселения; кроме того, он показал ему своих солдат, стрелявших из лука. В это время он снесся с китайским императором, обещал поддержать дружбу, начатую при Аблай-хане, и отпустил Худайменди с богатыми подарками» (Ахмет Кенесарин, 2017: 24). Этим все и ограничилось, что, вероятно, связано с тем, что к середине XIX столетия империя Цин сама стала объектом колониальной экспансии со стороны великих держав, в том числе и со стороны Российской империи, и не могла позволить себе поддерживать враждебных России повстанцев, тем более, соперничать с Российской империей в Центральной Азии. Тем не менее, позднее, в 1846 году Кенесары, несомненно, с разрешения цинских властей, «видя себя в крайности от скудных пастбищ вне Оренбургского ведомства и не имея возможности возвратиться в пределы России, ... кочевал на реке Чу в китайских

пределах близ озера Куясы, и при нем находилось соумышленников не более 2 тысяч, которым кочевание стеснено как со стороны Оренбургского и Сибирского ведомств (Российской империи. – Авт.), так и границами среднеазиатских племен, в особенности Ташкента (Кокандского ханства. – Авт.)» (Козыбаев, 1996: 469).

Из-за непризнания его русскими властями ханом Казахских степей, Кенесары возобновил набеги на Сибирскую линию, изматывавшие русские войска, и власти пошли с ним на переговоры. В 1845 году к Кенесары было направлено посольство Долгова, затем – посольство во главе с офицером Генерального штаба Герном, с целью привлечь Кенесары на русскую службу. Посольства не имели успеха, Кенесары не принял послов, его не устраивало то, что вопрос о возвращении ему наследственных кочевий не был решен. Кенесары отказался принести присягу на верность России. В это время Кенесары установил отношения с Бухарским эмиратом и Хивинским ханством.

Тогда российские войска предприняли решительные действия. В 1845 году император Николай I предписал действовать по отношению к нему, «не прибегая к оружию, но возвести два укрепления на Иргизе и Тургае и, в случае «упорства мятежника» или «появления других возмутителей, ... отбросить аулы их в места бесплодные, выждать, чтобы бескормица и лишения заставили их искать лучших кочевий, а при их приближении нагрянуть на непокорные аулы и нанести им совершенное поражение» (Стеблин-Каменская, 1942: 253). Такой же приказ получил председатель пограничной комиссии Ладыженский от оренбургского генерал-губернатора.

В Казахскую степь российские власти отправили воинские строительные команды для создания укреплений в центре кочевий Кенесары. Охрана их коммуникаций с Сибирской пограничной линией охранялась дружинами казахских султанов, лояльных русским властям. Были заложены укрепления на реках Иргиз и Тургай – Уральское (с 1869 года город Иргиз) и Оренбургское (ныне город Тургай), угрожавшие кочевьям Кенесары, что вынудило его обратиться к хану Хивы о выделении ему «удобных мест для кочевания». Как свидетельствуют архивные материалы, «... к Кенесары приезжали посланники от хивинского, бухарского и кокандского ханов. Первый прислал для узнания о здоровье Кенесары, второй привез посланные ханом, по просьбе Кенесары, двух аргамаков, четыре шамхала (ружья) и на двух верблюдах пороха с пулями, а третий – для разбирательства междоусобных претензий кокандцев (коканцев. – Авт.) с Кенесарой». В свою очередь, Кенесары отправил в подарок хивинскому хану 30 лошадей, и в числе их 10 иноходцев и 2-х русских пленников с посланником, и просил хана отдарить его двумя пушками и 200 шамхалами, нужными для отражения русских ... Хивинцы присылали к нему послов с подарками и просьбой, чтобы он не беспокоил и не грабил зякатчиков (хивинских подданных, с которых ханы Хивы брали налоги. – Авт.), которые посылаются ханом (Хивы. – Авт.) на реки Сыр и Кувандарью» (Козыбаев, 1996: 402).²⁰

Как видно из дальнейшего текста, Кенесары пытался создать коалицию с тремя среднеазиатскими ханствами против Российской империи, когда «Кенесары говорил посланникам этим передать ханам (Бухары, Хивы и Коканда. – Авт.) что русские строят в (Казахской. – Авт.) степи укрепления, а потому они собрали и послали бы туда войска для удаления их, в этом поможет и он им. В противном случае, если они не удалят русских, то

они будут строить укрепления и на Сырдарье» (Козыбаев, 1996: 416). Следует отметить, что прогнозы и предостережения Кенесары среднеазиатским владельцам оказались верными, так и произошло после поражения и гибели Кенесары.

Но хан Хивы требовал от Кенесары признания хивинского подданства, что было для него неприемлемо, как и оставаться на Тургае. Поэтому, как сообщал Герн, «он опасается хивинцев и не надеется на их дружеские уверения» (Козыбаев, 1996: 403). Не только с Хивинским ханством поддерживал Кенесары связи, но и имел «в некотором отношении с бухарским ханом дружеское сношение» (Козыбаев, 1996: 415). «Это можно из того заметить, что хан послал к Кенесары посланца Баймурата-чораагасы для каких-то переговоров и, вместе с тем, в подарок серебряный калкан и золотую саблю. Сверх того, бухарский хан прислал к Кенесары, по просьбе его, два батмана шелка для соткания из него Кенесары кафтанов, называемые по-киргизски (казахски. – Авт.) каттау, которые не бывают пробиваемы ни пулей, ни саблей, ни пикой» (Козыбаев, 1996: 405-406). Кенесары не оставался в долгу. Так, российский подполковник Бутенев «двумя рапортами» в мае 1842 года «донес, что ... Кенесара Касымов шел на помощь бухарскому эмиру с войском для действия против Ташкении (Кокандского ханства.-Авт.), но приключившаяся ему болезнь заставила его ... простоять в бездействии ...» (Козыбаев, 1996: 188). Это подтверждает переписка между генерал-губернаторами Западной Сибири и Оренбурга: «... Частные сведения удостоверяют, что Кенесара намеревался отправиться с 3 тысячами киргизов (казахов. – Авт.) к бухарскому хану для содействия ему в войне с Кокантом (Кокандом. – Авт.), за что хан обещал наделить его и собранных им киргизов землями для кочевков ...» (Козыбаев, 1996: 191).

Вотрядах Кенесары были не только казахи из разных родов и жузов, но и представители других народов, о чем сообщает в своих замечаниях от мая 1845 года упомянутый выше Герн, побывавший в ставке Кенесары: «Скопище султана Кенесары Касымова состоит из собственных его теленгутов (до 1.000 кибиток), которые достались ему от хана Аблая и большей частью калмыцкого происхождения, и до 1.000 кибиток пришатнувшихся к нему бродяг и барантовщиков (барымтачей-угонщиков скота. – Авт.) из разных родов ... Есть ... люди, бежавшие по каким-либо преступлениям; башкирцев – 4, татар – 6, русских – 5 человек. Башкирцы и татары – это ближайшие прислужники его и кочуют вместе с его аулом. Из первых 3 брата бежали лишь прошлого года и должно полагать из 9 кантона, причисленного к Уральскому (казацкому. – Авт.) войску. Один из них серебряк и обделывает вместе с беглецом из Кокана (Коканда. – Авт.) султанское оружие, другой башкирец оружейник и вьет стволы...» (Козыбаев, 1996: 399). Это подтверждает в своих показаниях от 21 декабря 1844 года урядник 4-го Оренбургского казачьего полка Андрей Иванов о положении в ставке Кенесары: «При нем находится беглый (русский. – Авт.) солдат, как сказывал сам, лет 7 уже захваченный Кенесарой, имеет двух жен и участвует в грабежах с хищниками, и лет 20 назад взятый в Сибири же в плен русский, имя которого и места прежнего жительства я не знаю. Последний содержится под присмотром и в никаких хищничествах с Кенесарой не участвовал. Он обещался освободить его из плена, если русские возвратят его пленников». «В октябре месяце 1842 года без вести пропал проживавший во Внутренней линии в Кармановском форпосте Уральского (казацкого. –

Авт.) войска казак Кичик Малкин ... Ныне из полученного сведения сделалось известным, что казак Малкин будто бы увезен из пределов войска тремя беглыми башкирцами и находится с ними в шайке Кенесары ... Кичик Малкин прибыл к ним (к Кенесары. – Авт.) ... Кенесары женил его на богатой невесте и сделал его начальником, дав ему под команду 40 человек, с которыми имеет его при своей ставке с большим уважением ... Теперь говорят, что при Кенесаре первым есаулом (башкир. – Авт.) Хусни, а Кичик – вторым ... Когда Кенесара сватал за Кичика дочь одного богатого киргиза (казаха.-Авт.), то киргизец этот будто бы не хотел отдавать за калмыка свою дочь, но Кенесара, призвав его к себе, наказал плетью и взял его дочь за Кичика. Кичик прославился там борцом, и Кенесара-хан дал ему имя Батырмурат» (Козыбаев, 1996: 447-448). Судя по имени казака Малкина и имени его брата уральского казака Аюши Моисеева, а также, исходя из указаний русских источников, они были калмыцкого происхождения. Известно и о нахождении в отрядах Кенесары и выходцев из оазисной Средней Азии, в частности, из Хорезма: «... считают до 10 тысяч ... вооруженных людей его шайки ... и что вооружение их улучшено находящимися у него (Кенесары. –Авт.) восемью хивинскими мастерами» (Козыбаев, 1996: 450).

Осенью 1845 года Кенесары под натиском дружин служивших русскому царю казахских султанов откочевал на юг к рекам Сарысу и Чу. Следует отметить участие российских регулярных войск и казачества в боях против повстанцев Кенесары, хотя в основном ему приходилось сражаться с отрядами его же сородичей-султанов, служивших русскому царю, тем более что он лишил их в пределах контролируемых им территорий права собирать налоги самостоятельно, поскольку это делали назначаемые Кенесары чиновники-зьякетчи. Кенесары обращался с воззваниями к родам Серединного и Младшего жузов, чтобы они присоединились к нему, обещая им земли Кокандского ханства. Кенесары захватил три кокандские крепости по Сыр-Дарье: Джулек, Яны-Курган и Турсунбай, осадил Ак-Мечеть (совр. г. Кызыл-Орда), но из-за вспышки холеры ушел к Сарысу. Поскольку отношения с Кокандским ханством у Кенесары вылились в военную конфронтацию, он стремился установить союзные отношения с врагом кокандцев – Бухарским эмиратом, поскольку его правитель вынашивал планы отнять у Коканда часть присырдарьинских земель, пограничных с Казахской степью, и «если по реке Сырдарье будет простираться власть бухарская, то в таком случае можно будет ему (Кенесары. – Авт.) иметь некоторый приют на Сырдарье, в противном же случае, т. е., если будет там по-прежнему кокандское владычество, то тут ему нет возможности остаться, потому что с коканцами он имеет непримиримую с давних времен вражду. Напротив же того, с бухарским ханом доселе имеет в некотором отношении довольно дружеское сношение», хотя «бухарцы никогда не присылают к нему послов, а он, напротив, ежегодно посылает эмиру подарки и всячески старается поддерживать дружеские отношения с ним» (Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 4. Оп. 1. Д. 2327. Л. 111-114. Подлинник. 1845 г., августа). Однако расчеты Кенесары на бухарцев не оправдались, поскольку последним не удалось выйти к Сыр-Дарье.

В это время российские власти поставили своей целью вытеснить его в пределы Старшего жуза (Большой орды. – Авт.). Весной Кенесары вторгся в кочевья киргизов

Прииссыккулья, был ими разбит и ушел в Каратау. С 1846 года обосновался в устье реки Или и напал на подданных России казахов Старшего жуза и киргизов. Вместе с тем, часть казахских родов Старшего жуза присоединились к Кенесары, о чем сообщает в своем рапорте от 15 декабря 1846 года есаул Ньюхалов своему начальнику генерал-майору Вишневному: «В дополнение донесения моего Вашему превосходительству от 8-го числа сего месяца за № 131 об удалении султана Кенесары с реки Или на Чу посланные от меня туда киргизы (казахи. – Авт.) возвратились и достоверно узнали, что действительно к Кенесаре присоединились киргизы (казахи. – Авт.) Большой орды родов чимыр, джаныз, сары-юсун и сейкым в огромном числе, так что их полагают до 20 тысяч кибиток, бывших в подданстве Ташкинии (Ташкента или Кокандского ханства. – Авт.), и заняли по Чу от урочища Аг-Оленя вершины оною, западную часть гор Алатава (Алатау. – Авт.), называемого Кунгеем, и где намерен навсегда оставаться, а чтобы иметь себе защиту от киргизов (казахов, принявших подданство России. – Авт.) и ташкинцев (кокандцев. – Авт.), то начинает строить укрепление на реке Чу, при урочище Иткечю ...» (Козыбаев, 1996: 414-415). Беспокойная походная жизнь не лучшим образом отразилась на здоровье Кенесары: «... По прибытии в Чу Кенесары был болен оспой и в ознаменование своего выздоровления объявил свободу всем бывшим с ним киргизам (казахам. – Авт.), желающим возвратиться на прежние свои места, к своим родам, вследствие чего часть из тех от него откочевала» (Козыбаев, 1996: 467).

Принятие Старшим жузом в 1846 году российского подданства ослабило позиции Кенесары в Семиречье, т. к. присягнувшие на верность России султаны и бии Старшего жуза обещали «мятежного султана Кенесары Касымова и его приверженцев ... считать врагом ... не иметь с ним никаких сношений и чтоб как – он, Кенесара, так и его приверженцы не находились на занимаемых нами местах. Если же теперь, равно и по удалении его от нас заметим или услышим о враждебном его предприятии, ... то обязуемся тотчас извещать ... для предупреждения злодейских покушений мятежника» (Козыбаев, 1996: 446). Кенесары в 1847 году покидает Казахскую степь и откочевывает к киргизам.

«Хан Кенесара снялся с урочища Каракум, переправился через реку Или, пошел на правый берег реки Чу и занял, рядом с кара-киргизами (киргизами.-Авт.), урочища Джирен-Айгыр, Курти, Иргайты, Узун-Агач и Каргалы. Отсюда он отправил послов к начальникам кара-киргизов и аулиетинских дулатов (род казахов. – Авт.). Цель передвижений и сношений хана была следующая: подчинить себе кара-киргизов и Большую орду (т. е. Старший жуз казахов. –Авт.), зимовать на реке Чу, летовать на Уч-Алматы, жить в мире с Россией и Китаем и воспользоваться этим миром для взыскания хуна (кун – плата за кровь убитого родственника на основании обычного права казахов. – Авт.) с кокандцев за убийство отца и братьев». Казахские роды Старшего жуза – чапрашты из племени уйсун и дулатов во главе со своими биями «явились с подарками и выразили покорность» хану Кенесары, несмотря на позицию большинства биев Старшего жуза. Однако киргизские манапы и бии, «посоветовавшись между собой, отказали в подчинении. Начальники кара-киргизов (киргизов. – Авт.) манапы Урман, Карыбуз и Джантай подстрекали народ через особо разосланных ими людей к

хищническим набегам на подданных хана шайками в 30-40 человек для угона лошадей. Кенесары-хан решил наказать их» (Ахмет Кенесарин, 2017: 24-25).

Как сообщается в документе военного управления канцелярии пограничного начальника сибирских киргизов (казахов. – Авт.) в гражданское управление этой же канцелярии от 16 марта 1848 года: «... мятежный султан Кенесара Касымов, ведя войну с дикокаменными киргизами (киргизами. – Авт.), был ими разбит и захвачен в плен с одним братом его, 2 сыновьями и до 15 султанами. Все они сими же киргизами казнены мучительной смертью» (ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 1890. Л. 7-8. Подлинник. 1848 г., март), что подтверждается выпиской от 18 июля 1855 года из письма (киргизских. – Авт.) манапов, глав рода бугу Буранбая Бекмуратова, Качибека Ширалина, Муратали Пурназарова и Сарсена Саскина приставу казахов Старшего жуза подполковнику Перемышльскому: «Кенесары был одним из старших их братьев, называл себя государем, султаном, ханом и хотел управлять, как царь, всеми киргизами (казахами. – Авт.), дикокаменными (киргизами. – Авт.) и казаками. Но бог Всевышний наказал его, и от руки дикокаменной женщины (киргизки. – Авт.) отправился в ад. Его имя торе было из Аблайханова племени...» (Козыбаев, 1996: 478). Вместе с тем, Кенесары в плену пользовался уважением со стороны пленивших его киргизов, о чем свидетельствует легенда, что перед смертью к нему обращались знатные киргизки, чтобы зачать от него батыра.

От двух жен у него было восемь сыновей, двое из них – Садык и Ахмет продолжили дело отца, сражались с русскими войсками, когда происходило русское завоевание Хивинского ханства. Потерпев поражение, с 700 казахскими и туркменскими джигитами отступили в Мервский (Мары) оазис к предводителю туркмен-текинцев Нур-Бердыхану, но затем сдались властям Российской империи и были амнистированы. Ахмет стал автором исторического сочинения о жизни своего отца Кенесары и брата Садыка, сноска на которое приводится ниже.

Заключение

Кенесары Касымов был яркой личностью, но не стоит давать ему однозначную оценку. Он не останавливался перед кровопролитием, казнил «отступников», сжигал целые казахские аулы и киргизские айлы, русские села и станицы. Вместе с тем, российские имперские власти также несут свою долю ответственности за кровопролитие в Казахской степи, отношение которых не только к повстанцам и их вождю Кенесары, но и к лояльным ее властям казахам, вообще к казахскому народу, красноречиво отразилось в донесении начальника Сибирского таможенного округа министру финансов Российской империи: «Своевольства киргизов (казахов. – Авт.) ... доказывают дерзостные одному только дикому народу свойственные предположения всех вообще киргизов (казахов. – Авт.), не исключая называющихся верноподданными ... Каждый киргизец (казах. – Авт.), пользуясь случаем, готов пуститься на грабежи и убийства, думая, что вся вина людей падет на Кенесары ... Должно действовать сколь можно решительнее, чтоб не допустить поощрения для дикого народа к большим дерзостям ... » (Козыбаев, 1996: 101).

Список литературы.

Ахмет Кенесарин. «История Кенесары Касымова и Садыка Кенесарина» («Насаб-наме-йи султан Садык» – «Родословная султана Садыка») Факсимиле текста, перевод, примечания. Археографическое предисловие, подготовка текста, примечания и указатели И.В. Зайцев. М.: Пресс-Бук, 2017. 140 с.

Верн Ж. *Михаил Строгов, или Курьер царя*. М.: Вече, 2022. 400 с.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Алма-Ата, Наука, 1977-1980. Том III., 1979. 542 с.

Козыбаев М.К. Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: сборник документов. Отв. ред. М. К. Козыбаев; Сост. В.З. Галиев, Б.Т. Жанаев. Алматы: Гылым, 1996. 512 с.

Нестеров А.Д. Хвалебная песня Дос-Ходжи в честь султана Кенесары Касымова. Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Т. XVI. Вып.1. Казань, 1900. С. 38-57.

Почекаев Р.Ю. *Легитимация власти, узурпаторство и самозванство в государствах Евразии: Тюрко-монгольский мир XIII – начала XX в.* М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 366 с.

Стеблин-Каменская М. К истории восстания султана Кенесары Касымова. *Исторические записки*. Т.13, 1942. С. 234-255.

Султанов Т. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Классика исторической литературы. Лучшее. М., 2021, 448 с.

Щербатов А. Генералъ-фельдмаршалъ князь Паскевичъ. Его жизнь и дѣятельность. Т. 3. СПб.: Тип. Р Голике., 1891. 524 с.

Александр Кадырбаев

Шығыстану институты Ресей Ғылым академиясы, Мәскеу, Ресей

Жюль Верн романының кейіпкері-Кенесары қазақ даласының "бүлікші" ханы

Аңдатпа. Аңдатпа. Жюль Верн романының кейіпкері-Кенесары қазақ даласының "бүлікші" ханы. Александр Қадырбаев РҒА Шығыстану институты, Мәскеу, Ресей ✉kadyr_50@mail.ru Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатының материалдарын ғылыми айналымға енгізу және XIX ғасырдың жаңадан ашылған көзі "Насаб – наме-и-Садық"- "шежіре" негізінде XIX ғасырдың 30-40-жылдарындағы қазақ даласының соңғы тәуелсіз ханы Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің тарихының өзекті мәселесін талдауға, арналған Кенесары хан мен оның ұлы Садықтың өмірбаянына, сондай-ақ орыс тарихнамасына арналған. Бұл мәселенің өзектілігі қазіргі қазақ қоғамындағы Кенесары ханның тұлғасына да, оның шектеулі тарихнамалық дәстүріне де назар аударумен түсіндіріледі. Өйткені осы мәселе бойынша қазіргі кезеңде тек жекелеген мақалалар жарық көрді.

Түйінді сөздер: Кенесары; қазақтар; Қоқан хандығы; Ресей империясы; Бұхара; Хиуа; аға; Кіші; Орта жүз.

Aleksandr Kadyrbaev

Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences

The hero of the novel by Jules Verne is the "Rebellious" khan of the Kazakh steppes of Kenesary

Abstract. The article is dedicated to an in-depth examination of the historical context surrounding the national liberation movement of the Kazakh people, led by the last independent khan of the Kazakh steppes, Kenesary Kasymov, during the 1830s and 1840s. It draws upon a wealth of recently unearthed archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, alongside the recently discovered source of the 19th-century 'Nasab-name-yi-Sadyk' – 'Pedigree of Sadyk'. The article is devoted to the biographies of Kenesary Khan and his son Sadyk, as well as to the field of Russian historiography. The relevance of this issue is twofold: firstly, due to the continued attention paid to the personality of Kenesary Khan in modern Kazakh society, and secondly, due to the limited historiographical tradition in the region, with only a handful of articles having been published on this topic in recent times.

Keywords: Kenesary; Kazakhs; Kokand Khanate; Russian Empire; Bukhara; Khiva; Senior; Junior; Middle zhuzes.

References

Akhmet Kenesarin. "The story of Kenesara Kasimov and Sadyk Kenesarin" ("Nasab-nameh-yi Sultan Sadyk" – "The pedigree of Sultan Sadyk") Facsimile of the text, translation, notes. Archeographic preface, text preparation, notes and indexes by I.V. Zaitsev. M.: Press-Book, 2017. 140 p. [in Russian]

Verne J. *Mikhail Strogoff, or the Courier of the Tsar*. Moscow: Veche, 2022. 400 p. [in Russian]

The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. In five volumes. Alma-Ata, Nauka, 1977-1980. Volume III., 1979. 542 p. [in Russian]

Kozybayev M. K. The national liberation struggle of the Kazakh people under the leadership of Kenesara Kasymov.: collection of documents. Ed. by M. K. Kozybayev; Comp. V.Z. Galiev, B.T. Zhanaev. Almaty: Gylym, 1996. 512 p. [in Russian]

Nesterov A.D. Dos Khoja's song of praise in honor of Sultan Kenesary Kasimov. Proceedings of the Society of Archaeology, History and Ethnography at the Imperial Kazan University. Vol. XVI. Issue.1. Kazan, 1900. pp. 38-57. [in Russian]

Pochekaev R. Y. *Legitimization of power, usurpation and imposture in the Eurasian states: The Turkic-Mongolian world of the XIII – early XX century*. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics, 2017. 366 p. [in Russian]

Steblyn-Kamenskaya M. On the history of the uprising of Sultan Kenesary Kasimov. Historical notes. vol. 13, 1942. pp. 234-255. [in Russian]

Sultanov T. Genghis Khan and Genghisids. Fate and power. Classics of historical literature. The best. M., 2021, 448 p. [in Russian]

Shcherbatov A. General-Field Marshal Prince Paskevich. *His life and work*. Vol. 3. St. Petersburg: Type. R. Golike., 1891. 524 p. [in Russian]

Information about the authors

Kadyrbayev Alexander Shaidatovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 12 Rozhdestvenka str., Moscow, 107031, Russia <https://orcid.org/0000-0001-9543-8563>, kadyr_50@mail.ru

Қадырбаев Александр Шайдатұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, 107031, Ресей қ., Мәскеу, Рождественка к-сі, 12-үй. <https://orcid.org/0000-0001-9543-8563>, kadyr_50@mail.ru

Кадырбаев Александр Шайдатович – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения, Российская Академия наук, 107031, г. Россия, Москва, ул. Рождественка, д. 12. <https://orcid.org/0000-0001-9543-8563>, kadyr_50@mail.ru

Статья поступила в редакцию 06.07.2024; одобрена после рецензирования 15.09.2024; принята к публикации 30.09.2024.

Научная статья
МРНТИ 03.23.55

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-103-115>

Динамика и особенности безработицы в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг.

Наталья Потапова ✉

Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук (ИИ СО РАН), Новосибирский государственный университет экономики и управления (НГУЭУ), Новосибирск, Россия

✉ skna17talya@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется численность незанятого населения в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг., а также особенности безработицы в регионе. Актуальность темы определяется сохранением этой проблемы и в современном мире, поэтому системное изучение исторического опыта регулирования и ограничения роста безработицы может оказаться полезным для сокращения социальных трудностей в современном обществе. Политика большевиков в первое послевоенное десятилетие, в том числе введение нэпа и ослабление политики жесткого регулирования экономики, вызвали рост безработного населения в Советском государстве. В рассматриваемый период официальная безработица в СССР в целом и в Сибирском крае, в частности, достигала максимальных значений по сравнению с предыдущими годами, приняв застойный характер. Реальная экономическая картина не соответствовала идеологической доктрине правящей партии, которая допускала наличие безработицы только в капиталистических странах. В работе под сомнение ставится тезис, закрепившийся в советской историографии, о ликвидации безработицы в СССР в начале 1930-гг., а также на основании различных статистических данных делается вывод о состоянии рынка труда в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг.

Ключевые слова: безработица; незанятое население; Сибирский край; биржи труда; профсоюзы; Народный комиссариат труда.

Funding. The article was written within the framework of the state assignment of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation “Socio-economic potential of the eastern regions of Russia in the 20th – early 21st centuries. Management strategies and practices, dynamics, geopolitical context” (FWZM-2024-0005).

Финансирование. Статья выполнена в рамках темы государственного задания Минобрнауки РФ «Социально-экономический потенциал восточных регионов России в XX – начале XXI вв. стратегии и практики управления, динамика, геополитический контекст» (FWZM-2024-0005).

For citation: Potapova N. Dynamics and Features of Unemployment in the Siberian Region in the Second Half of the 1920s. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies.* 2024. №4(149). 103-115. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-103-115>

Для цитирования: Потапова Н. Динамика и особенности безработицы в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2024. №4(149). 103-115. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-103-115>

Введение

Безработица являлась чуждым феноменом советской идеологии, так как с позиций социализма, непрерывный рост производства сопровождается постоянным увеличением численности работающих, что, в свою очередь, приводит к полной занятости населения, в то время как в капиталистическом обществе часть трудоспособного населения не может найти работу и превращается в «излишнее» население, резервную армию труда. Но, несмотря на идеологические доктрины, большевистское руководство уже в условиях Гражданской войны столкнулось с этой проблемой, однако благодаря использованию жестких административных методов в сфере экономики удалось приостановить рост числа незанятого населения. Однако завершение войны, отказ от политики «военного коммунизма» и переход к НЭПу способствовали реанимации в Советской стране товарно-денежных отношений и возрождению рыночных секторов экономики, что привело к пробуждению рынка труда с неизбежными циклическими колебаниями спроса и предложения на рабочую силу, а, следовательно, – и к безработице.

На всем протяжении этого десятилетия численность безработных в стране продолжала расти, особенно остро этот кризис проявился во второй половине 1920-х гг. Параллельно с увеличением количества незанятого населения в стране происходило закрытие бирж труда, последняя из которых завершила свою деятельность в Москве в марте 1930 г. А в январе 1931 г., в разгар мирового экономического кризиса, СССР заявил о ликвидации в стране «тяжелейшего наследия капитализма», тем самым, став первым государством, победившим это социально-экономическое явление (Черненко, 1967: 250-254). И.В. Сталин, подводя итоги первого этапа индустриализации, констатировал: «Одно из основных завоеваний пятилетки в четыре года состоит в том, что мы уничтожили безработицу и избавили рабочих СССР от ее ужасов» (Сталин, 1938: 500-501).

Целью статьи является выявление особенностей безработицы в Сибирском крае во второй половине 1920-х гг., а также анализ статистических сведений численности незанятого населения в регионе. В статье под сомнение ставится тезис, закрепившийся в отечественной историографии о ликвидации безработицы в СССР в 1930-е годы, но подтверждая, что борьба с незанятостью населения осуществлялась административно-политическими методами. Объявив об исчезновении этой социально-экономической проблемы, советское государство не уничтожило оснований для воспроизводства дестабилизирующих тенденций в сфере занятости населения.

Изучение этой проблематики на современном этапе сохраняет свою актуальность, так как имеющийся исторический опыт регулирования и ограничения безработицы может быть полезен для сокращения социальных проблем современного мира. Исследование становления, развития и особенностей советского рынка труда и издержек безработицы носит не только познавательный, но и прогностический характер, позволяя разработать комплекс мероприятий по ограничению роста данного явления.

Степень изученности темы

Комплекс вопросов, связанных с изучением механизмов регулирования занятости населения в 1920-е годы, занимает значительное место в отечественной историографии. В процессе развития данного направления в работах исследователей можно выделить

несколько этапов: I этап – 1920-е гг.; II этап 1930-е – первая половина 1950-х гг.; III этап – вторая половина 1950-х -1980-е гг.; IV этап – с 1990-х гг. - по настоящее время.

Проблема безработицы в Советском государстве стала привлекать отечественных исследователей достаточно рано. Переход к нэпу, возрождение рынка труда и возникновение безработицы в начале 1920-х гг. способствовали значительному интересу отечественных экономистов, правоведов, историков, практиков-управленцев к сфере социально-трудовых отношений к проблемам безработицы (Пажитнов, 1924; Минц, 1924; Шахматов, 1928 и многие другие). В это время были предприняты попытки анализа причин роста безработных в новых социально-экономических условиях, численность, состав, материальное положение лиц и семей, оказавшихся без работы, на основании данных бирж труда, профессиональных союзов, страховых касс (Бахутов, 1930).

В конце 1920-х гг. широкий спектр работ по социальной проблематике был свернут. Заявление советского руководства о ликвидации безработицы в СССР в начале 1930-х гг. способствовало переориентации исследований, посвященных безработице, исключительно на рассмотрение последней как преодоленного явления. В публикациях И. Заромского (Заромский, 1930), И. Иванова (Иванов, 1930), М. Авдиенко (Авдиенко, 1932) и других на первый план выдвигались проблемы организации труда, предотвращение текучести кадров, производственной дисциплины.

В период 1930–первой половине 1950-х гг. проблема незанятого населения не привлекала внимание исследователей, тема не представляла актуальности для исследователей, в том числе и по идеологическим причинам. Только со второй половины 1950-х гг. возрождается интерес к этой проблематике. С этого времени начали вводиться в научный оборот новые архивные материалы, которые позволили исследователям значительно расширить тему. К числу авторов, обративших свое внимание к забытой теме, можно отнести работы З.А. Астапович (Астапович, 1958), М.И. Зимин (Зимина, 1959), А.С. Сычевой (Сычева, 1967), Л.С. Рогачевской (Рогачевская, 1973) и др. Исследования представляли собой многоаспектный анализ ликвидации безработицы в СССР, но они также были ограничены идейными рамками.

В 1970-1980-е гг. исследование безработицы ознаменовалось расширением географических рамок рассматриваемой проблемы, конкретизацией на примере отдельных регионов, к числу авторов, изучавших это явление в обозначенный период, можно отнести С.Г. Шустова (Шустов, 1974), Л.Н. Кекалову (Кекалова, 1984), Н.А. Шарошкина (Шарошкин, 1985) и других.

Таким образом, в советский период историками был собран, систематизирован и обобщен значительный материал по проблемам возникновения, динамике, особенностям безработицы, механизмам и последствиям ее ликвидации. Однако односторонние концептуальные подходы историографии советского периода не давали возможности дальнейшего расширения этой темы.

С конца 1980-х-начала 1990-х гг. начался принципиально новый этап развития отечественной историографии в рассмотрении вопросов безработицы, работы этого периода базировались на принципиально иных теоретических основаниях. Работы И. Е. Заславского представляли попытку деидеологизированного историко-социального

исследования особенностей российского рынка труда, государственной политики занятости, опыта функционирования бирж труда (Заславский, 1992).

В последнее десятилетие вопросами безработицы занимался С.В. Богданов, перу которого принадлежит работа по истории безработицы за 1900-2000 гг. Большое значение имеет поднятая автором проблема неблагоприятного общественного фона, сложившегося в условиях безработицы и способствовавшего росту социально-экономической нестабильности среди населения. Автор обращает внимание на то, что прогрессирующая в годы НЭПа безработица серьезно осложнила криминогенную обстановку в городах и рабочих районах, способствовала увеличению статистики имущественных преступлений, обострению жилищного вопроса (Богданов, 2002, 2020).

Монография В.Д. Федорова представляет собой углубленное изучение вопросов трудоустройства и рабочего пополнения в 1917-1940 гг. на основе документов центральных архивов Москвы, Ростовской, Ивановской, Нижегородской областей. Особое внимание автор уделяет политике занятости во время восстановления народного хозяйства, считая своеобразием этого периода сочетание регулируемого рынка труда и плановых установок правительства. Автор освещает вопрос реорганизации структуры учреждений трудоустройства и методов их работы, а также анализирует подходы к решению кадрового вопроса в первые годы индустриализации (Федоров, 2006).

В диссертации О.Ю. Бухаренковой содержится анализ законодательной основы регулирования отношений в области труда и найма, а также исследуются особенности безработицы, охватившей рынок труда, комплекс практических мер по борьбе с ней и улучшению положения граждан, лишившихся работы. О.Ю. Бухаренкова имеет несколько иную точку зрения относительно проблемы аграрного перенаселения, которое исследователи советского периода считали основной причиной безработицы. Соглашаясь с тем, что крестьяне оказывали большое влияние на городской рынок труда, она приводит данные о том, что представители села не составляли большинства среди безработных и относит их состояние к разряду скрытой безработицы, так как постановка на учет бирж труда для них была существенно затруднена (Бухаренкова, 2008).

В работе Стряпихиной А.А. акцент делается на государственную политику в решении проблемы незанятого населения в Нижегородской и Вятской губерниях в 1920-е гг. В целом автор позитивно оценивает действия государства в области труда в период 1920-х гг., отмечая, что был сформирован положительный опыт политики по регулированию рынка труда, в частности заложен механизм рационального управления движением рабочей силы в целях обеспечения программы индустриального развития страны. Автор отмечает, что вопрос в деле решения проблем занятости в рассматриваемый период был еще и политической победой, демонстрирующей преимущества экономики СССР над капиталистическими западными странами, где в обстановке мирового экономического кризиса разразилась сильнейшая безработица (А.А. Стряпихина, 2012). С нашей точки зрения выводы автора представляются весьма спорными, однако заслугой автора является введение в оборот архивных материалов, в частности, регионального значения.

Таким образом несмотря на то, что проблема безработицы начала привлекать к себе внимание еще в 1920-е гг., до настоящего времени остается множество лакун в рамках

данной тематики, в частности, рассмотрение региональных аспектов незанятости населения. Кроме того, многие даже современные авторы полагают, что с 1930 г. безработица в стране официально перестала существовать. На наш взгляд, этот вывод нуждается в детальном изучении, так как предполагаем, что безработица после 1930 г. изменила форму своего существования.

Результаты

Первые шаги в реформировании рынка труда большевистское руководство предприняло в 1918 г. В начале года СНК выпустило декрет «О биржах труда», который закрывал все частные и платные бюро и конторы по найму, вводя государственные биржи труда, в функции которых входило трудоустройство безработных, выдача им пособий, учет и распределение рабочих во всех отраслях народного хозяйства, а также упорядочение спроса и предложения труда, организации общественных работ и т.д. (Собр. Указаний и распоряжений, 1942: 322-323). На деле это означало, что теперь биржи труда выступали в качестве посредника между работниками и работодателями. Устройство/принятие на работу в обход бирж труда усложнялось, в это время процедура постановки на учет еще не была строго обязательной, но подразумевалось, что к этому людей будет подталкивать тяжелое материальное положение, так как право претендовать на пособия и другие льготы по безработице могли только зарегистрированные биржами труда. Принятая мера позволяла государству контролировать рынок труда, управление которым отныне становилось более централизованным. С другой стороны, учитывая тяжелое материально-экономическое положение вследствие революционных событий подталкивало людей обращаться к биржам труда.

Уже к концу 1921 г. только по официальным сведениям ЦСУ (Центральное статистическое управление) в стране было зарегистрировано около 100 тыс. чел., к 1 января 1923 г. эта цифра увеличилась до 641 тыс. чел., к началу 1924 г. уже 1 240 тыс. чел. не имели постоянной работы (Рогачевская, 1973: 76-77). Во второй половине 1920-х гг. ситуация также не имела положительной динамики, весной 1927 г. около 1,5 млн чел. оказались без средств к существованию (Государственный архив Новосибирской области (далее ГАО). Ф. Р-532. Оп. 1. Д. 1033. Л. 21.), весной 1928 г. – около 1,6 млн чел, весной 1929 г. – около 1,7 млн чел, весной 1930 г. – около 1,1 млн чел (Народное хозяйство, 1987: 11). Проблема незанятости населения в молодой советской стране росла быстрыми темпами, за период конца 1921 г. – весны 1929 г. численность людей, не имевших средств к существованию, выросла в 17 раз. Особенно тяжелое положение с поисками работы наблюдалось среди лиц неквалифицированного (44,3 %) и интеллигентного (25,1 %) труда, а также среди женщин (47,5 %) и подростков (12,2 %) (ГАО. Ф. Р-532. Оп. 1. Д. 1033. Л. 21.). Подчеркнем, что вопрос с трудоустройством женщин стоял более остро, чем мужчин. Средняя продолжительность срока мужской безработицы была почти в два раза меньше, чем женской (соответственно 16,8 и 8,6 месяца) (История индустриализации, 1969: 350–366). Незанятость населения приобрела застойный характер, это подтверждают и отчеты Наркомтруда. В среднем срок пребывания человека на бирже труда (включая

и срок пребывания на временных работах) достигал в 1926 г. 4,5 месяцев, а в 1927 г. – 4-6 месяцев. Кроме того, длительность безработицы со времени окончания последней работы перед регистрацией на бирже труда в среднем составляла до 12,2 месяцев.

В данной работе мы не ставим цели осветить причины незанятости населения в Советском Союзе в 1920-е годы, этот вопрос требует отдельного, глубокого и детального рассмотрения. Однако отметим, что руководство страны возникновения и сохранение массовой безработицы объясняло численным увеличением трудоспособного населения, а также аграрным перенаселением страны (Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 3. Д. 767. Л. 17-25.). Представляется, что факторы, на которые апеллировала партия, не были главными основаниями существования в СССР проблемы незанятости. Политика большевиков в деревне, сохранение и поддержание «ножниц цен», недостаточные темпы роста промышленного производства, уровень грамотности населения, а также изменение уклада жизни, трансформации социально-бытовых условий, в частности, которые вынуждали женщин выходить на работу и другое – все эти обстоятельства приводили к появлению и сохранению в стране социально-экономического кризиса.

Безработица в стране не была локальной проблемой, она коснулась всех регионов, но в разной степени и, кроме того, имела территориальные особенности, которые зависели от различных факторов. В Сибирском крае незанятость населения особо остро затронула семь основных городов края (*Сибирский край с центром в г. Новосибирск был образован в результате административно-территориальной реформы 1925 г., включив в себя Алтайскую, Енисейскую, Ново-Николаевскую, Омскую, Томскую и Иркутскую губернии*), где функционировали биржи труда, а именно: Иркутск, Красноярск, Омск, Томск, Новосибирск, Барнаул, Бийск. Вопрос численности безработных в регионе неоднозначен и многоаспектен, усложняет подсчет и наличие различных источников статистического характера, таких, как перепись населения, данные бирж труда, профсоюзов, которые зачастую трудно коррелируются друг с другом.

Перепись 1926 г. зафиксировала около 76,3 тыс. человек, ищущих работу (Всесоюзная перепись населения 1926 года, 1929: С. 2-3, 362.). В сравнении с переписью 1923 г., где этот показатель составил около 48,7 тыс., численность безработных за период 1923-1926 гг. выросла в 1,5 раза. По переписи первой половины 1920-х гг. большая доля – около 21,9 тыс. человек (45 %) – скопления незанятого населения приходилась на губернские города, такие, как Новониколаевск, Томск, Омск, Иркутск и др. Эта тенденция к 1926 г. не только не исчезает, но и приобретает более угрожающий характер. В желании найти работу люди устремлялись в более крупные центры, где, по их мнению, спрос на рабочие руки был выше, кроме того, среди населения распространялись различные слухи о масштабных стройках, что тоже побуждало к передвижениям из периферии в центр. Само по себе наличие бирж труда также имело эффект привлечения новых и новых потоков безработных, которые рассчитывали не только на трудоустройство, но и на получение материальной помощи и льгот от государства. Для ограничения пребывания потоков людей в некоторые крупные города, где ситуация с безработицей носила особо сложный характер, в феврале 1927 г. НКТ издал циркулярное письмо, согласно

которому запрещалось нетрудоустроенному населению приезжать в Москву, Ленинград, Ярославль, Севастополь, Фрунзе, Кзыл-Орду, Минск, Могилев, Харьков, Одессу, Киев, Баку, Тифлис, Самарканд, Ташкент и др. (ГАНО. Ф. Р-532. Оп. 1. Д. 1033а. Л. 179-182.). Позднее в этот список добавили и Новосибирск.

Еще одним источником статистических сведений о численности безработных в СССР в целом и в Сибири, в частности, являются материалы профсоюзов. При их анализе следует учитывать, что профсоюзный учет, в сравнении с биржами труда, был менее регулярным, так как они, на первом этапе, вели поквартальный учет, а позднее полугодовой. Кроме того, в отчетах они фиксировали только членов профсоюзов, зачастую считали безработными тех, кто уже трудоустроился, а также включали в категорию незанятого населения тех, кто имел сезонную временную работу. Стоит отметить и позитивный момент профсоюзного учета – территориально они охватывали всю территорию Сибири, в том числе и небольшие города, в отличие от бирж труда. Согласно этим сведениям, безработица в Сибирском крае к октябрю 1928 г. составила 75, 7 тыс. человек. Данные также фиксируют стремительное увеличение численности незанятого населения. За период 5 лет (октябрь 1923 г.– октябрь 1928 г.) этот показатель вырос в 4,5 раза (ГАНО. Ф. 12. Оп. 1. Д. 287. Л. 323–324; ГАНО. Ф. 627. Оп. 1. Д. 371. Л.29.). Максимальную отметку в 105, 1 тыс. безработных профсоюзы зафиксировали в апреле 1928 г. На основании сведений профсоюзов можно говорить о сезонном характере безработицы, рост которой фиксируется весной, в то время как к осени численность незанятого населения снижалась. Так, например, профсоюзный учет 1927 г. и 1928 г. явно выделяет сезонные колебания на рынке труда, которые достигают, соответственно, 16 и 29,3 тыс. человек.

Богатый статистический материал для анализа содержат данные бирж труда, которые ежемесячно представляли сведения о состоянии рынка. Цифры также указывают на сезонный характер незанятости населения. Сокращение числа нетрудоустроенных приходилось на летне-осенние месяцы (июль-ноябрь). Размер ее в указанный период во второй половине 1920-х гг. варьировался в пределах от 26 до 33 тыс. Наибольшие размеры безработицы отмечались в зимне-весенние месяцы – январь, апрель и май. Этот показатель во второй половине 1920-х гг. определялся в границах от 30 до 52 тыс.

Данные бирж труда не коррелируются с профсоюзными сведениями и материалами переписи 1926 г., они ниже, что подтверждает таблица 1, в которой представлены сведения о численности незанятого населения по городам Сибирского края в январе каждого года. Максимальное число безработных биржи фиксируют в мае 1928 г. – около 52 тыс. (Кекалова, 1984:197-200), но даже эта цифра существенно ниже обозначенной во всеобщей переписи. Объясняется эта разница, во-первых, тем, что биржи труда функционировали не повсеместно, а значит часть населения, нуждающаяся в работе, но проживающая в местности, где отсутствовали такие службы, не отражалась в отчетах. Во-вторых, со второй половины 1920-х гг. НКТ стал постепенно вводить в практику санкционные меры, снимая с учета различные группы населения, в частности, лишенцев и их родственников, тех, кто отказывался от предлагаемой работы или тех, кто был обвинен в участии или организации беспорядков на бирже труда (Потапова, 2021). Поэтому при анализе количественных показателей бирж труда стоит понимать,

что в категорию «безработных» они относили только тех, кто стоял на учете. Подводя итог о численности безработных в крае, принимая во внимание данные бирж труда, профсоюзов и переписи 1926 г., отметим, что этот показатель к 1927 г. составлял около 76 тыс. человек, эта же цифра называлась и советскими специалистами (Кекалова, 1984: 81). Однако, беря во внимание стабильный ежегодный рост незанятого населения, можно предположить, что в 1928–1929 гг. безработица достигала порядка 80 тыс. человек.

Таблица 1

Данные бирж труда о численности безработных в городах Сибирского края

	Иркутск	Красноярск	Омск	Новосибирск	Томск	Барнаул	Бийск	Всего за год по краю
1925	6034	3741	8616	4583	4269	4076	-	31319
1926	5974	4216	6631	4404	4291	2756	2705	30977
1927	7122	4498	7950	6826	4299	3888	3134	37717
1928	5541	4425	10500	9257	5094	4523	2949	42289
1929	7614	4324	8686	10343	5265	4983	2035	43250
1930	9307	2692	7506	8918	2961	4515	1919	37818

Составлено по: ГАНО. Ф. 532. Оп. I. Д. 1566.

Из таблицы 1, составленной на основании данных бирж труда Сибирского края, видно, что безработица в регионе имела тенденцию численного ежегодного увеличения незанятого населения на всем протяжении второй половины 1920-х гг. Принимаемые руководством меры в борьбе с этим явлением были слабо эффективны и малодейственны. Численность незанятого населения продолжала расти. Лидирующую позицию по количеству безработных занимал Омск, на втором месте – Новосибирск, затем – Иркутск. Меньше всего безработных было в Бийске. Особенностью сибирской безработицы стало то, что она сосредотачивалась главным образом в семи основных городах региона, где действовали биржи труда. В среднем на одну биржу труда в крае приходилось самое большое число незанятого населения по СССР, без Москвы и Ленинграда – до 7 тыс., в то время как по стране и в отдельных республиках – 5 тыс (ГАНО. Ф. 532. Оп. I. Д. 1534. Л. 3.)

Выводы

Таким образом, безработица второй половины 1920-х гг. в сравнении с первой половиной третьего десятилетия имела более массовый и острый характер. Численность желающих найти работу в Сибирском крае на рубеже 1920–1930-х гг. продолжала увеличиваться от года в год, т.е. приобрела стабильный характер. Анализ данных всех видов учета незанятого населения в Сибири, показал, что размер безработицы на рубеже 1920–1930-х гг. в крае составлял порядка 76–80 тыс. человек. Верхняя цифра, вероятно,

приходилась на период 1928–1929 гг., когда отмечался пик безработицы. Несмотря на фиксируемый стабильный рост незанятого населения в стране закрывались биржи труда (к середине 1930 г. биржи функционировали только в двух городах – Новосибирске и Красноярске), а руководство страны все чаще и чаще заявляло о победе социализма над «тяжелейшим наследием капитализма». Кампания по уничтожению безработицы активизировалась в 1927 г., с этого времени началось масштабное реформирование рынка труда, направленное на переход к жесткому регулированию этой сферы со стороны государства, планомерному обеспечению промышленности рабочей силой. В этой обстановке биржи труда в их свободной посреднической деятельности между работником и работодателем стали ограничивать, так как «стихийность рынка труда и найма рабочей силы» не соответствовала задачам индустриализации. Для этого в практику вводилось организованное снабжение промышленности, регулирование отходничества, перераспределение излишков рабочей силы и другое. В такой ситуации функции бирж труда постепенно передавали хозорганам, профсоюзам и др., параллельно проводя «чистки» среди тех, кто был на учете. Руководство на рубеже 1920–1930-х гг. отказалось от экономических факторов регулирования рынка труда в пользу административных методов. Закрыв биржи труда, тем самым уничтожив свободный рынок труда и объявив об уничтожении безработицы, государство, отказавшись от спроса и предложения на рабочую силу как регуляторов рынка труда, перешло к другим формам его комплектования – через оргнаборы, мобилизационные кампании и т.д.

Список литературы

- Авдиенко М. Сдвиги в структуре пролетариата в первой пятилетке. *Плановое хозяйство*. 1932. № 6-7.
- Астапович З.А. *Первые мероприятия Советской власти в области труда (1917-1918 гг.)*. М.: Госполитиздат, 1958. 144 с.
- Бахутов А. *Безработица и пути ее изжития*. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1930. 48 с.
- Богданов С.В. *Государство и безработица в России: от Российской империи к Российской Федерации*. Москва: Ruscience, 2020. 248 с.
- Богданов С.В. Безработица в истории России XX в.: причины, особенности, последствия: дис. канд. ист. наук. Курск, 2002. 189 с.
- Бухаренкова О. *Государственная политика по ликвидации безработицы в годы нэпа*: автореферат дис. канд. ист. наук. М., 2008. 26 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XXIII. Сибирский край. Бурято-Монгольская АССР. Занятия. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 389 с.
- Заромский И. Ликвидация безработицы и наши задачи в области труда. *Пути индустриализации*. 1930. № 20. С. 47–53.
- Заславский И.Е. *Труд, занятость, безработица*. М.: Департамент труда и занятости Правительства Москвы, 1992. 158 с.
- Зими́на М.И. *Политика советского государства в области труда и промышленности (1917–первая половина 1918 гг.)*. Ученые записки Кировского гос. пед. ин-та. Вып. 16. Киров, 1959.

Иванов И. Ликвидация безработицы и подготовка кадров. *Советское строительство*. 1930. № 12. С. 23-35.

История индустриализации СССР 1926-1941. Документы и материалы в 4-х тт. Т. 1. 1926-1928. М.: Наука, 1969.

Кекалова Л.Н. *Ликвидация безработицы в Сибири (1922-1930 гг.)*: дис. канд.ист.наук. Новосибирск, 1984. 222 с.

Минц Л.Е. *Труд и безработица в России. (1921-1924 г.)*. Москва: Вопросы труда, 1924. 72 с.

Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистик, 1987. 766 с.

Пажитнов К.А. *Положение рабочего класса в России*. М., 1924.

Потапова Н.А. Безработица в СССР в 1920-е годы: идеологическая доктрина и экономическая реальность. *Исторический курьер*. 2021. № 6 (20). С. 134-141. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-6-11.pdf>. (Дата обращения 08.06.2024 г.).

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967 гг.: сб. док-тов за 50 лет. М., 1967. Т. 2: 1929-1940 гг. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. М.: Политиздат, 1967. 800 с.

Рогачевская Л.С. *Ликвидация безработицы в СССР 1917-1930 гг.* М.: Наука, 1973. 382 с.

Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. М.: Издательство Управление делами СовНаркКома СССР, 1942. 1483 с.

Сталин И.В. *Вопросы ленинизма*. Изд. 10-е. М.: Госполитиздат, 1938. 556 с.

Стряпихина А.А. Решение проблем занятости населения в 1920-е гг.: по материалам Нижегородской и Вятской губерний: дис. канд. ист. наук. Нижний Новгород. 2022. 225 с.

Сычев А.С. Как была ликвидирована безработица в СССР. *Вопросы истории*. 1967. №1. С. 27-36.

Федоров В. Д. *Классовая ломка и политика управления: очерки по истории трудоустройства и пополнения рабочего класса России 1917-1940 годы*. Арзамас: АГПИ им. А. П. Гайдара, 2006, 249 с.

Шарошкин Н.А. *Рабочие Поволжья в переходный период от капитализма к социализму (1917-1937 гг.)*: дис.....докт. истор. наук. М., 1985. 477 с.

Шахматов А. *Безработица и борьба с ней*. Москва; Ленинград: Московский рабочий, 1928. 70 с.

Шустов С.Г. *Борьба с безработицей на Урале в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)*. Ученые записки Пермского гос. ун-та. Вып. 3. Пермь, 1974.

Наталья Потапова

Ресей Ғылым Академиясының Тарих институты, Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университеті, Новосибирск, Ресей

1920 жылдардың екінші жартысындағы Сібір өлкесіндегі жұмыссыздықтың динамикасы мен сипаттамасы

Аңдатпа. Мақалада 1920 жылдардың екінші жартысындағы Сібір өлкесіндегі жұмыссыз халықтың саны, сонымен қатар өлкедегі жұмыссыздықтың ерекшеліктері талданады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі әлемдегі осы мәселенің сақталуымен анықталады, сондықтан жұмыссыздықтың өсуін реттеу мен шектеудің тарихи тәжірибесін жүйелі түрде зерттеу

қазіргі қоғамдағы әлеуметтік қиындықтарды азайту үшін пайдалы болуы мүмкін. Соғыстан кейінгі бірінші онжылдықтағы большевиктік саясат, оның ішінде НЭП-тің енгізілуі және қатаң экономикалық реттеу саясатының әлсіреуі Кеңес мемлекетінде жұмыссыз халықтың өсуіне себеп болды. Қарастырылып отырған кезеңде ресми жұмыссыздық КСРО-да, жалпы алғанда, Сібір өлкесінде, өткен жылдармен салыстырғанда өзінің ең жоғары шегіне жетіп, тоқырауға ұшырады. Нақты экономикалық сурет тек капиталистік елдерде ғана жұмыссыздыққа жол берген билеуші партияның идеологиялық доктринасына сәйкес келмеді. . Мақалада 1930 жылдардың басындағы КСРО-дағы жұмыссыздықты жою туралы кеңестік тарихнамада орныққан диссертация мәселелері қарастырылған, сонымен қатар әртүрлі статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, 1920 жылдардың екінші жартысындағы Сібір өңіріндегі еңбек нарығының жағдайы туралы қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: жұмыссыздық; жұмыспен қамтылмаған халық; Сібір өлкесі; еңбек биржалары; кәсіподақтар; халықтық еңбек комиссариаты.

Natalia Potapova

Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (IH SB RAS), Novosibirsk State University of Economics and Management (NSUEM), Novosibirsk, Russia

Dynamics and Features of Unemployment in the Siberian Region in the Second Half of the 1920s

Abstract. The article analyzes the number of unemployed people in the Siberian Region in the second half of the 1920s, as well as the features of unemployment in the region. The relevance of the topic is determined by the persistence of this problem in the modern world, so a systematic study of the historical experience of regulating and limiting the growth of unemployment can be useful for reducing social difficulties in modern society. The policy of the Bolsheviks in the first post-war decade, including the introduction of the NEP and the weakening of the policy of strict regulation of the economy, caused an increase in the number of unemployed individuals in the Soviet state. During the period under review, the official unemployment in the USSR, in general, and in the Siberian Region, in particular, reached its maximum values compared to previous years, becoming stagnant. The real economic picture did not correspond to the ideological doctrine of the ruling party, which allowed unemployment only in capitalist countries. The work questions the thesis, entrenched in Soviet historiography, about the elimination of unemployment in the USSR in the early 1930s, and, based on various statistical data, a conclusion is made about the state of the labor market in the Siberian region in the second half of the 1920s.

Keywords: unemployment; unemployed population; Siberian Territory; labor exchanges; trade unions; People's Commissariat of Labor.

References

- All-Union Population Census of 1926. Tom XXIII. Sibirskij kraj. Burjato-Mongol'skaja ASSR. Zanjatija. Moscow, 1929. 389 p. (in Russian)
- Avdienko M. Shifts in the structure of the proletariat in the first five-year plan. *Planovoe hozjajstvo*. 1932. № 6-7. (in Russian)

- Astapovich Z.A. *The first measures of the Soviet government in the field of labor (1917-1918)*. Moscow, 1958, 144 p. (in Russian)
- Bahutov A. *Unemployment and ways to overcome it*. Moskva; Leningrad: Gos. izd-vo, 1930. 48 s. (in Russian)
- Bogdanov S.V. *The state and unemployment in Russia: from the Russian Empire to the Russian Federation*. Moskva: Ruscience, 2020. 248 p. (in Russian)
- Bogdanov S.V. *Unemployment in the history of Russia in the 20th century: causes, features, consequences*. Dis. kand. ist. nauk. Kursk, 2002. 189 p. (in Russian)
- Buharenkova O. Ju. *State policy for the elimination of unemployment during the NEP years: avtoreferat dis. kand. ist. nauk*. Moscow, 2008. 26 p. (in Russian)
- Collection of Government Laws and Orders for 1917-1918. Administration of the Council of People's Commissars of the USSR. M.: Izdatel'stvo Upravlenie delami SovNarkKoma SSSR, 1942. 1483 p. (in Russian)
- Decisions of the party and government on economic issues. 1917-1967: collection of documents over 50 years. M., 1967. T. 2: 1929-1940 gg. Sost. K.U. Chernenko, M.S. Smirtjukov. M.: Politizdat, 1967. 800 p. (in Russian)
- Fedorov V. D. Class Breakdown and Management Policy: Essays on the History of Employment and Replenishment of the Working Class of Russia in 1917–1940. *Arzamas: AGPI im. A. P. Gajdara, 2006, 249 p. (in Russian)* Liquidation of Unemployment in the USSR in 1917-1930. M.: Nauka, 1973. 382 p. (in Russian)
- History of industrialization of the USSR 1926-1941. Documents and materials in 4 volumes. T. 1. 1926-1928. M.: Nauka, 1969. 535 p. (in Russian)
- Ivanov I. Elimination of unemployment and training of personnel. *Sovetskoe stroitel'stvo*. 1930. № 12, Pp. 23-35. (in Russian)
- Kekalova L.N. *Elimination of unemployment in Siberia (1922-1930)*. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni k.i.n. Novosibirsk, 1984. 222 p. (in Russian)
- Minc L.E. *Labor and unemployment in Russia. (1921-1924)*. Moskva: Voprosy truda, 1924. 72 p. (in Russian)
- The national economy of the USSR for 70 years: Jubilee statistical yearbook. Goskomstat SSSR. Moscow, 1987. 766 p. (in Russian)
- Pazhitnov K.A. *The situation of the working class in Russia*. Moscow, 1924. (in Russian)
- Potapova N.A. Unemployment in the USSR in the 1920s: ideological doctrine and economic reality. *Istoricheskij kur'er*. 2021. № 6 (20). Pp. 134-141. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-6-11.pdf> (Data obrashhenija 08.06.2024 g.). (in Russian)
- Stalin I.V. *Questions of Leninism*. Izd. 10-e. M.: Gospolitizdat, 1938. 556 p. (in Russian)
- Strjapihina A.A. *Solving the Problems of Employment of the Population in the 1920s*: Based on the Materials of the Nizhny Novgorod and Vyatka Provinces: dis. kand. ist. nauk. Nizhnij Novgorod. 2022. 225 p. (in Russian)
- Sychev A.S. How Unemployment Was Eliminated in the USSR. *Questions of History*. 1967. №1. Pp. 27-36. (in Russian)
- Sharoshkin N.A. Workers of the Volga Region in the Transitional Period from Capitalism to Socialism (1917-1937): Diss. dokt. istor. nauk. M., 1985. 477 p. (in Russian)

Shahmatov A. Unemployment and the fight against it. Moskva; Leningrad: Moskovskij rabochij, 1928. 70 p. (in Russian)

Shustov S.G. *The fight against unemployment in the Urals during the years of national economic recovery (1921-1925)*. Uchenye zapiski Permskogo gos. un-ta. Vyp. 3. Perm', 1974. (in Russian)

Zaromskij I. Elimination of unemployment and our tasks in the field of labor. *Puti industrializacii*. 1930. № 20. P. 47–53. (in Russian)

Zaslavskij I.E. *Labor, employment, unemployment*. M.: Departament truda i zanjatosti Pravitel'stva Moskv, 1992. 158 p. (in Russian)

Zimina M.I. *Policy of the Soviet state in the field of labor and industry (1917-first half of 1918)*. Uchenye zapiski Kirovskogo gos. ped. in-ta. Vyp. 16. Kirov, 1959. (in Russian)

Information about the authors

Potapova Natalia Anatolyevna – PhD in History, Research Fellow, Institute of History, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Nikolaeva St., 8, Novosibirsk Russia; Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law, Novosibirsk State University of Economics and Management (NSUEM), Kamenskaya St., 56, Novosibirsk, Russia. <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Потапова Наталья Анатольевна – тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА Сібір филиалы Тарих институтының ғылыми қызметкері, көш. Николаева, 8, Новосибирск, Ресей; Новосибирск мемлекеттік экономика және менеджмент университетінің (НМУЭУ) мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының доценті, көш. Каменская, 56, Новосибирск, Ресей. <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Сведения об авторах:

Потапова Наталья Анатольевна – кандидат исторических наук, научный сотрудник, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, ул. Николаева, 8, Новосибирск, Россия; доцент кафедры теории и истории государства и права, Новосибирский государственный университет экономики и управления (НГУЭУ), ул. Каменская, 56, Новосибирск, Россия. <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Статья поступила в редакцию 16.07.2024; одобрена после рецензирования 14.09.2024; принята к публикации 30.09.2024.

Научная статья
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-116-138>

Некоторые проблемы сакрализации мест памяти в Павлодарском Прииртышье: на основе историко-социологического исследования

Мади Рахимов^а, Нурбек Шаяхмет^б, Азамат Дукомбайев^с✉

^аТорайгыров университет, Павлодар, Казахстан

^бAstana IT University, Астана, Казахстан

^сЕвразийский национальный университет имени Гумилева, Астана, Казахстан

✉dukombaiev_1992@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу процесса сакрализации памятных мест в Павлодарском Прииртышье с акцентом на социологический аспект данного явления. В исследовании используются данные из архивных материалов, научные труды известных исследователей и краеведов Павлодарской области, а также результаты современных научных работ, чтобы всесторонне рассмотреть как исторические, так и современные аспекты сакрализации. Основное внимание уделено анализу социальных и культурных факторов, которые способствовали приданию сакрального статуса этим местам, включая роль общества в поддержке и сохранении культурных традиций, что способствует укреплению культового значения этих памятных мест.

В статье также освещаются современные тенденции в отношении мест памяти, включая изменения в восприятии и методах сохранения исторических памятников. Рассматривается влияние этих памятных мест на формирование гражданской идентичности населения, а также их роль в стимулировании культурного обмена и укреплении общественного диалога в регионе. Исследование подчеркивает значимость интеграции историко-культурного наследия в современную жизнь общества и выявляет потенциальные пути для устойчивого развития региона, обосновывая необходимость активного участия сообществ в сохранении народной памяти.

Ключевые слова: сакрализация; памятные места; Павлодарское Прииртышье; социологическое исследование; культурное наследие; коммеморация; историческая память.

Funding. The article was prepared within the framework of implementation of the funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP19176474 «Local-historical practice of sacralisation of “places of memory” in colonial, Soviet and independent Kazakhstan (on the example of Pavlodar region)».

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации проекта финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP19176474 «Локально-историческая практика сакрализации «мест памяти» в колониальном, советском и независимом Казахстане (на примере Павлодарской области)».

For citation: Rakhimov, M., Shayakhmet, N., Dukombaiev, A. The Some Problems of Sacralization at Memorial Sites in the Pavlodar Priirtysh Region: A Historical and Sociological Study. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 116-138. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-116-138>

Для цитирования: Рахимов М., Шаяхмет Н., Дукомбайев А. Некоторые проблемы сакрализации мест памяти в Павлодарском Прииртышье: на основе историко-социологического исследования. Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 116-138. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-116-138>

Введение

Понятие «памятных мест» (*les lieux de mémoire*), введенное французским историком Пьером Нора, играет ключевую роль в понимании культурной и исторической идентичности общества.

Памятные места – это символические пространства, сохраняющие и передающие коллективные воспоминания, связывающие прошлое и настоящее. Эти места становятся якорями для коллективной памяти, служа своеобразными хранилищами исторического опыта и культурных ценностей (Нора, 1999:27). В то же время французский философ и историк Мишель де Серто в своих работах подчеркивал важность практик и ритуалов, которые закрепляют и воспроизводят память в пространстве. По его мнению, именно повседневные действия, такие, как путешествия по определенным маршрутам и взаимодействие с памятными местами, формируют осознанное восприятие коллективной памяти и исторической идентичности (de Certeau, 1984:115-118).

В свою очередь, коллективная память, введенная в научный оборот французским историком Морисом Хальбваксом, представляет собой совокупность воспоминаний, которые разделяются и поддерживаются членами общества. Это не просто пассивное хранение информации о прошлом, а активный процесс конструирования идентичности и значения. Памятные места играют центральную роль в этом процессе, так как они обеспечивают физическую и символическую опору для коллективной памяти. Поэтому любое общество стремится сохранить свое историческое прошлое, сакрализуя свои значимые места (Хальбвакс, 2005: 10).

Продолживший эту теорию немецкий египтолог и культуролог Ян Ассман предложил теорию культурной памяти. Она предполагает соединение длительных временных периодов через материальные и символические формы. Эта теория подчеркивает важность священных ритуалов в сохранении коллективной памяти. Места памяти играют решающую роль в этих процессах, так как они обеспечивают коллективную память физической и символической опорой (Ассман, 2004: 21).

Любое общество стремится сохранить свое историческое прошлое и придать сакральный статус своим значимым местам. Если рассматривать термин «сакральный» не только с религиозной точки зрения, но и в контексте таких качеств, как почтение, неприкосновенность, благородство, справедливость, то к этой категории можно отнести объекты, обладающие значительными и ценными признаками. Поэтому к объектам, имеющим статус «сакральных», относятся те, которые связаны с духом предков, природной силой, неуязвимой доблестью и обладающие историко-географическим и культурным значением. (Rakhimov и др., 2018:1408).

Одним словом, сакрализация памятных мест – это процесс, в ходе которого определенные географические объекты или пространства приобретают особое, священное значение в коллективном сознании общества. Этот процесс неразрывно связан с коллективной памятью, поскольку сакрализация помогает выделить и укрепить значимость определенных событий, личностей или традиций. Сакрализация также способствует закреплению и передаче исторической памяти, делая ее более доступной

и значимой для последующих поколений. Пьер Нора в своей теории подчеркивает, что память живет в конкретных символах и местах, которые служат хранилищами коллективных воспоминаний. Эти места памяти становятся неотъемлемой частью исторической памяти, превращаясь в священные символы, которые поддерживают и усиливают коллективную идентичность (Нора, 1999:30).

В рамках этой теории мы стремились проанализировать памятные места Павлодарского Прииртышья. Поэтому целью нашего исследования является анализ процесса сакрализации памятных мест в Павлодарском Прииртышье и его влияние на формирование коллективной исторической памяти местного населения. Исследование направлено на выявление социальных и культурных факторов, которые способствовали приданию сакрального статуса этим местам, а также на изучение современных тенденций их восприятия и сохранения.

Методология, методы и материалы

Настоящее исследование направлено на выявление ключевых факторов, способствующих сакрализации памятных мест, и на анализ их роли в формировании исторической памяти.

Для исследования использовались исторический метод, междисциплинарный подход и социологические методы. Исторический метод позволил рассмотреть эволюцию сакрализации памятных мест через призму времени, междисциплинарный подход способствовал объединению данных из различных источников, а социологические методы предоставили данные о восприятии памятных мест жителями региона.

Исторический метод позволяет рассмотреть эволюцию сакрализации памятных мест на протяжении разных исторических периодов. Мы изучали архивные материалы, исторические документы и труды исследователей, чтобы проследить, как менялось отношение к сакральным местам в разные эпохи - начиная с колониального периода и заканчивая современностью. Например, анализ архивных документов фонда №1291 Российского государственного исторического архива даёт возможность погрузиться в административные и политические отношения между Российской империей и казахскими лидерами. Это помогает раскрыть, как политические события повлияли на формирование сакрального значения мест.

Для более широкого охвата исследования и получения данных о восприятии памятных мест современным населением был использован социологический метод. Проведенный социологический опрос, разделенный на три фокус-группы, позволил глубже понять отношение различных слоев населения к памятным местам региона. В исследовании приняли участие 80 респондентов, разделенных на следующие группы: жители региона, представители этнокультурных объединений и эксперты. Этот метод позволил выявить актуальные тенденции в восприятии памятных мест, а также определить уровень их посещаемости и значения для коллективной идентичности.

Исследование включало опросы, проведенные через Google Forms, что позволило охватить более широкую аудиторию, упростить процесс сбора данных и сделать его

более доступным для респондентов разных возрастов и социальных категорий. Вопросы опросов были направлены на выявление осведомленности о памятных местах, частоты их посещения, текущего состояния объектов, а также восприятия их важности для культурной идентичности.

Первую фокус-группу составили жители региона (50 человек), представителей этнокультурных объединений было 10 человек, а в группу экспертов вошли 20 специалистов. Отбор респондентов проводился с учетом репрезентативности, чтобы охватить различные социальные слои и получить сбалансированное представление о восприятии памятных мест. Основными критериями отбора были проживание в регионе не менее 5 лет и интерес к культуре и истории, что позволило привлечь людей, знакомых с местным историко-культурным контекстом. Отбор респондентов осуществлялся случайным методом через социальные сети и общественные организации, а участие было добровольным, что гарантирует искренность и заинтересованность участников в предоставлении ответов. Участники представляли широкий спектр социальных групп, что обеспечило разнообразие мнений о культурной значимости памятных мест.

В свою очередь, междисциплинарный подход, объединяющий данные из различных источников – архивных документов, социологических исследований и трудов историков, позволил более глубоко проанализировать результаты социологического опроса. Этот подход связал результаты опросов с историческим контекстом, что дало возможность рассмотреть памятные места не только через призму современных восприятий, но и в исторической перспективе. Благодаря интеграции данных из различных дисциплин, мы смогли проследить, как сакрализация памятных мест формировалась под влиянием как культурных, так и социальных факторов на разных этапах истории. Таким образом, междисциплинарный подход позволил глубже осмыслить и связать данные, полученные с помощью социологического метода, с историческими процессами, что обеспечило комплексный анализ сакрализации мест памяти в регионе.

Материалы исследования охватывают широкий спектр исторических документов, включая архивные материалы, хранящиеся в архивах России. Одним из таких источников является архивный фонд 1291 Российского государственного исторического архива (Санкт-Петербург) и представляет собой Земский отдел Центрального статистического комитета МВД Российской империи, охватывающий период с 1858 по 1900 годы. Этот фонд содержит материалы, связанные с важными событиями и личностями, игравшими ключевую роль в истории Казахстана, особенно в XIX веке.

Опись 81 представляет собой более узкую классификацию внутри фонда и включает документы, касающиеся административного управления киргизами (казахами) по таким вопросам, как административное управление, взаимодействие с местными лидерами и другие административные дела.

Дело 6 содержит документы, связанные с приездом султана Шаншара Султанмамбетова (сына султана Султанбета) с целью поздравления императора по случаю его восшествия на престол. Эти документы иллюстрируют дипломатические и политические отношения между Российской империей и казахской знатью.

Другим важным источником является фонд 50 Чертежной Алтайского губернского управления земледелия и государственных имуществ (г. Барнаул, Барнаульский уезд

Алтайской губернии, [1783]-1919 гг.), в котором хранится коллекция топографических карт, представляющая ценность для изучения памятных мест Павлодарского Прииртышья.

Важно отметить, что процесс сакрализации имеет глубокие исторические корни и отражает изменения в обществе на разных этапах его развития. Исследователи, такие, как Ч.Ч. Валиханов (Валиханов, 1984), Машхур Жусуп Копеев (Көпейұлы, 2008), Г.Н. Потанин (Потанин, 2005) и другие описывали священные места региона, что позволяет проследить их значение для местного населения в тот период. Их труды являются важными источниками для понимания исторической значимости этих мест.

В советский период исследования А.Х. Марғұлана (Марғұлан, 2007) показали изменение отношения к сакральным местам. Советская власть, стремясь к секуляризации общества, старалась уменьшить значение религиозных и традиционных мест поклонения. Однако, несмотря на это, многие памятные места сохраняли свое значение для местного населения, что свидетельствует о глубокой укорененности этих традиций в исторической памяти народа.

В период независимости Казахстана возрос интерес к национальной истории в целом, сакральным местам, в частности.

Современные исследования Ж.О. Артыкбаева, К. Медеуовой (Медеуова и др., 2017), а также краеведов Т.А. Инсебаева (Еңсебаев, 2017), Э.Д. Соколкина (Соколкин, 2014) и других отражают этот новый этап в изучении и восприятии памятных мест. Возрождение интереса к историческим и культурным корням привело к обновленному восприятию сакральных мест как ключевых элементов национальной идентичности.

Таким образом, статья представляет собой попытку интеграции теоретических концепций с эмпирическими данными социологического исследования, что позволяет предложить комплексный взгляд на процесс сакрализации памятных мест и их значение для исторической памяти региона.

Результаты обсуждения

Сакрализация памятных мест является важной частью исторической памяти любого общества. В Павлодарском Прииртышье, как и в других регионах Казахстана, этот процесс имеет свои особенности, обусловленные местной историей и культурой. Эти места памяти становятся неотъемлемой частью исторической памяти, превращаясь в священные символы, которые поддерживают и усиливают коллективную идентичность. В рамках этой теории мы стремились проанализировать памятные места Павлодарского Прииртышья. Павлодарское Прииртышье – регион с богатым историко-культурным наследием, где множество памятных мест, которые играют важную роль в жизни местного населения. Сочетание социологического анализа с теоретическими подходами позволяет глубже понять процессы сакрализации и их влияние на коллективную память региона.

Еще одной областью, которая нуждается в более детальном изучении, является влияние глобализации на сакрализацию памятных мест. Современные тенденции, такие, как развитие внутреннего туризма и коммерциализация культурного наследия, могут существенно изменять роль памятных мест в коллективной памяти.

Наше исследование стремится восполнить эти пробелы, сосредотачиваясь на анализе восприятия сакральных мест среди различных слоев населения региона. Мы рассматриваем не только исторические аспекты сакрализации, но и современные социальные и культурные факторы, влияющие на процесс. Это позволяет предложить новый взгляд на взаимодействие между памятными местами и обществом, а также показать, как они продолжают играть важную роль в формировании коллективной идентичности.

Для более детального изучения этого процесса был проведен социологический опрос, разделенный на три фокус-группы: первая из них состояла из общей группы, вторая – из представителей этнокультурных объединений, а третья включала глубинные интервью с экспертами. В опросе приняли участие респонденты различного возраста, пола, уровня образования и социального статуса. В рамках социологического опроса был также описан ряд памятных мест Павлодарского Прииртышья, имеющих историко-культурное значение для местного населения.

В первой фокус-группе участвовали 50 человек, среди которых 57.1% составляли женщины и 42.9% – мужчины. Основная часть респондентов относится к возрастной группе 26-35 лет (57.1%), что указывает на их активное участие в социокультурных мероприятиях. Возрастная группа 18-25 лет также хорошо представлена (35.7%), что свидетельствует о значительном интересе молодежи к вопросам культуры и истории.

Перечень вопросов охватывает различные аспекты восприятия памятных мест респондентами. Например: «Как часто вы посещаете памятные места в вашем регионе?», «Что для вас является наиболее привлекательным в памятных местах?», «Какую информацию о памятных местах вы предпочитаете получать?», «Как вы обычно узнаете о новых памятных местах?», «Какие меры вы считаете важными для сохранения и охраны памятных мест?» и другие.

Результаты проведенного социологического опроса представлены на диаграмме ниже (таб. 1).

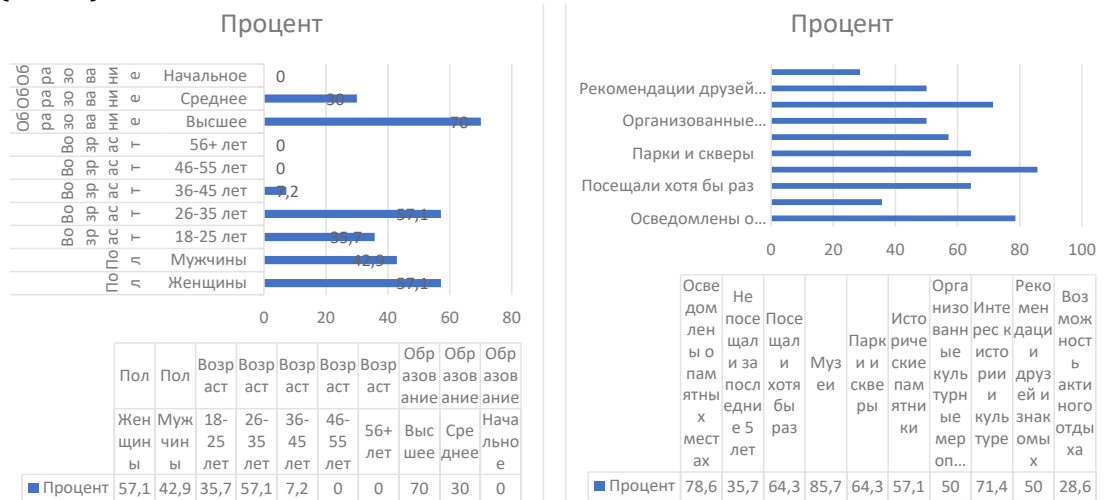

Таблица 1. Результаты социологического опроса о памятных местах Павлодарской области (общий)

Большинство участников опроса имеет высшее или неполное высшее образование, что отражает высокий уровень образовательной вовлеченности респондентов и может повлиять на их интерес к историко-культурным объектам.

Кроме того, 78.6% респондентов осведомлены о памятных местах Павлодарской области, что указывает на достаточно высокий уровень информированности среди опрошенных. Также анализ показал, что 35.7% респондентов ни разу не посещали памятные места за последние пять лет. Это может указывать на недостаточную мотивацию или отсутствие информации о таких местах. В то же время 64.3% респондентов посещали памятные места хотя бы один раз, что свидетельствует о наличии интереса, но, возможно, недостаточного для регулярных посещений.

Музеи являются наиболее посещаемыми объектами (85.7%), за ними следуют парки и скверы (64.3%), исторические памятники (57.1%). Это можно объяснить тем, что музеи и парки часто предлагают организованные культурные мероприятия, выставки и экскурсии, что привлекает посетителей. Важным фактором также является удобство доступа – большинство таких объектов расположены в центральных районах города и, соответственно, доступны для широкой аудитории. Респонденты также упомянули наличие организованных мероприятий как важный фактор, мотивирующий их к посещению таких объектов.

Что касается исторических памятников, то под этим понятием в рамках исследования подразумевались такие объекты, как мемориалы, посвященные жертвам политических репрессий, памятники павшим во Второй мировой войне, а также архитектурные сооружения, имеющие историческую ценность. Многие из этих памятников расположены в общественных местах и часто включены в туристские маршруты, что способствует их посещаемости. Эти объекты, как правило, расположены на открытых общественных площадках и являются частью историко-культурного ландшафта Павлодарского региона. Однако они привлекают меньшее количество посетителей по сравнению с музеями и парками. Это, возможно, связано с тем, что такие памятники часто воспринимаются как места для разовых посещений, в то время как музеи и парки предлагают более регулярные программы и мероприятия, которые являются их более привлекательными для регулярного досуга.

Главным мотивирующим фактором для посещения памятных мест является интерес к истории и культуре (71.4%). Также важными факторами являются рекомендации друзей и знакомых (50%) и возможность активного отдыха (28.6%). Это показывает, что личный интерес и социальные связи играют значительную роль в решении посетить памятные места.

Многие участники опроса считают, что развитие туризма и памятных мест в Павлодарской области важно.

Данный социологический анализ отражает общее мнение участников опроса о памятных местах Павлодарской области, их посещаемости и факторов, влияющих на их решения о посещении историко-культурных объектов.

Следующий этап социологического опроса - среди представителей этнокультурных объединений Павлодарской области. Опрос среди представителей этнокультурных объединений (ЭКО) позволил выявить важные аспекты восприятия памятных мест. Вопросы опроса касались таких ключевых тем, как национальная принадлежность,

время проживания в регионе, отношение к памятным местам и частота их посещений. Например, респондентам задавались следующие вопросы: «Какой вы национальности?», «Как долго вы проживаете в Павлодарской области?», «Какое значение для вас имеют памятные места в Павлодарской области?», «Как часто вы посещаете памятные места в Павлодарской области?», «Как вы оцениваете состояние памятных мест в Павлодарской области?» и другие.

Результаты опроса показаны в таблице 2.

Таблица 2. Диаграмма социологического опроса о памятных местах Павлодарской области среди представителей этнокультурных объединений

Участники опроса поровну распределены по гендерному признаку. Большинство респондентов (75%) находятся в возрасте от 18 до 25 лет.

Остальные 25% составляют участники в возрасте от 26 до 35 лет. Возрастные группы старше 35 лет не представлены в данном опросе. Половина респондентов имеет среднее образование, другая половина – высшее.

Все участники опроса проживают в Павлодарской области более десяти лет. Это говорит о том, что опрошенные хорошо знакомы с местными памятными местами и имеют достаточный опыт проживания в регионе. Большинство респондентов посещали парки и скверы, а также исторические памятники и места. Это свидетельствует о высоком интересе к природным и историко-культурным объектам. Меньшее количество респондентов посещало музеи и религиозные конструкции.

Респонденты одинаково ценят памятные места как способ обогащения культурного наследия и как возможность узнать и понять историю и культуру других этнических групп. Никто не рассматривает их исключительно как места для отдыха и развлечений.

Основными источниками информации о новых памятных местах для участников опроса являются интернет и рекомендации друзей и знакомых. Местные социокультурные мероприятия также играют значительную роль, в то время как туристические брошюры и путеводители не используются. Большинство респондентов посещают памятные места раз в месяц. Некоторые посещают их несколько раз в неделю, а также реже, чем раз в месяц. Ежедневные посещения не зафиксированы.

Результаты опроса показывают, что представители этнокультурных объединений в основном проявляют интерес к памятным местам Павлодарской области. Основные источники информации о новых местах – интернет и личные рекомендации исходящие от ближайшего круга общения. Места для отдыха и развлечений не являются основными целями посещения памятных мест, что подчеркивает их культурную и образовательную значимость для респондентов.

Следующий этап социологического исследования был посвящен опросу экспертов. Вопросы опроса для экспертов были ориентированы на более глубокое понимание их взглядов и опыта в данной сфере. Среди вопросов, заданных экспертам, были: «Какие факторы влияют на ваше решение посетить памятное место?», «Какие виды памятных мест вас больше всего интересуют?», «Какие памятные места вы считаете наиболее значимыми и почему?», «Какая информация о памятных местах Павлодарской области была бы наиболее интересной и полезной для вас в качестве эксперта?» и т.д.

Социологический опрос среди экспертов выявил следующие результаты. Большинство экспертов находятся в возрастной группе 46-55 лет (57,1%). Возрастная группа 36-45 лет составляет 28,6%, и лишь 14,3% респондентов в возрасте 26-35 лет. С результатами опроса можете ознакомиться на представленной ниже диаграмме (таб. 3).

Таблица 3. Диаграмма социологического опроса памятных мест Павлодарской области среди экспертов

Большинство экспертов имеют степень кандидата наук (42,9%). Остальные категории представлены равномерно: магистр, PhD и доктор наук – по 14,3% каждая. Все респонденты осведомлены о памятных местах Павлодарской области.

Все эксперты указывают интерес к истории и культуре как основной фактор, влияющий на решение посетить памятные места. Рекомендации друзей и знакомых и возможность активного отдыха важны для 42.9% респондентов. Удобное расположение учитывают 28.6%, а события и мероприятия – 57.1%.

Наибольший интерес вызывают музеи и выставочные залы, а также исторические и архитектурные памятники (по 85.7%). Природные заповедники и парки, мемориалы и военные захоронения интересуют 71.4% респондентов. Археологические раскопки и древние поселения вызывают интерес у 14.3%

Большинство экспертов оценивают состояние памятных мест как хорошее (85.7%). Удовлетворительную оценку дали 14.3%. Наибольший интерес вызывает информация о значении места и современные интерпретации (57.1%). Исторические факты и археологические находки, рассказы о легендах и мифах, а также полезные советы и маршруты интересуют 14.3% участников.

Исходя из данных социологического опроса, можно выявить основные тенденции среди экспертов, которые могут быть полезны при разработке стратегий по сохранению и продвижению памятных мест в Павлодарской области.

Также следует отметить, что процесс сакрализации мест памяти в Павлодарском Прииртышье имеет ряд особенностей, которые позволяют его сравнивать с аналогичными процессами в других регионах Казахстана. В частности, сакрализация мест памяти в таких регионах, как Мангистау и Туркестан, также проявляется через культ предков, связанный с сакральными местами. Например, в Мангистауской области особое внимание уделяется мавзолеям и святым местам, связанным с мусульманскими проповедниками и историческими фигурами. Эти места, как и в Павлодарском Прииртышье, становятся объектами массового паломничества и почитания, что подтверждает схожесть подхода к сакрализации.

Однако существуют и значительные различия. В Мангистау сакрализация чаще связана с исламскими традициями и местами поклонения святым, тогда как в Павлодарском регионе акцент делается на местах, связанных с историей казахской государственности, кочевыми традициями и местной элитой (султаны, батыры). В Туркестане сакральные места часто связаны с культом святых людей и древними городами (Туркестан, мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи), что также отражает более выраженную религиозную составляющую в процессе сакрализации.

Кроме того, в Актюбинской области существует тенденция к сакрализации мест, связанных с традиционными кочевыми путями и могилами видных фигур казахской истории, таких как Абулхаирхан. В Павлодарском Прииртышье, в отличие от Актюбинской области, акцент делается не только на исторических личностях, но и на природных ландшафтах (Баянаул, Акколь-Жайылма), что также является важным элементом местной сакральной географии. Таким образом, несмотря на общие черты процессов сакрализации в разных регионах Казахстана – почитание предков, религиозных и исторических фигур – каждый регион привносит в этот процесс свои особенности, отражающие местные культурные, исторические и географические контексты.

Для глубокого понимания и ознакомления мы рассмотрим несколько примеров памятных мест Павлодарской области из различных исторических периодов, имеющих значимость среди населения.

Одним из массовых скоплений памятных мест Павлодарского Прииртышья является регион Акколь-Жайылма. Он находится в междуречье нижнего течения рек Оленты и Шидерты (Экибастузский район, Павлодарская область).

Акколь-Жайылма – уникальный субрегион степной Сарыарки, известный своей богатой природой. Весной реки Оленты и Шидерты заливают низину, создавая густую и сочную растительность для домашних животных. Топоним Акколь-Жайылма часто встречается в трудах М.Ж. Копеева и в народном эпосе «Козы Корпеш – Баян Сулу» (Көпейұлы, 2008: 294), а также в легенде об Алтае и «Материалах по киргизскому землепользованию».

Г.Н. Потанин в одном из своих трудов подчеркивает: «Казахи проявляют почтение к озеру. Это считается удивительным творением природы, поэтому они всегда поклоняются ему» (Потанин, 2005: 290).

Этот регион хранит историческое наследие разных эпох. В «Материалах по киргизскому землепользованию» дается следующее описание региона: «В южной части района, где реки Оленты и Шидерты заканчиваются и берет начало река Джалаулы, впадающая в одноименное озеро, расположены несколько пресных озер. Местность, называемая на юге «Акколь» и на севере «Жайылма», представляет собой обширную низину, которая весной затапливается на много верст водой, остающейся в течение 15-20 дней. После спада воды остаются карасу, мелкие озера и притоки, многие из которых к концу лета пересыхают» (Щербина, 1908: 28).

Местность Акколь зафиксирована также на топографической карте 1920 года, что позволяет визуализировать её географическое расположение и дополняет историко-культурный анализ региона, подчеркивая его важность в контексте изучения сакральных мест Павлодарского Прииртышья. (рис.1)

Рисунок 1. Местность Акколь на топографической карте Семипалатинской области с указанием киргизских (казахских) волостей (Государственный архив Алтайского края (далее ГААК). Ф.50. Оп.21. Д.1464).

Ж. Артыкбаев полагает, что Акколь-Жайылма стал политическим центром династии правителей Ак Орды, а затем и Кок Орды. По его мнению, регион был центром летних ставок потомков Шибана. Эти версии допустимы, учитывая, что в XIII веке Прииртышье входило в улус старшего сына Жошы – Орда Ежена. Святость региона в народных преданиях может быть связана с установлением исламских традиций среди чингизидов и возведением мусульманских мавзолеев степной элиты (Артыкбаев, 2007: 160).

Краевед Т.А. Инсебаев считал регион Акколь-Жайылма «обителью святых» (Еңсебаев, 2017: 132).

В XVIII–XIX веках усиливаются традиции почитания региона Акколь-Жайылма как сакральных земель, благодаря деятельности выдающихся проповедников ислама. Значимость региона связана с выдающимися ишанами и хазретами из рода асыл суйек «кожа». В регионе находятся мавзолеи первых исламских миссионеров Павлодарского Прииртышья – Исабек ишана Хазрета (рис.2), Жандарбек кожи, а также памятник Туйте аулие.

Рисунок 2. Мавзолей Исабек ишана

Казахи придавали региону значение одного из политических центров Казахского ханства, что подтверждается письмами русских офицеров. В начале XIX века в Акколь-Жайылме был избран ханом Среднего жуза Бокей, сын Барак султана. В Акколь-Жайылме собрались видные султаны и родоправители. Начальник Отдельного Сибирского корпуса генерал-лейтенант Глазенап писал султану Шаншару Султанмамедулы: «Благодарю Вас покорнейше, почтеннейший султан, за усердие Ваше, причем нужным считаю вас не оставить своим приездом к 30 числу мая на озеро Джайылму для бытия при церемониале хана Букея, на котором я сам предполагаю присутствовать» (Российский государственный исторический архив (далее РГВИА) Ф. 1291. Оп. 81. Д. 6. Л.2).

В сознании местного населения регион Акколь-Жайылма воспринимается как святая земля, богатая историческими и духовными традициями. Ч. Валиханов писал: «Места, где проявляются все неожиданные явления природы и творения, считаются святыми. Полагают, что там ночевал или находился святой. Когда люди останавливаются на ночлег или проходят мимо таких святых мест, они привязывают ткань или конский волос, оставляют посуду и приносят в жертву животных в честь аулие (святого)» (Валиханов, 1984: 202). Поэтому многочисленные памятные места на этой земле стали объектами массового паломничества.

Схожее интересное памятное место расположено в 15 километрах от аула Арбиген и в 150 километрах от города Павлодар, который находится в Щербактинском районе. Это место посвящено памяти Габдул-Уахита хазрета (1853–1926), выдающегося религиозного деятеля второй половины 19-го и первой половины 20-го века. Рожденный в одном из аулов этого района, он получил свое начальное образование у местного муллы, а затем отправился в Бухару для продолжения учебы в престижных мусульманских учебных заведениях. Там он углублялся в глубокое изучение традиций и основ ислама (рис.3).

Рисунок 3. Мавзолей Габдул-Уахит хазрета

После возвращения на родину, Габдул-Уахит посвятил свою жизнь служению обществу и просветительской деятельности. Он преподавал в медресе в селе Есильбай Щербактинского района, а позднее построил мечеть возле аула Арбиген и стал её имамом. Хазрет активно проповедовал идеалы человеколюбия, справедливости и сострадания, опираясь на принципы ислама.

Габдул-Уахит хазрет обладал особым даром влияния на окружающих, способен был исцелить силой молитв. Помогал нуждающимся. Со всех концов казахской степи к нему съезжались те, кто просил предсказать им судьбу, поведать о будущем.

Память об этом выдающемся человеке сохранилась и после его смерти в 1926 году. Его могила стала центром паломничества. В 1953 году на этом месте был построен мазар, который в 2012 году обновили после повреждений от лесных пожаров, пристроив

два купола высотой 9 и 12 метров. Кладбище, где находится его могила, теперь благоустроено и оборудовано домом для ночлега паломников. Вдоль дорог к памяtnому месту установлены указатели, и приходящих паломников встречает мулла, который сопровождает их, читает молитвы и рассказывает о жизни святой (Рахимов, 2023, 136).

Сакральное значение этого памятного места обусловило его глубокое религиозное влияние и веру в его духовную силу среди населения региона. Об этом академик А.Х. Маргулан дал следующее объяснение: «Чтобы почтить память предков, им устраивают поминки, возводят мавзолеи и купола на их могилах, так как потомки считают это своим великим долгом» (Марғұлан, 2007: 261).

Следующий одним из известных памятных мест является дом-музей песенного искусства имени Майры Шамсутдиновой. Открытый 30 января 2001 года при поддержке руководства области, этот музей представляет собой памятник архитектуры, построенный в 1900 году татарским купцом Абдул-Фаттахом Рамазановым. Здание является важным историко-культурным объектом, который сохраняет память о значительных деятелях прошлого (рис.4).

Творчество Майры Уалиевны Шамсутдиновой занимает значительное место в музыкальной культуре Казахстана. Еще при жизни она приобрела статус легенды благодаря своему уникальному «хрустальному» голосу. В начале XX века Майра была одной из самых популярных народных певиц Павлодара и Семипалатинска.

Рисунок 4. Дом -музей творчества Майры Шамсутдиновой

Музей включает два зала. В первом зале представлена экспозиция, посвященная жизни и творчеству Майры Шамсутдиновой, выдающейся певицы и композитора 1920-х годов. Среди экспонатов - фотографии Кояндинской ярмарки, где выступала Майра, бюст, созданный Баймульдиным, и портрет работы художника Жамкена Серикбаева. Также представлены портреты известных современников Майры, таких как Амре Кашаубаев, Иса Байзаков и Естай Беркембаев. Личные вещи, принадлежащие семье Естай Беркембаева, также включены в экспозицию.

Во втором зале музея демонстрируются казахские музыкальные инструменты. В их числе наиболее популярная двухструнная домбыра, которая является неотъемлемым атрибутом казахского народа и музыкантов. Экспозиция также включает саратовскую гармонь «Тальянка», подаренную музею татаро-башкирским центром, и древний семиструнный инструмент жетыген, настраиваемый с помощью передвижения семи косточек. Интерьер комнаты, воссозданный во втором зале музея, отражает обстановку 1920-х годов, когда Майра Шамсутдинова активно выступала. Фотографии творческих встреч Майры с выдающимися деятелями искусства, такими как народный артист КазССР Е. Серкибаев, также представлены в музее (Павлодарское Прииртышье: энциклопедия..., 2003: 328).

Творческое наследие Майры Шамсутдиновой, благодаря ее композиторскому таланту, получило признание за пределами Казахстана, а ее песня «Майра» стала эталоном казахского песенного искусства. Это место является значимым для жителей Павлодарского Прииртышья, поскольку сохраняет память о жизнедеятельности и вкладе Майры Шамсутдиновой в культурное наследие Казахстана.

Следующее место памяти — обелиск Славы у Вечного огня, расположенное в сквере Победы, между улицами Каирбаева, Бектурова и Кривенко в городе Павлодаре. История создания памятника началась в 1974 году, когда страна готовилась отметить 30-летие Победы над фашизмом. Памятник был обследован сотрудниками Павлодарского областного историко-краеведческого музея имени Г. Потанина в 1979 и 1982 годах, а также экспедиции отдела Свода НИПФ РГП «Казреставрация» под руководством Г. М. Камаловой в 2007 году.

Мемориал воздвигнут в честь Героев Советского Союза, уроженцев Павлодарской области, участников Великой Отечественной войны. Центральный элемент композиции представляет собой три остроконечных трехгранных обелиска высотой 24 метра, установленных на трапециевидном стилобате. Перед ними расположили бронзовый венок и пятиконечную звезду с Вечным огнем. По обе стороны от обелисков установлены трапециевидные плиты из красного гранита с датами 1941 и 1945 годов и пятиконечными звездами.

В 1979 году со стороны улицы Бектурова от входа на сквер до площади с обелиском была основана Аллея Героев, по обе стороны которой были установлены высокие колонны с барельефами погрудных изображений Героев Советского Союза. В 1985 году, к 40-летию Победы, перед площадями с обелисками и Вечным огнем были установлены три горизонтальные стелы с мемориальными плитами, на которых высечены имена более 1500 земляков, погибших в годы войны. На лицевых гранях блоков размещены надписи на казахском и русском языках: «Ешкім де, ештеңе де ұмытылмайды» и «Никто не забыт, ничто не забыто» (рис.5).

В 1997 году в сквере была создана аллея от улицы Кривенко. На этой аллее с 1997 по 2002 годы установлены бюсты Героев Советского Союза: М. Каирбаева, И. И. Кривенко, а также полных кавалеров орденов Славы И. Д. Ворушина, С. В. Орлова, П. В. Пешина и дважды Героя Советского Союза Г. П. Кравченко (Соколкин, 2014: 31).

Рисунок 5. Вечный огонь и Памятник Славы, посвященный воинам Великой Отечественной войны

Этот парк является местом памятных дат, где ежегодно проводятся митинги в память воинов Великой Отечественной войны. Летом парк становится популярным местом для прогулок людей.

Следующее весьма важное памятное место было открыто 31 мая 2012 года на въезде в город Павлодар, на территории старого мусульманского кладбища. Оно представляет собой мемориал, посвященный жертвам голода 1932-1933 годов в Казахстане. Выбор места для установки памятника был обусловлен историческими обстоятельствами: именно на этом кладбище проходят массовые захоронения людей. На постаменте изображена иссохшая фигура умершей женщины, рядом с которой находится плачущий истощенный ребенок. Позади этой трагической сцены поднимается большая бетонная стена с разрушенным шаныраком в центре. Разрушенный шанырак символизирует катастрофическое положение казахского народа в эти годы. Однако, несмотря на разрушение, пробивается молодое деревце, олицетворяющее возрождение.

Автор скульптуры, Марат Абылкасимов, сознательно использовал жесткие образы, чтобы передать масштаб и трагизм голода. Это место коллективной памяти имеет огромное значение для населения, хранителя памяти и воспоминаний о трагических страницах истории Казахстана (рис.6).

Рисунок 6. Памятник жертвам голодомора

Это памятное место имеет важное значение для населения, служит памятью о трагических страницах истории Казахстана и напоминает о важности солидарности и стойкости перед лицом масштабных вызовов. Мемориал играет огромную роль в коллективной памяти, способствуя осмыслению исторического опыта и сохранению культурного наследия (Қазақстанның өңірлік..., 2017, 455).

Следующий объект историко-культурного значения — мемориал памяти жертв политических репрессий, расположенный на углу улиц Каирбаева и Астаны в Павлодаре.

По мнению исследователей, памятники массовым репрессиям являются травматической памятью, отражающей жестокость и несправедливость советского периода (Медеуова и др., 2017: 23).

Мемориал представляет собой семь кубов из черного мрамора, соединенных колючей лагерьной проволокой. На каждом кубе высечены основные даты репрессий: XVIII век – 1916 год в память о казахах, погибших в борьбе за независимость; 1918-1921 годы – время продразверстки и первых ударов по крестьянству; 1927-1933 годы – насильственная коллективизация и масштабный голод; 1937-1938 годы – массовые репрессии миллионов советских граждан; 1937-1944 годы — массовая депортация народов СССР; 1950-е годы – волна репрессий против казахской интеллигенции; события декабря 1986 года.

В центре мемориала расположен восьмиугольный постамент – символ тюркских народов. На восьмиграннике изображены знак вечности и символы четырех мировых религий: христианское распятие, исламский полумесяц, иудаистская звезда Давида и буддистское колесо жизни.

Слева от кубов на стеле приведены слова Президента Казахстана: «Память о миллионах людей разной этнической и религиозной принадлежности, попавших в жернова тоталитарной системы, для нас, граждан свободного Казахстана, всегда была и будет священна».

На стеле с правой стороны мемориала размещена надпись «Вечная память», переведенная на языки 40 этносов, подвергшихся арестам, ссылкам, депортации и расстрелам в годы репрессий (рис. 7).

Рисунок 7. «Вечная память» - мемориал,
посвященный жертвам политических репрессий

Этот мемориал является важным напоминанием о трагических страницах истории и символом памяти о жертвах политических репрессий. Его значимость для общества заключается в необходимости сохранения исторической памяти и почтения к миллионам невинных людей, пострадавших от сталинского тоталитарного режима.

Исходя из выше полученных данных мы выявили, что динамичное взаимодействие между памятными местами и обществом приводит к обогащению историко-культурного ландшафта региона и способствует развитию социальной солидарности. Отношение к этим местам, как показали результаты исследования, продолжает развиваться, отражая как изменения в общественном сознании, так и новые культурные и социальные условия. Отношение к этим местам, как показали результаты исследования, продолжает развиваться, отражая как изменения в общественном сознании, так и новые культурные и социальные условия.

Таким образом, памятные места Павлодарского Прииртышья остаются живым свидетельством прошлого, играющим ключевую роль в современной культурной жизни региона. Они помогают укрепить связи между прошлым и настоящим, способствуя формированию гражданской идентичности.

Заключение

В завершение нашего исследования следует подчеркнуть важность памятных мест Павлодарского Прииртышья как ключевых элементов гражданской идентичности региона. Эти места не только сохраняют историческую память, но и активно способствуют формированию социальной среды, укрепляя общественные связи через общую историко-культурную осведомленность. Наше социологическое исследование показало, что сакрализация этих мест тесно связана с их ролью в поддержании коллективной памяти и консолидации общества. Памятные места воспринимаются местными жителями не просто как часть исторического наследия, но и как активные участники общественной жизни, что подчеркивает их значимость в современном контексте.

В ходе исследования нами выявлено, что восприятие и значимость памятных мест меняются под влиянием общественных настроений и социокультурных изменений, что отражается в изменении социокультурных практик. Это подчеркивает важность активного вовлечения общественности в процессы управления и развития этих объектов, что не только способствует их сохранению, но и укрепляет общественный диалог. Важно также отметить, что развитие внутреннего туризма оказывают влияние на сакрализацию памятных мест, что требует обеспечения баланса между сохранением их культурной ценности и их экономическим потенциалом.

Во-первых, на основе результатов нашего исследования мы рекомендуем разработку комплексных программ, направленных на сохранение и интерпретацию памятных мест, акцентируя внимание на образовательные и культурно-просветительские мероприятия. Эти программы могут включать создание интерактивных музеев, организацию тематических экскурсий и открытых лекций, что позволит привлечь внимание широкой общественности и повысить понимание значимости этих мест в истории региона.

Во-вторых, мы рекомендуем развитие туристского потенциала памятных мест, что не только способствует экономическому развитию региона, но и повышает его имидж на региональном, национальном и международном уровнях. При этом необходимо избегать чрезмерной коммерциализации, чтобы сохранить их историческую и культурную ценность, что подтвердили 85.7% опрошенных экспертов.

В-третьих, следует усилить осведомленность населения о памятных местах через информационные кампании в социальных сетях, образовательные программы и культурные мероприятия. Исследование показало, что хотя 78.6% респондентов знают о памятных местах, этого недостаточно для их активного посещения. Интеграция памятных мест в школьные и университетские образовательные программы может способствовать повышению интереса молодежи к культурным объектам. Данные опроса показывают, что 57.1% молодых респондентов уже проявляют интерес к таким объектам.

Таким образом, памятные места Павлодарского Прииртышья играют решающую роль в формировании социокультурной среды региона и укреплении гражданской идентичности. Данное исследование подчеркивает необходимость их защиты, популяризации и эффективного использования как средств сохранения национального наследия и инструментов социальной интеграции.

ВКЛАД АВТОРОВ

Рахимов М.И. – Формулирование замысла / идеи исследования, целей и задач. Административное управление планированием и проведением исследования. Создание и подготовка рукописи: визуализация результатов исследования и полученных данных.

Шаяхмет Н.У. – Осуществление научно-исследовательского процесса, включая выполнение экспериментов или сбор данных / доказательств. Создание и подготовка рукописи: визуализация результатов исследования и полученных данных

Дукомбайев А.Т. – Отвечал за проверку правильности данных работы и за целостность всех частей статьи. Создание и подготовка рукописи: визуализация результатов исследования и полученных данных. Участвовал в утверждении окончательной версии статьи.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ

Авторы этой работы заявляют, что у них нет конфликта интересов

Список литературы

- de Certeau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984. 230 p.
- Rakhimov M.I., Shayakhmetov N.U., Battalov K.K., Sacral Geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers. *Bylye Gody*. 2018. Vol. 50. Is. 4. P. 1406-1416. 10.13187/bg.2018.4.1406
- Артықбаев Ж.О. Ақкөл-Жайылма – хандар мекені: (Шайбан ордасының құпиясы). Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері. Павлодар, 2007. Т.1. 157–188-бб.
- Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Алма-Ата: Гл. редакция Казахской сов. энцикл., 1984. Т. 1. 432 с.
- Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер. Павлодар: ПМПИ, 2017. Т. 1. 188 б.
- Көпейұлы М. *Шығармалары*. Павлодар: «ЭКО» ЖШС, 2008. Т. 11. 366 б.
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. Астана: Фолиант, 2017. 504 б.
- Марғұлан Ә. *Шығармалары*. Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. Т. 1. 608 б.
- Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Толгамбаева Д.Т., Ермаганбетова К.С., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепберген А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева А. *Практики и места памяти в Казахстане*. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. 320 с.
- Нора П. *Франция-память*. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. 328 с.
- Потанин Г. *Избранные сочинения*: в 3 т. Павлодар: ТОО «Эко», 2005. Т. 1. 549 с.
- Павлодарское Прииртышье: энциклопедия. Алматы: Эверо, 2003. 678 с.
- Рахимов М. *Ертіс өңірінің киелі мұрасы*: монография. авлодар: Toraigurov university, 2023. 257 б.
- Соколкин Э. *В памяти поколений*. Павлодар: «Типография Сытина», 2014. 234 с.
- Хальбвакс М. *Коллективная и историческая память. Неприкосновенный запас*. 2005. №2-3(40-41). С. 8-27.
- Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию киргизских областей. В 12-ти томах. Воронеж: Типография В.И. Исаев, 1903. Т.4. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. 505 с.

Мади Рахимов^а, Нұрбек Шаяхмет^б, Азамат Дукомбайев^с

^а*Торайгыров университеті, Павлодар, Қазақстан*

^б*Astana IT University, Астана, Қазақстан*

^с*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Павлодар-Ертіс өңіріндегі естелік орындарды киелендірудің кейбір мәселелері: тарихи-әлеуметтік зерттеу негізінде

Аңдатпа. Мақала Павлодар-Ертіс бойындағы естелік орындардың киелендіру үрдісін талдауға арналған. Мақалада осы құбылыстың әлеуметтік аспектісіне ерекше назар аударылады. Зерттеуде Павлодар аймағының белгілі зерттеушілері мен өлкетанушыларының ғылыми еңбектері, мұрағат материалдардан алынған деректер, сондай-ақ қазіргі заманғы ғылыми жұмыстардың нәтижелері пайдаланылады. Бұл киелендіру үрдісінің тарихи және заманауи аспектілерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Негізгі назар бұл орындарға қасиетті мәртебе беруге ықпал еткен әлеуметтік және мәдени факторларды талдауға аударылады. Оның ішінде қоғамның мәдени дәстүрлерді қолдау мен сақтау рөліне баса назар аударылады. Бұл ескерткіш орындардың культтық маңызын нығайтуға ықпал етеді.

Мақалада осы орындарға қатысты қазіргі заманғы үрдістер де қарастырылады, оның ішінде тарихи ескерткіштерді қоғамның қабылдауы мен сақтау әдістеріндегі өзгерістер. Бұл естелік орындарының халықтың мәдени болмысын қалыптастыруға әсері, сондай-ақ мәдени алмасуды ынталандыру және аймақтағы қоғамдық диалогты нығайтудағы рөлі талқыланады. Зерттеу мәдени мұраны сақтау мен қоғамның қазіргі өміріндегі маңыздылығын атап көрсетеді және аймақтың тұрақты мәдени дамуы үшін әлеуетті жолдарды анықтайды. Сонымен қатар, мәдени мұраны сақтауда қауымдастықтардың белсенді қатысуының қажеттілігін баса көрсетеді.

Түйін сөздер: киелендіру; естелік орындар; Павлодар-Ертіс өңірі; әлеуметтік зерттеулер; мәдени мұра; коммеморация; тарихи жады.

Madi Rakhimov^a, Nurbek Shayakhmet^b, Azamat Dukombaiev^c

^a*Toraygyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan*

^b*2Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan.*

^c*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

The Some Problems of Sacralization at Memorial Sites in the Pavlodar Priirtysh Region: A Historical and Sociological Study

Abstract. This article is dedicated to analyze the process of sacralization of memorial sites in the Pavlodar Irtysh region with a focus on the sociological aspect of this phenomenon. The study uses data from archival materials, scientific works of well-known researchers and local historians, as well as results from contemporary scientific studies. This comprehensively methodology enables a detailed examination of both historical and modern aspects of sacralization. The main attention is given to analyzing the social and cultural factors that contributed to the sacred status of these sites, including the role of society in supporting and preserving cultural traditions, which enhances the cult significance of these memorial places.

The article also highlights modern trends concerning these sites, including changes in perception and methods of preserving historical monuments. It examines the influence of these memorial sites on the formation of the cultural identity of the population, as well as their role in stimulating cultural exchange and strengthening public dialogue in the region. The study emphasizes the importance of integrating cultural heritage into modern society and identifies potential pathways for sustainable cultural development of the region, highlighting the necessity of active community involvement in preserving cultural heritage.

Keywords: sacralization; memorial sites; Pavlodar Irtysh region; sociological research; cultural heritage; commemoration; historical memory.

References

- Artykbaev Zh.O. Akkol-Zhayilma - the abode of khans: (The secret of the Shayban Horde) // Issues of Kazakh history and ethnology. Pavlodar, 2007. T.1. Pp. 157–188. [in Kazakh].
- Assman Ya. *Cultural memory: writing, past memory, and political identity in the high cultures of antiquity*. Moscow: Languages of Slavic culture, 2004. 368 p. [in Russian].
- de Certeau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984. 230 p. [in English].
- Ensebaev T.A. *Sketches of the history of the Pavlodar region*. Pavlodar: PSPU, 2017. T. 1. 188 p. [in Kazakh].
- Hallbwachs M. Collective and historical memory. *Untouchable stockpile*. 2005. №2-3(40-41). Pp. 8-27. [in Russian].
- Kopeiuly M.Zh. Works: 20 volumes. Pavlodar: «EKO» LLP, 2008. T. 11. 366 p. [in Kazakh].
- Margulan A.Kh. Works. Almaty: «Alatau» publishing house, 2007. T. 1. 608 p. [in Kazakh].
- Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Nauryzbaeva Z.Zh., Tolgambaeva D.T., Ermaganbetova K.S., Mel'nikov D.N., Kikimbaev M.Zh., Ramazanova A.Ch., Tlepbergen A.B., Zhetibaev E.Zh., Orazbaeva A. *Practices and places of memory in Kazakhstan*. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2017. 320 p. [in Russian].
- Nora P. France-memory. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg University, 1999. 328 p. [in Russian].
- Pavlodar Irtysh region: encyclopedia. Almaty: Evero, 2003. 678 p. [in Russian].
- Potantin G.N. Selected works: in 3 volumes. Pavlodar: «EKO» LLP, 2005. T. 1. 549 p. [in Russian].
- Rakhimov M.I. Sacred heritage of Irtysh region: monograph. Pavlodar: Toraigyrov university, 2023. 257 p. [in Kazakh].
- Rakhimov M.I., Shayakhmetov N.U., Battalov K.K., 2018. Sacral Geography of Priirtysh region in the works of Russian researchers. *Bylye Gody*. Vol. 50. Is. 4. Pp. 1406–1416. [in Russian].
- Regional sacred objects of Kazakhstan. Astana: Foliant, 2017. 504 p. [in Kazakh].
- Sherbina F.A. Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by an expedition to study the Kyrgyz regions. In 12 volumes. Voronezh: V.I. Isaev Printing House, 1903. T.4. Semipalatinsk region. Pavlodar uyezd. 505 p. [in Russian].
- Sokolkin E.D. *In the memory of generations*. Pavlodar: «Sytyin Printing House», 2014. 234 p. [in Russian].
- Valihanov Ch.Ch. Collected works: in 5 volumes. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. T. 1. 432 p. [in Russian].

Information about the authors

Rakhimov Madi Ilyalovich – PhD, postdoctoral researcher, Toraigyrov University, Lomov st., 64, 140000, Pavlodar, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>, madi_025@mail.ru

Shayakhmet Nurbek Uakhapuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Astana IT University, Mangilik El av, C1, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>, nurbek_sh@mail.ru

Dukombaiev Azamat Talgatovich – 1st year doctoral student of the Department of Archaeology and Ethnology, senior researcher at the K.A. Akishev Research Institute, L.N. Gumilyov ENU, Pushkin st., 11, 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>, dukombaiev_1992@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Рахимов Мәди Илалұлы – PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының постдокторанты, Торайғыров университеті, Ломов к-сі, 64, 140000, Павлодар, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>, madi_025@mail.ru

Шаяхмет Нұрбек Уахапұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғ., C1, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>, nurbek_sh@mail.ru

Дукомбайев Азамат Талгатovich – археология және этнология кафедрасының 1 курс докторанты, К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ-дың аға ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкин к-сі, 11, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>, dukombaiev_1992@mail.ru

Сведения об авторах

Рахимов Мәди Илялович – PhD, постдокторант кафедры истории Казахстана, Торайгыров университет, ул. Ломова, 64, 140000, Павлодар, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>, madi_025@mail.ru

Шаяхмет Нұрбек Уахапұлы – доктор исторических наук, профессор, Astana IT University, пр. Мангилик Ел, C1, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>, nurbek_sh@mail.ru

Дукомбайев Азамат Талгатovich – докторант 1 курса археологии и этнологии, старший научный сотрудник НИИ им. К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Пушкина, 11, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>, dukombaiev_1992@mail.ru

Статья поступила в редакцию 01.08.2024; одобрена после рецензирования 16.10.2024; принята к публикации 20.10.2024.

Научная статья
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-139-161>

География походов Джучи в средневековом Казахстане

Канат Ускенбай^а, Заринэ Джандосова^б

^аИнститут гуманитарных исследований АБДИ, Алматы, Казахстан

^бСанкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Российская Федерация

✉ uskenbay@gmail.com

Аннотация. Авторское исследование посвящено проблематике конкретизации исторической географии военных походов Джучи в средневековой Казахской степи. Статья затрагивает спорные вопросы маршрутов походов Джучи, мест и датировки сражений. Опираясь на материалы синхронных этим событиям исторических источников и результаты новейших исследований, авторы выдвинули гипотезу, что основные маршруты военных походов Джучи на территории современного Казахстана проходили по главным речным артериям. Авторы полагают, что Джучи, впервые придя на территорию Казахстана со своими войсками в 1218 году, оставался здесь до самой своей смерти в 1225 году, так и не вернувшись в монгольские степи. Цель статьи – показать основные этапы военных походов Джучи на территории Казахстана. В частности, в статье уточняются время и место сражений монголов с меркитами на реке Иртыш в Восточном Казахстане, с меркитами и кыпчаками-ольбери на реке Жем (Эмба), с хорезмийцами на реке Ырғыз (Иргиз); прослежены действия отрядов Джучи на Сырдарье и в Хорезме; изучен дальнейший ход войны с кыпчаками на реках Жайык (Урал) и Волга, а также последующее возвращение Джучи через Присырдарью в свою ставку на Иртыше. Здесь, в Восточном Казахстане, Джучи провел свой последний период жизни и умер в 1225 году. Новизна предложенного содержания заключается в привлечении возможностей исторической географии и методов картографирования основных военных походов Джучи на территории Казахстана, позволивших в результате впервые применительно к исследуемой проблеме составить карту основных военных походов Джучи. Авторский вклад в столь актуальную тему заключается в том, что военные походы Джучи трактуются не как молниеносный кавалерийский рейд и быстрое возвращение назад в Монголию, а как тщательно продуманное и подготовленное наступление. Авторы использовали новейшие издания источников, сопоставляя их сведения друг с другом, все это дало возможность рассмотреть историю военных походов Джучи с нового ракурса.

Ключевые слова: Джучи; Казахстан; история; география; походы; средневековье; кыпчаки; канглы.

Funding. The article was prepared within the framework of the scientific program «Historical Geography of Central Asia», funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. BR21882416).

Финансирование. Статья подготовлена в рамках научной программы «Историческая география Центральной Азии», финансируемой Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR21882416).

For citation: Uskenbay, Q., Dzhandosova, Z. Geography of Jochi's Campaigns in Medieval Qazaq Steppe. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies.* 2024. №4(149). 139-161. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-139-161>

Для цитирования: Ускенбай К., Джандосова З. География походов Джучи в средневековом Казахстане. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2024. №4(149). 139-161. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-139-161>

Введение

История военных походов Джучи (1184-1225), старшего сына Чингисхана (правил 1206-1227), с различных сторон изучалась в мировой литературе. Вместе с тем, в историографии не уделялось специальное внимание историко-географическим аспектам его деятельности на территории средневекового Казахстана. Не совсем ясно, какими маршрутами продвигались и в какие годы действовали боевые отряды Джучи в Дашт-и Кыпчаке («Кыпчакской степи»). Исследование деятельности Джучи с этого аспекта показывает, с одной стороны, его полководческий талант, а с другой стороны, позволяет нам говорить о значимой, а возможно, и главной роли первенца Чингисхана не только в завоевании кыпчакских владений, но и во всей Монгольской империи.

Именно в ходе военной кампании против кочевников Дашт-и Кыпчака Джучи смог в полной мере проявить свой полководческий талант. Это, как будет показано ниже, произошло еще до начала войны Чингисхана против государства Хорезмшахов.

Синхронные этим событиям исторические сочинения на персидском, китайском и других языках не содержат прямых указаний на стремление Чингисхана к завоеванию кыпчакских владений; по всей видимости, война с кыпчаками не входила в первоначальные планы монголов. Она стала неизбежной после того, как кыпчакские ханы выступили на стороне бежавших от Чингисхана меркитов.

В настоящем исследовании мы попытаемся показать, что основные маршруты военных походов Джучи на территории современного Казахстана проходили по главным речным артериям, поскольку, с одной стороны, вода и богатые прибрежные пастбища были важным источником для поддержания конницы кочевников, а с другой стороны, реки являлись естественной границей между противоборствующими сторонами.

По нашему убеждению, впервые придя на территорию Казахстана со своими войсками в 1218 году, Джучи оставался здесь до самой своей смерти в 1225 году, так и не вернувшись в монгольские степи. Предложенную нами реконструкцию его военных походов мы постарались схематично показать на карте, которую публикуем в настоящей статье (см.: Приложение 1. Карта). Карта завоевательных походов Джучи как в составе монгольских войск, так и возглавлявшийся им единолично, была в рукописном варианте составлена одним из авторов статьи, Канатом Ускенбаем, и подготовлена казахстанскими картографами Еленой Рынкевич и Галиной Рагулиной. Впервые карта публиковалась здесь: (Усманова и др., 2024: 22-23).

Методология, методы и материалы

Методология данного исторического исследования заключалась прежде всего в выдвижении гипотезы о существовании важного географического фактора или даже нескольких таковых факторов в перемещениях монгольского полководца Джучи, старшего сына Чингисхана, на территории Восточного Дашт-и Кыпчака, примерно соответствующей территории современного Казахстана. Постановка проблемы в таком ракурсе потребовала анализа и сопоставления данных вторичных источников, а именно

нарративных исторических источников, максимально приближенных по времени изучаемому периоду (конец XIII–XIV века). Для этого было проведено выявление круга такого рода источников, с особым вниманием к источникам, введенным в научный оборот в недавнее время, и к новым переводам известных ранее источников, включая зарубежные публикации. Затем был уточнен перевод соответствующих фрагментов нарративных исторических сочинений, подтверждающих нашу гипотезу. Данные всех источников сопоставлялись друг с другом. Поскольку речь шла о географии военных походов, большую роль в проведении исследования сыграла также работа с картами и составление карт военных походов Джучи и мест, в которых состоялись ключевые военные сражения того времени. Выявлялись определенные военно-географические закономерности данных походов, связанные как с сезонным ритмом военных кампаний, так и с характером местности, по которой двигались войска, и в особенности наличием разветвленной сети рек. Параллельно выявлялись особенности военной стратегии и тактики Джучи как полководца, то есть изучался также личный фактор военных побед Джучи. В ходе исследования учитывалась важнейшая научная литература по теме исследования. В совокупности эта методология позволила качественно провести исследование и подтвердить выдвинутую гипотезу.

В ходе проведения исследования, результаты которого представлены в данной статье, авторы использовали такие основные методы исторического исследования, как диахронный метод, позволивший установить четкую хронологию военной активности Джучи на территории Дашт-и Кыпчака; идеографический метод, с помощью которого была установлена характеристика Джучи как полководца и исторического деятеля; историко-системный метод, благодаря которому военные походы Джучи рассматривались не изолированно, а как часть истории монгольских завоеваний; типологический метод, позволивший выявить закономерность в военных кампаниях и сражениях Джучи. Из прикладных методов исторического исследования основное внимание было уделено методу контент-анализа, с помощью которого сопоставлялись данные разных исторических источников, а также антропологический метод, высветивший особую роль старшего сына Чингисхана в рассматриваемых процессах. Междисциплинарный подход к теме выразился и в привлечении возможностей исторической картографии. Впервые применительно к исследуемой проблеме использованы методы картографирования основных военных походов Джучи. Комплексный анализ средневековых нарративов и современных публикаций по данной тематике позволил уточнить хронологию, ход и направление завоевательных походов Джучи против кыпчаков и хорезмийцев. Все это дало возможность, на наш взгляд, рассмотреть этот вопрос с нового ракурса, что соответствует принципам историзма, объективности, научно-исторического и историографического анализа.

Основными материалами исследования являлись традиционные письменные источники, созданные в близкую к описываемым событиям эпоху, в XIII – первой половине XIV века. Это сочинения на монгольском (анонимная «Тайная история монголов»), персидском (Рашид ад-Дин, Джувайни, Джузджани), арабском (ан-Насави, ан-Нувайри, Ибн ал-Асир), китайском («Юань-ши», «Мэн-да бэй-лу») и латинском (Иоанн де Плано

Карпини, Гильом де Рубрук) языках. В отдельных случаях использовались более поздние источники XV–XIX веков (Утемиш-хаджи, Абулгази, Кырыми). По мере возможности мы попытались использовать новейшие издания и переводы всех указанных источников, опубликованных в последние годы. В частности, сведения «Тайной истории монголов» мы извлекли из новейшего перевода на английский язык Кристофера Атвуда (Atwood, 2023), а также использовали прежние переводы Сергея Козина и Игоря де Рахевильца (Козин, 1941; Rachewiltz, 2004). Сочинение Рашид ад-Дина использовалось по новому пятитомному изданию персидского текста и переводу на казахский язык Зарипбая Оразбая, опубликованному в Международной тюркской академии в Астане в 2018 году (Рашид ад-Дин, 2018). Это издание сопоставлялось с прежними изданиями на русском и английском языках (Рашид ад-Дин, 1952а; Рашид ад-Дин, 1952б; Rashiduddin, 1998). Информация китайских источников опубликована в новых переводах на английский, казахский и русский языки (Atwood, 2021; Ошан, 2006; Храпачевский, 2009). Также использовались новейшие издания оригинальных текстов и переводов сочинений Иоанна де Плано Карпини (Иоанн де Плано Карпини, 2022), Утемиш-хаджи (Утемиш-хаджи, 2017), Кырыми (Кырыми, 2018). Арабские и персидские источники использованы в прежних и новейших изданиях в рамках государственной программы Казахстана «Культурное наследие». Ссылки на эти и другие издания использованных источников приводятся в основной части исследования.

Обсуждение

Авторы попытались учесть основные и новейшие казахстанские и зарубежные исследования по этой теме. За последние годы казахстанская историография обогатилась монографическими и коллективными исследованиями, посвященными деятельности Джучи. Например, вышло третье, уже посмертное издание книги известного казахского историка, монголоведа Зардыхана Қинаятұлы (1940–2016) «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» (Қинаятұлы, 2020). Ранее она дважды издавалась при жизни автора (Қинаятұлы, 2004; Қинаятұлы, 2014). В 2020 году коллектив историков из Казахстана и России опубликовал в Астане два сборника статей о Джучи и его эпохе (Кумекоев (ред.), 2020; Кушкумбаев (ред.), 2020). Выходили отдельные статьи, посвященные жизни и роли Джучи, источникам о нем (Agataу 2021; Жумаганбетов, Сундетова 2022; Тулибаева 2022). Совсем недавно в 2023 году в Астане вышло новое монографическое исследование российского исследователя Артема Порсина «Джучи. Несостоявшийся наследник» (Порсин 2023). Эта книга содержит пространный пересказ основных источников и мнений современных исследователей о жизни и деятельности Джучи. Биографии Джучи посвящены исследования зарубежных ученых (Pelliot, 1949; Boyle, 1956; Тоган, 2001; Golden, 2011; Миргалеев, 2016; Atwood, 2017; Хаутала, 2020; Favereau, 2021). В настоящей статье использованы некоторые переработанные и исправленные материалы одного из авторов, опубликованные в книге «Мавзолей Джучи-хана: история исследования» (Усманова и др., 2024: 28–38).

Опираясь на указанные исследования и материалы, авторы настоящей статьи предприняли попытку проследить ход военной кампании Джучи на территории

Дашт-и Кыпчака и увязать ее с основными речными артериями Казахстана. На основе проведенного анализа средневековых источников и современных исследований восстановлены основные военные походы войск Джучи, которые впервые показаны на выполненной авторами карте. Сопоставлены данные средневековых источников о походах Джучи, в том числе с использованием новейших публикаций на английском, казахском, русском и персидском языках.

Результаты

Джучи на реке Иртыш. Кочевое объединение меркит было давним историческим противником Чингисхана. Враждебные взаимоотношения меркитов и Темучина (будущего Чингисхана) начались задолго до его возвышения и рождения старшего сына, Джучи. Бесконечные слухи о незаконном происхождении Джучи связывали его появление на свет с пленением его матери Бортэ (1161?-1237?), старшей жены Темучина, меркитами. Однако ряд свидетельств исторических источников и достижения современных исследователей позволяют утверждать, что это не более чем слухи, рожденные в последующий период в политических интересах противоборствующих линий Чингизидов, не желавших возвышения Джучи и его потомков. Подробнее об этом см.: (Усманова и др., 2024: 13-25). После разгрома меркитов и других кочевых народов Монголии Темучину удалось встать во главе объединенной монгольской степи. Его провозгласили ханом *Их Монгол улус* (Великая Монгольская империя, или Улус великих монголов) с титулом Чингисхан (Чингиз-хан). Вместе с тем объединение монгольской степи означало еще победы над другими кочевыми ханами. Во время похода Чингисхана против империи Цзинь у него в тылу вспыхнуло восстание меркитов во главе с ханом Токта-беки. Вполне символично, что окончательное уничтожение меркитов Чингисхан поручил своему старшему сыну Джучи, которого автор «Тайной истории монголов» впоследствии именовал, якобы со слов его младшего брата Чагатая (ум. 1242), не иначе как «наследником Меркитского плена» (Козин, 1941: 182–186). В английских переводах: «bastard foundling of the Merkit» (Atwood, 2023: 134) или «bastard offspring of the Merkit» (Rachewiltz, 2004: 183, 926–927).

Весть о восстании меркитов и объединившихся с ними найманов застала Чингисхана во время возвращения из похода против империи Цзинь в свои степи в 1217 году. По сообщению Рашид ад-Дина, ему сообщили, что остатки меркитов, укрывшись в труднодоступных каменистых горах, «снова устроили там сборище и хотят начать враждебные действия» (Рашид ад-Дин, 1952б: 177; Рашид ад-Дин, 2018, т. 2: 124). Этот же отрывок в переводе Уиллера Текстона (Wheeler Thackston): «They had gone to a place surrounded by forbidding mountains and difficult roads, and there they had regrouped and were about to meddle (Rashiduddin, 1998: 226).

Согласно «Тайной истории монголов», на подавление меркитского восстания из цзиньского похода Чингисхан отправил отряд во главе с Джучи и полководцем Субэдэем (1176–1248). Джучи застал повстанцев на территории современного Восточного Казахстана. Сражение произошло за горами Алтая (Altai), у слияния Бухтармы (Buqtyrma

River) и Иртыша (Irtys River), юго-западнее современного города Алтай (бывший Зырянск) в Алтайском районе Восточно-Казахстанской области (Atwood, 2023: 92; Козин, 1941: 151). И в этот раз победа была на стороне монголов. В битве погиб предводитель меркитов Токта-беки (Toqto'a of the Merkit). Его сыновья Куду (Godu), Кал (Gal) и Чилаун (Cila'un) забрали голову отца и, переправившись через Иртыш, бежали в сторону канглы и кыпчаков (the Qangli and the Qipchaqs). Большая часть их войска утонула в реке (Atwood, 2023: 92–93, 257–258; Козин, 1941: 151, 174).

Бежавшие меркиты все еще представляли угрозу, которую необходимо было ликвидировать; следовательно, задача по уничтожению меркитов, возложенная Чингисханом на Джучи, оставалась нерешенной. Наша реконструкция хронологической последовательности событий и локализации мест, связанных с деятельностью Джучи в Казахстане, опирается на статью Кристофера Атвуда, в которой дана аргументация и ссылки на источники (Atwood, 2017: 38–45).

Таким образом, скорее всего в 1217 году Джучи со своим войском впервые ступил на современную Казахскую землю. Вместе с ним во главе войска был не только лучший монгольский полководец Субэдэй, но и упоминаемый Рашид ад-Дином Тукучар-бахадур во главе с резервом из племени кунгират. С этими силами Джучи следовало углубиться в Кыпчакскую степь, преследуя отступавших меркитов.

Джучи на Жеме. Остатки меркитов ушли далеко от родных степей. Они пересекли весь Дашт-и Кыпчак и нашли убежище у кыпчакских ханов на территории современного Западного Казахстана. Рашид ад-Дин упоминает о реке «Чан-мурэн», которая, по его словам, протекает в Монголии. Однако это не так. На самом деле это современная река Жем (Эмба) в Западном Казахстане (Atwood, 2017: 38–45). Второе слово, прибавленное к названию реки в монгольском языке, означает реку (Рашид ад-Дин, 1952а: 118, прим. 6), так же как и «Ирдыш-мурэн», в пределах которого обитали канглы (Рашид ад-Дин, 1952а: 137); Irdish Mürän (Rashiduddin, 1998: 68); Ардиш муран (Рашид ад-Дин, 2018, т. 1: 129). Там предположительно осенью 1218 года Джучи догнал меркитов и вступил с ними в сражение. Автор «Тайной истории монголов» (Atwood, 2023: 120; Козин, 1941: 174) ошибочно перенес эту битву в Юго-Восточный Казахстан и связал с рекой Чуй (совр. Шу) (Atwood, 2023: 272, note 60; Ахинжанов, 1995: 229–230).

Сражение закончилось очередной победой Джучи. Рашид ад-Дин сообщает: «В год быка, соответствующий 612 г. х., Чингиз-хан послал Субэдай-бахадур вместе с войском на войну против Куду и его племянников по брату. Он приказал сделать для войска множество повозок и скрепить их железными гвоздями, чтобы они быстро не полопались среди камней. (Затем) он приказал выступить в поход, на соединение с Субэдай-бахадуром, Тукучар-бахадуром из племени кунгират, которого он во время своего похода на Хитай оставил с двухтысячным караульным отрядом в тылу охранять обозы (угрук) и орды и некоторое время пребывавшего (там). Когда тот его догнал, они отправились совместно до реки Чан-мурэн, что в Монголии. В тех пределах они дали сражение Куду, разбили племя меркит и всех перебили, так что никого из них не осталось (в живых), кроме самого младшего сына (Куду) по имени Мэргэн. Последний

был чрезвычайно искусным стрелком. (Монголы) его схватили и привели к Джочи. Так как (Мэргэн) был весьма искусен в метании стрел, то (Джочи) послал к Чингиз-хану посла, прося его помиловать. Вследствие того, что Чингиз-хан (до этого) неоднократно испытывал от них (меркитов) всяческие затруднения, то подумал: «Не годится, чтобы они снова положили начало какой-нибудь смуте!» – и послал (сказать) в ответ Джочи: «Я для вас приобрел так много государств и войск, (так что) на что он вам?!». По этой причине его также прикончили, и от этого племени не осталось и следа» (Рашид ад-Дин, 1952б: 177–178). Тот же фрагмент в казахском и английском переводах: (Рашид ад-Дин, 2018, т. 2: 124; Rashiduddin, 1998: 226–227).

Джучи и Субэдэй выполнили приказ Чингисхана и уничтожили меркитов, но возвращение в Монголию откладывалось. У Джучи появился новый враг. В битве на Жеме монголы, по-видимому, впервые столкнулись с кыпчаками. Историк Томас Оллсен установил, что на стороне меркитов выступило могущественное кыпчакское племя *ольбери* (ölbäri – сводку литературы см.: Тимохин, Тишин, 2018: 115–118). Его предводитель Инассу (Inassu) отверг требование Чингисхана о немедленной выдаче меркитского правителя Куду, так как заключил с ним договор о дружбе и взаимопомощи (Allsen, 1983: 8–10; Оллсен, 2008: 353). Поддержав меркитов и выступив на их стороне против монголов, кыпчаки стали для монголов новыми врагами на ближайшие несколько лет. Монголы всегда прилагали огромные усилия, чтобы низвергнуть любого лидера, выступавшего против них (Allsen, 1983: 10; Оллсен, 2008: 353). Однако время для новой войны с кыпчаками, отступившими, по всей вероятности, за реку Жайык (Урал), еще не пришло. Джучи ждало новое испытание.

Джучи на реке Ыргыз. После разгрома меркитов на реке Жем осенью 1218 года отряд Джучи, видимо, расположился неподалеку в ожидании новых приказов отца. Ранней весной следующего 1219 года недалеко от места битвы с меркитами и кыпчаками монголы встретились на реке Ыргыз (Иргиз / Ыргыз) с войском правителя Хорезма хорезмшаха Мухаммада (1169–1220, правил 1200–1220).

Ан-Насави пишет: «когда султан подошел к водам Иргиза, то застал реку замерзшей, и переправа через нее стала для него невозможной» (Насави, 1996: 48). Василий Бартольд справедливо полагал, что «дело происходило ранней весной, и лед уже не мог выдержать конницы», поэтому хорезмшах дождался, когда река освободилась от льда и только потом совершил переправу (Бартольд, 1963: 436). Дальнейшие события в синхронных источниках изложены противоречиво. Джувайни сообщает, что меркиты бежали от монголов в «Кара-Кум (Кара-Корум), место обитания канглы», а сама битва меркитов и кыпчаков с монголами Джучи произошла «между двумя реками – Кайлы и Каймич» (Juvaini, 1958: 370–371; Джувеини, 2004: 260). По Рашид ад-Дину, здесь была битва монголов с хорезмийцами: «между двумя реками Кили и Камих» (Рашид ад-дин, 1952б: 190); «Қайли (Қайлы) мен Қимач (Қимаш)» (Рашид ад-Дин, 2018, т. 2: 140); Уиллер Текстон в своем переводе вместо названий рек поставил прочерк, сомневаясь в правильности прочтения (Rashiduddin, 1998: 235).

Историк Сержан Ахинжанов полагает, что местность Каракум (он отождествляет ее с *Кум-Кыпчак*), соответствует персидскому Дашт-и Кыпчак (Ахинжанов, 1995:

232). Владимир Минорский предполагал, что реки «Кайлы и Каймич» это, вероятно, Ырғыз и Торғай. О разных интерпретациях см.: (Ахинжанов, 1995: 233–236). Мы не будем углубляться в эти подробности, отметим только, что речь идет о территории современного Западного Казахстана, и обе битвы происходили в районе рек Жайык (Урал), Жем (Эмба), Ырғыз (Иргиз) и Тоғай (Тургай).

Ранней весной 1219 года двадцатитысячный монгольский отряд столкнулся с шестидесятитысячной «огромной и превосходной армией» султана (так в некоторых источниках называют хорезмшаха) Мухаммада (Juvaini, 1958: 370; Джувеини, 2004: 260). Джучи предлагал султану забрать добычу и разойтись мирно, поскольку его отец Чингисхан запретил ему вступать в конфликт с султаном (Насави, 1996: 47–48). Джувайни цитирует послание Джучи к султану: «у нас нет приказа Чингисхана сражаться с вами» (Juvaini, 1958: 371; Джувеини, 2004: 261). Видимо, Джучи и его отец еще не получили сообщений о резне монгольского каравана в Отраре, учиненной наместником этого хорезмийского города Кадыр-ханом (Каир-хан, ум. 1220) по собственной инициативе или по указанию султана (Atwood 2017: 48). По словам ан-Насави, султан отверг мирное предложение монгольского царевича: «Если Чингиз-хан приказал тебе не вступать в битву со мной, то Аллах всевышний велит мне сражаться с тобой и за эту битву обещает мне благо. И для меня нет разницы между тобой и гюр-ханом, и Кушлу-ханом, ибо все вы – сотоварищи в идолопоклонстве. Итак — война, в которой копья будут ломаться на куски, а мечи разбиваться вдребезги» (Насави, 1996: 49).

Яростная «битва продолжалась в течение всего того дня, и сражение длилось до самой вечерней молитвы» (Juvaini, 1958: 69, 372–373; Джувеини, 2004: 44, 261–262), а если верить Ибн ал-Асиру, то все трое суток: «С обеих сторон было убито несметное число людей, и никто не бежал... Дело дошло до того, что всадники сходили с лошадей и бились пешими, нанося друг другу удары ножами. Кровь лилась на землю, и из-за ее обилия стали скользить лошади. Обе стороны приложили все свои силы и мужество в этом бою, а вся эта битва велась с сыном Чингиз-хана. Отец его не был в сражении и даже не знал о нем. Подсчитали, что в этом бою было убито двадцать тысяч мусульман, а сколько было убито неверных, подсчитано не было» (Ибн ал-Асир, 2006: 350–351). Как пишет ан-Насави, Джучи лично возглавил свой правый фланг и атаковал левый фланг войска султана, он «разбил (этот фланг) наголову и заставил обратиться в бегство в беспорядке в разных направлениях» (Насави, 1996: 49). Успешное действие полководца воодушевило армию. «Остальная часть монгольской армии, воодушевленная этим успехом, атаковала центр, где лично находился султан» (Juvaini, 1958: 69, 372; Джувеини, 2004: 44, 261). «Султан был близок к разгрому», его войско «дрогнуло и чуть было не обратилось в бегство», а сам султан «чуть не попал в плен» (Насави, 1996: 49; Juvaini, 1958: 69, 372; Джувеини, 2004: 44, 261–262). На помощь султану пришел его правый фланг, который «восстановил положение» и «предотвратил беду» (Насави, 1996: 49). По данным Джувайни, на этом фланге находился Джалал ад-Дин (1199–1231), старший сын султана, который, словно «разъяренный лев», отразил нападение монголов и спас своего отца (Juvaini, 1958: 69, 372; Джувеини, 2004: 44, 261–262). Описание этого чудесного спасения нет в сочинении ан-Насави, что, по мнению Василия Бартольда, несколько сомнительно и странно,

поскольку биограф Джалал ад-Дина не упоминает о такой роли своего героя (Бартольд, 1963: 437: сн. 1).

В биографии киданьского князя Е-лю Лю-ку (*Yeh-lü Liu-ku*) в *Юань-ши* сообщается, как его сын Си-чэ (*Hsieh-ch'e*) во время битвы монголов с мусульманами (*Hui-hui*) у Хо-ми-чэн (*Ho-mi ch'êng*) возглавил тысячу воинов и спас Тай-цзу (*t'ai-tzū*, старший сын императора Джучи), попавшего в окружение, ценою собственной жизни. Очевидно, это та же битва, а Хо-ми-чэн – одна из рек, упоминаемая у Джувайни: Кайлы или Каймич (Juvaini, 1958: 371: п. 30). Такой или подобный сюжет, по мнению Джона Бойла, в *Юань-ши*, когда Си-чэ спасает Джучи, имеет точную параллель со спасением султана Мухаммада его сыном Джалал ад-Дином (Juvaini, 1958: 371: п. 30).

С наступлением ночи битва прекратилась, и стороны разошлись по своим лагерям. Затем, по сообщению Джувайни, «каждый воин монгольского войска зажег факел, и они умчались на своих быстрых конях, бросив пыль в глаза Судьбы» (Juvaini, 1958: 373; Джувейни, 2004: 262). По ан-Насави, монголы «развели множество огней, показывая, будто они твердо стоят на своих позициях и проводят ночь с намерением сразиться, а тем временем они, подгоняя коней, под покровом ночи проделали за эту ночь расстояние двух дней пути» (Насави, 1996: 49). Авторы мусульманских сочинений говорят, что монголы бежали с поля битвы под покровом ночи, тогда как хорезмшах остался, и только на рассвете он обнаружил опустевший лагерь монголов и тоже «поспешно вернулся в Самарканд, не одержав победы» (Juvaini, 1958: 373; Джувейни, 2004: 262). По Ибн ал-Асиру, султан поступил так же, как неверные, и приказал отступить, «поскольку для всех них стало невыносимым сражаться дальше» (Ибн ал-Асир, 2006: 351). О поражении хорезмийцев пишет и грузинский источник (Цулая 2005: 22).

Джон Бойл обратил внимание на эпизод в биографии Субэдэя в *Юань-ши*, согласно которому факелы были зажжены для того, чтобы ввести в заблуждение противника, а не скрыть, как утверждает Джувайни, факт отступления монгольской армии (Juvaini, 1958: 373: п. 35). Описание этой битвы в *Юань-ши* вставлено в описание другого похода монголов во главе с Джэбэ (ум. 1223) и Субэдэем через Кавказ (Atwood, 2017). Когда монголы достигли реки Хуй-ли (*Кайлы* у Джувайни), они сразились с войском султана (*ме-ли*, от *мелик / малик – царь*), но «безрезультатно». После этого «Субэдэй поставил войско к востоку от реки, предписал войскам зажечь по три факела на человека, чтобы увеличить силу войска». Этот известный и прежде монгольский трюк сработал и на этот раз, потому что «пресловутый владетель ночью сбежал» (Ошан, 2006: 168; Храпачевский, 2009: 227). Можно предположить, что в этой битве хорезмшах Мухаммад потерпел поражение и бежал с поля битвы.

Бартольд и все последующие исследователи отмечали, что битва на Ыргызе произвела сильное впечатление на хорезмшаха Мухаммада (Бартольд, 1963: 436–437; Бартольд, 1968а: 130; Бартольд, 1963: 436–437; Буниятов, 1986: 134; Тимохин, Тишин, 2018: 302–303). Джувайни описывает целую гамму негативных эмоций, овладевших султаном после битвы: волнение, замешательство, внутренняя неуверенность, отчаяние, отвращение, раскаяние, сомнения, подозрения, робость, ужас, бессонница и беспокойство (Juvaini, 1958: 373–374). О схожих эмоциях султана после битвы с монголами пишет ан-Насави:

«душой султана завладели страх и убежденность в их (монголов) храбрости; он, как говорят, в своем кругу сказал, что не видел никого, подобного этим людям храбростью, стойкостью в тяготах войны и умением по всем правилам пронзать копьем и разить мечом» (Насави, 1996: 49). По мнению Бартольда, это было «случайное столкновение между хорезмийским войском и монголами под предводительством Джучи», которое «не имело дальнейших последствий», когда «ни то, ни другое войско не ожидало этой встречи» (Бартольд, 1968а: 128, 130). На самом деле, с одной стороны, появление Джучи в Кыпчакской степи было не молниеносным рейдом, а являлось тщательно продуманным и подготовленным наступлением (Atwood, 2017: 49). Сражение на реке Жем между монголами и кыпчаками явилось началом большой войны, показывающим «нарастающее и последовательное давление монголов на восточных кыпчаков и упорное сопротивление последних» (Хаутала, 2020: 648). С другой стороны, с учетом этих обстоятельств следует рассматривать и поход хорезмшаха. Он был направлен не против кыпчаков (это общепринятое объяснение причины похода султана, хотя о выступлениях кыпчаков в эти годы против Хорезма нет сведений), а против действий монголов в традиционной зоне влияния хорезмийцев. Еще одно важнейшее последствие этой битвы заключалось в том, что именно она, наряду с резней монгольских купцов и послов в Отраре, стала причиной войны между Чингисханом и хорезмшахом Мухаммадом (Atwood, 2017: 46). В этой новой войне Джучи вновь проявил свой полководческий гений.

Джучи на Сырдарье. В 1218 году в Отраре по приказу хорезмийского наместника Иналчик Кадыр-хана (Каир-хан или Инал-хан) были убиты монгольские купцы и послы. Убийство купцов и двух посольств Чингисхана и вероломное нападение на отряд Джучи дали Чингисхану достаточные основания для начала войны против Хорезма.

Летом 1219 года армия Чингисхана подошла к Иртышу. По всей видимости, там он воссоединился с Джучи и выслушал его сообщение о битве с хорезмшахом. Отсюда монгольская армия двинулась в Жетысу, где в районе Каялыка к Чингисхану присоединились отряды его карлукских и уйгурских вассалов. В сентябре 1219 года 150–200-тысячная монгольская армия подошла к стенам Отрара (Бартольд, 1963: 471–472, 474; Буниятов, 1986: 139). Для осады города Чингисхан оставил часть войска во главе с Чагатаем и Угэдэем (1186–1241, правил 1229–1241), другую часть отправил в сторону Бенакета и Худжанда, старшего сына — вниз по Сырдарье, а сам вместе с Тулуем (1191? – 1232, регент 1227–1229) направился в Бухару и Самарканд (Бартольд, 1963: 474; Буниятов, 1986: 139).

По-видимому, уже тогда Чингисхан решил выделить земли западнее и севернее Отрара своему старшему сыну Джучи и поэтому отправил именно его завоевывать (правильнее было бы сказать – продолжать завоевывать) эти земли (Бартольд, 1963: 481). Первым крупным городом на его пути был Сыгнак, который Джучи взял после семи дней осады. Затем пали Узгенд, Барчынлыгкент и Ашнас. Последним был завоеван Дженд. Все эти события произошли в промежутке с осени 1219 до весны 1220 года (Бартольд, 1963: 482–483; Буниятов, 1986: 141–142).

Завершив завоевание этих городов, Джучи со своими основными силами отправился на «отдых» в Каракум / Qara-Qum (Juvaini, 1958: 89); Каракорум (Рашид ад-дин, 1952б:

200); Qaraqorum (Rashiduddin, 1998: 243); Қарақұрұм (Рашид ад-Дин, 2018, т. 2: 153). Каракум или Каракорум — это владения канглы и кыпчаков в Тургайских степях. По мнению Джона Бойла, пустыня Каракум располагалась к северо-востоку от Аральского моря (Juvaini, 1958: 89, note 9). Джучи не успел уйти далеко, поскольку в это время получил известие, что вниз по Сырдарье на 70 судах плывет отряд хорезмийского наместника Худжанда Тимур-Малика (ум. 1220). Джучи перегородил ему путь, вынудил сойти с кораблей на берег, затем разбил его и забрал весь обоз. Тимур-Малик смог в одиночку спастись и добраться в Ургенч, где присоединился к Джалал ад-Дину. По словам Джувайни, он отважно бился с монголами (Juvaini, 1958: 91–90). Однако, как справедливо полагал Бартольд, этот образец личного героизма был «совершенно бесполезен для общего дела» (Бартольд, 1963: 486).

Джучи в Хорезме. Во второй половине 1220 года монгольские войска стягивались к столице Хорезма Гурганчу (Jurjaniya), которую монголы называли Ургенч (Рашид ад-дин, 19526: 214); Urgench (Rashiduddin, 1998: 253); Уруңгичи (Рашид ад-Дин, 2018, т. 2: 153). Во главе осады города Чингисхан поставил Джучи, которому он и пожаловал столицу Хорезмшахов. Не желая разрушать свой будущий город, Джучи отправил посла к защитникам города с требованием сдачи и обещанием пощады в случае, если они откроют ворота и сдадут город без боя. Поскольку этот город Чингисхан подарил ему, он хотел бы сохранить его для себя и воздержаться от разрушения. Как об этом повествует ан-Насави, к его сожалению, «глупец одолел мнение благоразумного», и горожане отвергли предложение Джучи (Насави, 1996: 132–133). После пяти или семи месяцев осады монголы вошли город и «стали брать его квартал за кварталом» (Насави, 1996: 132–133). Пытаясь спастись, жители отправили к Джучи «достойного факиха Ала ад-Дина ал-Хаййати». Он молил о милости и просил заступничества: «“Мы уже увидели, как страшен хан, теперь настало время нам стать свидетелями его милосердия”. Услышав это, Джучи вспылал гневом и воскликнул: “Что страшного они видели во мне? Ведь они сами губили моих воинов и затянули сражение! Это я видел их грозный облик! А вот теперь я покажу, (каков должен быть) страх передо мной!” (Насави, 1996: 132–133). После того как монголы заняли весь город, «они убили всех находившихся в нем и разграбили все, что в нем было» (Насави, 1996: 132–133). После того, они разрушили плотину и затопили весь город (Ибн ал-Асир, 2006: 364–365). Подробности осады и дальнейшей судьбы Ургенча хорошо освещены в источниках и подробно проанализированы в научной литературе (Бартольд, 1963: 500–504; Буниятов, 1986: 151–153; Тоган, 2001: 156–174). Для нас важно, что после взятия города Джучи возобновил войну с кыпчаками.

Джучи на реке Жайык. Весной 1221 года армия Джучи отправляется из Хорезма на север в Кара-Кумы, владения канглы и кыпчаков, для завершения завоевания восточно-кыпчакских степей до Волги включительно (Allsen, 1983: 11; Оллсен, 2008: 354). По словам Джузджани, Джучи, «управившись с делами в Хорезме», отправился в Дашт-и Кыпчак, «покорил и заполонил одно за другим войска и племена кыпчакские и подчинил все эти племена своей власти» (Джузджани, 2006: 40). По сведениям Иоанна де Плано Карпини, Чингисхан «одного из своих сыновей по имени Тессук, которого также называли ханом, то есть императором, ... послал с войском против команов, и тот их победил в большой

войне. И победив их, он вернулся в свою землю» (Иоанн де Плано Карпини, 2022: 145). Францисканец брат К. де Бридра (Хаутала, 2021: 82) в своей «Истории тартар» сообщает о том, что после подчинения «мусульман» (Besermini), то есть после взятия Ургенча и подчинения Хорезма, Джучи (Tossuc) продолжил наступление на канглы (Kangitae) (Хаутала, 2020: 651). «По всей видимости, армия Джучи развернула военные действия в степях современной Актюбинской области Казахстана, и вполне возможно, что в следующем (1222. – К.У., З.Джс.) году ее передовые части достигли южных пределов современного Башкортостана, где они столкнулись с восточными мадьярами» (Хаутала, 2020: 651). На этот факт указывают сведения из письма доминиканского миссионера брата Юлиана «Письмо об образе жизни татар», он посетил восточных мадьяр в первой половине 1235 года (Хаутала, 2020: 651): предводитель татар Гургутам (т.е. Чингисхан) «... выйдя против султана, одержал славную и почетную победу... Гургутам, вышеназванный предводитель тартар, почти повсюду полагавшийся на славные победы, выступил со всеми своими силами против персов по причине некоторых войн, которые ранее велись между ними. Где он одержал почетнейшую победу и полностью подчинил себе царство персов. Ободренный этим и считая себя самым сильным на земле, он стал выступать против царств с целью подчинить себе весь мир. Отчего, придя в землю куманов, он одолел этих куманов, подчинив себе их землю. Направившись оттуда в Великую Венгрию, откуда происходят наши венгры, они нападали на них четырнадцать лет и на пятнадцатый год ими завладели, как на словах нам сообщили эти венгры-язычники» (Хаутала, 2015: 385). Поскольку восточные мадьяры были завоеваны монголами в 1236 году, то их первые столкновения должны были произойти за «четырнадцать лет» до этого в 1222 году (Хаутала, 2015: 385, 393: сн. 17; Хаутала, 2020: 651).

В Уральской степи Джучи пробыл недолго. По-видимому, оставив там какую-то часть своих войск, весной 1223 года он воссоединился с отцом на Сырдарье. Оставшиеся у реки Жайык отряды весной следующего 1224 года встретили войско Субэдэя, которое, обойдя Каспий, дважды разбив кыпчаков (половцев) и их союзников аланов и русинских князей, через области Булгар и Саксин на Волге, возвращалось в Монголию. В задачу Субэдэя входила разведка территорий, предназначавшихся Джучи (Allsen, 1983: 11). После этого обе армии отправились из Дашт-и Кыпчака в Монголию, чтобы соединиться с основными силами Чингисхана (Juvaini, 1958: 149).

Орда Джучи на Иртыше. Лето 1223 года Джучи провел с отцом и братьями в урочище Куланбаши (местность в современной Туркестанской области в Южном Казахстане) и осенью вернулся в Кыпчакскую степь (Juvaini, 1958: 266). Вполне возможно, что он остановился на Иртыше. Рашид ад-Дин неоднократно говорит о том, что сразу после взятия Хорезма Джучи ушел «к своим обозам (угрукха)», «в свое становище (угрук) и улус» (Рашид ад-дин, 1952б: 219, 257; Рашид ад-дин, 1960: 95). В английском переводе: «Jochi had gone to rejoin his *aghruq* and *ulus*», «Jochi then went to his *aghruq*» (Rashiduddin, 1998: 95, 291); в казахском переводе: «Жошы болса, Хорезмнен өзінің киіз үйлеріне (ордасына) кетті», «ал Жошы болса өзінің мекені мен ұлысына кетті» (Рашид ад-Дин, 2018, т. 3: 175, 227).

В другом фрагменте своего труда Рашид ад-Дин прямо пишет, что «обозы и орды» Джучи находились возле Иртыша (Рашид ад-дин, 1960: 78); «Jochi left Khwarazm and headed for the Irtysh, where his *aghruq* was, to rejoin his camps» (Rashiduddin, 1998: 359); «Жошы хан болса, Хорезм жолы арқылы оның киіз үйлері тұрған Ертіс жағына қарай жол тартып, өзінің Ордаларына барып қосылды (қоныстанды)» (Рашид ад-Дин, 2018, т. 3: 98).

Он ограничил первоначальные владения старшего сына Чингисхана небольшим районом вокруг реки Иртыш и гор Алтая: «Все области и улус, находившиеся в пределах реки Ирдыш и Алтайских гор, летние и зимние кочевья тех окрестностей Чингиз-хан пожаловал в управление Джучи и издал беспрекословный указ, чтобы (Джучи-хан) завоевал и включал в свои владения области Дашт-и Кыпчака и находящиеся в тех краях государства. Его юрт был в пределах Ирдыша, и там была столица его государства» (Рашид ад-дин, 1960: 78); «Genghis Khan, having bestowed upon Jochi Khan all the territory and peoples in the area of the Irtysh River and the Altai mountains, along with the summer and winter pastures of that area, issued a command that he conquer and bring into subjugation the Qipchaq Steppe and the realms in that direction. His yurt was in the vicinity of the Irtysh, and there was the location of his throne, which was shaped as follows» (Rashiduddin, 1998: 359); «Шыңғыз хан Ертіс өзені мен Алтай тауларының айналасындағы барша уәлаяттар мен ұлысты, ол аймақтардағы жайлаулар мен қыстауларды Жошы ханның билігіне берді. Және (Жошы хан) Дешті Қыпшақ пен сол жақтағы өңірдегі мемлекеттерді азат етіп, өзінің иелігіне қосып алуы туралы бұлтартпас бұйрық берді. Оның (негізгі) жұрты Ертістің айналасында болды және оның мемлекетінің астанасы да сол жерде еді» (Рашид ад-Дин, 2018, т. 3: 97).

Вопреки словам Рашид ад-Дина, владения Джучи не ограничивались живописными пастбищами Иртыша и Алтая, Алаколя и Зайсана. Он здесь провел лишь последний год своей насыщенной событиями жизни. Всю свою жизнь он был в постоянных военных походах. Как пишет Рашид ад-Дин, «Джучи-хан по приказу Чингиз-хана постоянно находился в походах и завоевал и покорил много областей и городов» (Рашид ад-дин, 1960: 78); «At Genghis Khan's order, Jochi Khan was continually mounted on expeditions, and he conquered many lands and territories» (Rashiduddin, 1998: 359); «Жошы хан Шыңғыз ханның бұйрығына сәйкес, әркез жорықтарда жүрді. Көптеген аймақтар мен қалаларды азат етіп, бойсұндырды (содан мол әскери тәжірибеге ие болды)» (Рашид ад-Дин, 2018, т. 3: 97, 378).

На то, что Джучи последний период своей жизни провел на берегу Иртыша, указывают сведения Иоанн де Плано Карпини. В 1246 году по пути в Монголию, он проезжал через земли между Иртышом и Алаколем. Здесь было «не очень большое море» (озеро Алаколь), на берегу которого «небольшая гора с отверстием, из которого дует ветер». Проехав вдоль моря несколько дней, путники попали в «страну, которая изобилует множеством мелких рек с прибрежными лесами. В этой стране живет Орду, он старше Бату и даже старший среди всех татарских князей; здесь же находится орда или двор его отца, ею управляет одна из его вдов» (Mission, 1966: 59–60; Иоанн де Плано Карпини, 2022: 180). Вероятно, именно здесь, в своей орде на берегу Иртыша Джучи не только

провел последний год с небольшим своей недолгой жизни, но и скоростижно умер в 1225 году (ал-Карши, 2005: 119).

О том, что юрт (территория) Джучи простирался далеко за пределы степей Прииртышья, пишет Джувайни: «Когда во времена правления Чингиз-хана царство стало обширным, он дал каждому удел для его местопребывания, которое они называют *юрт*... Своему старшему сыну Туши он отдал область, простирающуюся от Кайялыка и Хорезма до крайних пределов Саксина и Булгара и дальше, где только касалось земли копыто татарского коня» (Juvaini, 1958: 42). Схожий текст читаем у ан-Нувайри: «По части земель и вод он (Чингиз-хан. – К.У., З.Дж.) назначил ему (Джучи. – К.У., З.Дж.) летовья и зимовья от границ Кыялыка и земель Хорезмских до окраин Саксинских и Булгарских, крайних пределов, куда доходили кони их полчищ при их набегах» (Нувайри, 2005: 139–140).

Таким образом, Чингисхан пожаловал своему старшему сыну обширные кыпчакские степи, из которых сам Джучи при жизни успел завоевать только восточную часть от Иртыша до Жайыка. На юге его владения проходили через северное Жетысу, включая город Каялык, затем по средней и нижней Сырдарье, через Сыгнак, Узгенд, Барчынлыгкент, Ашнас, Дженд к Ургенчу и затем на север до рек Жем и Жайык, где они, очевидно, соприкасались с границами областей Саксин и Булгар. Эти страны так же как и остальные земли к западу от реки Жайык, войдут в Улус Джучи уже после смерти его основателя.

Заключение

Джучи, сын Чингисхана, одного из самых знаменитых и, вместе с тем, жестоких завоевателей в мировой истории, был похож на своего отца. Без малейших колебаний Джучи казнил врагов государства и всех, кто оказывал сопротивление. Он проявлял милосердие к городам и пленным, если они выполняли его волю и если эти города должны были стать частью его владений. Он был талантливым и бесстрашным полководцем. Современники характеризуют его как чрезвычайно храброго, отважного, мужественного и воинственного человека. Вся его жизнь прошла в военных походах. Мы проследили географию его военных походов по территории Восточного Дашт-и Кыпчака. Его маршрут по Кыпчакской степи начался на берегу Иртыша в 1218 году и закончился здесь же в 1225 году. За эти годы его армия пересекла всю степь с востока на запад, побывала на берегах рек Жем и Ыргыз, где воевала с меркитами, кыпчаками и хорезмийцами в 1218–1219 годах. Затем вместе с армией своего отца Джучи участвовал в завоевании Хорезма и руководил завоеванием присырдарьинских городов (1219–1221). После падения Ургенча в 1221 году Джучи вновь отправился на передовую войны с кыпчаками и укрепился на реке Жайык. В 1223 году по приказу отца он возвратился на Сырдарью, где в местности Куланбаши в современной Туркестанской области Южного Казахстана они провели лето вместе. Осенью Чингисхан с сыновьями отправились через Восточный Казахстан в Монголию. Джучи остался на Иртыше, а Чингисхан, проведя там же лето 1224 года, в начале следующего года вернулся в Монголию, чтобы начать подготовку войны против Тангутского государства.

Таким образом, можно отметить, что в ходе кыпчакской и хорезмской военных кампаний Джучи зарекомендовал себя талантливым полководцем. Ему принадлежит ведущая роль в завоевании Дашт-и Кыпчака, а также принадлежавших Хорезму присырдарьинских городов и Ургенча.

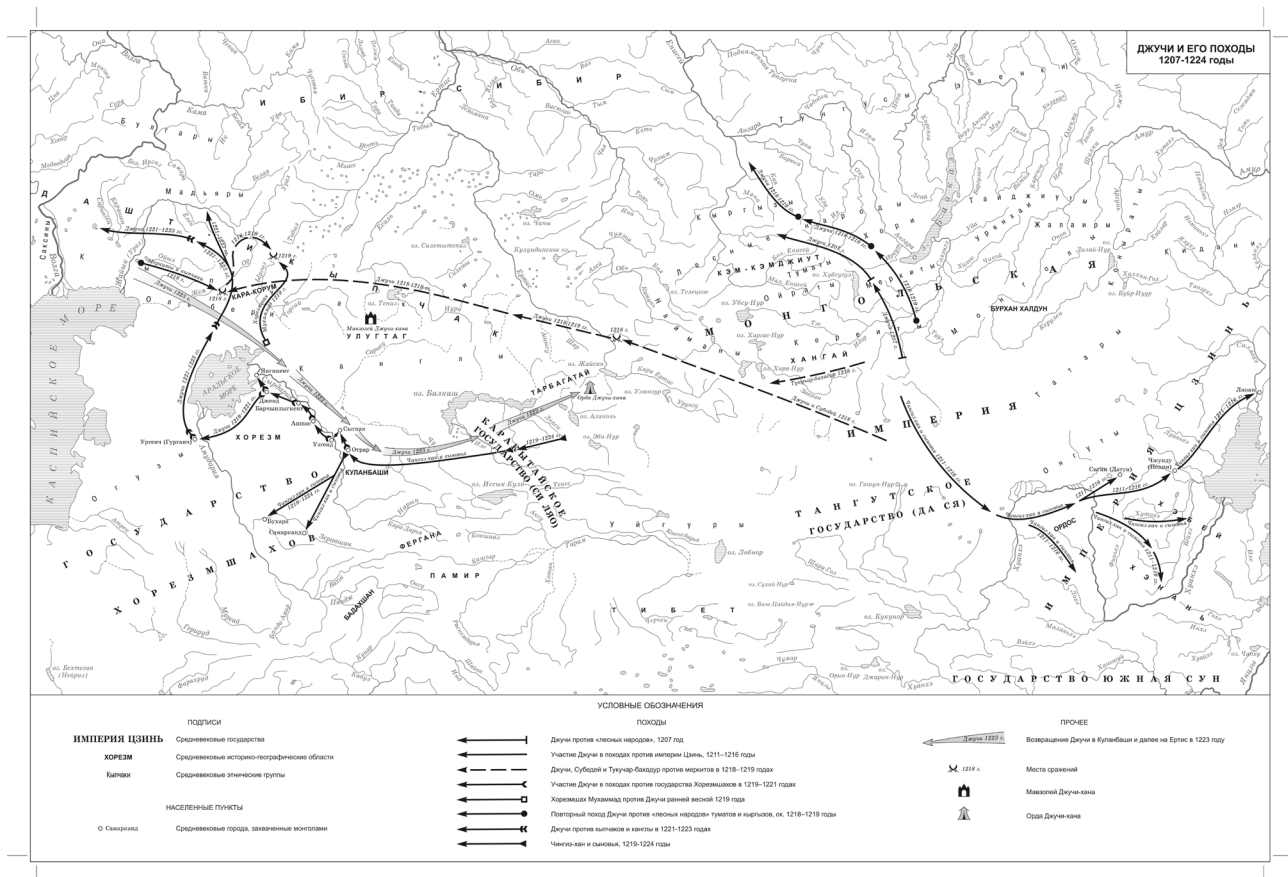
Вклад авторов

Ускенбай К.З. – внес существенный вклад в идею, концепцию и дизайн работы, осуществил сбор, анализ и интерпретацию результатов работы, участвовал в написании текста и утверждении окончательного варианта статьи для публикации, подготовил текстовую часть основного раздела «Результаты», а также обосновал общую концепцию и структуру, подобрал источники и литературу, подготовил карту к публикации.

Джандосова З.А. – внесла равнозначный существенный вклад в разработку концепции и дизайна статьи; участвовала в обосновании структуры и написании текста, соавтор всех разделов статьи, подготовила текстовую часть для разделов «Введение», «Методология, методы и материалы», «Обсуждение», «Заключение», провела общую редакцию статьи, критический пересмотр ее содержания, обработку сведений источников, подготовила их перевод с английского и персидского языков.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ

Авторы этой работы заявляют, что у них нет конфликта интересов

Список литературы

- Agatay O. An Analysis of Joči's Debated Paternity and His Role in the Altan Urug Royal Lineage of Činggis Khan. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2021. Vol. 9. No. 4. P. 684-714. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-4.684-714>
- Allsen Th.T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217-1237. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1983. No. 3. P. 5-24.
- Atwood Ch. *Jochi and the Early Western Campaigns*. How Mongolia Matters: War, Law, and Society. Edited by Morris Rossabi. Leiden; Boston, 2017. P. 35-56.
- Atwood Ch.P. (tr.). *The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources*. Edited and translated, with an Introduction, by Christopher P. Atwood, with Lynn Struve. Indianapolis; Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2021. 229 p.
- Atwood Ch.P. (tr.). *The Secret History of the Mongols*. Penguin Classics. Translated by Christopher Pratt Atwood. Dublin: Penguin Books, 2023. 354 p.
- Boyle J.A. On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1956. Vol. 19. P. 146-154.
- Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2021. 377 p.
- Golden P.B. *Tuši: the Turkic name of Joči. Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*. București; Brăila, 2011. P. 413-424.
- Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik. *The History of the Word-Conqueror*. Translated from the text of M.M. Qazvini by J.A. Boyle. Vol. 1-2. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958. 763 p.
- Mission to Asia: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries*. Nun of Stanbrook Abbey (tr.); Christopher Dawson (ed.). New York: Harper & Row, Publishers, 1966. 246 p.
- Pelliot P. *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*. Paris: Librairie D'Amerique et D'Orient, 1949. P. 7-174.
- Rachewiltz I. de. *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Translated with a Historical and Philological Commentary. 2 vol. with continuous pagination, Leiden, Boston: Brill's Inner Asian Library, 2004. CXXVII + 1347 pp.
- Rashiduddin Fazlullah's *Jami'u't-tawarikh*: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. Part 1-3. English Translation & Annotation by W.M. Thackston. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998-1999. 819 p.
- Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Изд. испр. Алматы: Гылым, 1995. 296 с.
- Бартольд В.В. *Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Сочинения. Москва: Наука. Главред вост. лит., 1968. Т. V. С. 19-192.
- Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. Сочинения. Т. I. Москва: Изд-во вост. лит. 1963. 760 с.
- Буниятов З.М. *Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов*. 1097-1231. Москва: Наука. Главред вост. лит., 1986. 348 с.
- Джамал ал-Карши. ал-Мулхакат би-с-сурах. Отв. ред. А.К. Муминов. Введ., пер. с арабо-перс., коммент., текст, факс. Ш.Х. Вахидова, Б.Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 416 с. (История Казахстана в персидских источниках. I т.).

Джувейни Ала-ад-Дин Ата-Мелик. *Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни*. Перевод текста Мирзы Мухаммеда Казвини на англ. яз. Дж.Э. Бойла с предисл. и библиогр. Дэвида О.Моргана. Пер. текста с англ. на русский яз. Е.Е. Харитоновой. Москва: Издательский дом «Магистр-пресс», 2004. 690 с.

Джузджани, Абу 'Умар Минхадж ад-Дин 'Усман ибн Сирадж ад-Дин ал-Джузджани. Табакат-и Насири. История Казахстана в персидских источниках Т. IV. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Перераб. и доп. Подготовка к новому изданию, введение, перевод, коммент., сост. указ. М.Х. Абусеитовой и Ж.М. Тулибаевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.

Жумаганбетов Т.С., Сундетова А.Н. Принц Джучи и история Внутренней и Западной Азии в конце XII – начале XIII веков. *Вестник КазНУ. Серия историческая*. 2022. № 1. С. 143–153.

Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих (Полный свод истории). Избранные отрывки. Пер. с араб. яз., прим. и коммент. П.Г. Булгакова; доп. к пер., прим. и коммент., введ. и указ. Ш.С. Камолиддина. Ташкент: Узбекистан, 2006. 560 с.

Иоанн де Плано Карпини. История монголов. Текст, пер., коммент. под ред. А.А. Горского, В.В. Трепавлова. Москва: Институт Дальнего Востока РАН, 2022. 383 с.

Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongol-yn niḡuṣa tobṣiyan*. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 619 с.

Кумеков Б.Е. (ред.). *Хан Джучи. Великая степь*. Нур-Султан, 2020.

Кушкумбаев А.К. (ред.). *Джучи: личность, эпоха, память*. Сборник научных статей. Алматы: Темірқазық, 2020. 328 с.

Кырыми Абдулгаффар. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Пер. с османского Ю.Н. Каримовой, И.М. Миргалеева; общ. и науч. ред., предис. и коммент. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани, 2018. 200 с.

Қинаятұлы З. *Қазақ мемлекеті және Жошы хан*. (Екінші басылым). – Алматы: Елтаным, 2014. 360 б.

Қинаятұлы З. *Қазақ мемлекеті және Жошы хан*. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). – Астана: Елорда, 2004. 344 бет.

Қинаятұлы З. *Қазақ мемлекеті және Жошы хан*. (Үшінші басылымы). – Алматы: Steppe&World, 2020. 300 б.

Миргалеев И. *Джучи – первый правитель улуса*. Золотая Орда в мировой истории. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2016. С. 72–77.

Насави, Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны: (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). Критич. текст, пер. с араб., предисл., коммент., примеч. и указатели З.М. Буниятова. Москва: Восточная литература, 1996. 798 с.

Нувайри. Из энциклопедии ан-Нувайри (Нихайат ал-араб фи фунун ал-адаб). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлеч. из араб. соч., собранные В.Г. Тизенгаузенем. Подг. к нов. изд., введ., доп. и коммент. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. С. 121–141.

Оллсен Т.Т. Прелюдия к западным кампаниям: Монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217–1237 годы. Степи Европы в эпоху средневековья: Т. 6. Золотоордынское время. Сб. науч. работ. Донецк: ДонНУ, 2008. С. 351–362.

Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 5 т. Әулеттік тарихи жылнамалар. 3-бөлім. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 256 б.

Порсин А.А. *Джучи. Несостоявшийся наследник*. Астана: Международный научный комплекс «Астана», 2020. 392 с.

Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). Көп томдық. – Астана: Фолиант, 2018. 1-том. 596 б.; 2-том. 596 б.; 3-том. 600 б.; 4-том. 596 б.; 5-том. 596 б.

Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. Москва; Ленинград: Изд-во. АН СССР, 1952а. 221 с.

Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Пер. с перс. О.И. Смирновой. Москва; Ленинград: Изд-во. АН СССР, 1952б. – 316 с.

Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 2. Пер. с перс. Ю.П. Верховского. Москва; Ленинград: Изд-во. АН СССР, 1960. 250 с.

Тимохин Д.М., Тишин В.В. *Очерки истории Хорезма и Восточного Дешт-и Кыпчака в XI – начале XIII вв.* Москва: Институт востоковедения РАН, 2018. 380 с.

Тоган И. *Джучи хан и значение осады Хорезма как символы законности*. Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. Казань: Институт истории, 2001. С. 146–187.

Тулибаева Ж.М. Из «Та’рих-и арба’ улус» Мирза Улугбека. История Казахстана в персидских источниках. Том 5. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 88–112.

Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожа М.Б., Панюшкина И.П. *Мавзолей Джучи-хана: история исследования*. Коллективная монография. Самарканд: Международный институт центрально-азиатских исследований, 2024. 284 с.

Утемиш-хаджи. Кара таварих. Перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.

Хаутала Р. Монгольское завоевание восточных мадьяр по письменным источникам. *Золотоордынское наследие*. Вып. 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. С. 74-91.

Хаутала Р. *От «Давида, царя Индий» до «ненавистного плебса сатаны»*. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2015. 496 с.

Хаутала Р. Ранние джучидские военные кампании и протолуидские письменные источники. *Золотоордынское обозрение*. 2020. Т. 8. № 4. С. 647–661. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2020-8-4.647-661>

Храпачевский Р.П. (пер.). Золотая Орда в источниках. Т. III. Китайские и монгольские источники. Собрание сведений, относящихся к истории Золотой Орды (улусу Джучи), из китайских и монгольских источников. – Москва: Центр по изучению военной и общей истории, 2009. 336 с.

Цулая Г.В. (пер.). Анонимный грузинский «Хронограф» XVI века [Жамтагмцерели]. Вып. 1. Текст. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 2005. 152 с.

Қанат Өскенбай^а, Заринэ Жандосова^б

^аАБДИ гуманитарлық зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

^бСанкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы

Ортағасырлық Қазақ даласындағы Жошы жорықтарының тарихи географиясы

Аңдатпа. Авторлық зерттеу Жошының ортағасырда Қазақ даласында өткен жорығының тарихи географиясын нақтылау мәселесіне арналған. Мақала Жошы жорықтарының бағыты, шайқас орындары мен уақыты жөніндегі түрлі таласты мәселелерді қозғайды. Сол кезеңдегі тарихи дереккөздер мен жаңа зерттеулер қорытындысына сүйене отырып, авторлар Жошы ханның қазіргі Қазақстан аумағындағы негізгі соғыс жорықтары ірі өзен төңіректерінде өткен деген жорамал ұсынған. Авторлардың болжамына қарағанда, қазіргі Қазақстан жеріне 1218 жылы әскер бастап келген Жошы моңғол даласына қайта оралмай, 1225 қаза болған. Мақаланың мақсаты – Жошының Қазақстан аумағындағы жорықтарының негізгі кезеңдерін көрсету. Мақалада моңғолдардың меркіттермен Шығыс Қазақстанда Ертіс өзені жағасында, меркіттермен және қыпшақ-олберлілермен Жем өзені бойында, хорезмдіктермен Ырғыз өзені бойында шайқасқаны сөз болған; Жошы жасақтарының Сырдария мен Хорезмдегі қимылы; Жайық пен Еділ бойында олберлі қыпшақтармен шайқасы зерделенген, сондай-ақ Жошының Сырдария жағасы арқылы Ертістері ордасына қайта оралғаны айтылған. Жошы өмірінің соңы Шығыс Қазақстанда өтіп, 1225 жылы өлген. Авторлар мақалада Жошының Қазақ даласындағы соғыс жорықтарын тарихи география мен картография әдістемесі арқылы алғаш рет көрсеткен. Осынау өзекті тақырыпты талдау кезінде авторлар Жошының соғыс жорықтары «тұтқиылдан жасалған шапқыншылықтан соң Моңғолияға қайта орала салған» жорық емес, алдын ала мұқият дайындалған шабуыл деген қорытынды шығарған. Авторлар жаңа деректемелік басылымдарды өзара салыстыра отырып пайдаланған, сол арқылы Жошы жорықтарының тарихына өзгеше қырынан қарауға мүмкіндік туған.

Түйін сөздер: Жошы; Қазақстан; тарих; география; жорық; Ортағасыр; қыпшақтар; қаңлы

Qanat Uskenbay^a, Zarine Dzhandosova^b

^aInstitute for Humanities Studies ABDI, Almaty, Qazaqstan

^bSt. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation

Geography of Jochi's Campaigns in Medieval Qazaq Steppe

Abstract. The authors tackle a challenge of specifying the historical geography of Jochi's military expeditions in the medieval Qazaq Steppe (Eastern Dasht-i Qipchaq). The article focuses on controversial issues of Jochi's campaigns' routes, locations and dates of his battles. The authors' hypothesis is based on historical evidence and recent research, which suggests that the primary routes of Jochi's military

campaigns in modern Qazaqstan were routed by the main river channels. The authors suggest that Jochi and his troops arrived at Eastern Dasht-i Qipchaq/the territory of modern Qazaqstan in 1218, but he never returned to the Mongolian steppes and stayed there until his death in 1225. The article aims to describe the main stages of Jochi's military campaigns in Eastern Dasht-i Qipchaq / the territory of modern Qazaqstan. In particular, the article specifies the time and place of the Mongols' battles with the Merkits on the Irtysh River in eastern Qazaqstan, with the Merkits and the Olberli Qipchaqs on the Zhem (Emba) River, and with the Khorezmians on the Yrgyz (Irgiz) River. The actions of Jochi's forces on the Syr Darya and in Khorezm are traced, as is the further course of the war with the Qipchaqs on the Zhaiyk (Ural) and Volga rivers, and Jochi's subsequent return via the Syr Darya to his headquarters near the Irtysh. It was here in eastern Qazaqstan that Jochi spent the last part of his life and died in 1225. The novelty of the proposed content lies in the inclusion of the possibilities of historical geography and methods of mapping Jochi's main military campaigns on the territory of Qazaqstan, which made it possible for the first time to draw a map of Jochi's main military campaigns in relation to the problem under study. The authors argue that Jochi's military campaigns should not be interpreted as tip-and-run cavalry raids and quick returns to Mongolia, but as carefully thought out and prepared offensives. By using the latest editions of the sources and comparing their information, it has been possible to look at the history of Jochi's military campaigns from a new angle.

Keywords: Jochi; Kazakhstan; history; geography; campaigns; Middle Ages; Qipchaqs; Qangly.

References

- Agatay O. An Analysis of Joči's Debated Paternity and His Role in the Altan Urug Royal Lineage of Činggis Khan. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2021. Vol. 9. No. 4. P. 684-714. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-4.684-714> [in Russian]
- Akhinzhanov S.M. *Qypshaqs in the history of medieval Qazaqstan*. Almaty, 1995. 296 p. [in Russian].
- Allsen Th.T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217–1237. *Stepi Evropy v jepohu srednevekov'ja*: T. 6. *Zolotoordynskoe vremja*. The Steppes of Europe in the Middle Ages: Vol. 6. The Golden Horde Time. Donetsk, 2008. P. 351–362. [in Russian].
- Allsen Th.T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217–1237. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1983. No. 3. P. 5–24.
- Atwood Ch. *Jochi and the Early Western Campaigns*. How Mongolia Matters: War, Law, and Society. Leiden; Boston, 2017. P. 35–56.
- Atwood Ch.P. (tr.). *The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources*. Edited and translated, with an Introduction, by Christopher P. Atwood, with Lynn Struve. Indianapolis; Cambridge, 2021. 229 p.
- Atwood Ch.P. (tr.). *The Secret History of the Mongols*. Penguin Classics. Translated by Christopher Pratt Atwood. Dublin, 2023. 354 p.
- Bartold V.V. *Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia*. *Sochinenija Works*. Moscow, 1968. Vol. 5. P. 19–192. [in Russian].
- Bartold V.V. *Turkestan in the era of the Mongol invasion*. *Sochinenija Works*. Moscow, 1963. Vol. 1. 760 p. [in Russian].

- Boyle J.A. On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes. Harvard. *Journal of Asiatic Studies*. 1956. Vol. 19. P. 146–154.
- Buniyatov Z.M. *Gosudarstvo Horezmshahov – Anushteginidov*. 1097–1231 State of the Khorezmshahs – Anushteginids. 1097–1231. Moscow, 1986. 348 p. [in Russian].
- Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Cambridge, Massachusetts; London, England, 2021. 377 p.
- Golden P.B. *Tuši: the Turkic name of Joči. Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*. București; Brăila, 2011. P. 413–424.
- Hautala R. *The Mongol conquest of the eastern Magyars according to written sources*. Golden Horde Heritage. Kazan, 2021. Vol. 4. P. 74–91. [in Russian].
- Hautala R. *From “David, King of the Indies” to “the hated plebs of Satan.”* Anthology of early Latin information about the Tatar-Mongols. Kazan, 2015. 496 p. [in Russian].
- Hautala R. Early Jochid Military Campaigns and Proto-Luidic Written Sources. *Golden Horde Review*. 2020. Vol. 8. No. 4. P. 647–661. [in Russian].
- Ibn al-Athir. *Al-Kamil fi-t-ta'rikh*. Izbrannye otryvki Complete history. Tashkent, 2006. 560 p.) [in Russian].
- Jamal al-Karshi. *al-Mulhakat bi-s-surah*. Almaty, 2005. 416 p. [in Russian].
- John de Plano Carpini. *History of the Mongols*. Moscow, 2022. 383 p. [in Russian].
- Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik. *The History of the Word-Conqueror*. Translated from the text of M.M. Qazvini by J.A. Boyle. Vol. 1–2. Cambridge, Massachusetts, 1958. 763 p.
- Juvaini Ala-ad-Din Ata-Melik. *Genghis Khan*. The story of the conqueror of the world. Moscow, 2004. 690 p. [in Russian].
- Juzjani, Abu 'Umar Minhaj ad-Din 'Uthman ibn Siraj ad-Din al-Juzjani. *History of Qazaqstan in Persian Sources*. Almaty, 2006. Vol. 4. 620 p. [in Russian].
- Khrapachevsky R.P. (trans.). *The Golden Horde in Sources*. Chinese and Mongolian sources. Moscow, 2009. Vol. 3. 336 p. [in Russian].
- Kozin S.A. *A secret story. Mongolian chronicle of 1240 called Mongol-yn niguča tobčiyān*. Yuan Chao Bi Shi. Mongolian everyday collection. (Moscow; Leningrad, 1941. 619 p. [in Russian].
- Kumekov B.E. (ed.). *Khan Jochi*. Great steppe. Nur-Sultan, 2020. [in Russian].
- Kushkumbaev A.K. (ed.). *Jochi: personality, era, memory*. Almaty, 2020. 328 p. [in Russian].
- Mirgaleev I. *Golden Horde in world history*. Kazan, 2016. p. 72–77. [in Russian].
- Mission to Asia: *Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries*. Nun of Stanbrook Abbey (tr.); Christopher Dawson (ed.). New York, 1966, 246 p..
- Nasawi, Shihab ad-Din Muhammad ibn Ahmad an-Nasawi. *Sirat al-Sultan Jalal ad-Din Mankburny* (Moscow, 1996. 798 p. [in Russian].
- Nuwairi. *From the encyclopedia of an-Nuwayri*. Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Almaty, 2005. Vol. 1. P. 121–141. [in Russian].
- Oshan Zh. *Chinese data on the history of Qazaqstan*. 5 t. Dynastic historical annals. Almaty, 2006. Vol. 5. Part 3. 256 p. [in Qazaq].

- Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949. P. 7–174.
- Porsin A.A. Jochi. Failed heir]. Astana, 2020. 392 p. [in Russian].
- Qinayatuly Z. Qazaq state and Juchi Khan. Astana, 2004. 344 p. [in Qazaq].
- Qinayatuly Z. Qazaq state and Juchi Khan. Almaty, 2014. 360 p. [in Qazaq].
- Qinayatuly Z. Qazaq state and Juchi Khan. Almaty, 2020. 300 p. [in Qazaq].
- Qyrymi Abdulgaffar. Umdet al-aqbar. (Kazan, 2018. 200 p.) [in Russian].
- Rachewiltz I. de. The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Translated with a Historical and Philological Commentary. 2 vol. with continuous pagination. (Leiden, Boston, 2004. CXXVII+1347 pp.).
- Rashid ad-din Fazlullah Hamadani. Zhamig at-tauarikh. Astana, 2018. Vol. 1–5. 596 p.; 596 p.; 600 p.; 596 p.; 596 p. [in Qazaq].
- Collection of chronicles. Moscow; Leningrad, 1952a. Vol. 1. Part 1. 221 p. [in Russian].
- Collection of chronicles. Moscow; Leningrad, 1952b. Vol. 1. Part 2. 316 p. [in Russian].
- Collection of chronicles. Moscow; Leningrad, 1960. Vol. 2. 250 p. [in Russian].
- Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. Part 1–3. English Translation & Annotation by W.M. Thackston. (Cambridge, Massachusetts, 1998–1999. 819 p.).
- Timokhin D.M., Tishin V.V. *Essays on the history of Khorezm and Eastern Desht-i Qypshaq in the 11th – early 13th centuries*. Moscow, 2018. 380 p. [in Russian].
- Togan I. *Jochi Khan and the significance of the siege of Khorezm as symbols of legality*. Source study of the history of the Ulus of Jochi. Golden Horde. From Kalka to Astrakhan. 1223–1556. Kazan, 2001. P. 146–187. [in Russian].
- Tsulaya G.V. (trans.). Anonymous Georgian "Chronograph" of the 16th century. Moscow, 2005. 152 p. [in Russian].
- Tulibaeva Zh.M. *From "Ta'rikh-i arba' ulus" by Mirza Ulugbek. History of Qazaqstan in Persian sources*. Almaty, 2007. Vol. 5. P. 88–112. [in Russian].
- Usmanova E.R., Uskenbay Q.Z., Kozha M.B., Panyushkina I.P. *Mausoleum of Jochi Khan: history of research*. Samarkand, 2024. 284 p. [in Russian].
- Utemish-haji. Kara tawarich. Kazan, 2017. 312 p. [in Russian].
- Zhumaganbetov T.S., Sundetova A.N. *Prince Jochi and the history of Inner and Western Asia at the end of the 12th – beginning of the 13th centuries*. *Bulletin of KazNU*. The series is historical. 2022. No. 1. P. 143–153. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v104.i1.01> [in Russian].

Information about the authors

Uskenbay Qanat Zulqaryshuly – Candidate of History, Director, Institute for Humanities Studies ABDI, Seifullin Ave., 465, 050050, Almaty, Qazaqstan. <https://orcid.org/0000-0002-9893-763X>, uskenbay@gmail.com

Dzhandosova Zarine Alievna – Candidate of History, Associate Professor, Head of the Department of Central Asia and Caucasus, St. Petersburg State University, University Embankment, 11, 199034, St. Petersburg, Russian Federation. <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, zarinejandosova@rambler.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Өскенбай Қанат Зұлқарышұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, директор, АБДИ гуманитарлық зерттеу институты, Сейфуллин даңғ., 465, 050050, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-9893-763X>, uskenbay@gmail.com

Жандосова Заринэ Алиевна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Орталық Азия және Кавказ елдері кафедрасының меңгерушісі, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Университетская набережная, 11, 199034, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы. <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, zarinejandosova@rambler.ru

Сведения об авторах

Ускенбай Канат Зулқарышұлы – кандидат исторических наук, директор, Институт гуманитарных исследований АБДИ, пр. Сейфуллина, 465, 050050, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-9893-763X>, uskenbay@gmail.com

Джандосова Заринэ Алиевна – кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой Центральной Азии и Кавказа, Санкт-Петербургский государственный университет, Университетская набережная, 11, 199034, Санкт-Петербург, Россия. <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, zarinejandosova@rambler.ru

Статья поступила в редакцию 01.07.2024; одобрена после рецензирования 02.09.2024; принята к публикации 30.09.2024.

Персоналии
МРНТИ 03.01.17.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-162-176>

Беларусь – Казахстан: возможности для университетского сотрудничества историков (К юбилею академика Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктора исторических наук, профессора Тлегена Садыковича Садыкова)

Вероника Скок^а, Александр Ратько^б

^аАкадемия образования Министерства образования Республики Беларусь, Минск, Беларусь

^бБелорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Минск, Беларусь

✉ veronikaskok1104@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена исследованию опыта международного сотрудничества исторических факультетов Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка и Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва. Большая заслуга в установлении дружественных отношений между структурными подразделениями университетов принадлежит академику Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктору исторических наук, профессору Т.С. Садыкову. Его жизненный и трудовой путь является не просто примером для подражания, но и нравственным ориентиром для будущего поколения.

Цель работы – изучение потенциала развития двусторонних белорусско-казахстанских отношений университетских историков. Материалами исследования послужили документы личных архивов авторов.

Авторы приходят к выводу, что дружеские и конструктивные белорусско-казахстанские отношения, благодаря взвешенной национальной политике и межнациональному диалогу, которые проводятся руководством Беларуси и Казахстана, должны быть по-прежнему в числе перспективных направлений двустороннего международного сотрудничества. Особенно это актуально для систем высшего исторического образования двух стран.

Ключевые слова: Беларусь; Казахстан; двусторонние отношения; междууниверситетское сотрудничество; высшая школа; историческое образование.

Funding. The article was prepared within the framework of the state research program for 2021-2025 "Society and humanitarian security of the Belarusian state" of subprogram 1.5 "History". Topic 2.6 – "Natives of Kazakhstan in the partisan movement of Belarus during the Great Patriotic War (1941-1944)".

Финансирование. Статья подготовлена в рамках государственной программы научных исследований на 2021–2025 годы «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» подпрограммы 1.5 «История». Тема 2.6 – «Уроженцы Казахстана в партизанском движении Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.)».

For citation: Skok, V., Ratko, A. Belarus–Kazakhstan: opportunities for university cooperation of historians (On the anniversary of Academician of the Academy of History and Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor Tlegen Sadykovich Sadykov). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies.* 2024. №4(149). 162-176. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-162-176>

Для цитирования: Скок В., Ратько А. Беларусь – Казахстан: возможности для университетского сотрудничества историков (К юбилею академика Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктора исторических наук, профессора Тлегена Садыковича Садыкова). *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.* 2024. №4(149). 162-176. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-162-176>

Отношения между Беларусью и Казахстаном носят стратегический союзный характер. В ходе ряда мероприятий, приуроченных к 30-летию установления дипломатических отношений между двумя государствами, с обеих сторон неоднократно звучал посыл на продолжение дружественного взаимодействия между нашими странами во всех сферах. Фундаментом новой архитектуры двусторонних отношений выступают взаимное доверие и уважение, а также сохранение и приумножение опыта совместно пройденного исторического пути.

Среди значительной договорно-правовой базы, регламентирующей белорусско-казахстанские отношения, основополагающим в настоящее время является «Договор между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан о социально-экономическом сотрудничестве до 2026 года». Составной частью договора значится программа двустороннего социально-экономического сотрудничества, где в качестве одного из основных направлений рассматривается и развитие совместной деятельности в области образования с акцентом на подготовку высококвалифицированных кадров для различных отраслей, в том числе и обмен специалистами, учёными, аспирантами, стажёрами и студентами (Договор, 2018).

В целях реализации двусторонних межгосударственных договорённостей по приоритетному направлению двустороннего сотрудничества – перспективам развития образовательного пространства высшей школы – был создан Белорусско-Казахстанский Научно-образовательный консорциум между высшими учебными заведениями и научно-исследовательскими институтами (далее – НИИ) двух стран, соглашение о котором было подписано в ходе визита Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко в Астану в мае 2011 г. (25 мая, 2011 г.). Консорциум был учреждён с целью создания научной, образовательной и инновационной структуры, а также оказания содействия в интеграции науки, индустрии и бизнеса в Беларуси и Казахстане. Координатором консорциума с белорусской стороны выступил Белорусский национальный технический университет, с казахстанской – Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва (далее – ЕНУ). Следует отметить, что почти за тридцать лет своего функционирования ЕНУ стал одним из крупнейших центров образования и науки Республики Казахстан. Ему удалось добиться серьёзных успехов в формировании, развитии и профессиональном становлении личности обучающихся на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и техники.

Особенно тесные взаимоотношения в гуманитарном направлении сложились между историческими факультетами ЕНУ и Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка (далее – БГПУ), ходатайство на членство которого в Научно-образовательный консорциум между высшими учебными заведениями и НИИ Беларуси и Казахстана было рассмотрено и одобрено в ходе V заседания его рабочей комиссии (Протокол, 2016). Большая заслуга в установлении дружественных отношений в международном формате между историками университетов принадлежит академику Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктору исторических наук, профессору Т.С. Садыкову. Имя Тлегена Садыковича Садыкова (см. Фото 1) известно в среде белорусских историков и педагогов высшей школы. 23 ноября ему исполнилось

70 лет. Большую часть своей жизни Тлеген Садыкович посвятил служению исторической науке Казахстана и благородному педагогическому труду в системе образования высшей школы. В Республике Беларусь он известен и как учёный, и как педагог, и как руководитель.

Фото 1. – Академик Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктор исторических наук, профессор Тлеген Садыкович Садыков
(Информационное агентство «El.kz», <https://el.kz/ru/>)

Т.С. Садыков прошел все ступени профессионального становления: от студента до академика (Садыков, 2008). В 1972 г. Тлеген Садыкович поступил в Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, который с отличием закончил в 1977 г., получив квалификацию историка-обществоведа. По окончании вуза приступил к работе преподавателя кафедры общественных дисциплин Кзыл-Ординского филиала Жамбылского гидромелиоративно-строительного института.

С 1978 по 1996 гг. трудовой путь Т.С. Садыкова был связан с Жезказганским педагогическим институтом, где он работал преподавателем, старшим преподавателем кафедры общественных наук. В 1984 г., по окончании аспирантуры Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, Т.С. Садыков защитил диссертацию на соискание учёной степени кандидата исторических наук и был назначен деканом филологического факультета, позже – проректором по научной работе Жезказганского педагогического института. В мае 1996 г. Т.С. Садыков продолжил свой трудовой путь в качестве проректора по учебной и научной работе гуманитарных факультетов Жезказганского университета имени О.А. Байконурова. На протяжении трёх лет Тлеген Садыкович под руководством академика М.К. Козыбаева работал над написанием докторской диссертации, которую успешно защитил весной 1999 г.

С октября 1999 г. и вплоть до настоящего времени Тлеген Садыкович работает в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева: декан факультета истории и международных отношений, директор гуманитарного института, проректор по социальным вопросам, заведующий кафедрой истории Казахстана, декан факультета социальных наук, декан исторического факультета.

2018 год явился отправной точкой в сотрудничестве университетских сообществ историков БГПУ и ЕНУ. Весной этого же года на базе БГПУ был открыт Белорусско-Казахстанский культурно-образовательный центр, договорённость о чём была достигнута между ректоратами вузов осенью 2017 г. на VI заседании Научно-образовательного консорциума между высшими учебными заведениями и НИИ Беларуси и Казахстана на основании меморандума о взаимопонимании.

Следует заметить, что партнёрское взаимодействие с казахстанской стороны осуществляет Казахстанско-Белорусский центр научно-технического сотрудничества. В его структуру первоначально вошёл и Центр языка и культуры «Беларусь», который позже переименован в Центр белорусского языка и культуры ЕНУ, а в октябре 2023 г. ему присвоено имя классика белорусской литературы Якуба Коласа. Именно эти центры БГПУ и ЕНУ стали эффективной площадкой международного сотрудничества не только для профессорско-преподавательских составов, но и докторантов, аспирантов, магистрантов и студентов двух высших учебных заведений Беларуси и Казахстана.

Знакомство авторов публикации с деканом исторического факультета ЕНУ Т.С. Садыковым (2013 – 2023 гг.) состоялось в декабре 2019 г., во время вебинара «Независимость Республики Казахстан: итоги и достижения». В ходе мероприятия была достигнута договорённость о реализации совместного плана действий в рамках взаимовыгодного сотрудничества двух педагогических сообществ историков, что явилось официальным началом нового этапа в белорусско-казахских отношениях между БГПУ и ЕНУ. Отличаясь целеустремлённостью и твёрдостью характера, Т.С. Садыков приложил максимум усилий на пути выполнения казахстанской стороной данных договорённостей. С белорусской стороны непосредственное участие в реализации двустороннего сотрудничества университетских историков осуществляли авторы публикации: В.П. Скок (декан исторического факультета БГПУ (2019–2022 гг.)) и А.Ф. Ратько (руководитель Белорусско-Казахстанского культурно-образовательного центра и студенческой научно-исследовательской лаборатории «Спадчына» (2019 г. – по настоящее время)).

Межвузовское сотрудничество историков БГПУ и ЕНУ успешно реализовывалось по трём направлениям: образовательное, научное и культурное. Одной из важнейших составляющих процессов интернационализации высшего образования и интеграции вузов в международное образовательное пространство является академическая мобильность. Так, весной 2020 г. студенты II курса дневной формы получения образования по специальности «История и мировая художественная культура» исторического факультета БГПУ прошли обучение по программе академической мобильности (направление «История») на базе ЕНУ (см. Фото 2). К сожалению, продолжить опыт обмена студентами и преподавателями в рамках двусторонней академической мобильности не позволила сложившаяся эпидемиологическая ситуация по инфекции COVID-19. Программы академического обмена были возобновлены с начала 2022 г., когда 5 студентов исторического факультета ЕНУ были зачислены в число студентов II курса исторического факультета БГПУ для получения высшего образования I ступени по специальности – 1-02 01 02 «История и мировая художественная культура». Весной и летом 2022 г. научную стажировку на кафедре всеобщей истории и методики преподавания истории БГПУ прошли докторанты исторического факультета ЕНУ.

Фото 2. Студенты II курса специальности «История и мировая художественная культура» БГПУ во время обучения по программе «Академическая мобильность» с деканом Т.С. Садыковым и преподавателями исторического факультета ЕНУ, г. Нур-Султан (ныне – Астана), Казахстан, 2020 г. (Личный архив В.П. Скок).

Происходил обмен в рамках программы «Приглашённый профессор». Так, в 2020 и 2021 гг. представителями профессорских корпусов исторических факультетов БГПУ и ЕНУ в on-line формате были прочитаны для обучающихся курсы лекций по истории Казахстана и Беларуси соответственно.

Академик Академии истории и общественных наук Республики Казахстан (с 2010 г.) Т.С. Садыков – крупнейший исследователь истории Казахстана. Говоря о научных достижениях Тлегена Садыковича, следует упоминать не отдельные его труды, а целые направления исторической науки, где ярко проявился талант учёного: средневековая, новая и новейшая история Казахстана, социально-экономическое и общественно-культурное развитие независимой Республики Казахстан, история репрессивной политики в СССР 20-50 гг. XX в. Исследователь выступил одновременно и как историк, и как социолог, и как философ, и как экономист. Он является автором порядка 300 научно-теоретических и методических статей, ряда монографий, учебников и учебных пособий, отдельные из которых представлены на фотографии 3.

Фото 3. – Основные публикации Т.С.

Садыкова:

- Сарыарқаның мыс алыбы, Алматы, «Ғылым» баспасы, 1998, 260 стр.
- "Зарубежная архивная Казахстаника" Астана, 2006, 212 стр. (в соавторстве).
- «Қазыналы өлке» Астана, «Зерде» баспасы, 2009, 310 стр.
- «История Осакаровского района: прошлое, настоящее, будущее», изд. Фолиант, 2010, 302 стр. (в соавторстве).
- «20 лет Независимости Казахстана: в свете развития гражданского общества». «Ақарман-медия», 2010, 320 стр. (в соавторстве).
- «Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығы: азаматтық қоғам дамуының аясында» «Ақарман-медия», 2010ж, 320 б. (в соавторстве).
- Народ в потоке истории. Сборник научных статей. Изд. Фолиант, 2013-2016, 1-7 тома.
- «Тарих тағылымы» изд. Мастер ПО, 2014, 400 стр.

(Личный архив А.Ф. Ратько).

На протяжении многих лет Т.С. Садыков являлся председателем диссертационного Совета по защите диссертаций на присуждение учёной степени доктора (кандидата) наук по специальностям «История», «Археология, этнология», «Международные отношения», «Востоковедение», «Регионоведение»; заместителем председателя диссертационного совета БД 53.33.02 при Институте истории государства по специальностям «Отечественная история» и «Историография, источниковедение и методы исторического исследования»; членом экспертной комиссии по научным проектам Министерства просвещения Республики Казахстан; председателем научно-методического совета Национального центра археологии и источниковедения Республики Казахстан; председателем конкурсной комиссии по научным проектам школьников г. Астаны; председателем экспертной комиссии по признанию и нострификации документов об образовании Национального аккредитационного центра Министерства просвещения Республики Казахстан; Членом Ассамблеи народа Казахстана; председателем экспертной группы Астанинского филиала Ассамблеи народа Казахстана; неоднократно выступал официальным оппонентом, экспертом диссертационных исследований.

Неизменное кредо Т.С. Садыкова – «анализ исторического прошлого и исторической личности в соответствии с принципами историчности и объективности». Учёный

подчёркивал необходимость «правильно представлять историю будущим поколениям», ибо она «рассказывает о прошлом и является направлением для его будущего», – напутствовал Тлеген Садыкович (Елкей, 2023: 130). Важную роль он отводил выполнению совместных научных проектов и организации научных мероприятий на международном уровне по актуальной проблематике исторической науки и образования, оценивая это как «пропаганду культурного и исторического наследия за рубежом». Поэтому так широка география его международных академических стажировок: Россия, Великобритания, Чехия, Болгария, Турция, Германия, Корея, Япония, Италия и др., но особенно тепло и сердечно он всегда отзывался о Беларуси и белорусах.

Поэтому неудивительно, что практически каждое мероприятие с участием коллег из ЕНУ открывалось с приветственного слова блестящего оратора и маститого историка Т.С. Садыкова. Он неизменно подчёркивал факты нашей общей истории (называя себя «офицером Советской Армии» (см. Фото 4) и те испытания, которые выпали на долю белорусского и казахстанского народов в XX в., не только констатируя исторические события, явления и процессы, но всегда их анализируя и высказывая собственное мнение, тем самым способствуя формированию у слушателей активной гражданской позиции средствами исторической науки.

Фото 4. – Офицер Советской Армии
Т.С. Садыков, 1988 г.
(Личный архив В.П. Скок)

Только в период с ноября 2019 г. по август 2022 г. между историками БГПУ и ЕНУ было организовано более 20 двусторонних проектов. Форумы и конференции, диалоговые площадки и круглые столы, выставки, лекции и семинары, вебинары и мастер-классы – это лишь некоторые формы взаимного сотрудничества, объединившие в этот период исторические факультеты ведущих вузов Беларуси и Казахстана.

Научный потенциал профессорско-преподавательских составов исторических сообществ БГПУ и ЕНУ позволил приступить к разработке на базе факультетов совместного научно-исследовательского проекта «Уроженцы Казахстана в партизанском движении Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.)». Исследование этой темы осуществляется в рамках подпрограммы 12.1 «История» государственной программы научных исследований на 2021–2025 гг. «Общество и

гуманитарная безопасность белорусского государства», государственными заказчиками которой являются Национальная академия наук Беларуси и Министерство образования Республики Беларусь.

Своеобразным «производственным цехом» гуманитариев по претворению в жизнь конкретных этапов совместной научно-исследовательской темы с белорусской стороны стал Белорусско-Казахстанский культурно-образовательный центр, на базе которого работает студенческая научно-исследовательская лаборатория исторического факультета БГПУ «Спадчына» (рус. – «Наследие»). В состав лаборатории, помимо студентов-историков БГПУ, входят обучающиеся исторического факультета ЕНУ. В настоящее время в ее состав входит 15 членов.

Под руководством преподавателей обоих вузов молодые исследователи анализируют количественный, профессиональный, социальный и образовательный состав казахстанцев-партизан; изучают их роль в развёртывании партизанского движения в начальный период войны, участия в борьбе с врагом в период оккупации и во время крупнейших наступательных операций Красной Армии в 1943–1944 гг. на территории Беларуси.

Апробация результатов научно-исследовательской работы (далее – НИР) позволила представить научные достижения преподавателей и студентов учёному сообществу на международных и республиканских научных мероприятиях, которые проводились как на исторических факультетах БГПУ и ЕНУ, так и в других учебных и научных учреждениях Беларуси и Казахстана. Традиционными в этот период стали: совместная международная научно-практическая конференция «Беларусь и Европа: историко-культурное наследие и современность», а также международные студенческие научные конференции «Социально-гуманитарные науки в профессиональном становлении педагога» на базе БГПУ и «GYLYM JÁNE BILIM» (рус. – "Наука и образование"), проводимая в ЕНУ.

Научной общественности двух стран результаты НИР были представлены посредством непрерывной публикационной активности профессорско-преподавательских составов, а также студентов, магистрантов, аспирантов и докторантов исторических факультетов БГПУ и ЕНУ. За период с 2021 г. общее количество публикаций, подготовленных в рамках выполнения темы «Уроженцы Казахстана в партизанском движении Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.)», составило более 100 наименований. Итоги реализации совместного проекта видятся в подготовке коллективной монографии исторических материалов и документов.

Ещё одним важным направлением двустороннего сотрудничества историков БГПУ и ЕНУ является взаимодействие в сфере историко-культурного наследия Беларуси и Казахстана. Истоки дружеского диалога белорусского и казахстанского народов лежат в их общей истории. Среди знаковых аспектов данного направления – проблематика сохранения исторической памяти и гражданско-патриотического воспитания студенческой молодёжи, которым уделяется особое внимание в обоих вузах. Круглый стол на тему «Дорогами памяти», посвящённый 75-летию Победы в Великой Отечественной войне (февраль 2020 г.), live-streaming «Уроки мужества и патриотизма» (февраль 2021 г.), гражданско-патриотический проект «Марафон памяти» (май 2021 и 2022 гг.), проект «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» (рус. – "Память во имя будущего")

(май 2021 г.), информационно-просветительское мероприятие «Мосты дружбы: БГПУ – ЕНУ» (март 2022 г.) и др. – это лишь те немногие мероприятия, где в центре внимания находились вопросы сохранения исторической памяти как мощного ресурса воспитания гражданственности и патриотизма у современной молодёжи, организации патриотического воспитания и поиска инновационных форм работы с обучающимися.

Тематика сохранения исторической памяти всегда находила отклик в сердце юбиляра. Как убеждённый патриот Казахстана, Т.С. Садыков всегда призывал не только помнить историю своего народа, но и чтить память великих предков. И, безусловно, тематика совместной борьбы с фашизмом в годы Великой Отечественной войны, огромного вклада представителей Казахстана в победу над врагом наряду с народами всего бывшего Советского Союза имеет непреходящее значение. Поэтому так искренне и сердечно Т.С. Садыков поддержал участие студентов и преподавателей исторического факультета ЕНУ в гражданско-патриотическом проекте «"Звёздный поход" студентов и сотрудников БГПУ по местам боевой и трудовой славы белорусского народа» (далее – «Звёздный поход»), который стал ярким примером сотрудничества в деле патриотического воспитания студенческой молодёжи. Это знаковое мероприятие, которое ежегодно проводится в БГПУ на протяжении почти 60 лет с целью восстановления и сохранения исторической памяти о героических и трудовых подвигах белорусского народа, организации диалога между поколениями через непосредственное общение с очевидцами событий, привлечения студентов к поисковой и исследовательской деятельности по изучению истории и боевого прошлого страны, увековечения памяти защитников Отечества и жертв войн, благоустройства воинских захоронений и памятников военной истории (Скок, Барышная, 2022: 54).

Трижды (в 2020, 2022, 2023 гг.) за вышеобозначенный период делегация историков ЕНУ наравне со студентами и преподавателями БГПУ принимала участие в проекте (см. Фото 5). Благодарные потомки – студенты исторического факультета ЕНУ – правнуки солдат, погибших в годы Великой Отечественной войны на белорусской земле, возлагали цветы и отдавали дань уважения перед мемориалами, где покоятся останки их прадедов.

Особенно трепетно эта церемония проходила в деревне Шапуры Витебского района Витебской области, где находится крупнейшее массовое захоронение участников Великой Отечественной войны в Беларуси. 28 февраля 2020 г. делегация студентов и преподавателей БГПУ и ЕНУ приняла участие в митинге в рамках интернационального 55-го «Звёздного похода», посвящённого 75-летию победы в Великой Отечественной войне. В составе делегации присутствовал студент III курса исторического факультета ЕНУ Егинбай Адиль, правнук погибшего во время освобождения Витебщины солдата Живангипаева Камали.

«Мне очень волнительно находиться здесь. Ведь я первый из своего рода, кто приехал почтить память нашего великого предка – Живангипаева Камали. Семья Живангипаевых пережила трагедию: все четыре сына, которые отправились на войну, не вернулись домой. На протяжении 75 лет потомки искали места захоронения своих дедов. И для меня это большая честь, что представилась такая возможность приехать сюда и отдать дань

памяти своему прадедушке», – отметил Егинбай Адиль. (Скок, Ратько, 2021: 37) Этому учил своих студентов их Учитель – Тлеген Садыкович: «...делать всё, чтобы ни один погибший солдат не был забыт...».

Фото 5. Студенты и преподаватели исторического факультета ЕНУ – участники «Звёздного похода» БГПУ всегда на связи с деканом Т.С. Садыковым, Беларусь, 2020 г., 2022 г. (Личный архив В.П. Скок).

Научные достижения, профессиональные успехи и блестящие организационные способности учёного, педагога и руководителя Т.С. Садыкова не могли остаться незамеченными. Юбиляр является обладателем ряда наград и премий: «Отличник образования Республики Казахстан» (1996 г.); дважды (в 2002 и 2003 гг.) награждён грамотой и благодарностью Министерства образования и науки Республики Казахстан; «Почётный работник образования Республики Казахстан» (2004 г.); медаль «10 лет Астане» (2008 г.); обладатель гранта «Лучший преподаватель вуза» (2008 г.) и Государственной научной стипендии 2008–2009 гг.; «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» (2011 г.); медаль Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва (2014 г.), медаль имени Ы. Алтынсарина (2014 г.); медаль «20 лет Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва» (2016 г.); орден «Құрмет» (2016 г.) и др.

Т.С. Садыков не только известный учёный и профессиональный историк, но и талантливый педагог, осознающий преемственно-перспективный характер своей деятельности, думающий о научной смене и расширении своей научной школы. Подготовив не один десяток историков, научных кадров высшей квалификации, в

настоящее время профессор Т.С. Садыков продолжает свой трудовой путь на кафедре истории Казахстана исторического факультета ЕНУ.

Жизненный и трудовой путь Тлегена Садыковича Садыкова может являться нравственным ориентиром для будущего поколения. Сегодня, когда не прекращаются попытки исказить традиционные духовные и нравственные ценности наших народов, продолжается распространение деструктивного информационного воздействия на личность, общество и национальные государственные институты, сохраняются попытки деформации исторической памяти и целенаправленного искажения истории, отрадно, что смело звучит голос авторитетного казахстанского историка и педагога, призывающий молодёжь Беларуси и Казахстана гордиться своей страной, уважать символы независимости государства, глубоко и серьёзно изучать историю своих стран.

Коллеги из Академии образования и Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка желают уважаемому юбиляру крепкого здоровья, долгих лет жизни, неиссякаемой энергии, новых успехов и творческого вдохновения на ниве сотрудничества университетских историков Беларуси и Казахстана.

Особенно тесные двусторонние взаимоотношения сложились между историческими факультетами Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка и Евразийским национальным университетом имени Л.Н. Гумилёва.

Значительная заслуга в установлении дружественных отношений между структурными подразделениями ведущих высших учебных заведений двух стран принадлежит академику Академии истории и общественных наук Республики Казахстан, доктору исторических наук, профессору Т.С. Садыкову. Трудовая биография Т.С. Садыкова может являться не просто примером для подражания, но и нравственным вектором совершенствования личности студенческой молодёжи.

Анализируя вышесказанное, можно сделать вывод, что дружеские и конструктивные белорусско-казахстанские отношения, благодаря взвешенной национальной политике и межнациональному диалогу, которые проводятся руководством Беларуси и Казахстана, будут по-прежнему в числе перспективных направлений международного сотрудничества двух стран. Образовательное, научное и культурное взаимодействие, а также инновационные связи между вузами, реализуемые с помощью уникальной диалоговой площадки – Научно-образовательного консорциума высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов Республики Беларусь и Республики Казахстан, – неизбежно выйдут на качественно новый этап своего развития, практические шаги которого получили свое обоснование осенью 2023 г. в рамках совместного плана мероприятий белорусских и казахстанских вузов и НИИ на 2024–2025 гг., подготовленного в ходе IX заседания рабочей группы.

Ведь испокон веков у белорусского и казахского народов ценились дружеские отношения. Недаром белорусская пословица гласит: «Дружба – вялікая сіла» (рус. – «Дружба – большая сила»), а ей вторит народная мудрость казахов: «Татулық – табылмас бақыт» (рус. – «Дружба – богатство бесценное»).

Список литературы.

25 мая завершился официальный визит Президента Беларуси в Казахстан. Пресс-служба Президента Республики Беларусь. URL: <https://president.gov.by/ru/events/25-maja-zavershilsja-ofitsialnyj-vizit-prezidenta-belarusi-v-kazakhstan-5240>. (дата обращения: 20.09.2024).

Договор между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан о социально-экономическом сотрудничестве до 2026 года. Утвержден Указом Президента Республики Беларусь от 22 мая 2018 г. № 195 «Об утверждении международного договора» (Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь, 25.05.2018, 1/17703). URL: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=I01700083>. (дата обращения: 20.09.2024).

Елкей Н. Некоторые данные, касающиеся просветительской деятельности Хайретдина Болганбаева. *Известия Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук. Серия «История и филология»*. 2023. № 5 (63). С. 130-137.

Протокол пятого заседания Рабочей комиссии по координации деятельности Научно-образовательного консорциума между высшими учебными заведениями и НИИ Республики Казахстан и Республики Беларусь. Белорусско-Казахстанский центр научно-технического сотрудничества. URL: <https://qazby.enu.kz/category/protocols/>. (дата обращения: 21.09.2024).

Садыков Тлеген Садыкович / Профессорско-преподавательский состав. Кафедра истории Казахстана. Кафедры / Исторический факультет / Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. URL: <https://fh.enu.kz/ru/page/departments/departments-of-history-of-kazakhstan/faculty-members>. (дата обращения: 24.09.2024).

Скок В.П., Барышная Т.В. Традиции и инновации в гражданско-патриотическом воспитании студенческой молодежи: из опыта работы исторического факультета Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка. *Веснік адукацыі*. 2022. № 1. С. 53-63.

Скок В.П., Ратько А.Ф. Подвиг народов Казахстана на белорусской земле в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). «30 лет независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы»: материалы XVIII междунар. евразийского науч. форума, Нур-Султан, 29 октября 2021. Евразийский национ. ун-т им. Л. Н. Гумилёва: в 2 т. / редкол.: Е. Б. Сыдыков (гл. ред.) [и др.]. Нур-Султан: ЕНУ, 2021. Т. 1. С. 33-39.

Вероника Скок^а, Александр Ратько^б

^аБеларусь Республикасы Білім Министрлігінің білім академиясы

^бМаксим Танк атындағы Беларусь мақала педагогикалық университеті, Минск, Беларусь

Беларусь-Қазақстан: тарихшылардың университеттік ынтымақтастығы үшін мүмкіндіктер (Қазақстан Республикасы Тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тілеген Садықұлы Садықовтың мерейтойына орай)

Аңдатпа. Мақала Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті мен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарих факультеттері арасындағы

халықаралық ынтымақтастық тәжірибесін зерттеуге арналған. Жоғары оқу орындарының құрылымдық бөлімшелері арасында достық қарым-қатынас орнатуда Қазақстан Республикасы Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.С. Садықов. Оның өмір жолы мен еңбек жолы үлгі-өнеге ғана емес, болашақ ұрпаққа өнегелі бағдар.

Жұмыстың мақсаты – университет тарихшылары арасындағы екіжақты беларусь-қазақ қатынастарын дамыту әлеуетін зерттеу. Зерттеу материалдары авторлардың жеке мұрағатындағы құжаттар болды.

Авторлар Беларусь пен Қазақстан басшылығы жүргізіп отырған теңдестірілген ұлттық саясат пен этносаралық үнқатысудың арқасында достық және сындарлы беларусь-қазақ қарым-қатынасы екі ел арасындағы халықаралық ынтымақтастықтың перспективалы бағыттарының бірі болуы тиіс деген қорытындыға келеді. Бұл, әсіресе, екі елдің жоғары тарихи білім беру жүйесіне қатысты.

Түйін сөздер: Беларусь; Қазақстан; екіжақты байланыстар; университетаралық ынтымақтастық; жоғары мектеп; тарихи білім.

Veronika Skok^a, Alexander Ratsko^b

^aAcademy of Education of the Ministry of Education of the Republic of Belarus

^bBelarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, Minsk, Belarus

**Belarus – Kazakhstan:
opportunities for university cooperation of historians
(To the anniversary of the academician of the Academy of History and Social Sciences of the
Republic of Kazakhstan, Doctor of History (DHis), Full Professor
Tlegen Sadykovich Sadykov)**

Abstract. The article is devoted to study the experience of international cooperation of historical faculties between Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank and L.N. Gumilyov Eurasian National University. Much credit in establishing friendly relations between structural subdivisions of the universities goes to the Academician T.S. Sadykov, a distinguished member of the Academy of History and Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, a Professor and a Doctor of Historical Sciences. His life and work are not just an example to follow but also a moral guide for the future generation.

The objective of the work is studying the potential of developing bilateral Belarusian-Kazakh relations of university historians. The materials of the study are presented by the documents from the authors' personal archives.

The authors come to a conclusion that friendly and constructive Belarusian-Kazakh relations, thanks to balanced national policy and international dialogue conducted by Belarusian and Kazakh governments, should continue being among the promising areas of international cooperation of the two countries. This is especially relevant for the systems of higher historical education of the two countries.

Keywords: Belarus; Kazakhstan; bilateral relations; inter-university cooperation; higher education; historical education.

References

The official visit of the President of Belarus to Kazakhstan took place on May 25 the press service of the President of the Republic of Belarus. URL: <https://president.gov.by/ru/events/25-maja-zavershilsja-ofitsialnyj-vizit-prezidenta-belarusi-v-kazaxstan-5240> (date of application: 09/20/2024). [in Russian]

The Agreement between the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan on socio-economic cooperation is valid until 2026. Approved by Decree of the President of the Republic of Belarus dated May 22, 2018 No. 195 "On Approval of an international agreement" (National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus, 05/25/2018, No. 1/17703). URL: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=I01700083> (accessed: 09/20/2024). [in Russian]

Elkeev N. N. Some data concerning the educational activities of Hayretidin Bolganbayev. Proceedings of the Komi Scientific Center of the Ural Branch of the *Russian Academy of Sciences. Series "History and Philology"*. 2023. No. 5 (63). pp. 130-137. [in Russian]

Minutes of the fifth meeting of the working commission on coordination of the activities of the Scientific and Educational Consortium between higher educational institutions and research Institutes of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Belarus / Belarusian-Kazakh Center for Scientific and Technical Cooperation. URL: <https://qazby.enu.kz/category/protocols/>. (date of application: 09/21/2024). [in Russian]

Sadykov tegen Sadykovich. Faculty. Department of History of Kazakhstan. Departments / Faculty of History / L.N. Gumilyov Eurasian National University. URL: <https://fh.enu.kz/ru/page/departments/departments-of-history-of-kazakhstan/faculty-members> (date of address: 09/24/2024). [in Russian]

Skok V.P., Baryshnaya T.V. Traditions and innovations in the civic and patriotic education of students: from the experience of the Historical Faculty of the Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University. *Vesnik adukatsyi*. 2022. No. 1. pp. 53-63.

Skok V.P., Ratko A.F. The feat of the peoples of Kazakhstan on the Belarusian land during the Great Patriotic War (1941-1945)). "30 years of Independence of the Republic of Kazakhstan: historical course, milestones of development and prospects": materials of the XVIII International. the Eurasian Scientific Center. Forum, Nur Sultan, October 29, 2021. Eurasian National Forum. L. N. Gumilyov University : in 2 volumes / edited by E. B. Sadykov (chief editor) and others]. Nur-Sultan: Engu, 2021. Vol. 1. pp. 33-39. [in Russian]

Information about authors

Skok Veronika Petrovna – PhD in History, Associate Professor, Leading Researcher of the Laboratory of Historical, Social and Sociocultural Education of Scientific-Research Center of State Educational Institution "Academy of Education". 16 Korolya street, 220004 Minsk, Belarus, <https://orcid.org/0009-0009-6511-7131>, veronikaskok1104@gmail.com

Ratsko Alexander Fedorovich – PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Belarus and Slavic Nations of the Educational Institution "Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank". 18 Sovetskaya street, 220030 Minsk, Belarus, <https://orcid.org/0009-0001-8318-3353>, alratsko@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Скок Вероника Петровна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Білім академиясы» мемлекеттік білім беру мекемесі ғылыми-зерттеу орталығының Тарих, әлеуметтік ғылым және әлеуметтік-мәдени білім беру зертханасының жетекші ғылыми қызметкері. St. Короля 16, 220004, Минск, Беларусь, <https://orcid.org/0009-0009-6511-7131>, veronikaskok1104@gmail.com,

Ратько Александр Фёдорович – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті» оқу орнының Беларусь және славян халықтары тарихы кафедрасының доценті. St. Советская 18, 220030, Минск, Беларусь, <https://orcid.org/0009-0001-8318-3353>, alratsko@gmail.com

Сведения об авторах

Скок Вероника Петровна – кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник лаборатории историко-обществоведческого и социокультурного образования научно-исследовательского центра государственного учреждения образования «Академия образования». Ул. Короля, 16, 220004, г. Минск, Беларусь, <https://orcid.org/0009-0009-6511-7131>, veronikaskok1104@gmail.com

Ратько Александр Фёдорович – кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Беларуси и славянских народов учреждения образования «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка». Ул. Советская, 18, 220030, г. Минск, Беларусь, <https://orcid.org/0009-0001-8318-3353>, alratsko@gmail.com

Поступила в редакцию 11.10.2024; одобрена после рецензирования 20.10.2024.; принята к публикации 30.10.2024.

Ғылыми мақала

МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Империялық кезеңде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы)

Жанар Абсаттарова^а, Жанна Мажитова^б

^аАкадемик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

^б«Астана медицина университеті» КеАҚ, Астана, Қазақстан

✉ shanar_77@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада тайпалық дала ақсүйектері көшбасшыларының өмір жолдары материалдарындағы және XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси дискурстың сюжеттері негізіндегі империялық кезеңдегі қазақ зиялыларының әлеуметтік – мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары ашылады. Ресейдің отарлау жағдайындағы байырғы ақсүйектер байланыс пен империялық әкімшілікке қосылу арқылы өз пікірін сақтау үшін шаралар қабылдағаны анықталды.

Империялық биліктің практикалық қызметіндегі мәдени айырмашылықтарды еңсеру саясаты жергілікті халыққа қатысты дала ақсүйектерінің ресейлік білім беру тәжірибелеріне жүгіну арқылы жүзеге асырылды, бұл оны қоғамға біріктіру құралы ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, Ресейдің білім беру институттарының ықпалында болған қазақ ақсүйектерінің қалыптасқан бірегейлігі ішкі отарлаудың күрделі әлеуметтік-саяси және мәдени контекстіне: Дала өлкесіне қоныс аудару қозғалысына, либералды реформалар мен қарсы реформаларға, қоғамдық сананың, саяси және ұлттық радикализмнің өсуіне байланысты дуалды сипатқа ие болды. Зерттеу кезеңінде Ресей империясында болған әкімшілік, әскери және қоғамдық-саяси процестер жүйесіне қосыла отырып, империялық сарапшылардың функцияларын орындай отырып, мемлекеттік режимге қызмет ете отыра, ақсүйектер элитасының өкілдері отандастардың мәдениеті мен мінез-құлық стратегияларына қатысатындығын жақсы білді, бұл отаршылдыққа қарсы, белгілі бір дәрежеде орыстарға қарсы жай-күйдің пайда болуына, ұлттық бірегейліктің нығаюына себеп болды.

Түйін сөздер: Қазақ зиялылары; әлеуметтік-мәдени сәйкестілік; Дала өлкесі; білім беру саясаты; отарлау.

For citation: Absattarova, Zh., Mazhitova, Zh. Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries). Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 177-193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Для цитирования: Абсаттарова Ж., Мажитова Ж. Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период (середина XIX – начало XX века). Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 177-193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Кіріспе

Қазіргі тарих ғылымында ұлттық зиялылардың қалыптасуына байланысты мәселелердің кең ауқымына, сондай-ақ қоғамдастықтың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторларына басымдылық беріледі. Бұл негізінен дала ақсүйектерінің когортасынан жұмылдырылатын Қазақ ұлттық зиялыларының отарлау бағыттау жүйесінде маңызды функциялардың болуымен сипатталуы мүмкін. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ қоғамының артықшылықты таптарының этникалық өзіндік санасы мен ұлттық-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі бірнеше жағдайлардың әсерінен белсенді қарқынмен дамыды. Ресей империясының дала аймақтарына ілгерілеуі отаршылдықтың факторы болып, үстемдік пен мәжбүрлеумен қатар жүрді. Бұл қазақ қоғамының қалыптасқан бөлігінің өте жағымсыз және жиі наразылық реакциясын тудырған байырғы халықтарды орыстандыру және оларды күштеп седентаризациялау тәжірибесінде айқын көрінді. Сонымен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысында жергілікті ақсүйектер мүліктік қирау проблемасына тап болып, өз мәртебесін империялық бюрократиямен және Ресейдің мемлекеттік құрылымдарымен нығайтылған байланыстар арқылы сақтауға тырысты. Әлбетте, «әскери және дипломатиялық қызмет, әкімшілік жобаларға қатысу ұлттық элиталардың билікке деген адалдығын тәрбиелеу мен көрсетудің «орнына» айналды. Осыған байланысты Қазақ ұлттық жоғары қоғамының көптеген қайраткерлері Ресейдің білім беру институттары арқылы империялық әскери және мемлекеттік қызмет жүйесіне еніп, осы салаларда өздерінің керемет қабілеттерін көрсете білді. Сонымен бірге, дәстүрден мәжбүрлі түрде ажырауы, билік болашағының жоғалуы дала ақсүйектері үшін терең моральдық жарақатқа айналды, соның салдарынан ресейлік саяси байланыс саласында тиісті түрде қабылданған топтың және оның жеке тұлғаларының әлеуметтік «иеліктен шығарылуы болды» (Нуркина, 2018).

Жоғарыда айтылған аспектілерге байланысты мақаланың мақсаты XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы хронологиялық параметрлерде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторларын анықтау болып табылады. Белгіленген уақыт шеңберінде зерттеу мақсатына жету жеке міндеттер спектрін шешуді қамтиды: ұлттық элиталардың мәдени біріктіктіру тұрғысынан отарланатын аймақтардағы ресейлік білім беру саясатының мазмұнын ашу, сондай-ақ, көшпелі ақсүйектердің әлеуметтік-мәдени сәйкестігін жеке, қоғамдық-саяси, ұлттық сипаттағы жағдайларды негіздеу болып саналады.

Материалдар мен тәсілдер

Мақаланың қайнар көзі – XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы орыс қоғам-саяси қайраткерлерінің естеліктерінен алынған қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің (Ш.Ш. Уәлиханов, Г.Б. Уәлиханов, А.Н. Бөкейханов және т.б.) жеке және саяси өмірбаяндарының материалдары (Потанин, 1904); (Ядринцев, 1904) болып табылады. Заманауи ғалымдар жазбаларының куәландыратын құндылығы – дәуірдің тарихи-

мәдени контекстін өз кейіпкерлерінің жеке және қоғамдық-саяси өмір жолдарының мән-жайларымен тығыз байланыстыруда жатыр, бұл қазақ зиялылары майдангерлерінің әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары, олардың кәсіби қалыптасуы, дүниетанымы, ресейлік отарлау жобалары мен тәжірибелерін қабылдау, ұлттық мәселені қабылдау туралы түсініктерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазу кезінде Ресей империясының орталығы мен айналасы әскери-әкімшілік және қоғамдық-саяси қатынастар жүйесіндегі өзінің мәртебесі, кәсіби және жеке перспективалары туралы элиталық қоғамдастық өкілдерінің зияяткерлік әрекеттері мен ішкі тәжірибелерінің алуан түрлілігін бейнелейтін қазақ зиялыларының эго-мәтіндері бірдей маңызды қызметті орындады. Кейіпкердің ішкі тәжірибесіне жарық түсіретіндей, өмірбаянын күшейтетін осындай эго-айғақтар ретінде шығармалар жинақтары (Ш. Ш. Уәлиханов, 1904), жинақшалар (Г. Уәлиханов, 1891), саяси және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы басылымдар (А. Бөкейханов, 1908), (Ш. Уәлиханов, 1947); (Сұлтан-Газа Уәлихановтың хаты, 1890); (А. Бөкейханов, 1995) шығармалар жинақтары айғақталады.

Мақалада қойылған міндеттерді шешу үшін істі жүргізу сипатындағы материалдарды: әскери қызметтегі қазақтардың қызметтік тізімдерін, дала ақсүйектері өкілдерінің делдалдығымен кең ауқымды отарлау міндеттерін шешуге империялық биліктің мүдделілігін көрсеткен Ресей шенеуніктерінің хат-хабарларын, есептерін жұмысымызға тартпай мүмкін болмады.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, авторлық қорытындылардың негіздемесі «жаңа мәдени-интеллектуалды тарих» пәндік өрісімен сәйкес келеді, өйткені осы бағыт аясында жалпыға бірдей белгілі фактілер, оның ішінде өмірбаяндық фактілер ғана емес, дискурсивті тәжірибелер алдыңғы қатарға шығады, олардың тұжырымдамасы арқылы тарихи кейіпкерлердің өмірбаяндарының осындай нұсқасын құру мүмкіндігі пайда болады, олардың өмірбаяны туғаннан бастап өмірден өткенше дейінгі уақытты қамтитын әлеуметтік-мәдени контекстіне «әсер етеді» және жеке мінез-құлық стратегиялары мен тәжірибелері қоғамның нормаларымен және құндылықтарымен байланысты болады, оның аясында олардың жеке үлгісі қалыптасады.

Осыған байланысты, қазақ зиялыларының әскери-дипломатиялық және қоғамдық-саяси өмір жолдарын, сондай-ақ олардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін анықтаған факторларды зерделеу кезінде «жаңа өмірбаяндық тарих» тәсілдеріне жүгіну нәтижелі болды, өйткені қазіргі жағдайда зерттеулердегі өмірбаяндық элемент жаңа сапаға ие болады. ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы антропологиялық бұрылыс жағдайында өмірбаяндарды зерттеуде тарихшылар қоғамдық, кәсіби және мансаптық аспектілердің рефлексиясынан кейіпкерлерінің жеке, жақын, эмоционалды-сезімтал, ішкі өміріне қайта назар аударады. Сонымен қатар, егер өмірбаянның тікелей объектісі туған сәттен қайтыс болғанға дейінгі кезеңдегі жеке адамның өмірі болса, онда тақырып әр уақытта өмірбаян кейіпкерінің өмір сүру кеңістігі қалыптасатын әлеуметтік және мәдени жағдайы болып табылады.

Тарихи ғылымның дәстүрлі әдістерімен қатар (тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық) постклассикалық білімнің әдістемелік құралдарын қолдану көзделеді.

Сонымен, дискурсты деконструкциялау әдісі, «дискурсты бастапқы және қайталама деп бөлуді қамтиды» (Миняр-Белоручева, 2015). «Осындай бөлініске сәйкес бастапқы дискурста негізінен тарихи баяндау бар», ол қазақ зиялылары өкілдерінің өмірбаянының жалпыға белгілі фактілері мен сюжеттерін» бастапқы дереккөздердегі ақпаратты өңдеу арқылы ұсынылады. Екінші дискурста зерттеушінің тарихи санасы, оның оқиғаны қабылдауы мен түсіндіруі қатысады. Осылайша, қайталама тарихнамалық дискурс тарихшының жеке зияткерлік және ғылыми-зерттеу тәжірибесімен толықтырылады» (Сол жерде).

Өмірбаяндық әдіс көптеген дереккөздер негізінде өмірбаян кейіпкерінің «ішкі» әлемін ашуды, әлеуметтік институттар мен әлеуметтік өзгерістерді қайта құру арқылы оқиғаның тарихи болашағын қайта құруды, барлық «куәгерлердің» ұстанымдарын салыстыруға мүмкіндік беретін «таңбалық интеракционизм», «ұйымдастырушы» рөлі бар кейіпкерлердің «өмір тарихы» өмірбаяндық материалын тарихшы-аудармашыға тиесілі әдісін қолдануды қамтиды.

Талқылау

Ұлттық зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени бірегейлігін және оның империялық отарлау жағдайында қалыптасу факторларын зерттеудің отандық тарихнамалық дәстүрі революцияға дейінгі кезеңде қалыптаса бастады және көрнекті қазақ зиялыларының (Ш. Уәлиханов, 1947); (Сұлтан-ғазы Уәлихановтың хаты, 1890); (И. Ибрагимов, 1904); (А. Бөкейханов, 1995) ғылыми және публицистикалық өзіндік рефлексиясын білдірді. Қазақ ағартушыларының еңбектерінде дала өлкесіндегі ұлттық құрылыс, отандастардың білімі, өңірдегі экономикалық және әлеуметтік қатынастар мәселелерінің спектрі туралы ұсынылған идеялары этникалық, мәдени, діни өзіндік сана-сезімнің сюжеттері бірінші кезектегі болып табылатын ғалымдардың одан әрі зерттеу студиялары үшін негіз болғанын атап өтпеуге болмайды. Кеңестік кезеңде айқын идеологиялық шектеулерге қарамастан, Қазақстан тарихшыларының «айшығында» ұлттық зиялы қауымның Ресей империясының білім беру, шаруашылық-экономикалық және қоғамдық-саяси тәжірибелеріне қосылу проблемалары жиі орын алды, бұл жанама түрде қауымдастықтың (Тәжібаев, 1965); (Сәбитов, 1950); (Шамахов, 1966) жеке, әлеуметтік және этномәдени бірегейлігінің қалыптасуы мен эволюциясының күрделі және екіұшты процестерін көрсетті.

Бодандық тарихнамада империялық кезеңдегі қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі тақырыбы – бір жағынан, XIX-XX ғасырдың басындағы қазақ-орыс қатынастарын зерттеудің кең тарихнамалық дәстүрінің бір бөлігі болды, орыс империясының оңтүстік-шығыс бағытындағы отарлау экспансиясы және отаршылдыққа қарсы қозғалыс аясында, қазақ қоғам-саяси қайраткерлерінің теориялық дайындығы мен тәжірибелік жұмысының нәтижесі ретінде (Ерофеева, 2005; Абселемов, 2019) екінші жағынан, қазақ зиялылары көшбасшыларының бірегейлігіне пайда болған зерттеу қызығушылығы туралы куәландыратын отандық тарихшылардың әлеуметтік-экономикалық процестерді (оқиғаларды) зерттеуден адамның ішкі әлемін тарихта

(мемлекеттерде) құруға қайта бағдарлануы – кейіпкердің жеке басы оқшауланбаған, бірақ басқа тұлғалармен өзара әрекеттесетіндігін ескере отырып, өзінің әлеуметтік ортасымен, қоршаған әлемімен, мәдени және интеллектуалды дәстүрлерімен» бір өмір тарихын» оның барлық бірегейлігімен және толықтығымен (Әбуев, 2005; Бисенова, Мұқашева, 2020; Үдербаева, 2020) жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

XIX-XX ғасырдың басындағы Ресей империялық дискурсында орналасқан Орал далалық аймақтарын отарлау процесі «меншікті өз шығысын» игеру ретінде биліктің әкімшілік-аумақтық «орталықтандыру» туралы идеяларын тарату және шеткі жерлерді басқарудың тиімді жүйесін ұйымдастыру тәжірибесінде ғана жүзеге асырылған жоқ. Периферия жағдайындағы Ресей бюрократиясының негізгі міндеттерінің бірі – индигендік халықтың этнолокалды және этно-конфессиялық қауымдастықтарының Ресей империясының әлеуметтік-мәдени кеңістігіне мәдени интеграциясына қатысты мәселе болды.

Отарлау өрісінде маңызды қызметтердің бірі негізінен дала ақсүйектерінің тобынан жұмылдырылған Қазақ ұлттық зиялыларына тиесілі болды. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ қоғамының артықшылықты топтарының этникалық өзіндік санасы мен ұлттық-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі белсенді қарқынмен дамыды, бұл кем дегенде екі жағдайға байланысты болды. Бір жағынан, Ресей империясының дала аймақтарына ілгерілеуі үстемдік пен мәжбүрлеумен бірге отаршылдықтың факторы болды, бұл қазақ қоғамының қалыптасқан бөлігінің өте жағымсыз және жиі наразылық реакциясын тудырған байырғы халықтарды орыстандыру және оларды күштеп отырықшыландыру тәжірибесінде айқын көрінді. Екінші жағынан, XIX ғасырдың екінші жартысында жергілікті ақсүйектер мүліктік күйреу мәселесіне тап болып, өз мәртебесін империялық бюрократиямен және Ресейдің мемлекеттік құрылымдарымен өнімді байланыстар арқылы сақтауға тырысты.

«Бір жағынан, империяның өз халқына үстемдік етуінің сөзсіз екенін түсіну, екінші жағынан оны орыс мәдениеті арқылы еуропалық өркениеттің жетістіктеріне жетелеуге деген ұмтылыс зиялы қауымды қазақ пен «орыс» әлеуметтік өрістерінің өзара іс-қимылының осындай нысандарын іздеуге итермеледі, оның аясында қазақтар ағартушы бола алар еді, бірақ бұл ретте империя кеңістігіндегі көлеңкеде қалмау мәселесі тұрды. Айта кету керек, мұндай элитаның пайда болуы туралы айта отырып, біз ондағы дәстүрлі дүниетанымның еуропалық біліммен үйлесуін айтамыз» (Мажитова, 2015: 32).

Орыс-еуропалық стандарттар бойынша құрылған қазақ зиялылары (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Г. Уәлиханов және т.б.) өздерін бір мезгілде метрополия мәдениетінің аудармашылары және өз халқының мүдделерін қорғаушылары ретінде көрсетті. Сібір мен Дала өлкесінің көрнекті зерттеушісі Н.И. Веселовский, 1904 жылы Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларын жариялауға дейінгі кіріспе мақаласында эмоционалды және сонымен бірге оның кейіпкерін: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қырғыз хандарының ұрпағы және сонымен бірге орыс әскерінің офицері

Шығыстану бағытындағы жарқ еткен жұлдыз» өте дәл «анықтады» (Н. Веселовскийдің жазбасы, 1904: 1). Бұл дәйексөз белгілі бір қатысымдық келісімде байқалатын қазіргі заманғы тарихи-географиялық дискурспен толық байланысты: қазақ зиялыларының өкілдері ресейлік білім беру дәстүріне сәйкес қалыптасқан жергілікті қоғамдастық ретінде империялық құрылымдар тарапынан мәдени қысымға ұшырады, бұл саяси инновацияларды жергілікті тілге «аудару» міндеттерінде көрініс тапты. Сол кездегі ұлттық зиялы қауымның алдында тұрған басты міндеттердің бірі «отаршылдық бүркеніші», «өздерінің/өзгенің» өзгермейтін бөлігін еңсеру және отарлық әкімшілікке қарағанда бірінші кезекте өз халқымен байланысты «органикалық» зиялы қауым ретінде қалыптастыру болды деп санаймыз.

Әлбетте, «орыс отаршылдығының кеңеюі және дала аймақтарына орыс қоныстануын ілгерілету» үйлестіруші жүйесінде жергілікті саяси зиялылардың мәртебесі кейбір тың өзгерістерге ұшырады, бұл империялық биліктің, полиэтникалық типтегі мемлекеттің қалыптасуы жағдайында, өз қызметінде тайпалар арасында сөзсіз беделге ие болған аймақтық ақсүйектердің көрнекті өкілдеріне сүйенуге деген ұмтылысына байланысты болды. Әскери және дипломатиялық қызмет ұлттық зиялылардың билікке деген адалдығын тәрбиелеу мен көрсетудің «орнына» айналды. Осыған байланысты, Ресейдің білім беру институттары арқылы өткен қазақ ұлттық зиялы қоғамының көптеген қайраткерлері империялық әскери және мемлекеттік қызмет жүйесіне еніп, осы салаларда өздерінің керемет қабілеттерін көрсете білді. Сонымен бірге, дәстүрден мәжбүрлі түрде ажырау, билік келешегінің жоғалуы дала ақсүйектері үшін терең моральдық жарақатқа айналды, соның салдарынан орыс саяси байланыс саласында тиісті түрде қабылданған топтың және оның жеке тұлғаларының әлеуметтік «иеліктен шығарылуы» болды» (Нуркина, 2018).

Зерттеукезеңінде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігінің қалыптасуы XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы ішкі отарлаудың күрделі әлеуметтік-саяси және тарихи-мәдени жағдайларында орын алды деген сеніммен айтуға болады, Орталық Азиядағы Ресей империясының әскери-дипломатиялық жетістіктері мен әкімшілік жетістіктерін билік «үлкен орыс халқы» отарлау жобасының маңызды, бірақ шешуші элементі ретінде белгілеп, империялық риториканың ажырамас құралына айналған «ұлт» деп санады. Бұл жағдай Ресейдің империялық саясатының әртүрлі салалардағы шығыс шетіндегі «меншікті» территорияларға қатысты өзгергіштігінің көптеген мысалдарымен толық дәлелденді. Осыған ұқсас өзгергіштік Дала облыстарының байырғы тұрғындарына қатысты білім беру тәжірибесін ұйымдастыру саласында өзін көрсете отырып, олар бүкілресейлік қоғамға көшпенділердің мәдени біріктіруінің шешуші құралы ретінде қарастырылды. Осыған байланысты, XIX – XX ғасырдың басындағы орыс билеушілігі мен оның авторларынан шыққан дискурс пен билік шешімдері орыс тілі мен мәдениетін жергілікті халықтардың «өсу» идеясын жүзеге асыруға, оларды отырықшы өмір салтына үйретуге бағытталған мәдени жалғандыққа кеңінен енгізуді көздейтін ашық орыстандыру жобаларынан «ауытқып кетті». Мысалға алатын болсақ, алғашқы орыстандыру моделі байырғы халықтарды шекті тікелей біріктіру тәсілі ретінде Бенджаминнің миссионері – Забайкалье миссиясының басшысы

ретінде түсірілген: «...біз (басқаларға) орыс лақап атымен орыс атауын береміз, бұрымды кесіп тастаймыз, егер қаражат болса, біз орыс киімін киеміз, ...біз оны орыс тілінде дұға жасауға үйретеміз» (Джераси, 2013: 99). Шығыстанушы және императорлық шенеунік В.В. Григорьев «надандық пен суымшылдықтың қараңғылығында кезіп жүрген» дала көшпенділеріне дін мен ғылымның ағартуы қажет деп есептеді, сондықтан «...осы дүниенің осы жағындағы халықтардың көпшілігін тәрбиелеу немесе қайта тәрбиелеу, қайта жандандыру немесе қайта тудыру, оларды өздеріне көтеру, өздеріне ұқсату және бір ұлыға біріктіру» қажет, қасиетті отбасы» екендігін таныды (Григорьев, 1840: 7-8). Болашақта Н.И. Ильминскийдің білім беру тұжырымдамасы кеңінен тарала отырып, бұл шешендікөнер кейбір өзгерістерге ұшырады және жан-жақты формулаға дейін қысқарды: «өз ұлтын, тілін, наным-сенімдерін сақтауға өзгелер үшін табиғи тілде білім беру және оқулықтарды бөтен тілдегі ең қасиетті жазба ретінде аудару пайдалы» деген пікір қалдырған (Ядринцев, 1891: 64). Орыс білім беру саясатының мәтінінде, отаршылдық саясатының діңгегі ретінде, қазақ зиялыларының қалыптасуына, оның ерекше ұлттық сезім мен әлеуметтік-мәдени бірегейлікке ие болуына жағдай жасалғанына күмән тудырмайды. Ұлттық мектеп форматында мемлекеттік білім беру жүйесінің генезисі мен таралуы жағдайында жергілікті жастар, әсіресе көшпелі ақсүйектер, қалалық мектептер мен мектеп деңгейіндегі оқу орындарында да, университеттерде де білім алу мүмкіндігіне ие болды, бұл олардың топтасуына және Ресей империясының әскери-әкімшілік құрылымдарына қосылуына ықпал етті. Бір қызығы, дала ақсүйектері өзінің мансаптық өсу жолдарын Ресей стандарттары бойынша оқытумен 1840 жылдардан бастап байланыстыра бастады. Сонымен, 1907 жылы 20 мамырда дала генерал-губернаторы шақырған жеке кеңестің материалдарында аймақтағы білім беру жағдайына арналған бөлімде 1841 жылы жазылған Жәңгір ханның белгілі сөзі келтірілген, онда қырғыздарды орыс тіліне оқытудың пайдасы мен қажеттілігі туралы нақты айтылған «оқуды білмесең, ордада ижақсы лауазымды шенеунік болу мүмкін емес» (Жеке кеңестің еңбектері, 1908: 81).

Империялық әкімшілік жүйенің ресми қабылдануы және Ресейдің білім беру жүйесінің барлық сатыларынан өтуге дайын болуы қазақ ақсүйектері өкілдерінің даладағы уақыт пен саяси жағдайдың сын-тегеуріндеріне сәйкес әлеуметтік мінез-құлық сценарийлерін әзірлеуін көздеді. Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы көшпелі элита көшбасшыларының өмірбаянына ұқсас алгоритм бойынша қалыптасты: орыс-қазақ мектептерінде (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов), ауылдық мектептерде (М. Дулатов), төменгі буын шенеуніктеріне арналған мектеп-интернаттарында да (Ы. Алтынсарин) үй тәрбиесі мен бастапқы білім алып, жастар кадет корпустарында (казак училищелерінде) (Ш. Уәлиханов, Г. Уәлиханов), техникалық мектептерде (А. Бөкейханов) оқуды жалғастырып, Ресей университеттері мен институттарында (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов және т.б.) білім беру жолын аяқтады. Болашақ ұлттық зиялы қауымның ресейлік кәсіптік (әскери, зайырлы) білім беру саласына тартылуы көбінесе ескі сұлтандық текке жататындығымен және олардың аға туыстарының Ресейдің аймақтық саяси элиталарымен қарқынды байланыстарымен қамтамасыз етілген бұл фактіні атап өтуге болмайды, олардың

өкілдері көшпелі ортада дәстүрлі патриархалдық тәртіпті сақтауға мүдделі болды. Көшпенділер қауымдастығындағы қатынастарды сақтау құралдарының бірі непотизм болды, бұл көбінесе Ресей әкімшілерінің көрнекті сұлтандар мен Сұлтан шенеуніктерінің балаларына қамқорлығының кең таралған моделін түсіндіреді. Мәселен, Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорд Г. Уәлихановтың тағдырына белсенді қатысып, сұлтан Болатты ұлын Сібір кадет корпусына (1853 ж.) оқуға беруге көндірді (ҚР ОМА. 273 қ. 2 т. 56 іс. 1 п.). Ш.Ш. Уәлихановпен жеке танысы Г.Н. Потаниннің айтуы бойынша: қазақ ағартушысының әкесі Шыңғыс Уәлиұлы өз уақытында Омбыдағы казак училищесін бітірген, Ресей әкімшісі Шекара бастығынан қолдау сұрап сеніп, ол өз алдына аудармашы В.И. Дабшинскиге жауапкершілікті жүктеп, Ш. Уәлихановтың ертіп баруымен Сібір кадет корпусында ұлы оның жолын қайталап әскери білім алуы керек деп санаған (1847) (Потанин, 1904: VI).

Білім беру құралдарымен қазақ ақсүйектерінің ресейлік әлеуметтік Білім беру құралдарымен қазақ ақсүйектерінің Ресейлік әлеуметтік құрылымға инкорпорациясының қарқыны мен нәтижелеріне маңызды түзету әсерін тигізген маңызды мән-жай оқушыларға білім беру қызметтерін ұсыну нысандарындағы, мазмұны мен тәсілдеріндегі сапалы өзгерістер болды. 1830–1840 жылдардағы Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс аймақтардағы білім беруді ұйымдастыруға, оқытушылар қауымдастығындағы өзгерістер мен білім беру практикасын жүзеге асыру атмосферасына, соның ішінде әскери ортаға жағымды әсер етті. Г.Н. Потаниннің айтуынша, әскери казак училищесі Сібір кадет корпусына Ш.Ш. Уәлихановтың кіруі қарсаңында қайта құрылды: «1846 жылға дейін бұл қарапайым казак бурсасы болды, мұғалімдердің бір бөлігі урядниктер болды; ...тәрбиеленушілермен қарым-қатынас өрескел; қалайы тарелкалардан ағаш қасықтармен тамақтанды; ...сәтсіздіктер мен бұзақылықтары үшін қатты жазаланды...» (Потанин, 1904: VI). Сібір кадет корпусын Ресей империясының ең жақсы оқу орындарының біріне айналдырған өзгерістер тек оқу ортасының өзгеруінен ғана емес, сонымен қатар кадрлық өзгерістерден де тұрды: жоғары интеллект пен жоғары дайындықпен ерекшеленетін озық педагогтардың (Ждан-Пушкин, Костылецкий, Гонсевский, Сулоцкий және т.б.) пайда болуымен білім беруді өзгерткен.

Ұлттық элиталардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігі тұрғысынан кадет корпусының, әсіресе Сібір кадет корпусының білім беру атмосферасы оқушыларды ерекше коммуникативті жағдайға душар етті. Біріншіден, Ресей империясындағы әскери-казактық білім беруді реформалаудың бір бөлігі тәрбиеленушілерді әлеуметтік принцип бойынша бөлуде болды: шенеуніктер мен жаяу әскер офицерлерінің балаларынан құралған роталар және негізінен казактардың балаларынан құралған эскадрильялар болды. Айтпақшы, Шоқан Уәлиханов эскадрильяда өзін мүлдем бейтаныс демократиялық жағдайда тапты, бұл белгілі бір дәрежеде оның озық идеялары мен қоғамдық-саяси көзқарастарына, әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен қарым-қатынас орнату қабілетіне әсер етті (Потанин, 1904: X). Г.Н. Потанин кадеттер қауымдастығындағы қарым-қатынастың жай-күйін бейнелі түрде білдіргендей: «корпустағы әдеби идеялар рота арқылы құйылды, өйткені рота курсанттары ақылды отбасылардан шыққан, бірақ жолдастық рух эскадрильяда күшті болды» (Потанин, 1904: X–XI). Екіншіден,

скандинавиялық ақсүйектер, үлкен бейтаныс қаладағы оқу орнында болғаннан кейін, онда туыстары, тіпті таныстары да болған жоқ. Ш. Уәлиханов ең жақсы оқушылардың бірі ретінде жексенбілік демалысқа жолдастарымен бірге барып, әртүрлі адамдармен және әртүрлі ортамен байланыста болды: ұстаздық, бюрократиялық, әртүрлі шендік, бұл оны жаңа біліммен толтырды және кадеттер ұжымында көшбасшылықты бірінші орынға қойды (Потанин, 1904: XIV).

Әскери емес білім алған қазақ зиялыларының басқа да өкілдерінің қалалық өмірі де қарқынды болғанын айта кеткен жөн. Мәселен, Ә. Бөкейханов 1886–1890 жылдар аралығында Омбы техникалық училищесінде оқыған кезінде жөндеу шеберханаларында тәжірибеден өтіп, жергілікті пролетариатпен тығыз байланыста болды, ал бос уақытында «қоғамдық жиналыста ұйымдастырылатын халық оқулары мен әдеби таңдарға ықыласпен барды», жергілікті басылымдарда (Ақмола облысына ерекше қосымша) қазақ халқының тарихи өмірі мен мәдениеті туралы алғашқы мақалаларын жариялады (Асылбеков, Сейітов, 2003: 28).

Ұлттық зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастырудың маңызды факторы әскери және зайырлы білімнің қолжетімділігімен, сондай-ақ әлеуметтік және зияткерлік коммуникация шеңберін кеңейтумен қатар, қазақ ақсүйектер қауымдастығының өкілдіктеріне айтарлықтай екіұшты әсер еткен мәртебедегі өзгерістер болды. Ресей заңдарына сәйкес, қызметшілер санатына көшу «қырғыз санатынан шығаруды» көздеді, өйткені бұл «мысалы, Қазан университетінің түлегі М. Қарабаевпен болды, ол мемлекеттік қызметке дәрігер және уездік дәрігер атағы ретінде тағайындалды» (Айтмұхамбетов, 2010: 7).

Бір жағынан, мәртебелік шекаралардың жойылуы ұлттық элитаның ең талантты өкілдеріне империялық сарапшылар қауымдастығына енудің кең мүмкіндіктерін ашты, бұл қоғамдық ұйымдармен (Батыс Сібір зерттеушілері қоғамы, ИОГҚБСБ және т.б.) және баспа «алаңдарымен» (ресейлік және аймақтық баспа басылымдары) ынтымақтастықта көрінді. Әр жылдары Батыс Сібір мен дала өлкесін ғылыми зерттеуге елеулі үлес қосқан Ш. Уәлиханов, Г. Уәлиханов, А. Бөкейханов ОГО және ИОГҚБСБ мүшелері болды. А. Бөкейханов, А. Досов, М. Шорманов, А. Кемеңгеров Сібір газеттері мен журналдарымен белсенді ынтымақтастықта болып, отандастарының этнографиясына, шаруашылық жұмыстарына, өмір салтына арналған мақалалар жариялады.

Екінші жағынан, кәсіби интеграция әрқашан ұлттық-мәдени интеграциямен қатар жүре бермейтіні айқын. Қазақ дала ақсүйектерінің көшбасшылары үшін гипертрофияланған этникалық және таптық сезім, өз отандастарының тағдыры мен проблемаларына қатыстылық сезімі тән болды. Зерттеуші И. Прохоровтың айтуынша, Гази Уәлиханов 1857 жылы кадет корпусының басшылығына «оны сұлтан ретінде ресми түрде атау туралы» өтінішпен жүгініп, еңбекқор оқушы ретінде тиісті рұқсат алды (Прохоров, 2021). Ш. Уәлихановтың өмірбаянын зерттеушілер генерал М.Г. Черняевтің Ташкент жорығына қысқа мерзімді қатысуын сипаттай отырып, Ш. Уәлихановтың руластарына қатысты зорлық-зомбылықтың кез-келген түрінен үзілді-кесілді бас тартқанын айтады. Г.Н. Потаниннің айтуы бойынша «Пишпекті алу кезінде орыс әскерлерінің қатыгездігі... діндарлардың үстінен Шоқанды ренжітті. Ол бұдан былай жорыққа қатыса алмайтынын көрді, Черняевпен ажырап, Верныйге кетті» (Потанин, 1904: XXIX–XXX).

Ш. Уәлихановпен болған травматикалық эпизод оның ұлттық өзін-өзі сезінуін өзектендірді, ол «қырғыздар-қарақшылар емес..., бейбіт халық» деген сеніммен көрінді (Потанин, 1904: XXIX–XXX).

Г.Н. Потанинды Н.М. Ядринцев қайталап, Ш. Уәлиханов генерал Черняев пен оның әскері ұйымдастырған қанды қырғын жағдайына тап болып, «қобалжып барып, Орта Азиядағы алдағы болатын күреске байланысты наразылығын білдірген» деп есептеді (Ядринцев, 1904: XXXVIII).

Осындай әрекетті оның ағайыны Г. Уәлиханов та жасады, ол «Батыс Сібірдің генерал-губернаторының жеке тапсырмаларын абыроймен әрі мұқият орындайды (Семіз-Найман тайпаларының және Қара Ертісте көшіп келген басқа рулардың Ресей азаматтығына жүгінген)» (Удербоева, 2020: 18), бірақ Әулие-Ата (Тараз) қаласының тұрғындарына озбырлық пен аяусыз қарауға қарсыласқан оларға қарсы артиллерия қолданылды, бұл жас лейтенанттың «Черняевпен қарым-қатынасын үзіп, әскери бөлімнен кетуіне себеп болды» (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив. 44 қ. 1 т. 43608 іс. 104 п.).

Кәсіби мансаптық үміттер мен шындықтың сәйкес келмеуінен көрінетін тұлғашылық қақтығыс белгілі бір дәрежеде дала ақсүйектерінің санасында жаңа мәртебе күнделікті өмірде элита өкілдерімен бірге жүретін артықшылықтар мен әдеттерден бас тартуды білдіреді деген көзқараспен күшейе түсті.

Бір қызығы, Ш. Уәлихановтың (Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев) қоғамдық және ағартушылық қызметіндегі жақын достары мен әріптестері ғана емес, сонымен қатар отандастары да (И.И. Ибрагимов) өздерінің естеліктерінде қазақтың көрнекті ағартушысының осындай өмір салтын сақтауға және үнемі қайталауға деген үлкен қажеттілігін қоғамның жоғарғы топтары да атап өтті.

Г.Н. Потанин Ш. Уәлиханов Мокрин форштадтының шекарасында тұрған тұрмыстық жағдайын сипаттай отырып, өз үйінің нашарлығына қарамастан, «Уәлиханов үйді байлар сияқты жабдықтап, өзі керемет киініп, тырнақтарына күтім жасады және бір саусағындағы тырнағын қытайша өсірген» деп атап өтті (Потанин, 1904: XX), сонымен қатар «қырғыздардың сұрауы бойынша келген қырғыз қызметшісімен, ол әрдайым адамгершілік және жылы ықыластық танытпады, мүмкін ол қырғыз халқына жамандық ойлаған жоқ, бірақ оған жақсылық тілей отырып, өз халқының болашағына қызмет ету оның арманы болды» (Потанин, 1904: XXXI).

Айта кету керек, дала ақсүйектерінің жоғары дала кастасына жататындығы туралы ұжымдық сана Сібір әкімшілері үшін алаңдаушылық тудырмады. Реформадан кейінгі жылдары империяның орталығындағы қоғамдық қатынастарды сақтандыру мәдени интеграцияның күрделі процестері өрбіген елдің шетін де айналып өтпеді. Жоғары ресейлік бюрократия үшін шеткі-аймақтық дворяндар арасындағы сепаратистік жағдай мәселесі өзекті болды, ол әсіресе 1860 жылдардың басында батыс өлкесінде және поляк патшалығында айқын көрінді. Осы тұрғыдан алғанда, 1860–1880 жылдары империялық экспансия мен отарлаудың эпид. орталығына айналған Батыс Сібір мен дала аймағындағы сұлтан тектерінің ең үлкен ұрпақтарына әкімшілік қамқорлық көбінесе шенеуніктердің (Г.Х. Гасфорд, А.О. Дюгамель және т. б.) еуропалық білімді дала ақсүйектерінің қарапайым халыққа деген жанашырлығымен басталған жоқ және оларды зиянды әсерлерден қорғауға және үнемі бақылауда ұстауға ұмтылыс болды.

Г. Уәлихановтың қызметтік тізімінде оның қызметі және кәсіби әскери мансап сатысы бойынша қозғалысы туралы мәліметтерден басқа, 1863 жылғы қаңтар-наурыз айларында Вильно қаласына барған іс-сапары туралы ақпарат поляк көтерілісшілерімен байланыстың жоқтығы туралы жазбамен енгізілді (XVI–XX ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі Қазақстан тарихы, 2007: 317).

Сонымен қатар, рулық ақсүйектердің әлеуметтік-мәдени сәйкестігі Ресейдегі және елдің шығыс шеткі шалғай аймақтары ұзақ мерзімді және қазіргі саяси жағдайға байланысты түзетіліп, Ресей империясының әкімшілік, әскери, білім беру және мәдени дәстүрлер жүйесіне берік енген жаңа этникалық интеллигенцияның ұлттық және таптық амбицияларын белсендірді.

Сонымен қатар, ақсүйектердің рулық әлеуметтік-мәдени ерекшелігі Ресейдегі және елдің шығыс шетіндегі шалғай аймақтардағы ұзақ мерзімді және Ресей империясының әкімшілік, әскери, білім беру және мәдени дәстүрлер жүйесіне соншалықты берік енген қазіргі саяси жағдайға байланысты түзетіліп, жаңа этникалық зиялылардың ұлттық және таптық шамдануын белсендірді. 1860–1880 жылдары Ресей мемлекетінің Дала өлкесі мен Түркістан бағытында ілгерілеуі, байырғы халықты орыстандырудың күшейтілген тәжірибелерімен қатар, жергілікті халықтарға мұсылмандық ықпалдың күшеюіне алып келді, осыған байланысты көбінесе негізсіз емес, патша әкімшілігіне қазақ ақсүйектері көшбасшыларының ұстанымы алаңдаушылық туғызды. 1860 жылдардың аяғында Ресей билігі мұсылман қазақтарының Іле өлкесіне қоныс аудару фактісіне тап болған кезде, олар бұл қозғалыстарды репрессиялық тәсілдермен шектеуге мәжбүр болды. Бұл ретте, орыс барлау қызметі ұсынған деректерде кейбір қазақтың қоғам және әскери қайраткерлерінің мұсылман сепаратизмін белсенді қолдауы туралы айтылды. Атап айтқанда, Г. Уәлиханов «...бұрын жергілікті дала ұлы адамдардың отаны болған, мысалы: Темірлан, Шыңғысхан, Бату, және осы жаулап алушылар Ресейді үрейлендіріп, тіпті оны құлдыққа айналдырған» деп мәлімдеді (ҚР ОМА. 44 қ. 1 т. 43608 іс. 4 п.).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс қазақ зиялыларының идеяларының эволюциясы мен саясаттануының маңызды факторы болды, әртүрлі траекториялар бойынша отаршылдыққа қарсы үдеріспен және Азия перифериясының жергілікті халықтарының ұлттық өзін – өзі анықтауымен біріктірілді. Бұл тұрғыда 1894 жылдан бастап Омбыда басылып шыққан «Степной край» газетінің белсенді редакция мүшесі және тілшісі болған Әлихан Бөкейхановтың (Ә. Бөкейханның) өмірбаянынан айқын көрінеді. Басылымның редакциялық алқасының көп бөлігі саяси жер аударылғандармен (И.И. Грибанов, Н.П. Лоскутов, В.Д. Соколов) құрған, ал сібірлік облыстық (Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, С.П. Швецов) танысу әрі бірлескен жұмысы оның қоғамдық өмірге енуіне ықпал етіп қана қоймай, сонымен бірге публицистикалық тәжірибелер оның санасында демократиялық көзқарастар мен сенімдерді айтарлықтай дамытты. Ә.Н. Бөкейханов орыс отарлауына өзінің сыни көзқарасын айқын білдірді: «алғашқы жаулап алу тек байыту мақсатында жасалды, ал алғашқы жаулап алушылар мәдени рөлге мүлдем дайын болмады. Олар дөрекі, тапшыл көзқарастағы надан адамдар болды... Өздерінің еңбектері арқылы өзін асырап бағу, тым құрығанда табиғаттың байлығын дұрыс пайдаланбай күш-жігерлерін жұмсай

да алмаған. Керісінше, күн-көрістің бастың қамына кіріскен жаулап алынған бөтен адамды тонау және табиғи байлықты ұрлаған» (Мурсалим, 2012: 15). Бөкейхановтың саяси өмірбаянының маңызды сюжеті 1905 жылы I Мемлекеттік думаның депутаты болып сайлануы және осы мәртебеде белсенді публицистикалық қызметті жалғастыру, атап айтқанда «отарлық саясат пен жергілікті бюрократияның қызметін сынға алған мақалалар» жариялануы» болды (Аюпова, Кусаинов, 2017: 16).

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ ұлттық зиялы қауымының қауымдастығын институционализациялау, сондай-ақ зерттелетін кезеңде топтың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі ресейлік білім беру құрылымдары мен отарлық мәдени регрессияның ықпалы жағдайында жүзеге асырылды деп айтуға болады. Бұл ретте, қазақ қоғамының ақсүйектер топтарынан жұмылдырылатын ұлттық зиялы қауым өкілдері отарлаушылардың тілін, мәдени кодтары мен әлеуметтік мінез-құлық стратегияларын меңгере отырып, өздерінің ұлттық дәстүрлерін тұрақты құндылық ретінде қабылдай отырып, бастапқы бірегейлігін сақтап қалды.

Қазақ зиялылары көшбасшыларының бірегейлігінің бастапқы қосарлануы көбінесе ішкі отарлау ерекшелігімен айқындалды, оның координаттар жүйесінде «өз» (Тольц, 2013) аумақтарының шеңберіне кіруі және игеру құралы ретінде ауылшаруашылық тәжірибелерін таңдауы сөзсіз болды және жаңа субъектілерге қатысты үстемдік пен мәжбүрлеудің империялық моделін тудырды. Шалғай аймақтардағы Ресей Империясы өзінің саяси бағытын таратуға өте мұқтаж болды, жергілікті халықты тыныштандыру, жергілікті ақсүйектермен екі жақты ынтымақтастық құру және оның мансаптық өсуіне кең мүмкіндіктер берілуіне әкелді. Сонымен қатар, кейінгі империялық кезеңде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыстың өршуі, әлеуметтік радикализмнің өсуі, отаршылдыққа қарсы идеялардың таралуы салдарынан елеулі түзетуге ұшырады, бұл негізінен бірегейліктің өзгеруіне, ұлттың дүниетанымы мен саяси түсініктеріндегі өзектілікке әкелді.

АВТОРЛАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Зерттеуге қатысқан авторлардың есімдерінің тізбегі мақаланың жазылуына қосқан үлесіне қарай анықталған. **Абсаттарова Ж.Б.**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, зерттеудің идеясын қалыптастырды, сондай-ақ мақала концепциясын әзірлеу барысында мақсаттар мен міндеттерді анықтады. Сонымен қатар, алынған деректерді талдау мен интерпретациялауға да қатысты.

Мажитова Ж.С., тарих ғылымдарының докторы, профессор, бастапқы деректерді жинауда және мақаланың мәтінін жазуда елеулі үлес қосты. Мақала жазу барысында зерттеу әдістемесін әзірлеуге жауапты болды, жұмыстың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосып, сонымен қатар проблеманы қою, зерттеу барысында алынған тарихнама деректерін жүйелендіруде тең дәрежеде қатысты, оларды талдау барысында өңдеп, жариялауға арналған мақаланың финалдық нұсқасы ретінде бекітті.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

- Абселемов С.А. Аграрная колонизация Степного края в российской и казахстанской историографической традиции (вторая половина XIX – начало XXI вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Омск, 2019. 26 б. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58>
- Абуев К.К. Султан-Газы Валиханов. Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность. Тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова. Под ред. А.П. Толочко. Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. С. 139-144. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>
- Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект): дис. ... доктора истор. наук. Семей, 2010.
- Асылбеков М.Х. Сеитов Э.Т. Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и учёный. Алматы, 2003. 148 с.
- Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Алаш қозғалысы және қазақ қоғамындағы саяси сананың серпілісі. *Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы*. 2017. № 3(35). Б. 16–25.
- Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью. *Новое литературное обозрение*. 2020. № 6 (166). 445–449 с.
- Букейханов А.Н. *Исторические судьбы киргизского края и его культурные успехи*. Таңдамалы (избранное). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 216 б.
- Валиханов Ч. Ч. Статьи. Переписка. Алма-Ата: Казах. объедин. гос. изд-во, 1947. 151 с.
- Григорьев В.В. Об отношении России. Речь, произнесенная исправляющим должность профессором В. Григорьевым. Одесса, 1840. 18 с.
- Джераси Р. *Окно на Восток: Империя, ориентализм, нация и религия в России*. М.: Новое литературное обозрение, 2013. 548 с.
- Ерофеева И.В. *Символы казахской государственности* (позднее средневековье и Новое время). Алматы: Аркаким, 2001. 152 с.
- Заметка Н. Веселовского. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. Б. I–III.
- Ибрагимов И. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. XL–XLVI.
- История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Изд-во «Дайк-пресс». 2006. Т. VII. Г. Н. Потанин. Исследования и материалы. 594 с.
- Мажитова Ж.С. *Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии*. М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. 352 с. <https://doi.org/10.31453/kdu.ru.978-5-7913-1153-5-2020-370>
- Миньяр-Белоручева А.П. Типология исторического дискурса. Язык и текст. 2015. Т. 2. № 2. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloroucheva.shtml>. <https://doi.org/10.17759/langt.2015020202>

Мурсалим Б. Алашорда. Фотоальбом (при поддержке НДП «Нур Отан»). Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2012. 304 с.

Нуркина Ж.Б., Чуркин М.К., Аманжолулы А.Е., Утегенов М.З. Личная и политическая биография Г. Валиханова в имперском контексте Российской колонизации XIX – начала XX вв. *Былые годы*. 2023. № 18(1). С. 230-238. <https://doi.org/10.13187/bg.2023.1.230>.

Нуркина Ж., Абиля Е., Мажитова Ж. Колонизация Азиатской России в представлениях Г.Б. Валиханова (на материалах празднования 300-летнего юбилея присоединения Сибири). *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки*. 2024. №3(148). С. 75-90 бб. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>

Письмо Султан-Газы Валиханова. *Новое время*. 1890. № 5305. С. 4–6.

Потанин Г.Н. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. IV-XXXIV.

Прохоров И. Малоизвестны, но достойны внимания. *Казахстанская правда*. 2021. № 157. 20 августа.

Сабитов Н. *Мектебы и медресе у казахов*. Алма-Ата: Республика, 1950. – 43 б.

Тажибаев Т.Т. *Педагогическая мысль в Казахстане во второй половине XIX в.* Алма-Ата: Республика, 1965. 164 б.

Тольц В. *«Собственный восток России»*: Политика идентичности и востоковедение в позднеимперский период. М., 2013. 336 б.

Труды Частного Соперования, созванного 20 мая 1907 г. Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края. Омск: Тип. Акмолинской области, 1908. 90 б.

Удербаета С.К. Казахские чиновники Туркестанского края. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 200 б. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340283>

Шамахов Ф.Ф. *Школа Западной Сибири между двумя буржуазно-демократическими революциями (1907–1917 гг.)*. Томск: Томский ун-т, 1966. 191 с.

Ядринцев Н.М. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. XXXV-XXXIX.

Ядринцев Н.М. *Сибирские инородцы, их быт и современное положение*. Этнографические исследования с приложением статистических таблиц. СПб: Изд-во И.М. Сибирякова, 1891. 630 б.

Жанар Абсаттарова^а, Жанна Мажитова^б

^аКарагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

^бНАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан

Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период (середина XIX – начало XX века)

Аннотация. В статье раскрываются факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции имперского периода на материале жизненного пути лидеров племенной степной аристократии и сюжетов общественно-политического дискурса середины XIX – начала XX веков. Было обнаружено, что коренные аристократы в условиях колонизации России приняли меры для поддержания своего мнения путем общения и присоединения к имперской администрации. Политика преодоления культурных различий в практической деятельности

имперской власти осуществлялась путем обращения к российским образовательным практикам степной аристократии по отношению к коренному населению, что рассматривалось как средство ее интеграции в общество. Кроме того, сложившаяся идентичность казахской аристократии, находящейся под влиянием российских образовательных институтов, приобрела дуальный характер в связи со сложным социально-политическим и культурным контекстом внутренней колонизации: миграционным движением в степной край, либеральными реформами и контрреформами, ростом общественного сознания, политического и национального радикализма. Присоединившись к системе административных, военных и общественно-политических процессов, имевших место в Российской империи в период исследования, выполняя функции имперских экспертов, служа государственному режиму, представители аристократической элиты прекрасно осознавали, что они участвуют в культуре и поведенческих стратегиях соотечественников, что свидетельствует о возникновении антиколониального, в той или иной степени антироссийского состояния.

Ключевые слова: Казахская интеллигенция; социокультурная идентичность; Степной край; образовательная политика; колонизация.

Zhanar Absattarova^a, Zhanna Mazhitova^b

^aKaraganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

^bJSC «Astana Medical University», Astana, Kazakhstan

Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries)

Abstract. The article presents an analysis of the factors that shaped the socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia during the imperial period. It draws upon the biographies of leaders from tribal steppe aristocracies and subjects of socio-political discourse from the mid-19th to early 20th centuries. It is established that the indigenous aristocracy in the circumstances of Russian colonization sought to preserve its status through contacts and merger with the imperial bureaucracy and state power. The policy of overcoming cultural differences in the practical activities of the imperial authorities was realized in relation to the indigeneous population by means of addressing Russian educational practices to the steppe aristocracy, which was considered as a tool of its incorporation into society. At the same time, the identity of the Kazakh aristocracy, which was formed in the sphere of influence of Russian educational institutions, had a dual character, which was conditioned by the complex socio-political and cultural context of internal colonization: the resettlement movement in the Steppe region, liberal reforms and counter-reforms, the growth of social consciousness, political and national radicalism. Being included in the system of administrative, military, socio-political processes taking place in the Russian Empire in the period under study, performing the functions of imperial experts and demonstrating servility to the state regime, representatives of the aristocratic elite were acutely aware of their involvement in the culture and behavior strategies of their compatriots, which contributed to the spread of anti-colonial, partly anti-Russian sentiments, strengthening national identity.

Keywords: Kazakh intelligentsia; socio-cultural identity; Steppe region; educational policy; colonization

References

- Abselemov S.A. Agrarian colonization of the Steppe region in the Russian and Kazakh historiographic tradition (second half of the 19th – early 21st centuries). Omsk, 2019. 26 p. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58> [in Russian].
- Abuev K.K. Sultan-Gazy Valikhanov. Omsk, 2005. P. 139–144. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90> [in Russian].
- Aitmukhambetov A.A. *Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the 19th – early 20th centuries. (historical aspect)*. Semey, 2010. 148 p. [in Russian].
- Asylbekov M.X., Seitov E.T. *Alikhan Bukeykhan – social-political figure and scientist*. Almaty, 2003. 148 p. [in Russian].
- Ayupova Z.K., Kusayinov D.O. The Alash movement and the breakthrough of political consciousness in the Kazakh society. *Bulletin of the Kazakh humanitarian law Innovation University*. 2017. 3(35), 16-25. [in Kazakh].
- Bisenova A., Mukasheva A. Colonial intellectuals: between the enlightenment and representative roles. *New Literary Review*. 2020. 6(166), 445–449. [in Russian].
- Bukeikhanov A.N. *Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes*. Almaty, 1995. 216 p. [in Russian].
- Dzherasi R. Window to the East: Empire, Orientalism, Nation and Religion in Russia. Moscow, 2013. 548 p. [in Russian].
- Erofeeva I.V. *Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and New Times)*. Almaty, 2001. 152 p. [in Russian].
- Grigor'ev V.V. On Russia's Attitude Toward the East: A Speech Delivered by Professor V. Grigoriev, the Acting Professor. Odessa, 1840. 18 p. [in Russian].
- Ibragimov I. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904, XL–XLVI p.) [in Russian].
- History of Kazakhstan in Russian sources of XVI–XX centuries. Almaty, 2006. 594 p. [in Russian].
- Mazhitova Zh.S. *Biy Institute: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography*. Monograph. Moscow, 2015, 352 p. [in Russian].
- Min'yar-Beloruicheva A.P. Typology of historical discourse, Language and text. 2015. T. 2. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloruicheva.shtml> [in Russian].
- Mursalim B. Alashorda. Photo album. Almaty, 2012. [in Russian].
- Nurkina Zh.B., Churkin M.K., Amanzholuly A.E., Utegenov M.Z. Lichnaya i politicheskaya biografiya G. Personal and political biography of G. Valikhanov in the imperial context of Russian colonization of the XIX – early XX centuries, *Bylye gody*. 2023. 18(1). 230–238. [in Russian].
- Letter from Sultan-Gaza Valikhanov, New time. 5305, 4-6 (1890) [in Russian].
- Potanin G.N. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904. p. IV–XXXIV) [in Russian].
- Prohorov I. Little known, but worthy of attention, *Kazakhstanskaya Pravda*, 157, 4 (2021) [in Russian].
- Sabitov N. Mektebe and madrasah among Kazakhs. (Alma-Ata, 1950, 43 p.) [in Russian].
- Shamaxov F.F. School of Western Siberia between two bourgeois-democratic revolutions (1907–1917). (Tomsk, 1966, 191 p.) [in Russian].
- Tazhibayev T.T. Pedagogical thought in Kazakhstan in the second half of the nineteenth century. Alma-Ata, 1965. 164 p. [in Russian].

Tol'c V. «Russia's Own East»: Identity Politics and Oriental Studies in the Late Imperial Period. (Moscow, 2013. 336 p. [in Russian].

Proceedings of the Private Meeting convened on May 20, 1907 by the Steppe Governor General on the needs of the Kyrgyz of the Steppe region. Omsk, 1908, 90 p. [in Russian].

Uderbaeva S.K. Kazakh officials of the Turkestan region. Almaty, 2020, 200 p. [in Russian].

Valixanov Ch.Ch. Articles. Correspondence. Alma-Ata, 1947. 151 p. [in Russian].

Yadrincev N.M. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904, p. XXXV–XXXIX) [in Russian].

Zametka N. Note by N. Veselovsky. Saint-Petersburg, 1904. p. I–III [in Russian].

Information about authors

Absattarova Zhanar Bazarbaevna – Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan, E.A. Buketov Karaganda University, Universitetskaya str. 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Mazhitova Zhanna Sabitbekovna – Doctor of Historical Sciences, professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences «Astana Medical University», Beibitshilik str, 49a, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Абсаттарова Жанар Базарбайқызы – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Мажитова Жанна Сабитбековна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Астана медицина университеті» КЕАҚ әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Бейбітшілік көшесі, 49а, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Сведения об авторах

Абсаттарова Жанар Базарбаевна – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Мажитова Жанна Сабитбековна – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных наук, НАО «Медицинский университет Астана», ул. Бейбитшилик, 49а, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Мақала 15.07.2024 редакциясына түсті; 16.09.2024. рецензиядан кейін мақұлданды; 30.09.2024. жұртшылыққа қабылданды.

Ғылыми мақала
ХҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-194-209>

ГУЛАГ-тағы жүкті және жас баласы бар әйел тұтқындарға рақымшылық жасау мәселесі туралы: 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлықты жүзеге асыру

Зауреш Сактаганова^а, Алина Гладышева^а✉, Толқынай Сақабай^а

^аЕ.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

✉ a.gladysheva2010@yandex.ru

Аңдатпа. Мақалада КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1950 жылғы 26 тамыздағы № 0589/183с «Жүкті әйелдер мен жас балалары бар сотталған әйелдерді тұтқыннан босату туралы» Жарлықты жүзеге асыру мәселелері қарастырылады. Бұл рақымшылық мәселесі осыған ұқсас бұның алдында жасалған рақымшылықтар аясында қарастырылды. 1940-шы жылдардың аяғы 1950-шы жылдардың басындағы ГУЛАГ жүйесінің жағдайына қысқаша шолу жасалып, рақымшылықты жүзеге асыру кезеңдері, бостандыққа шыққан әйелдердің саны мен контингентіне талдау жасалады. Лагерь басшылығы, прокуратура, ИМ аудандық бөлімдері сияқты рақымшылықты іске асырушы құрылымдардың өзара әрекетіне шолу беріледі. Архивтік материалдар негізінде мемлекет үшін қауіптілік тұрғысынан қылмыстарды бағалаудағы өзгерістер туралы қорытынды жасалды. Негізінен сотталған әйелдердің контингенті ішінен 1947 жылғы 4 маусымдағы Жарлық бойынша экономикалық қылмыстары үшін сотталған әйелдер босатуға жатпады. Ал, Отанын сатқан отбасылардың мүшелері ретінде сотталған әйелдерге рақымшылық бойынша бостандыққа шығуға мүмкіндік берілді. Рақымшылықты іске асыратын құрылымдардың өзара әрекеттесуіндегі қиындықтарға байланысты 1950 ж. 26 тамыздағы рақымшылық міндеті толық жүзеге аспады. Лагерьден тыс жерде жас балалары бар әйелдердің жалпы санының шамамен 5% - ы қамауда қалды.

Түйін сөздер: КСРО тарихы; сталинизм; ГУЛАГ; ГУЛАГ әйелдері; ГУЛАГ балалары; Карлаг; амнистиялар.

For citation: Saktaganova, Z., Gladysheva, A., Sakabay, T. On the issue of the amnesty for the pregnant and having young children women prisoners from the Gulag: implementation of the Decree of August 26, 1950. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies.* 2024. №4(149). 194-209. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-194-209>

Для цитирования: Сактаганова З., Гладышева А., Сақабай Т. К вопросу об амнистии беременных и имеющих малолетних детей женщин-заключённых из ГУЛАГа: реализация Указа от 26 августа 1950 г. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение.* 2024. №4(149). 194-209. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-194-209>

Кіріспе

1940-шы жылдардың аяғы 1950-шы жылдардың басында ГУЛАГ-та жазасын өтеп отырған жүкті және жас баласы бар әйелдерге қатысты жүйелі түрде рақымшылықтар жасала бастады. Жүкті әйелдер лагерлерде соңғы айларда жұмыс істей алмады, сондықтан тиімсіз болды. ЕТЛ (еңбекпен түзеу лагері) әкімшілігінің пікірі бойынша лагерлерде әйелдердің болуы лагерь режимінің бұзылуына алып келетін. Бұнымен қоса, 1940-шы жылдардың соңында азаматтық өмірде әйелдер отбасында негізгі роль атқарып, балаларының қамқоршысы болғандықтан, мемлекет басшылығының басты назарында болды. Ал, тұтқындау нәтижесінде олардың қоғамнан тыс қалуы болашақта өсіп келе жатқан ұрпақ үшін жағымсыз салдары болуы мүмкін деген пікір қалыптасты. (Alexopoulos, 2009: 568)

Жүкті және жас баласы бар әйелдерге рақымшылық жасаудың алғашқы қадамдарының бірі 1941 ж. тамыз айында жасалды. НКВД Халкомының орынбасары В.В. Чернышёвтің Халком Л.П. Берияға жазған мәлімдеме жазбасында майдан жанындағы өңірлердегі лагерлер мен колониялардан тұтқындарды көшіру мәселелері туралы хабарлайды. Көшірілетін тұтқындардың арасында 1940 жылы 26 маусым және 10 тамыздағы Жоғарғы Кеңес (ЖК) Президиумының Жарлығы бойынша тұрмыстық және болмашы қылмыстары үшін тұтқындалған жүкті, жас баласы бар әйелдер мен кәмелеттік жасқа толмаған қылмыскерлер саны жағынан едәуір болды. В.В. Чернышёв соғыс жағдайы жарияланған аудандардағы лагерьлер мен колонияларды мемлекеттік қауіпсіздікке қауіп төндірмейтін контингенттерден тазалау үшін оларды жазасын өтеуден босатуды ұсынды. Сотталғандардан құралған контингенттердің 5 түрі: КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1940 жылғы 26 және 10 тамыздағы Жарлықтары бойынша; «қаскүнемдер, рецидивистер, контрреволюционерлер және аса қауіпті қылмыскерлерді» қоспағанда, бір жылдан аз жаза мерзімі бар болмашы тұрмыстық қылмыстар үшін; кәмелетке толмаған қылмыскерлер; созылмалы аурумен ауыратын мүгедектер, қарттар, рақымшылыққа ұшырады. Рақымшылық жасағандардың арасында сотталған жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдер болуы керек еді (контрреволюциялық қылмыстар, бандитизм және рецидивистер үшін сотталғандардан басқа). Барлығы шамамен 100 мың адамды босату жоспарланды (Ресей Федерациясы Мемлекеттік Архивы (әрі қарай РФ МА) Қ. 9414. Т. 1, І. 43. П. 60-62).

Келесі рақымшылық Ұлы Отан соғысы аяқталардан біраз бұрын жасалды. КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1945 жылғы 18 қаңтардағы «Жүкті әйелдер және мектеп жасына дейінгі балалары бар сотталған әйелдерді жазасын өтеуден босату туралы» Жарлығына сәйкес босатуға шешім шығарылды: 1. Сотталған жүкті әйелдер және өзімен бірге қамау орындарында мектеп жасына дейінгі балалары бар әйелдер. 2. Отбасында мектеп жасына дейінгі балалары бар сотталған әйелдер, олар осы Жарлық шыққан кезде жаза мерзімінің жартысын өтеген жағдайда босатылды. 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша контрреволюциялық қылмыстар, бандитизм бойынша сотталғандар, кісі өлтірген және рецидивистер бұл тізімге кірмеді. (Виленский және басқалар, 2002: 426)

1949 жылы 22 сәуірде Жоғарғы Кеңес Президиумының «Жүкті және жас балалары бар әйелдерді жазасын өтеуден босату туралы» Жарлығы бойынша тағы да бір рақымшылық жасалды. Жарлық бойынша «Контрреволюциялық қылмыстары, бандитизм, қасақана кісі өлтіруі, қарақшылық жасағаны, ұйымдасқан топ (шайка) немесе ірі көлемде қайта жасаған социалистік меншікті ұрлағаны үшін сотталғандардан басқа, сотталған жүкті әйелдер мен 7 жасқа дейінгі жас балалары бар әйелдерді одан әрі жазасын өтеуден босату» бұйырылды. (Виленский және басқалар, 2002: 477). Бұл жарлықтар бойынша бостандыққа шыққан әйелдердің нақты саны белгісіз. Себебі, ГУЛАГ басшылығы жекелеген еңбекпен түзеу лагерлерінен жарлықты жүзеге асыру бойынша есеп беруді талап етпеді.

1950 жылғы 26 тамыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің № 0589/183с «Жүкті әйелдер мен жас балалары бар сотталған әйелдерді тұтқыннан босату туралы» Жарлығы одан әрі жазасын өтеуден, сонымен қатар еңбекпен түзеу жұмыстарынан ЕТЛ, ИМ колониялар мен түрмелеріндегі жалпы негізде сотталған әйелдердің келесі категорияларын босату бұйрылды: а) анасының қамау орындарында, сондай-ақ әкесінің, басқа туыстарының немесе таныстарының тәрбиесінде және балалар мекемелерінде 14 жасқа дейінгі жас балалары бар (14 жасқа дейінгі балалар, 1936 жылғы 26 тамыздан кейін туған балалар қарастырылды); б) 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлық шыққан күні жүктілік жағдайында болған әйелдер. Республикалардың ИМ министрлеріне, өлке және облыстардың ИМБ (ИМ Басқармасы) бастықтарына, еңбекпен түзеу лагерлерінің бастықтарына сотталған әйелдердің арасындағы жүктілері мен 14 жасқа дейінгі балалары бар әйелдерді анықтауға бұйрық беріледі.

Келесі санаттағы сотталған әйелдер: а) контрреволюциялық қылмыстар жасағаны үшін (РСФСР ҚК 58-бабының барлық тармақтары және басқа одақтас республикалардың ҚК-нің тиісті баптары), сондай-ақ КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1949 жылғы 22 сәуірдегі Жарлығымен, Отанға опасыздық жасағандардың отбасы мүшелері және сатқындар және 1943 жылғы 19 сәуірдегі Жарлығымен сотталғандар; б) бандитизм, қасақана кісі өлтіру, қарақшылық (РСФСР ҚК 59-3, 136, 137, 167, 193-28-баптары және басқа одақтас республикалардың ҚК-нің тиісті баптары), КСРО ҚК Президиумының 1947 жылғы 4 маусымдағы «Азаматтардың жеке меншігін қорғауды күшейту туралы» Жарлығының 2-бабы; в) қайта немесе ірі мөлшерде жасалған социалистік меншікті ұрлау, бірақ 1947 жылғы 4 маусымдағы «Мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Жарлықтың 2-бабы бойынша сотталған әйелдер, егер олар бірінші рет ұрлық жасап және ұрлығы үлкен көлемде болмаса, 14 жасқа дейінгі балалары болса немесе жүкті болса Жарлыққа сәйкес босатылуға жатты. г) Жауапқа тартқанға дейін балаларын тастап кеткен әйелдер босатуға жатпады.

Осылайша, 1941 жылдан 1950 жылға дейін ГУЛАГ-тағы жүкті және жас балалары бар әйелдерге 1941 жылы тамызда, 1945 жылы 18 қаңтарда, 1949 жылы 22 сәуірде және 1950 жылы 26 тамызда 4 рет рақымшылық жасалды.

Мақаланың мақсаты 1950 жылғы 26 тамыздағы рақымшылықтың барысын, яғни, оның алғышарттарын, оны жүзеге асыру жағдайларын, оның болжамды және нақты нәтижелерін зерттеу болып табылады. Сонымен қатар рақымшылықтың барысы мен

нәтижелері, оның толық іске асырылмауының себептері талданады. Рақымшылықты іске асыру кезеңінің ерекшеліктері рақымшылыққа жататын тұтқындар контингентін таңдау процесінде оны іске асыруға қатысатын құқықтық институттардың призмасы арқылы қарастырылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Алдымызға қойған міндеттерді жүзеге асыруда жалпы ғылыми әдістермен қатар, арнайы тарихи әдістерді де қолдандық. 1950 ж. 26 тамыздағы рақымшылыққа қатысты архивтік материалдар жинақталып, талданды. Босатылған әйелдердің санын, сонымен қатар оларды бостандыққа шығару үдерісінің динамикасын талдауда статистикалық әдіс пайдаланылды. 1940 жылдың аяғы 1950 жылдың басында ГУЛАГ-та болған үдерістерді, сондай-ақ рақымшылық үдерістерінің ГУЛАГ-тың жүйе ретіндегі жұмыс жасауына әсерін зерделеуде салыстыру әдісі қолданылды. Елдегі экономикалық және саяси жағдайдан ГУЛАГ-тағы орын алған үдерістер байланысын, сонымен қатар ГУЛАГ жүйесінің ИМ сияқты құрылымдармен өзара байланысын түсінуде құрылымдық әдіс қолданылды.

1950 жылғы 26 тамыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің № 0589/183с «Жүкті әйелдер мен жас балалары бар сотталған әйелдерді тұтқыннан босату туралы» жарлығының мәтіні Қарағанды облысы Мемлекеттік архивінің (ҚОМА) қорындағы 205 қордағы 7а тізімде 11 істегі 128-130 парақшадан алынды. Жарлықты орындау бойынша кейбір түсіндірмелерді 205 қордағы 7а тізімде 111 істен алдық. (КСРО Прокуратурасының 1950-1951 жж. бұйрықтары, дерективалары мен шолулары).

Бұл жарияланымның негізгі архивтік деректері ретінде Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивы қорларында сақталған құжаттар қолданылды. Олардың ішінде нормативтік-құқықтық материалдар, іс қағаз құжаттары (хаттар, есептер, мәлімдеме жазбалар) зерттелді. Атап айтатын болсақ, 9414 қордың 1 тізімдемесіндегі 1330, 1332, 1328, істер және т.б. 1940-шы жылдардағы АХАЖ органдары жұмыстарын қарастыруда 9415 қордың 3 тізімдемесіндегі 1418 істегі құжаттарды пайдаландық.

1950 ж. 26 тамыздағы КСРО ЖК Президиумының Жарлығын орындау бойынша Карлаг бойынша мәліметтері Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Қарағанды облысы бойынша Басқармасы (ҚР БП ҚС және АЕАЖК Қарағанды облысы бойынша басқармасының) архивіндегі 16 қор, 7 тізім, 8 істегі құжаттардан алынды.

Талқылау

1940-шы жылдардың аяғы 1950-шы жылдардың басы КСРО-да мәжбүрлі еңбек жүйесінде кезекті дағдарыс орын алды. Репрессияның қарқындылығы артқаннан кейін, ГУЛАГ басшылығы тұтқындардың көптігі мәселесіне тап болды. Тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану мүмкіндігі олардың еңбегінің қаншалықты тиімді болатындығын анықтауды талап етті. 1940 жылдардың екінші жартысындағы

қуғын-сүргіннің күшеюі ГУЛАГ–тағы тұтқындар санының артуына алып келді. ГУЛАГ басшылығы 400 мың тұтқынды қабылдау үшін 27 жаңа лагерь ашты. 1947 жылы ГУЛАГ тұтқындарының саны 470 мың адамға өсті, олардың 27%-ы 1947 жылғы 4 маусымдағы Жарлықпен сотталғандар болса, олардың ішінде әйелдер 32,7%-ды құрады.

1946-1947 жж. Ресейдің орталық облыстарын, Төменгі және Орта Еділ, Украина және Молдавия, Сібір мен Қазақстан аумақтарын шарпыған қуаңшылық салдарынан аштық басталып, адамдар аштан өлмеу үшін ұрлық жасауға мәжбүр болды. 1947-1953 жж. қамтыған алты жыл ішінде 1,5 млн астам адам қоғамдық мүлікті ұрлағаны үшін, шамамен 700 мың адам жеке меншікке қол сұққаны үшін сотталды.

1947 жылғы 4 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Мемлекеттік және қоғамдық мүлікті жымқырғаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы» және «Азаматтардың жеке меншігін қорғауды күшейту туралы» Жарлықтарына сәйкес колхоздың немесе кооперативтердің мүлкін жымқыру және басқа да ұрлау фактілері бойынша ұсталғандар еңбекпен түзеу лагерлерінде 5-8 жыл (7-10 жыл мемлекеттік мүлікті ұрлаған жағдайда берілді) жазасын өтеу керек болды. Қылмысты қайта жасаған, топтасып немесе ерекше ірі көлемде ұрлаған жағдайда үкім 15-20 жылға дейін ұлғайтылды. Екінші жарлықта азаматтардың жеке меншіктерін ұрлау туралы айтылды. Мұндай ұрлық жасағандар еңбекпен түзеу лагерлерінде 5-6 жылға жазасын өтеуі керек болды. Ұйымдасқан топтың қайта қылмыс жасауы немесе қарақшылық шабуылы болған жағдайда 20 жылға кесілді. Адамдар аштықтан немесе суықтан өлмеу үшін ұрлық жасады. Сотталғандардың едәуір контингенті әйелдер болды.

Осы кезеңде әйел адамдардың көптеп тұтқындалу жағдайлары арыздардың көбеюіне алып келді. 1948 жылы мамыр айында «Правда» газетінің журналисті А. Абрамова өз мақаласында Жарлықты іске асыру барысында халықтың ең осал категориялары яғни, майдангерлердің жесірлері мен жас балаларды тәрбиелеп отырған әйелдер асыра сілтеушіліктердің құрбаны болып отырғаны жөнінде мәселені көтереді. А. Абрамова қамқорлықтарында қарт ата-аналары мен жас балалары бар майдангерлердің жесірлері болған үлгілі жұмысшы, колхозшы әйелдер туралы баяндап жазды. Ұрлыққа бармас бұрын олардың көпшілігі материалдық көмек сұрағанын, оларға ешқандай көмек көрсетілмегенін айтты. Сотталғаннан кейін әйелдер еркісіз балаларын өздерімен бірге лагерьге алып баруға мәжбүр болғанын ерекше атап өтті. Ал, лагерлерде болса, балалар «сәбилер үйіне» орналастырылды. Мақаланың қорытындысында журналист осындай үкімдерді қайта қарау жөніндегі комиссия құрып, жүкті және жас балалары бар әйелдер үшін үкімдерді жеңілдету бойынша заңға толықтыру енгізуді, кәсіпорындарда жымқыру істері бойынша істерді қарап, оларды әкімшілік жағынан жазаға тартып, айыппұлдар төлетуді қарастыратын «жолдастық соттарды» енгізуді ұсынды. Саясибюро бұндай бастаманы қолдамады. Бірақ, мақала қоғамда резонанс тудырды. Нәтижесінде 1950 жылы 26 тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесі жүкті әйелдер мен жас баласы бар әйелдерге рақымшылық жасау туралы заңды қабылдады (Верт, 2010: 363-376).

КСРО мемлекеттік билігі жоғары органдарының тарапынан жүкті және жас балалары бар әйелдерге жүйелі түрде рақымшылық жасау үдерістерінен КСРО басшылығының қылмыс жасаған әйелдерді еркектерге қарағанда онша қауіпті емес деп есептегенін

байқауға болады (Bell, 2015: 219). Бұнымен қоса, ГУЛАГ жүйесінде әйелдердің контингентін пайдалану экономикалық жағынан тиімсіз еді (жүкті әйелдер, мысалы, соңғы айларда, босанар алдында ауыр жұмыстарды атқара алмады т.б.). Бір жағынан лагерлерде әйелдердің болуы лагерь тәртібінің бұзылуына әкелсе, екінші жағынан, лагерь басшылығын сотталған әйелдердің жаңа туған балаларын ұстауға арналған инфрақұрылымдар құруға мәжбүрлеп отырды. 1949 жылы ГУЛАГ-та 500 мыңнан астам әйел болды. Олардың шамамен 9 мыңдайын жүкті, 24 мыңын жас баласы бар әйелдер құрады (Alexopoulos, 2017:56). Батыс Сібірдегі орман өнеркәсібі лагерлерінде басқа лагерлерге қарағанда әйелдердің пайызы жоғары еді. Сібір лагерінің құрамындағы 11 лагердегі 32 мың тұтқынының 13 мыңдайы тұтқын әйелдер болды (40,6%) (Bell, 2015: 207). 1950 жылдардың ортасындағы лагерь бөлімшелері мен прокуратура арасындағы хат-хабарлардан 1947 жылғы 4 маусымдағы жарлықпен сотталған әйелдер рақымшылыққа аз іліккенін байқадық.

Атап айтатын болсақ, 14 жасқа дейінгі 3 баласы бар, жалған аударымдар бойынша 6939 рубль алғаны үшін сотталған, Воркутлаг тұтқыны М.А. Сергееваны босатуға прокуратура санкция бермеген. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. I. 1332. П. 25). Бұған қоса, кішігірім және елеусіз қылмыстар үшін ұзақ мерзімге сотталған тұтқындарға рақымшылық жасалмады. Мысалы, кішігірім көлемдегі кооператив қаржысын ысырап қылғаны үшін сотталған А.В. Сысоеваға, кілегей мен май ұралағаны үшін сотталған М.И. Муратоваға рақымшылық жасалмаған. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. I. 1332. П. 25). Прокуратура Южжубаслаг тұтқындары К.П. Акатьеваны, Р.М. Филинаны, А.П. Харламованы, А.Т. Шпакованы, В.Ф. Захарованы, Б.С. Лыскованы тұтқыннан босатуға рұқсат бермеген. Олардың барлығы 1947 жылғы 4 маусымдағы Жарлық бойынша. А.Т. Шпакова – ЖЭО аумағынан 10 кг көмір ұрлағаны үшін, лагерде баласы болған; В.Ф. Захарова - ұн тарту зауытынан 4 кг бидай ұрлаған, жүкті болған; Р.М. Филина – «Коммунар» ұн тарту зауытынан 4 кг ұн ұрлағаны үшін 10 жылға сотталған. (РФ МА. Қ.9414. Т. 1. I. 1332. П.40). Бұл мысалдардан 4-30 кг мөлшеріндегі азық-түлікті ұрлағаны үшін лагерде 10 жыл отыру жазасының лайықты берілмегенін көруге болады. Соғыстан кейінгі қиын жылдары әйелдер аштан өлмеуі, балаларын аман алып қалуы үшін еріксіз ұрлыққа барғанын білеміз. Нақты фактілерге қарамастан, бұл әйелдерге (жүкті немесе жас балалары бар) 1950 жылы рақымшылық жасалмаған.

Прокуратура мен лагерь басшылықтары арасындағы хат алмасу мәліметтерінен тұтқындардың қандай контингентіне рақымшылық жасалғанын көрдік. Прокурордың және КСРО прокуратурасының қорытынды орындарын қадағалау жөніндегі бастықтың орынбасары А. М. Сливиннің 1950 жылғы 18 желтоқсандағы түсініктемесіне сәйкес 14 жасқа дейінгі балалары бар, КСРО ИМ-МҚМ жанындағы соттар мен Арнайы кеңеспен РКФСР ҚК 82-бабы, II бөлімі бойынша Отанын сатқандар отбасының мүшелері ретінде бас бостандығынан айрылып, міндетті қоныс орнына жіберіліп, сол жерден қашқаны үшін сотталғандар, «УПА» (Украин көтерілісшілерінің әскері) бандаларының және «ОУН» (Украин ұлтшылдарының ұйымы) қатысушылары, сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы еңбек қызметінен жалтарғаны үшін жер аударылғандар лагерьден босатылды, бірақ бұрынғы жер аударылған жерге міндетті түрде жіберілді. (Қарағанды облысының мемлекеттік архиві. (әрі қарай ҚОМА). Қ. 205. Т. 7а. I. 111. П. 12).

Осылайша, бас бостандығынан айрылып, міндетті қоныс орынына жіберілген «УПА» (Украин көтерілісшілерінің әскері) бандаларының отбасы мүшелерінің әйелдері Красноярск және Хабаровск өлкелерінің ИМ Еңбекпен түзеу лагерлері колониялары басқармасынан босатылып, тұрақты жер аударылған жерлеріне жіберілген. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1332. П. 174). «УПА» бандасына жатқызылған тұтқындар И.Е. Михалевская (лагерден тыс баласы болған) және Иркутск облысына жер аударылған жерінен қашып, еңбекпен түзеу лагерлерінде 5 жыл отыру жазасы кесілген О.С. Политило (жүкті болған) рақымшылық бойынша прокурор тарапынан босатылған (жер аудару орнында міндетті түрде қамауға алу шартымен). Өзбек КСР лагерлерінің бірінің тұтқыны Д. Сулейманова Отан сатқынының әйелі ретінде жер аудару орнынан қашып кеткені үшін сотталған. Ол 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлық бойынша бұрынғы жер аудару орнына міндетті түрде қайтару шартымен босатылған. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1332. П. 110).

1950 жылғы 26 тамыздағы Жарлыққа сәйкес жүкті және жас балалары бар ретінде бостандыққа шыққан әйелдерге, олардың отбасылары (балалары, күйеуі, ата-аналары және басқа да жақын туыстары) болған жағдайларда режимдік жерлерге шығуға рұқсат бере отырып, босату туралы паспорттар мен анықтамалар беруге бұйрық беріледі. Балалары бар босатылған әйелдерге олардың туу туралы куәліктері қолына берілуі керек еді. Қоныс аударушылар сотталғанға дейін белгіленген тәртіппен, күзетші айдауымен босатылған әйелдерді міндетті қоныстандыру орындарына жіберу ұйғарылды. Бұл ретте прокурордың түсіндіруіне сәйкес міндетті қоныстану орындарынан қашқаны үшін 20 жылға ауыр жұмыстарға сотталған жүкті әйелдер босатылуға жатпады. (ҚОМА. Қ. 205. Т. 7а. І. 11. П. 129).

КСРО ИМ мен КСРО Бас Прокурорының 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлықты орындау жөніндегі №0589/1083/0 бұйрығы Карлагқа келіп түскен соң, лагерде екі дәрігерлік комиссия құрылып, нақты нұсқаулар әзірленеді. Жарлықты қолдану әрекетіне жататын 11240 тұтқын әйелден сұхбат алынады. Карлаг арнайы бөлімінің бастығы подполковник Матросовтың есебіне сәйкес Карлагта босатылуға жататын 4152 әйел анықталады, оның ішінде: жүкті – 636; лагерьде балалары бар – 819; лагерьден тыс балалары бар – 2697. Олардың ішінен 1950 жылғы 24 қазандағы жағдай бойынша: жүкті – 501 (78,7%); лагерьде балалары бар – 584 (71,3%); лагерьден тыс балалары бар – 3 әйел (0,1%) бостандыққа шығарылған.

Карлаг арнайы бөлімінің бастығы Матросовтың 16 желтоқсандағы келесі хабарламасына сәйкес КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1950 ж. 26 тамыздағы Жарлығы бойынша босатуға жататын тағы да 4299 әйел анықталған. Олардың 783-сі жүкті, 819-ның лагерде баласы бар, 2697-нің лагерден тыс баласы болған. Бұлардың ішінен 1950 жылы 16 желтоқсанда 2342 әйел босатылған: жүкті – 769 (98%); лагерьде балалары бар – 706 (86%); лагерьден тыс жерде балалары бар – 867 әйел (32%). (Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің Қарағанды облысы бойынша Басқармасының архивы, (одан әрі ҚР БП ҚС және АЕАЖК Қарағанды облысы бойынша басқармасының архивы) Қ. 16. Т. 7. І. 8. ПП. 301-302).

КСРО ИМ ГУЛАГ-тың 2-ші басқармасы бастығының орынбасары құрастырған мәліметтерден, «қамау орнынан тыс балалары бар» санатына жатқызылған әйелдердің

бостандыққа көп шығарылғанын байқадық. 1950 жылдың 20 қыркүйегінде осы санатқа жататын 45720 адам есепке алынған. Келесі санат «лагерьде балалары бар әйелдер» болды. Олардың саны 14242 адамды құраған. Жүкті әйелдер – 7718 болды; жалпы негізде еңбек-түзеу жұмыстарына жегілгендер саны – 2903.

Жарлықты орындауға үш ай мерзім берілгеніне қарамастан, іс жүзінде оны жүзеге асыру алты айдан астам уақытқа созылды. Әйелдердің толық негізгі санаттары тек 1951 жылдың 23 сәуіріне қарай ғана босатылды. «Жалпы негізде еңбекпен түзеу жұмыстарына үкім шығарылған әйелдер» санаты бойынша Жарлық тез жүзеге асырылды: осы санаттағы 4971 әйел 1951 жылдың 10 қаңтарына дейін босатылды. 1951 жылдың 23 наурызына дейін есепке алынған жүкті және лагерде өздерімен бірге балалары бар әйелдер босатылды. 1951 жылдың сәуір айының соңына қарай «Қамау орындарынан тыс балалары бар» санатына жататын әйелдердің 95,4 %- ы босатылса; есепке алынған 80323 әйелдің 76626-сы ғана бостандыққа шыққан екен. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1330. П.1).

КСРО ИМ ГУЛАГ бастығы И.И. Долгихтің 1951 ж. 27 сәуірдегі анықтамасында туыстарының тәрбиесі мен балалар мекемесінде балалары бар ретінде 3697 әйел көрсетілген. «Көрсетілген әйелдердің балалары, олардың бар - жоғын және жасын растайтын құжаттарды алу үшін іздестірілуде, осыған байланысты расталғанға дейін бұл әйелдерге 1950 жылғы 26 тамыздағы Жарлық қолданыла алмайды» – деп баяндалған (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1330. П. 41).

Лагерьден тыс жерде балалары бар әйелдерді анықтау процесі, біркелкі болмады: 1950 жылдың 1 қазанынан 10 қазанына дейін осы санаттағы әйелдердің саны анықталды (31181-ден 93396-ға дейін). Лагерьден тыс жерде балалары бар әйелдердің максималды саны 1950 жылдың 1 қарашасында анықталды (98049). Келесі айларда анықталған әйелдердің саны біртіндеп төмендей бастады және 1951 жылдың 1 наурызында олардың саны 80865 болды. Осы санаттағы әйелдерді босату өте баяу болды: 1950 жылдың 1 қарашасында тек 15638 әйел босатылды (16%). 1951 жылдың 1 наурызына қарай осы санаттағы әйелдердің жалпы санының 91% - ы босатылды. «Жүкті» және қамау орындарында балалары бар санатына жататын әйелдер үшін босатудың шарты балалары тірі болуы керек болды. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1330. П. 21).

1950 ж. 26 тамыздағы рақымшылық туралы Жарлыққа сәйкес лагерлердің әкімшіліктеріне бұйрық етілді: жүкті және жас балалары бар әйелдерді олардың немесе балаларының сырқаттануы салдарынан тұрғылықты жерлеріне жөнелту мүмкін болмаған жағдайда оларды лагерде толық сауыққанға дейін мүгедектерге бөлінетін қаражат есебінен қалдырып, содан кейін ғана босатуды рәсімдеген. (ҚОМА. Қ. 205. Т. 7а. І. 11. П. 129).

КСРО ИМ ГУЛАГ-тың 2 басқарамасы бастығының орынбасары полковник Я.Н. Никулочкиннің 1950 ж. 4 қазандағы сұранысында: «КСРО ИМ ГУЛАГ-қа 26.08.1950 ж. Жарлығымен босатылған, бірақ, біраз уақыттан кейін балалардың ауруына байланысты лагерьде немесе колонияда уақытша қалдырылып, кейін олардың балалары қайтыс болған әйелдерді тұрғылықты жеріне жіберу мүмкіндігі туралы ИМ-нің қорытынды орындарына сұрау салулар келіп түседі, сондай-ақ жүктілігі бар әйелдер, босанғанда балалары өлі тууына байланысты түрмедегі емдеу мекемесінде қалдырылды. Мұндай

адамдарды прокурор санкциялаған қорытындылар бойынша босатудың заңдылығын түсіндіруді сұраймын, ал егер олар балалардың қайтыс болуына байланысты босатылмаса, онда олар белгілеген жаза мерзімдерін өтеу үшін оларды қайтадан қамауға алуды ресімдеуді қандай тәртіппен жүргізу керек» – деп түсіндіруді сұрайды. (РФ МА. Қ.9414. Т.1. I. 1332. П. 36). 1950 жылы 23 қазанда бұл сұранысқа былай деп түсініктеме беріледі: «балалары түрмеде қайтыс болған әйелдер 1950 жылғы 26 тамыздағы жарлықпен босатылмайды. Егер балалары қайтыс болған әйелдер босату туралы қаулы шығарылған болса, бірақ іс жүзінде оларды босату жүргізілмеген болса, онда бұрын шығарылған босату туралы шешімнің күшін жою туралы қаулы шығару қажет» (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. I. 1332. П.18). ИМ Карлаг арнайы бөлімінің бастығы подполковник Матросовтың 1950 жылғы 24 қазандағы есебіне сәйкес, Карлагта балаларының қайтыс болуына байланысты 12 әйелді босатуға рұқсат берілмеген.

Саяси баптар бойынша сотталғандар арасында, жаңа туған балаға Жарлық бойынша бостандыққа шығудың жолы ретінде қарау орын алады. Кейін лагерлерде «қылмыскерлер балаларының арқасында бостандыққа шығып алған соң, балаларын өлтірді» деген қауесет тудырады. 1951 жылы 18 қаңтарда тұтқындалып, Минлагта (КомиАКСР) жазасын өтеген Сусанна Соломоновна Печуроның естелігі бұған дәлел бола алады. С.С. Печуро «Революция ісі үшін күрес одағы» жастар ұйымы ісі бойынша 18 жасында тұтқынға алынып, 1956 жылға дейін қамауда отырады. С.С Печуро лагердегі осындай «аналар» туралы өз әңгімесінде былай деп еске алады: «Уголовница могла договориться с начальником лагеря, что она там будет ему посылки свои отдавать, а он её это... А потом, это значило – «уйти по мамочке». Вот это очень страшно. Тем страшно, что рожают для того, чтобы выйти на волю, а не для того, чтобы человек жил. Но когда их отпускают, очень многие из них ребенка убивают в дороге... Это было только в отношении уголовников. Ну, они выходят с ребенком на руках. А дальше что? Дома у них нет. Семьи у них нет. Работы у них нет. Хлеба у них нет. Она берет ребенка и головой об стенку... Ты сталкиваешься с этим, когда тебя отправляют в этап». С.С. Печуро қылмыстық бап бойынша сотталған әйелді лагердің ауруханасында босандырғанын былай деп еске алады: «Приняли мы девочку. Мы её как-то обмыли, во что-то завернули. И ушли спать. А утром мы встаем и бежим посмотреть, потому что все роженицы здесь лежат и сейчас будет сестра дежурная приносить детей, чтобы они их кормили. Смотрим – наша эта Манька, толстая роженица, сидит и душит ребёнка. Мы заорали обе, начали ребенка отнимать, отняли. А почему? Она в лагерях всю жизнь, она уголовница, у неё пятый ребенок, которого она рождает в лагерях. Чей ребёнок? Она же этого ничего не знает. Четверо предыдущих детей были у неё, как у всех, отобранны и отправлены в какие-то детдома. Она не знает где они, она не знает даже, как их назвали. Она не знает, живы ли они. А тут ещё пятый. Ну, зачем такая мука ещё раз? Она виновата?» (Печуро, 2011) Сұхбат орыс тілінде болғандықтан мақалада естеліктің мағынасын жоғалтпау үшін түпнұсқа тілде қалдыруды жөн көрдік. -авт.) Бұдан кейбір әйелдер баланы бостандыққа шығу мақсатында пайдаланғандарын көруге болады.

Лагерь әкімшіліктеріне балаларымен бірге босатылған әйелдерді тұрғылықты жеріне барар жолда жол жүру билеттерімен, ақшамен және азық-түлікпен, маусымға сәйкес

жарамды киіммен және аяқ киіммен қамтамасыз ету міндеті жүктеледі (ҚОМА. Қ. 205. Т. 7а. I. 11. П. 129). Мұндай тәжірибенің шынымен болғаны туралы ақпаратты мемуарлық әдебиеттерден кездестіре алмадық.

Рақымшылықты орындаудың жүктемесі аралық түрмелерге жүктеліп отырған. 1951 жылдың басында ГУЛАГ (Қарағанды, Сібір, Волжский, Борский, Степной, Луговой, Песчаный және Дубравный) лагерь бөлімшелері мен ЕТЛКБ-ЕТКБ ИМ-ИМБ жүйесіне кіретін еңбекпен түзеу колонияларының (ЕТК) жалпы саны – 1171 болды, оның ішінде 57-сі аралық түрмелер болған (Зюзина, 2004:123). Кейбір аралық түрмелердің бұндай жүктемеге шамасы жетпеді. 1950 жылы қазанда Нориллагтан және 503 құрылыстан (Салехард-Игарка жолы) 1950 жылғы жарлық бойынша рақымшылық күткен 1167 әйелді рақымшылық жасау үшін істерін одан әрі қарау үшін Нориллагтың Красноярск транзиттік пунктіне орналастыру керек болды. Нориллаг басшылығы үй-жайдың болмауына байланысты әйелдерді транзиттік пунктке орналастырудан бас тартқаны лагерь басшылығының мәлімдемелерінде көрсетілген (РФ МА. Қ. 9414, Т. 1, I. 1328. П. 9).

Лагерьлерде қамауда отырған жүкті әйелдердің санын анықтау өте жылдам жүзеге асырылды: 1950 жылдың 20 қыркүйегі мен 1 қарашасы аралығында, 14187 жүкті әйел анықталды, оның ішінде 13563 әйел босатылған (95,6%). Келесі айларда анықталған жүкті әйелдердің саны 1951 жылдың 1 наурызындағы жағдай бойынша 15561 әйелге дейін шамалы өскен. Лагерьлерде балалары бар әйелдерді босатуда шамамаен осындай динамика байқалады. 1951 жылдың 23 наурызына қарай лагерьлерде анықталған жүкті және жас балалары бар әйелдердің 100%-ы босатылды. 1950 жылғы 26 тамыздағы рақымшылық бойынша барлығы 116734 әйел лагерьлерден босатылды (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. I. 1330).

ИМ-ИМБ (АХАЖ) аудандық органдары мен лагерь басшылықтары арасында рақымшылықты жүзеге асыру жағдайында қайшылықтар туындады. 1950 жылғы Жарлық бойынша келесідей ұйғарым етілген: ИМ-ИМБ –да әйелдерді босатуға байланысты қамау орындарынан келіп түсетін сұраныстарды орындайтын қызметкерлер тобын ұйымдастыру. Сұраныстар үш күннен кешіктірілмей орындалуы қажет; туу туралы куәліктер немесе аудандық атқару комитеттері, ауылдық кеңестер және АХАЖ органдары куәландырған ресми анықтамалар сол жерге жіберілуі керек болды. Баланың туған жері немесе тұрғылықты жері бойынша оның тууы жөніндегі жазбалары жоғалған жағдайларда ИМ қызметкерлері ақпаратты туыстарынан, анасы мен баласын білетін куәгерлерден сұрастыру арқылы баланың жасын, ол баланың босатылуы керек әйелге тиесілігін анықтаған (ҚОМА. Қ. 205. Т. 7а. I. 11. П. 129).

Тұтқын әйелдер өз балаларының қайда екенін білмеген жағдайлар да болды. Олардың туыстарымен қатынастары тұтқындалған кезден бастап үзілген. Лагерь әкімшілігі тұтқын әйелдердің лагерьден тыс балаларын іздестіруде бірқатар қиындықтарға тап болады. Себебі, АХАЖ құрылымдары ақпарат беруге ықылас танытпады немесе оларда қажетті мәліметтер болмаған. Карлагтың арнайы бөлімінің бастығы подполковник Матросовтың 1950 ж. 16 желтоқсандағы есебіне сәйкес Карлагтың 962 сұранысына жауап келмеген, олардың ішінде бастапқы сұраныстар – 716; нақтылаушы – 51; аналары арқылы балалардың жаңа орнын анықтауды нақтылаудан кейін ИМ органдарына

екінші мәрте жіберілген сұраныстар саны – 205 деп көрсетілген. Нәтижесінде, 1950 жылғы 16 желтоқсандағы жағдай бойынша, балалары бар екені ІІМ органдарының ақпаратымен расталмаған 962 әйел бостандыққа шығарылмаған. Осылайша, Карлагта қамауда отырған және лагерьден тыс жерде балалары бар 2697 әйелдің тек 64,3% - ы босатылды; әйелдердің 35,7% - ы түрмеде қалған. (ҚР БП ҚС және АЕАЖК Қарағанды облысы бойынша басқармасының архивы) Қ. 16. Т. 7. І. 8. ПП. 301-302).

ІІМ құрылымдарынан құжаттарды алу белгілі бір қиындықтармен байланысты болды: АХАЖ архивтары Ұлы Отан соғысы кезінде айтарлықтай зардап шегіп, соның салдарынан олардың жұмысы 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында дағдарыстық жағдайда болған. Мысалы, 1945 жылы АХАЖ архивіне азаматтық хал актілерін тіркеу туралы құжаттарды беру туралы 993141 сұраныс түскен, азаматтық хал актілерін тіркеу туралы 558023 куәлік және актілік жазбалардың жоқтығы туралы 337080 анықтама берілген (РФ МА. Қ. 9415. Т. 3. І. 1418. ПП. 4-5). Құжаттардың болмау себебі ретінде АХАЖ органдарының басшылығы өз архивтерінің едәуір бөлігінің жойылуын көрсеткен. Бұдан басқа, АХАЖ жүйесі ІІМ-нің қарамағында болды, онымен ынтымақтастықта жұмыс үшін ішкі істер министрінің ерекше өкімі талап етілді. Ал, бұндай өкімдер болмағандықтан, АХАЖ қызметкерлері ГУЛАГ жүйесінен келіп түскен сұраныстарға жауап беруге ықылас танытпады.

Архив құжаттары бойынша: «Калинин, Свердлов және Курск облыстарының ІІМ-нің хабарлауынша, жергілікті милиция органдары 1950 жылғы 26 тамыздағы Жарлық бойынша жазадан босатылуға жататын сотталған әйелдерде балалардың бар екендігін растайтын құжаттарды АХАЖ, аудандық атқару комитеттері мен ауылдық кеңестерден жіберу жөніндегі ІІМ-нің түрмелері тарапынан жіберілген жекелеген сұраныстарды орындаудан бас тартады. (РФ МА. Қ. 9414. Т. 1. І. 1332. П. 30). 1950 жылдың қараша айының басында генерал-майор Г.П. Добрынин КСРО ІІМ Министрі С.Н. Кругловқа өтініш хат жолдайды. Онда Мемлекеттік қауіпсіздік министрі генерал-полковник В.С. Авакумовқа бағытталған хаттың жобасы жіберілді. Хатта Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінің аумақтық органдарын қамау орындарының сұраныстарын орындап, құжаттарды уақытылы жіберуді міндеттеу туралы өтініш етіледі. АХАЖ органдарында балалардың туу туралы жазбалары жоғалған жағдайларда балалардың сотталған әйелге тиесілігін білу үшін туыстарынан және анасы мен баласын білетін адамдардан сұрау жолымен анықтау қарастырылды. 1950 ж. 16 қарашада КСРО ІІМ хатшылығынан министрдің хатқа қол қоюдан бас тартқандығы туралы жауап келеді (РФ МА. Қ. 9414. Т.1. І. 1332. П. 3).

Қорытынды

1950-1951 жылдардағы лагерьлердегі әйел тұтқындарды босату туралы архивтік дереккөздерден көріп отырғанымыздай, 1947 жылғы 4 маусымдағы Жарлық бойынша социалистік меншікті ұрлағаны үшін сотталған жүкті және жас балалары бар әйелдерде бостандыққа шығу мүмкіндігі айтарлықтай аз болды. Прокуратура осы бап бойынша қылмыс жасағаны үшін сотталған, оның ішінде, әсіресе, ұрлықты қайталап немесе

аса ірі мөлшерде жасаған әйелдерге рақымшылық жасауға келіспей, бас тартты. Сонымен қатар қоныс аудару орындарынан қашқан арнайы қоныс аударушы әйелдер де рақымшылыққа ілікпеді. Қоныс аудару орындарынан қашқан әйелдерге 20 жыл ауыр жұмыс жасауға үкім шығарылып, ондай қылмысқа барған әйелдерге балалары болса да рақымшылық жасалмады. Ал, бас бостандығынан айыруға міндетті қоныстану орындарынан қашқаны үшін ҚК-нің 82-бабы II-бөлігі бойынша сотталған «УПА» (Украин көтерілісшілерінің әскері) бандаларының отбасы мүшелерінің әйелдері рақымшылықпен босатылды. Мұндай әйелдерге рақымшылық жасау арнайы қоныстану орындарына міндетті түрде жөнелтілген жағдайда рұқсат етілді.

Лагерьден тыс жерде балалары бар әйелдерді рақымшылық бойынша босату ИМ-нің аудандық органдарына қамаудағы әйелдердің балаларының бар-жоғы туралы ақпарат беруге бұйрық берілмегендігімен қиындады. Соған сәйкес мұндай ақпарат лагерь басшылығына тұрақты түрде жіберіліп тұрған жоқ. Тұтқын әйелдердің өздері көбінесе балаларының қайда екенін білмеді. Нәтижесінде, рақымшылық аяқталғаннан кейін, лагерьлерде балаларының қайда екені белгісіз болған 3697 әйел бостандыққа шықпай қалған.

Жаңа туған нәрестесі қайтыс болған жүкті әйелдерді лагерь басшылығы босатпады.

1941 жылдан 1950 жылға дейін ГУЛАГ-тағы жүкті және баласы бар әйелдерге қатысты 1941, 1945, 1949 және 1950 жылдары 4 рет рақымшылық жасалды. 1941 жылғы жасалған рақымшылық бойынша тұтқындардың бірнеше санатын босату көзделді. Оларға кішігірім қылмыстары үшін сотталғандар, созылмалы ауруы бар мүгедектер, кәмелетке толмаған қылмыскерлер, жүкті және жас балалары бар әйелдер жатты. 1945 және 1949 жылдардағы рақымшылықтың негізгі нысаны жүкті және мектеп жасына дейінгі балалары бар әйелдер болды. Рақымшылық бойынша бостандыққа шыққан әйелдердің нақты саны белгісіз. Өйткені, ГУЛАГ басшылығы жекелеген лагерьлердің басшыларынан рақымшылықтарды орындау туралы есеп талап етпеді.

1950 жылғы 26 тамыздағы Жарлық бойынша жүкті және жас балалары бар әйелдерге рақымшылық жасау ГУЛАГ-тағы әйелдер үшін жасалған көлемді рақымшылық болды. Осы кезеңде ГУЛАГ-та болған 600 мыңнан астам әйелдің тек 116734 -не ғана (шамамен 20%) рақымшылық жасалды. Түрмеден тыс жерде балалары бар әйелдерді босатуда белгілі бір қиындықтар болды. Себебі, аудандық АХАЖ органдары балалардың орналасқан жері туралы ақпарат бере бермеді, ал қамаудағы әйелдердің өздері балаларының қайда екенін білмеді. Нәтижесінде, қамау орындарынан тыс жерде балалары бар әйелдердің шамамен 5% - ы лагерьлерде қалды. Архивтік құжаттары жүкті және балалары бар әйелдердің барлығы бостандыққа шығарыла бермегенін көрсетеді. Оған Заңды (Қылмыстық кодекстің жеке баптары) және физикалық (науқастар, қайтыс болған балалар, аумақтық кедергілер) қиындықтар кедергі болды. Осылайша, мақаланы жазу барысында 1950 жылғы 26 тамыздағы Жарлық бойынша рақымшылық жасау мәселелерін қарастыру барысында ГУЛАГ жүйесіндегі тұтқындарды босату айтарлықтай қиындықтармен байланысты болғанын анықтадық.

Авторлардың қосқан үлесі:

Сактаганова З.Г. – Зерттеудің мақсаты / идеясын, мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау. Қолжазбаны құру және дайындау: қолжазба жобасын сыни талдау, зерттеу тобы мүшелерінің, оның ішінде жарияланғанға дейінгі және кейінгі кезеңдерде ескертулер мен түзетулер енгізу. Зерттеуді жоспарлау және жүргізу процесінде бақылау, көшбасшылық және тәлімгерлік.

Гладышева А.Г. – мақаланы жазу үшін архивтік материалды жинақтап, мақаланың тұжырымын әзірледі, мақаланың мәтінін жазып, библиографияны іріктеу жұмыстарын жүргізді.

Сақабай Т.Қ. – мақала мәтінін жазды, журналдың техникалық талаптарына сай мақаланың рәсімделуін қамтамасыз етті, мақсат-міндеттерге сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, түзету, аударма жұмыстарын жасады.

Мүдделер қақтығысы

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі:

Alexopoulos G. *Exiting the Gulag after War Women, Invalids and the Family* // *Jahrbuecher fuer Geshichte Osteuropas*, Neu Folge, Bd. 57. H.4. Themenschwerpunkt: Aufbruch aus dem GULag. 2009. P. 563-579;

Alexopoulos G. *Illness and Humanity in Stalin's GULAG*. New Haven and London: Yale University Press, 2017. 308 p.

Bell Wilson T. "Sex, Pregnancy, and Power in the Late Stalinist Gulag." *Journal of the History of Sexuality*, Vol. 24. №2. 2015. P. 198–224. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/24616567>

Верт Н. *Террор и беспорядок. Сталинизм как система* (пер. с франц.), М, РОССПЭН, 2010. 447 с.; *Дети ГУЛАГа. 1918-1956*. Сост. С. Виленский, А. Кокурин, Г. Атамашкина, И. Новиченко. М.: МФД. 2002. 631 с.;

Запись беседы с Печуро С.С., записано А.Г. Гладышевой в Москве 2011 г.

История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Том 4: Население ГУЛАГа: численность и условия содержания. Отв. сост. А.И. Зюзина. М.: РОССПЭН, 2004. <http://opisi.garf.su/pdf/gulag4/01.pdf>

Зауреш Сактаганова^а, Алина Гладышева^а, Толқынай Сақабай^а

^аКарагандинский Университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

К вопросу об амнистии беременных и имеющих малолетних детей женщин-заклѹченных из ГУЛАГа: реализация Указа от 26 августа 1950 г.

Аннотация. В статье рассматривается реализация Указа № 0589/183с от 26 августа 1950 г. об амнистии беременных и имеющих малолетних детей женщин из ГУЛАГа. Данная амнистия

рассматривается в контексте предыдущих подобных амнистий. Дан краткий обзор состояния системы ГУЛАГа конца 1940-х – начала 1950-х гг., анализируются этапы осуществления амнистии, количество и контингент освобождаемых женщин. Дан обзор взаимодействия структур, осуществляющих амнистию: руководства лагерей, прокуратуры, районных отделов МВД. На основе архивных материалов сделаны выводы об изменении оценки преступлений с точки зрения их опасности для государства: контингентом, не подлежащим освобождению амнистии были женщины, осужденные за экономические преступления, в основном осужденные по Указу от 4 июня 1947 г., в то время как женщины, осужденные как члены семей изменников Родины, получали возможность освобождения. Задачи, поставленные амнистией от 26 августа 1950 г., не были полностью осуществлены в силу сложностей во взаимодействии осуществлявших её структур. Около 5% от общего количества женщин, имеющих малолетних детей вне лагеря, остались в заключении.

Ключевые слова: история СССР; сталинизм; ГУЛАГ; женщины в ГУЛАГе; дети в ГУЛАГе; Карлаг; амнистии.

Zauresh Saktaganova^a, Alina Gladysheva^a, Tolkynay Sakabay^a

^aKaraganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

On the issue of the amnesty for the pregnant and having young children women prisoners from the Gulag: implementation of the Decree of August 26, 1950

Abstract. The article examines the implementation of Decree No. 0589/183c of August 26, 1950 on the amnesty of pregnant women and women with young children from the Gulag. This amnesty is considered in the context of previous similar amnesties. A brief overview is given of the state of the Gulag system in the late 1940s and early 1950s, as well as the economic and social situation in the USSR during this period. The stages of implementation of the amnesty, the number and contingent of women released are analyzed. An overview of the interaction of the structures implementing the amnesty is given: the leadership of the camps, the prosecutor's office, and the district departments of the Ministry of Internal Affairs. Based on the reviewed archival materials, conclusions were drawn about changes in the assessment of crimes, from the point of view of their danger to the state: women convicted of economic crimes, mostly those convicted under the Decree of June 4, 1947, were a contingent not eligible for amnesty, while women convicted as family members of traitors to the homeland were given the possibility of release. The tasks set by the amnesty of August 26, 1950 were not fully realized due to the difficulties in the interaction of the structures that carried it out. About 5% of the total number of women with young children outside the camp remained in prison.

Key words: History of the USSR; Stalinism; GULAG; Women in the Gulag; Children in the Gulag; Karlag; Amnesties.

References:

- Alexopoulos G. Exiting the Gulag after War Women, Invalids and the Family. *Jahrbuecher fuer Geshichte Osteuropas*, Neu Folge, Bd. 57. H.4. Themenschwerpunkt: Aufbruch aus dem GULag. 2009. P. 563-579 [in English]
- Alexopoulos G. *Illness and Humanity in Stalin's GULAG*. New Haven and London: Yale University Press, 2017. 308 p. [in English]
- Bell Wilson T. "Sex, Pregnancy, and Power in the Late Stalinist Gulag." *Journal of the History of Sexuality*, Vol. 24. №2. 2015. P. 198–224. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/24616567> [in English]
- Vert N. *Terror and disorder. Stalinism as a system*. (translation from French). Moscow. 2010. 447 p. [in Russian]
- Children of the GULAG*. 1918-1956. Vilenskij S.S., Kokurin A.I., Atmashkina G.V., Novichenko I.Ju. Moscow, 2002. 631 p. [in Russian]
- The Interview with S.S. Pechuro taken by A.G. Gladysheva in Moscow, 2011. [in Russian]
- The history of the Stalin's Gulag*. The end of the 1920s - the first half of the 1950s. Vol. 4. The population of the Gulag: size and life conditions. Moscow, 2004. 624 p. [in Russian]

Information about the authors

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, E.A. Buketov Karaganda State University, Gogol st., 38,100012, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>, zauresh63@mail.ru

Gladysheva Alina Gennad'evna – doctoral student of the historical faculty of E.A. Buketov Karaganda University, Gogol st., 38,100012, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0003-0374-1330>, a.gladysheva2010@yandex.ru

Sakabay Tolkynay Kuandykkyzy – doctoral student of the historical faculty of E.A. Buketov Karaganda University, Gogol st., 38,100012, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>, tolkinist78@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Сақтағанова Зауреш Ғалимжанқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Этно-мәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағанды қ, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>, zauresh63@mail.ru

Гладышева Алина Геннадьевна – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультетінің докторанты, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағандық, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0003-0374-1330>, a.gladysheva2010@yandex.ru

Сақабай Толқынай Қуандыққызы – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультетінің докторанты, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағандық, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>, tolkinist78@mail.ru

Сведения об авторах

Сактаганова Зауреш Галимжановна – доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>, zauresh63@mail.ru

Гладышева Алина Геннадьевна – докторант исторического факультета, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0003-0374-1330>, a.gladysheva2010@yandex.ru

Сақабай Толқынай Қуандыққызы – докторант исторического факультета, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>, tolkinist78@mail.ru

Мақала 26.05.2024. редакциясына түсті; 26.06.2024 рецензиядан кейін мақұлданды; 20.09.2024. жұртшылыққа қабылданды.

Scientific article

IRSTI 13.61.11

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-210-225>

Assessment of the Value Levels of the Categories of Cultural Heritage, Cultural Landscape, and Cultural Tourism from an Interdisciplinary Perspective (based on Alakol lake)

Zhuldyzay Kishkenbayeva^a, Zhazira Baisarina^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^bAstana IT University, Astana, Kazakhstan

✉ zhazira_82@mail.ru

Abstract. This article explores the epistemological challenges of interpreting local knowledge through the theoretical framework of the cultural landscape of Alakol. It emphasizes an interdisciplinary approach, integrating historical, regional, and cultural studies within a philosophical-cultural context.

By applying a cultural philosophy perspective, the article expands traditional disciplinary boundaries, enabling a broader understanding of the cultural landscape beyond a regional case study. It also examines the potential of UNESCO's methodological approach to cultural landscape description for enhancing Alakol's tourism appeal.

The concepts from heritage philosophy and the philosophy of cultural landscapes to assess trends in evaluating the value of cultural heritage. It has been explored how these approaches can redefine cultural heritage as a cohesive system. Central to the discussion are key terms such as "cultural heritage", "cultural landscape", and "cultural tourism" with a focus on their interconnections, classifications, and criteria. Additionally, the article investigates the role of cultural heritage and landscapes in tourism, the importance of their integration for cultural tourism development, and their impact on local well-being. The analysis of Alakol's cultural landscape potential identifies strengths and challenges for promoting cultural tourism and increasing interest in the region. This article explores the epistemological challenges of interpreting local knowledge through the theoretical framework of the cultural landscape of Alakol lake.

It emphasizes an interdisciplinary approach, integrating historical, regional, and cultural studies within a philosophical-cultural context. By applying a cultural philosophy perspective, the article expands traditional disciplinary boundaries, enabling a broader understanding of the cultural landscape beyond a regional case study. It also examines the potential of UNESCO's methodological approach to cultural landscape description for enhancing Alakol's tourism appeal. The concepts from heritage philosophy and the philosophy of cultural landscapes to assess trends in evaluating the value of cultural heritage. It has been explored how these approaches can redefine cultural heritage as a cohesive system. Key terms such as "cultural heritage", "cultural landscape", and "cultural tourism" with a focus on their interconnections, classifications, and criteria have become central to the discussion. Additionally, the article investigates the role of cultural heritage and landscapes in tourism, the importance of their integration for cultural tourism development, and their impact on local well-being. The analysis of Alakol's cultural landscape potential identifies strengths and challenges for promoting cultural tourism and increasing interest in the region.

Keywords: philosophy of culture; heritage philosophy; cultural heritage; heritage: cultural landscape; cultural tourism; Alakol lake; historical tourism.

Funding. This scientific article was developed within the framework of the scientific project AP 19679949 «Research of Cultural Heritage within the Synergistic Paradigms» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Kishkenbayeva Zh.K., Baisarina Zh.S. Assessment of the Value Levels of the Categories of Cultural Heritage, Cultural Landscape, and Cultural Tourism from an Interdisciplinary Perspective (based on Alakol lake). *Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series.* 2024. №4(149). 210-225. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-210-225>

Для цитирования: Кишкенбаева Ж.К., Байсарина Ж.С. Оценка уровня ценности категорий культурного наследия, культурного ландшафта и культурного туризма с междисциплинарной точки зрения (на основе озера Алаколь). *Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2024. №4(149). 210-225. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-210-225>

Introduction

Currently, strategic state documents of the Republic of Kazakhstan emphasize the need to make the most effective use of the country's natural and cultural heritage, to honor culture and history efficiently, to promote cultural heritage comprehensively, and to deeply understand sacred places as valuable assets. There is also an increasing demand to scientifically substantiate these values as foundations for political stability and sources for socio-economic development.

At the same time, a new model is emerging in the worldview paradigm of Kazakhstani citizens, which involves deeply understanding and valuing the culture, history, and sacred geography of their country and region, appreciating and protecting these values, and utilizing them effectively, while also viewing them as a source of income.

Cultural heritage is a fundamental component of cultural tourism. It includes various scientific disciplines that study the territorial differentiation of culture and its individual components, including cultural geography, which encompasses cultural geographical objects.

The practical significance of cultural geography is enhanced by the development of mechanisms for preserving and protecting cultural heritage, along with ensuring its effective use. It also emphasizes the importance of maintaining the uniqueness of each nation while preserving its cultural potential from extinction.

Initially, the category of «cultural heritage» was understood as a collection of immovable monuments related to history, culture, and nature that were considered to be of special value to a particular country or region.

According to the 1972 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, the category of «cultural heritage» includes monuments, ensembles, sites, as well as objects and areas that possess universal value from historical, aesthetic, ethnographic, and anthropological perspectives.

The 1997 «Support for Culture» Charter adopted in Thessaloniki by the United Nations proposed viewing heritage as a material and immaterial collection of natural and cultural elements. In addition to museum artifacts, ancient technologies, traditions, and other aspects of cultural heritage that are active parts of an ethnic group's life were also included. From this perspective, the heritage category can be considered a reflection of the historical interaction between humans and nature.

Cultural heritage is shaped by historical, geographical, ethnic, economic, and other factors. The geographical location of areas and the convergence of natural and historical values result in unique regional characteristics, which, on one hand, facilitate interactions among ethnic groups, and on the other hand, contribute to the emergence of new local cultures.

However, culture and nature were protected separately for a long time. It is worth noting that at the end of the 20th century, new criteria for assessing the value levels of the cultural heritage

category were established. Accordingly, cultural landscapes were recognized as an inseparable unity of cultural heritage that falls under the category of UNESCO World Heritage Sites (<https://whc.unesco.org/en/convention/>; <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf>).

Today, in social and humanitarian sciences, the category of cultural landscape is interpreted as «a terrestrial space that includes all its inherent natural and anthropogenic components, and the cultural landscape is formed as a result of conscious, purposeful human activity to meet various practical needs» (Kaganskiy, 2001).

Methodology, methods and materials

This study employs a multidisciplinary methodology that integrates both domestic and international scholars' social, humanitarian, and geographical approaches to assess the cultural heritage and tourism potential of the Alakol lake. The research specifically focuses on analyzing the cultural landscape potential, using several interrelated methods to explore key concepts such as cultural heritage, cultural landscape, and cultural tourism.

The classification method was used to organize the conceptual framework, providing a clear understanding of the relationships between the categories of cultural heritage, cultural landscape, and cultural tourism. This method helped systematize the terminological and methodological apparatus necessary for studying these interconnected fields. Alongside with this method, systemic-structural approach was applied to explore the core principles of the terms “cultural heritage” and “cultural landscape”, as well as the criteria used to describe these landscapes. This method facilitated an in-depth examination of the conceptual distinctions and categories relevant to the study. Also, the conceptual method enabled the analysis of the role of natural and cultural landscapes in tourism development, assessing their potential for fostering regional social stability, creating cultural tourism brands, and enhancing tourist interest. This method also helped evaluate the cultural tourist appeal of Alakol, particularly the significance of natural-anthropogenic sites. In order to assess the region's cultural landscape potential, analysis and typology methods were employed which allowed for the identification of key strengths and challenges to the development of cultural tourism in Alakol, helping to define factors that influence its cultural landscape. Finally, the informational basis for the research includes international documents on cultural heritage, such as UNESCO guidelines, legal frameworks, archaeological data, and geographical studies of Alakol. These materials provide the empirical foundation for the study and inform the analysis of the region's tourism and cultural landscape potential.

Discussion

The history of civilization in Kazakhstan, as well as the uniqueness of human-land relations, encompasses a significant portion of the country's natural heritage. Therefore, monitoring and studying heritage protection from the perspective of cultural landscapes is particularly important. Sacred sites within these landscapes exemplify the interactive relationship between humans and nature. This encompasses not only tangible cultural artifacts but also the results of the cultural impact of associative intangible values. From this perspective, Asian cultural

landscapes, which differ from Western ones, represent a part of the «dynamic process of identity formation» (Taylor, 2007). In Kazakh culture, nature and culture are viewed as an inseparable unity, with the cultural landscape serving as a bridge between nature and cultural heritage, revealing the intrinsic nature of heritage, land, and landscape.

Before delving into the specific research focus of the article, let us briefly review the historical development of the term «cultural landscape».

Over the past 30 years, the World Heritage protection system has developed a new perspective on the value characteristics of technogenic landscapes. This shift has led to a significant qualitative transformation in public awareness, ranging from the preservation of individual buildings as monuments and the local protection of small ensembles and complexes to the protection of vast technogenic areas.

As mentioned in the introduction of this article, cultural landscapes were included in the World Heritage List in 1992. This marked the beginning of a new approach within the UNESCO system aimed at identifying and protecting technogenic landscape objects.

Since this period, scholars worldwide have focused on the comprehensive study of cultural landscape heritage. David Jacques referred to this phenomenon in the 1990s as the «rise of cultural landscape» (Banzhaf, 2022).

In the first half of the 20th century, the German researcher Otto Schlutter introduced the theory of cultural landscapes into scientific discourse. He proposed that landscapes could be categorized into two types: primary landscapes and cultural landscapes (landscapes altered by human activity). Otto Schlutter considered the cultural landscape as a manifestation of human existence, a product of labor that reflects the culture and economy of social groups. In 1906, Otto Schlutter emphasized that landscapes possess not only physical appearances but also social, economic, and spiritual forces, and formally introduced the concept of «cultural landscape form». He also differentiated between cultural and natural landscapes, asserting that cultural landscapes should be studied as phenomena that arise from natural landscapes, while landscape forms are to be examined as cultural products (Taylor, 2007: 9).

In UNESCO's leading documents, cultural landscapes are described as the result of the combined creations of nature and humanity, representing the long and close relationship between people and their natural environment (Cultural Landscapes, UNESCO, World Heritage Convention, 1972).

According to paragraph 47 of the specifically adopted «The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention» regarding the inscription of specific types of properties on the World Heritage List, cultural landscapes are divided into three main categories:

The most easily identifiable is the clearly defined landscape designed and created intentionally by man; The second category is the organically evolved landscape, inner (a relict (or fossil) landscape, a continuing landscape. The final category is the associative cultural landscape (The World Heritage Convention, 2008).

In this classification of cultural landscapes, the principle of considering them as a complete manifestation of universal value arising from the specific cultural, historical, and geographical interactions between nature and humanity should be fundamental.

The document also establishes criteria for describing cultural landscapes, which include the following main positions:

- First, the name of the landscape and its key geographical location parameters;
- Second, the natural typological characteristics of the landscape;
- Third, indicators of the landscape's value;
- Principles for the preservation and restoration of the landscape, including the organization of monitoring;
- The landscape's status, legal condition, and level of protection (The World Heritage Convention, 2008).

According to the aforementioned criteria, lake Alakol, which is the second largest internal reservoir in Kazakhstan and is endorheic, was selected to analyze its cultural landscape potential which is the focused in this article.

Name and Geographical Location.

Alakol is a unique complex located between the eastern ridges of the Dzhungar Alatau and the southern ridges of the Tarbagatai, at the junction of the Zhetysu and Abai regions. The name of the lake is believed to be derived from the combination of the ancient Turkic word “ala” and the Mongolian word for “lake” meaning “great lake”. Indeed, the color of its water changes dramatically: it is sometimes blue in the morning's clear air, and turns bluish at sunset (Akhmetjanova, 2000; Alimkhan, 2001; Saparov, 2012; Saparov, 2006; Kaymuldinova, 2009; Abdırakhmanov, 2004).

During the scientific review of research in this field, initial information about the history, geographical location, and name of Alakol can be found partially in the records of P.S. Pallas and Thomas Whitlam Atkinson, as well as in geographical documents (Pallas, 1786; Tomas, 1858).

Toponymic studies and essays on the toponyms of rivers and lakes in the southeastern region of East Kazakhstan, as well as on the names of rivers and lakes in Zhetysu and Semey, provide historical data related to the etymology of Alakol (Golubev, 1867; Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition on the study of steppe regions. Semipalatinsk region. Pavlodar district, 1903; Sapozhnikov, 1904; Popov, 1965; Rumyantsev, 1911; Obruchev, 1932).

Lake Alakol is located at an absolute elevation of 247.3 meters above sea level, with a total area of 2,696 km², a length of 104 km, and a maximum width of 52 km. Its shoreline measures 384 km. The average depth is 22.1 meters, with the deepest point reaching 54 meters. The water volume is between 58-60 km³, and the catchment area is 47,859 km². The water clarity ranges from 0.6 to 0.8 meters, and the surface water temperature can reach up to 24 degrees Celsius (Burlybaev et al., 2007).

The lake is situated in a semi-deserted region. Fifteen rivers flow into the lake with five of them contributing continuously. From the north and northeast, the rivers Urzhar, Katynsu, and Emel flow from the southern slopes of the Tarbagatai Range, while from the south and southeast, the rivers Zhamanotkel, Yrgayty, and Zhamanty flow from the northern slopes of the Dzhungar Alatau. The Alakol Lake covers an area of 68,700 km², with 48,600 km² located within Kazakhstan's territory, and the remaining 30% within the borders of China (Berezovikov, 2006).

Natural Typological Characteristics.

The shores of Lake Alakol are primarily composed of various types of rocks, including clayey, sandy soil, gravel, and fine sand (Saparov, 2012: 68-74).

Flora and Fauna of Alakol.

According to studies by entomologists in the country, the site contains nearly 1,000 invertebrate species and 22 fish species, including the Balkhash perch, barbel, Balkhash catfish, carp, bream, trout, and perch, among others. Two species of amphibians are found (the green frog and the pointed-nosed frog), and 14 species of reptiles (such as the swift lizard, various-colored lizards, and the steppe viper) have been recorded (Krupa, 2010).

The ornithofauna of the Alakol Lake is very diverse, with 269 bird species recorded, including the common pochard, pink flamingo, great crested grebe, grey and white spoonbills, black stork, quail, barn owl, black-headed gull, steppe eagle, pheasant, crane, bustard, relic gull, and owl, among others. Among these birds, the pink flamingo, great crested grebe, owl, and barn owl are listed in the Red Data Book of Kazakhstan (Krupa, 2010: 97-100).

The Alakol Lake is a specially protected natural area and is also home to unique monuments that describe Kazakhstan's ancient history and culture.

In the Alakol depression, archaeological monuments from ancient times, including those from the Bronze Age, Early Iron Age, and medieval cities and settlements, can be found along the plains stretching along the foothills, as well as near rivers and mountain springs. Among the historical and cultural sites in the Alakol region are ancient cities such as Aktubek, Kainar, Jaypak I, Jaypak II, Akshi, Asusai, Koskelinshek, Yrgayty, Tau Akshi, Naimanqala, and Emel (Omyl) (Toleubayev, 2014).

The frequent concentration of historical and cultural monuments in the region can be directly attributed to the proximity of ancient caravan routes that traversed the area from the south to the north.

Overall, the Alakol depression features 32 natural sites, including 1 specially protected area, 2 specially protected natural monuments, and 7 resort zones not protected by the state (Baimyrzayev, 2017).

The architecture, shapes, construction techniques, and levels of production of various historical and cultural monuments in the region demonstrate the development of a distinct civilization, reflecting a significant dialogue between the steppe and urban areas, as well as between different cultures. This evidence supports the notion that the region was a center of both sedentary and urban civilization.

The territory of the Alakol Lake is under strict protection by the “Alakol State Nature Reserve” and the “Balkhash-Alakol Lake Inspection” which are both national institutions (‘Alakol State Nature Reserve’ RSE. Geographical Location, 2024). In 2013, the Alakol Biosphere Reserve was included in UNESCO’s World Network of Biosphere Reserves (Alakol State Nature Reserve. History of the Reserve, 2024).

Based on the above discussions and analyses, the cultural landscape of the Alakol Lake meets the following criteria:

- First, its unique natural resource potential;
- Second, its advantageous and effective geographical location;
- Third, its rich flora and fauna, and recreational resources;
- Fourth, the presence of a rich historical and cultural heritage;
- Fifth, the abundance of sacred sites.

With its distinctive natural wealth, abundant architectural, archaeological, and historical monuments, and recreational resources, Alakol's cultural landscape offers significant potential for developing a cultural tourism brand and enhancing tourist interest in our country.

Cultural tourism is one of the most popular and widespread forms of tourism, providing tourists with knowledge about the natural, historical, and cultural sites of a destination, including its landscapes, and allowing them to experience the local traditions, lifestyle, and cultural heritage while interacting with residents (Tighe, 2021).

The World Tourism Organization highlights that among the new tourism trends emerging after the pandemic, there is a notable increase in travelers seeking destinations that offer health recovery. This includes programs that promote detoxification through close interaction with local populations, allowing tourists to learn about the culture and history of the people they visit and to achieve emotional and physical well-being. There is also a growing interest in resources for acquiring effective new knowledge and skills for personal development, as well as a rising tendency to explore less popular natural, historical, and cultural landscapes and regions (Wengin, 2024).

Thus, with the increase in the number of trips aimed at recognizing values after the pandemic, the type and content of cultural tourism are also taking on a new character. Cultural tourism provides opportunities to understand the interpretation of cultural sites, grasp the significance of sacred places, and learn about the culture of the local inhabitants. In this context, cultural tourism is directly linked to the level of development of the local population and their culture and quality of life (Gordin, 2001).

Overall, cultural tourism not only enhances the well-being and quality of life of local populations but also positively impacts the preservation of cultural heritage and the promotion of cultural awareness.

Globally, natural sites and cultural landscapes play a leading role in the service model of tourism utilization. A Kazakh scholar A. Yessengabylova states that «the effective use of nature for cultural tourism purposes involves seeking optimal pathways for sustainable development by rationally utilizing natural resources while maintaining environmental balance». This statement clarifies the global practices of applying cultural heritage for tourism purposes (Yessengabylova, 2020).

According to this concept, although Lake Alakol, located at the junction of the Zhetisu and Abai regions, is remote from major cities, it possesses rich natural and anthropogenic resources and favorable geographical conditions. The meridional and latitudinal transit routes connect the region with both internal and external areas of the country.

Due to analysis, it was stated that the strengths of Lake Alakol's landscape potential for promoting cultural tourism in the region can be as follows:

- First, the diverse natural resource potential.

- Second, its rich historical and cultural heritage.
- Third, favorable ecological conditions.
- Fourth, balneological resources.
- Fifth, a stable and diverse flora and fauna.
- Sixth, the abundance of resources that allow for the development of various types of tourism.
- Seventh, the potential to attract tourists from the CIS countries, China, Japan, and Korea.
- Eighth, the possibility of developing tourism infrastructure through investment.
- Ninth, the ability to integrate various types of tourism (historical, educational, ethnographic, ecological, sports, recreational).

In using cultural heritage for tourism purposes, it is essential to recognize that these elements are a direct and significant component of the unique characteristics of a particular region and of the national cultural heritage.

The national ideas included in the strategic directions of “Kazakhstan’s Long-Term Development until 2050” will only be realized based on the nation’s self-awareness and deep historical traditions, and effective use of natural and cultural heritage is very important.

Examples of this approach can be seen in advanced countries like Italy, Japan, and Korea, where educational tourism has become a basis for patriotic education.

Western scholars suggest that heritage tourism is considered a competitive form of cultural tourism. Scientific literature closely links “cultural tourism” with the categories of cultural heritage and cultural landscape, referring to it as “cultural heritage tourism”, “heritage tourism” and “diaspora tourism”.

In the United States, the National Trust for Historic Preservation defines cultural tourism as “visiting historical sites and exploring places that represent human history” (Geotourism: The New Trend In Travel, 2003).

Meanwhile, Canadian researcher T. Silberberg describes cultural tourism as “a special form of tourism aimed at both protecting monuments and discovering attractions” (Silberberg, 1995).

However, despite its unique geographical location, diverse rich nature, and valuable and unique cultural heritage, it can be observed that the potential of Lake Alakol in the field of cultural tourism is not being fully utilized.

In the meeting of the Security Council on tourism development on June 13, 2024, President K.J. Tokayev stated: “According to the World Economic Forum’s evaluation, our country ranks 70th out of 119 countries in terms of the level of development of the business environment in the tourism sector. This is not a commendable position. This indicates that favorable conditions for doing business in this sector have not been created. The Alakol resort area, particularly in the Zhetisu region and the Almaty mountain cluster, is lagging behind. The number of hotels, lodges, and tourist bases in Alakol has decreased to 24”, which underscores our point (The head of state’s meeting on the development of tourism, 2024).

In this context, it can be said that the emphasis on the sanatorium-resort potential of Lake Alakol is hindering the effective and comprehensive use of its cultural landscape opportunities.

Furthermore, the main factors hindering the development of cultural tourism in the Alakol lake include: the low quality of tourist facilities, the failure of tourism services to meet international standards, the seasonal dependence of tourism services, the lack of a uniform marketing

strategy aimed at promoting Alakol's tourism potential, and the incomplete formation of the Alakol brand.

Results

The research process is aimed at achieving specific outcomes in line with its objectives. Identifying the relevance of the topic and its placement on the agenda is an initial result of the research work.

Since the topic and research subject are new, the issues were addressed generally and comprehensively. This approach can serve as a basis for future research directions. According to scientific classification, toponyms are considered a part of toponymy, and the article clarifies how they can be regarded within the scope of toponymy. It also describes their relationship with linguistics, geography, and history. This, in turn, addresses the issue of complexity and interdisciplinary connections. Overall, cultural heritage, cultural landscapes, and cultural tourism are distinct areas intersecting various sciences, and this characteristic is reflected in the core content of the article.

Summarising what has been discussed above, the following results were obtained: firstly, the fundamental conceptual rules of the terms "heritage", "cultural heritage", "cultural landscape" and "cultural tourism" as well as the categorical divisions of cultural landscapes and the criteria describing them. Secondly, a new paradigm of worldview among Kazakhstanis regarding the recognition, acceptance, and effective use of cultural heritage as a value. Thirdly, reasons for the new characteristics of cultural tourism types and content with the increase in travel aimed at recognizing values post-pandemic. Fourthly, cultural heritage and cultural landscapes as fundamental components of cultural tourism. Fifthly, the role of natural and cultural-historical sites as leading elements of cultural tourism, prerequisites for cognitive direction, and key factors in enhancing tourism services. Sixthly, the importance of considering cultural heritage as a direct and significant component of national cultural heritage when using it for cultural tourism purposes.

Next, the positive impact of cultural tourism on improving the welfare and quality of life of local populations, as well as on preserving cultural heritage and increasing the popularity of cultures.

Then, opportunities for creating a cultural tourism brand and enhancing tourist interest in Kazakhstan through the rich natural resources, architectural, archaeological, and historical monuments, and recreational resources of Lake Alakol's cultural landscape potential.

After that, the strengths of Lake Alakol's landscape potential in promoting cultural tourism development in the region.

Finally, barriers and factors hindering the effective and comprehensive use of Lake Alakol's cultural landscape opportunities and the development of cultural tourism in the Alakol lake.

Conclusion

Summing up what has been discussed, this study highlights the crucial role of cultural heritage and cultural landscapes as fundamental resources for tourism, positioning natural and cultural-historical sites as key elements in the development of cultural tourism. Beyond

their role as symbols and meanings of human culture, these landscapes hold immense value when integrated into tourism, serving as both a means of preserving cultural identities and a catalyst for regional economic and social development. The recognition of cultural landscapes as essential components of national cultural heritage, particularly within the context of cultural tourism, underscores their potential to enhance the appeal and sustainability of tourism destinations.

From a philosophical-cultural perspective, the research emphasizes the importance of an interdisciplinary approach that combines historical, regional, and cultural studies to offer a richer understanding of cultural landscapes. By integrating heritage philosophy with the philosophy of cultural landscapes, the study expands traditional disciplinary boundaries and provides a broader framework for assessing the value of cultural heritage in the context of tourism. This interdisciplinary lens allows for a deeper exploration of how local knowledge, cultural meanings, and historical contexts shape the tourism potential of regions like Alakol lake.

The analysis also demonstrates the positive impact of cultural tourism on local communities, particularly in terms of improving the well-being and quality of life for residents. Cultural tourism fosters the preservation of cultural heritage while simultaneously promoting a deeper appreciation of diverse cultural expressions. It also plays a crucial role in maintaining and revitalizing local traditions, offering a sustainable pathway for enhancing both cultural and economic vitality.

The study concludes that Alakol lake, with its unique blend of natural beauty and cultural significance, holds substantial potential for tourism development. By considering the universal value arising from the interaction of nature and human culture within specific cultural, historical, and geographical contexts, Alakol can harness its cultural landscape as a strategic asset. The application of UNESCO's methodology for cultural landscape description, coupled with philosophical approaches to heritage, can enhance Alakol's appeal as a destination for cultural tourism.

Ultimately, transforming Alakol lake into a central hub for cultural tourism, centered on its rich cultural landscapes and local heritage, offers a promising regional strategy. However, this transformation requires ongoing economic, institutional, and social development, informed by an interdisciplinary perspective that recognizes the deep connections between culture, heritage, and tourism. By leveraging its cultural resources, Alakol has the potential to become a leading cultural tourism destination, competing on a global scale while fostering sustainable development and cultural preservation.

Authors' Contributions:

Kishkenbayeva Zh.K. – established of the conceptual foundations and clarified the logical framework of the article.

Baisarina Zh.S. – refined the idea of the article, determined its development direction, and was responsible for its editing.

Conflict of interest

The authors declare no relevant conflict of interests.

References:

- Banzhaf, E., Anderson, S. et al. *Urban-Rural Dependencies and Opportunities to Design Nature-Based Solutions for Resilience in Europe and China*. Land. 2022, Vol. 11. 480 p.
- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. URL: <https://whc.unesco.org/en/convention/> (accessed: 22.06.2024).
- Cultural Landscapes, UNESCO, World Heritage Convention*. URL: <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#:~:text=There%20exist%20a%20great%20variety,peoples%20and%20their%20natural%20environment> (accessed 22.06.2024).
- Geotourism: The New Trend In Travel*. Travel Industry Association of America. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/view/11473270/geotourism-the-new-trend-in-travel-egret-communications> (accessed 28.06.2024).
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. URL: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf> (accessed 22.06.2024).
- Silberberg T. *Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites*. Tourism Management. 1995, №16 (5). P. 361-365.
- Taylor K., Feng H., Feng T. *Cultural Landscapes and Asian Values: Negotiating a Transition from an International Experience to an Asian Regional Framework*. Chin. Landsc. Archit. 2007, P. 4-9.
- The World Heritage Convention. URL: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf>.
- Tighe A. *Research on cultural tourism in the United States*. Travel and Tourism Research Association Proceedings. 2021. P. 387-392.
- Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. *Қазақ шығысының жер-су атаулары*. Өскемен: ШҚТУ баспасы, 2000. Б. 23-27.
- Баймырзаев Қ.М., Тоқпанов Е.А. *Талдықорған өңірінің сакральды ландшафттарын қорғау және ұтымды пайдалану*. Монография. Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2017. Б. 65-66.
- Березовиков Н. *Алакольский государственный природный заповедник*. Заповедники средней Азии и Казахстана. Алматы, 2006, Вып. 1. С.12-13.
- Бурлибаева М. и др. *Глобально значимые водно-болотные угодья Казахстана (Алаколь-Сасыккольская система озер)*. Астана, 2007. С. 126-127.
- Венгин А. 13 трендов мирового туризма в 2024 году. URL: <https://profi.travel/articles/58917/details> (accessed 11.06.2024).
- Географиялық орналасуы. Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы. URL: <https://alakol-gpz.kz/kz/biz-turaly.html>. (accessed 11.05.2024).
- Голубев А.Ф. *Ала-куль*. Записки РГО по общей географии. 1867. Т. I. С. 349-363.
- Гордин В.Э., Сушинская М., Яцкевич И. *Теоретические и практические подходы к развитию культурного туризма*. Культурный туризм: конвергенция культуры и туризма на пороге XXI века. СПб., 2001. С.124-125.

Есенгабылова А.К. *Қазақстанда емдік-сауықтыру туризмін дамытудың әлеуметтік-экономикалық алғышарттары*. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2020. № 3 (112). Б. 408-411.

Әбдірахманов С. *Топонимикалық атауларды қалыптастыру және стандарттау мәселелері*. Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері. Респ. ғыл.-прак. конф. мат. Астана, 2004. Б. 34-46.

Әлімхан А.Ә. *Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағы топонимдерінің тілдік және этномәдени негіздері*: филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2001. Б.12-16.

Каганский В.Л. *Путешествие в ландшафте и путешествие в культуре. Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения*. М., 2001. С. 3-18.

Каймулдинова К.Д. *Алакөл атауына қатысты деректер*. Вестник КазНПУ им.Абая. Серия: Естественно-географические науки. 2009, №4 (22). Б.47-48.

Крупа Е.Г., Амиргалиева Н.А., Лопарева Т.Я., Исаева А.К., Биманбаева Б.Б. *Зоопланктон озера Алаколь и его распределение в зависимости от минерализации и химического состава воды*. Вестник. Серия: Биологическая. 2010, №1 (43). С. 96-98.

Қорық тарихы. Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы. URL: <https://alakol-gpz.kz/kz/koryk-tarikhy.html> (accessed 11.05.2024).

Материалы по Киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. СПб., 1903. Т. 4. С. 212-219. URL: <https://elibr.go.ru/handle/123456789/213168> (accessed 01.10.2024).

Мемлекет басшысы туризмді дамыту жөнінде кеңес өткізді. 2024, 13 маусым. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-turizmdi-damytu-zhoninde-kenes-otkizdi-135368> (accessed 03.07.2024).

Обручев В.А. *Пограничная Джунгария*. СПб, 1932. Т. 3, Вып.1. С. 68-79.

Паллас П.С. *Путешествие по разным провинциям Российской империи*. СПб., 1786. Ч. 2. Кн.1. 476 с.

Попов А.В. *Географическое положение и строение поверхности Алакольской впадины*. Алакольская впадина и ее озера. Алма-Ата, 1965. С. 15-45.

Румянцев П.П. *Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Лепсинский уезд*. СПб., 1911. Т.1. Вып.1. С. 223-225.

Сапаров Қ.Т. *Қазақ шығысының өзен-көл атаулары: оқу құралы*. Павлодар, 2012. Б. 68-74.

Сапаров Қ.Т. *Шығыс Қазақстан облысының лимонимдерінің қалыптасу ерекшеліктері*. Ізденіс. Жаратылыстану және техника ғылымдары сериясы. Алматы. 2006, № 4. Б. 84-88.

Сапожников В.В. *Очерки Семиречья*. Томск, 1904. С. 218-222.

Томас У.А. *Восточная и Западная Сибирь: рассказ о семилетних исследованиях и приключениях в Сибири, Монголии, Киргизских степях, Китайской Тартарии и части Центральной Азии*. Нью-Йорк: Харпер и братья, 1858. С.124-126.

Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Омаров Ғ.Қ., Шағырбаев М.С. *Алакөл жағалауында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары*. ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2014, №5 (297). Б.12-13.

Жұлдызай Кішкенбаева^а, Жазира Байсарина^б

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^бAstana IT University, Астана, Қазақстан

Мәдени мұра, мәдени ландшафт, мәдени туризм категорияларының құндылық деңгейін пәнаралық тұрғыдан бағамдау (Алакөл алабының негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Алакөл мәдени ландшафты мысалы негізінде жергілікті ұғымның теориялық аспектілері эпистемологиялық тұрғыдан қарастырылады. Алакөлдің мәдени ландшафттық әлеуетінің тарихи өлкетанулық, мәдениеттанулық аспектілерін философия-мәдениеттану тоғысында негіздеу арқылы пәнаралық зерттеуде ізденістер жасалынады.

Дәл осы мәдениет философиясы тәсілі эмпирикалық нысанның дәстүрлі аймақтық сипатына қарағанда оның пәнаралық аясын анағұрлым кең ауқымда көрсетуге мүмкіндік беретіні атап өтіледі.

Айталық мақалада туристік қызығушылықты арттыруда ЮНЕСКО-ның институттарында белсенді қолданылатын теориялық әдіснамалар мен мәдени ландшафтты сипаттаудың әдіснамаларын қалай қолдануға болатыны қарастырылады.

Мақалада мұра философиясы және мәдени ландшафт философиясы ұғымдары қолданылады. Мәдени мұраның құндылық деңгейін бағамдаудың жаңа үлгілерін жасауға, оның ерекшеліктерін анықтауға және оны біртұтас жүйе ретінде қабылдау аясын кеңейтуге мүмкіндік беретін тенденцияларға талдау жасалынады.

Осыған байланысты мақала «мәдени мұра», «мәдени ландшафт» және «мәдени туризм» категорияларының құндылық деңгейін бағалауға, сондай-ақ Алакөл алабының мәдени ландшафттық әлеуетін пәнаралық ғылымдар тоғысында талдауға бағытталады.

Алакөлдің мәдени ландшафттық әлеуетін талдау арқылы зерттеу жүргізу елімізде мәдени туризм брендин құру және туристік қызығушылықты арттырудың мүмкіндіктерін көрсетеді, сонай-ақ мәдени туризмді дамыту үшін мәдени ландшафттық әлеуеттің мықты және осал тұстарын анықтайды.

Түйін сөздер: мәдениет философиясы; мұра философиясы; мәдени мұра; мұра; мәдени ландшафт; мәдени туризм; Алакөл алабы; тарихи туризм.

Жулдызай Кишкенбаева^а, Жазира Байсарина^б

^аЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

^бAstana IT University, Астана, Казахстан

Оценка уровня ценности категорий культурного наследия, культурного ландшафта и культурного туризма с междисциплинарной точки зрения (на основе озера Алаколь)

Аннотация. ВВ статье на примере культурного ландшафта Алаколь рассматриваются эпистемологические вопросы того как можно интерпретировать локальное знание с точки зрения его теоретического оформления. Предпринимается попытка посмотреть на культурный ландшафт Алаколь в контексте междисциплинарной проработки, когда исторические, краеведческие, культурологические аспекты могут быть объединены философско-культурным обоснованием.

Отмечается, что именно подход с позиции философии культуры, позволяет расширить дисциплинарные рамки ради того, чтобы эмпирический объект смог быть представлен шире, чем традиционные региональный кейс.

Например, в статье рассматривается как для развития туристической привлекательности можно использовать теоретическую методологию активно используемую в институтах ЮНЕСКО, методологию описания культурного ландшафта.

В статье используются концепции философии наследия, философии культурного ландшафта. Делается анализ тенденций позволяющих создать новые модели оценки уровня ценности культурного наследия, определить его особенности и расширить рамки его восприятия как единой системы.

В этой связи статья направлена на оценку уровня ценности категорий «культурное наследие», «культурный ландшафт» и «культурный туризм», а также на анализ культурного ландшафтного потенциала бассейна Алакол в контексте междисциплинарных наук.

Анализ культурного ландшафтного потенциала Алаколя в качестве исследовательского случая показывает возможности для создания бренда культурного туризма в нашей стране и увеличения туристического интереса, а также выявляет сильные и слабые стороны культурного ландшафтного потенциала для развития культурного туризма.

Ключевые слова: философия культуры; философия наследия; культурное наследие; наследие; культурный ландшафт; культурный туризм; озеро Алаколь; исторический туризм.

References:

- Banzhaf, E., Anderson, S. et al. *Urban-Rural Dependencies and Opportunities to Design Nature-Based Solutions for Resilience in Europe and China*. Land. 2022, Vol. 11. 480 p. [in English]
- Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. URL: <https://whc.unesco.org/en/convention/> (accessed: 22.06.2024). [in English]
- Cultural Landscapes, UNESCO, World Heritage Convention*. URL: <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#:~:text=There%20exist%20a%20great%20variety,peoples%20and%20their%20natural%20environment> (accessed 22.06.2024). [in English]
- Geotourism: The New Trend In Travel*. Travel Industry Association of America. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/view/11473270/geotourism-the-new-trend-in-travel-egret-communications> (accessed 28.06.2024). [in English]
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. URL: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf> (accessed 22.06.2024). [in English]
- Silberberg T. *Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites*. Tourism Management. 1995, №16 (5). P. 361-365. [in English]
- Taylor K., Feng H., Feng T. *Cultural Landscapes and Asian Values: Negotiating a Transition from an International Experience to an Asian Regional Framework*. Chin. Landsc. Archit. 2007, P. 4-9. [in English]
- The World Heritage Convention. URL: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf>.
- Tighe A. *Research on cultural tourism in the United States*. Travel and Tourism Research Association Proceedings. 2021. P. 387-392. [in English]
- Ahmetzhanova F.R., Alimhan A.A. *Kazak shygysynyn zher-su ataulyary*. Oskemen: ShKTU baspasy, 2000. B. 23-27. [in Kazakh]
- Bajmyrzaev K.M., Tokpanov E.A. *Taldykorgan onirinin sakral'dy landshafttaryn korgau zhane utymdy pajdalanu*. Monografija. Taldykorgan: I. Zhansugirov atyndagy Zhetisu memlekettik universiteti, 2017. B. 65-66. [in Kazakh]

- Berezovikov N. *Alakol'skij gosudarstvennyj prirodnyj zapovednik*. Zapovedniki srednej Aziii i Kazahstana. Almaty, 2006, Vyp. 1. S.12-13. [in Russian]
- Burlibaeva M. i dr. *Global'no znachimye vodno-bolotnye ugod'ja Kazahstana (Alakol'-Sasykkol'skaja sistema ozer)*. Astana, 2007. C. 126-127. [in Russian]
- Vengin A. *13 trendov mirovogo turizma v 2024 godu*. URL: <https://profi.travel/articles/58917/details> (accessed 11.06.2024). [in Russian]
- Geografijalyk ornalasuy. Alakol memlekettik tabigi korygy*. URL: <https://alakol-gpz.kz/kz/biz-turaly.html>. (accessed 11.05.2024). [in Kazakh]
- Golubev A.F. *Ala-kul'. Zapiski RGO po obshhej geografii*. 1867. T. I. S. 349-363. [in Russian]
- Gordin V.Je., Sushhinskaja M., Jackevich I. *Teoreticheskie i prakticheskie podhody k razvitiyu kul'turnogo turizma*. Kul'turnyj turizm: konvergencija kul'tury i turizma na poroge HHI veka. SPb., 2001. C.124-125. [in Russian]
- Esengabylova A.K. *Kazakstanda emdik-sauyktyru turizmin damytudyn aleumettik-jekonomikalyk algysharttary*. L.N. Gumilev atyndagy EUU Habarshysy. Gumanitaryk gylymdar serijasy. 2020. № 3 (112). B. 408-411. [in Kazakh]
- Abdirahmanov S. *Toponimikalyk ataulardy kalyptastyru zhane standarttau maseleleri. Kazak onomastikasynyn ozeki maseleleri*. Resp. gyl.-prak. konf. mat. Astana, 2004. B. 34-46. [in Kazakh]
- Alimhan A.A. *Shygys Kazakstannyn ontustik ajmagy toponimderinin tildik zhane jetnomadeni negizderi*: filol. gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 2001. B.12-16. [in Kazakh]
- Kaganskij V.L. *Puteshestvie v landshafte i puteshestvie v kul'ture. Kul'tura v sovremennom mire: opyt, problemy, reshenija*. M., 2001. S. 3-18. [in Russian]
- Kajmuldinova K.D. *Alakol atauyna katysty derekter*. Vestnik KazNPU im.Abaja. Serija «Estestvenno-geograficheskie nauki». 2009, №4 (22). B.47-48. [in Kazakh]
- Krupa E.G., Amirgalieva N.A., Lopareva T.Ja., Isaeva A.K., Bimanbaeva B.B. *Zooplankton ozera Alakol' i ego raspredelenie v zavisimosti ot mineralizacii i himicheskogo sostava vody*. Vestnik. Cerija: Biologicheskaja. 2010, №1 (43). S. 96-98. [in Russian]
- Koryk tarihy. Alakol memlekettik tabigi korygy*. URL: <https://alakol-gpz.kz/kz/koryk-tarikhy.html> (accessed 11.05.2024). [in Kazakh]
- Materialy po Kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej*. Semipalatinskaja oblast'. Pavlodarskij uezd. SPb., 1903. T. 4. C. 212-219. URL: <https://elibr.go.ru/handle/123456789/213168> (accessed 01.10.2024). [in Russian]
- Memleket basshysy turizmdi damytu zhoninde kenes otkizdi*. 2024, 13 mausym. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-turizmdi-damytu-zhoninde-kenes-otkizdi-135368> (accessed 03.07.2024). [in Kazakh]
- Obruchev V.A. *Pogranichnaja Dzhungarija*. SPb, 1932. T. 3, Vyp.1. C. 68-79. [in Russian]
- Pallas P.S. *Puteshestvie po raznym provincijam Rossijskoj imperii*. SPb., 1786. Ch. 2. Kn.1. 476 s. [in Russian]
- Popov A.V. *Geograficheskoe polozhenie i stroenie poverhnosti Alakol'skoj vpadiny*. Alakol'skaja vpadina i ee ozera. Alma-Ata, 1965. S. 15-45. [in Russian]
- Rumjancev P.P. *Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirechenskoj oblasti. Lepsinskij uezd*. SPb., 1911. T.1. Vyp.1. S. 223-225. [in Russian]
- Saparov K.T. *Kazak shygysynyn ozen-kol ataulary: oku kuraly*. Pavlodar, 2012. B. 68-74. [in Kazakh]
- Saparov K.T. *Shygys Kazakstan oblysynyn limnonimderinin kalyptasu erekshelikteri*. Izdenis. Zharatylystanu zhane tehnika gylymdary serijasy. Almaty. 2006, № 4. B. 84-88. [in Kazakh]
- Sapozhnikov V.V. *Ocherki Semirech'ja*. Tomsk, 1904. S. 218-222. [in Russian]

Tomas U.A. *Vostochnaja i Zapadnaja Sibir': rasskaz o semiletnih issledovanijah i prikljuchenijah v Sibiri, Mongolii, Kirgizskih stepjah, Kitajskoj Tartarii i chasti Central'noj Azii*. N'ju-Jork: Harper i brat'ja, 1858. C.124-126. [in Russian]

Toleubaev A.T., Taleev D.A., Omarov G.K., Shagyrbaev M.S. *Alakol zhagalauynda zhurgizilgen arheologijalyk kazba zhymystary*. KR UGA Habarlary. Kogamdyk zhane Gumanitaryk gylymdar serijasy. 2014, №5 (297). B.12-13. [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Кішкенбаева Жұлдызай – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, «Ел тарихы» ҒЗО бас ғылыми қызметкері, Сәтбаев к., 2, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-4534-4387>, zhuldyzaykk@gmail.com.

Байсарина Жазира – PhD, ассистент профессор, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5838-2190>, zhazira_82@mail.ru.

Information about a uthors

Kishkenbaeva Zhuldyzay – PhD, Senior Researcher at the Research Center for «Yel Tarikhy», L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-4534-4387>, zhuldyzaykk@gmail.com.

Baisarina Zhazira – PhD, Assistant Professor in the Department of General Education Disciplines, Astana IT University, 55/11 Mangilik Yel avenue, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5838-2190>, zhazira_82@mail.ru.

Информация об авторах

Кишкенбаева Жұлдызай – PhD, главный научный сотрудник НИИ «Ел тарихы», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-4534-4387>, zhuldyzaykk@gmail.com.

Байсарина Жазира – PhD, ассистент профессора, Astana IT University, пр.Мәңгілік Ел, 55/11, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5838-2190>, zhazira_82@mail.ru.

The article was submitted 21.08.2024; approved after reviewing 25.09.2024; accepted for publication 30.11.2024.

Научная статья
МРНТИ 04.21.51

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-226-244>

Сравнительный анализ эффективности института общественных советов Казахстана и Узбекистана

Жулдыз Давлетбаева^а, Александр Загребин^а

^аАкадемия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан

✉ a.zagrebina@apa.kz

Аннотация. Одним из ключевых направлений социальной философии является изучение взаимодействия общества и государства в контексте развития демократических институтов. Целью данной статьи является сравнительный анализ эффективности деятельности общественных советов в двух странах региона: Узбекистане и Казахстане. В частности, акцент сделан на процедуру формирования состава общественных советов. Выбор стран обусловлен общностью их прошлого, схожестью политической системы и принципов государственного управления. Для достижения данной цели различные качественные методы сбора данных: анализ действующего законодательства двух стран, результаты фокус-групп с представителями государственных органов Узбекистана и Казахстана, а также контент-анализ публикаций в средствах массовой информации за последние три года. Фокус-группы были проведены в период с августа по октябрь 2024 года, в офлайн и онлайн форматах. Проведенное исследование выявило схожесть проблем, препятствующих эффективной деятельности общественных советов. Однако, обнаружились и определенные различия, связанные как с нормативным регулированием, так и с историческим контекстом. Результатом исследования является ряд рекомендаций по повышению вовлеченности различных категорий граждан в общественный контроль.

Ключевые слова: общественные советы; Центральная Азия; подотчетность; Казахстан, Узбекистан; гражданское общество.

Финансирование: Исследование финансировалось за счет гранта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР 23490980 «Модернизация деятельности общественных советов в Центральной Азии как механизма повышения прозрачности и подотчетности государственных органов».

For citation: Davletbayeva Zh.Zh., Zagrebina A.V. Comparative analysis of the effectiveness of the institute of public councils in Kazakhstan and Uzbekistan. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 226-244. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-226-244>

Для цитирования: Давлетбаева Ж.Ж., Загребин А.В. Сравнительный анализ эффективности института общественных советов Казахстана и Узбекистана. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 226-244. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-226-244>

Введение

В современных государствах институты общественного контроля играют важную роль в формировании политики, обеспечении прозрачности управления и усилении подотчетности государственных органов перед обществом. С точки зрения социальной философии, такие институты являются не только механизмами взаимодействия между государством и гражданским обществом, но и отражением изменения общественных ценностей, связанных с правом на участие в управлении и контроле. Одним из таких институтов являются общественные советы, которые в последние годы активно закрепились в системе государственного управления многих стран, в особенности на постсоветском пространстве. Казахстан и Узбекистан, стремясь к повышению эффективности государственного управления, внедрили общественные советы как инструмент взаимодействия государства и гражданского общества достаточно недавно, по историческим меркам. В каждом из этих стран общественные советы развиваются в схожих, но уникальных условиях, что вызывает исследовательский интерес в проведении сравнительного анализа их эффективности.

В контексте глобальных тенденций к укреплению демократических институтов и повышению участия граждан в процессах управления, институты общественного контроля, такие как общественные советы, играют ключевую роль в обеспечении устойчивого развития государств. Социальная философия подчеркивает, что вовлечение граждан в принятие решений не только усиливает демократические процессы, но и способствует формированию коллективной ответственности за будущее общества. Международные организации, включая Организацию Объединенных Наций (ООН) и Организацию экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), последовательно подчеркивают значимость вовлечения гражданского общества в процессы принятия решений. В частности, Программа устойчивого развития ООН на период до 2030 года (ЦУР 16) акцентирует внимание на необходимости построения эффективных, подотчетных и прозрачных институтов на всех уровнях. Также ОЭСР в своих рекомендациях по вопросам государственного управления и борьбы с коррупцией призывает к созданию условий для активного участия граждан в общественных консультациях и принятии решений, что является важным аспектом открытого правительства (OECD, 2017). Таким образом, рассматриваемый вопрос актуален не только на региональном уровне, но и в контексте глобальных стандартов участия граждан в управлении, для всех стран, стремящихся к демократическим реформам и повышению прозрачности государственного управления.

Исторический контекст формирования общественных советов в Казахстане и Узбекистане уходит корнями в советский период. Тогда механизмы гражданского участия и контроля были жестко централизованными, а политическая деятельность

граждан строго контролировалась. С точки зрения социальной философии, советский опыт иллюстрирует особенности репрессивной модели взаимодействия между государством и обществом, где отсутствовала реальная возможность общественного контроля. Основные функции «общественного контроля» выполнялись партийными и профсоюзными структурами, которые служили средством реализации государственной воли, а не представления интересов общества. Независимость, достигнутая в начале 1990-х, открыла новый путь для демократических преобразований и модернизации политических систем в обеих странах.

В Казахстане первые значительные усилия по созданию института общественных советов начались с периода модернизации государственного управления и адаптации к новым демократическим стандартам. В начале 2000-х годов была запущена серия реформ, направленных на улучшение взаимодействия между государством и гражданским обществом. Казахстан столкнулся с необходимостью повышения уровня прозрачности и подотчетности, что стало особенно актуально на фоне антикоррупционной повестки. Законодательная база для общественных советов в Казахстане была заложена принятием Закона «Об общественных советах» в 2015 году. Этот закон создал формальную платформу для участия граждан в обсуждении и принятии государственных решений, которая предполагала создание советов на различных уровнях — от местного до национального. Общественные советы стали инструментом общественного контроля и способом для граждан высказывать мнение по вопросам, касающимся бюджетной политики, инфраструктурных проектов и других аспектов социальной и экономической жизни. Несмотря на то, что их полномочия ограничены консультативными функциями, общественные советы в Казахстане представляют собой шаг к более демократическому управлению, особенно в условиях сильной централизации власти.

Узбекистан, как и Казахстан, вступил на путь независимости с наследием авторитарного управления. После обретения независимости в 1991 году в стране долгое время сохранялась жесткая вертикаль власти. С 2016 года Узбекистан приступил к масштабным реформам в области государственного управления, которые включали в себя элементы децентрализации и открытости. Реформы были направлены на улучшение качества жизни граждан и повышение их участия в управлении. В отличие от Казахстана, где формирование общественных советов началось раньше, в Узбекистане они появились как часть комплексной реформы государственного управления, с акцентом на прозрачность и учет интересов граждан. Схожесть заключается в том, что обе страны рассматривают общественные советы как способ модернизировать свою политическую систему и укрепить легитимность государственных институтов. Оба государства столкнулись с необходимостью вовлечения населения в принятие решений и повышения доверия к государству. Таким образом, общественные советы в Казахстане и Узбекистане представляют собой элементы более широкой программы трансформации управления, что создает возможности для повышения уровня гражданского участия и обеспечения большей прозрачности государственных процессов. С социальной философской точки зрения, эти процессы можно рассматривать как часть эволюции моделей взаимодействия между обществом и государством, направленных на обеспечение справедливости, прозрачности и ответственности.

Целью данной статьи является изучение и сопоставление функционирования института общественных советов в Казахстане и Узбекистане. Оценка их эффективности включает анализ таких факторов, как уровень вовлеченности гражданского общества в принятие решений, влияние на принимаемые государственными органами решения. Выявление сильных и слабых сторон, а также проблемных вопросов в рассматриваемых странах являются основой для рекомендаций по улучшению данного института и повышению его роли в системе государственного управления.

В статье использованы базы данных нормативных правовых актов, находящихся в свободном доступе, результаты фокус-групп с представителями общественных советов, а также данные контент-анализа новостных публикаций о работе общественных советов двух стран.

Литературный обзор

Деятельность общественных советов как мостов между правительством и гражданским обществом тесно связана с такими понятиями международного исследовательского интереса, как прозрачность, подотчетность, участие граждан. Все эти качества присущи концепциям надлежащего управления и открытого правительства (Graham et al., 2003). Надлежащее управление предполагает как учет граждан в принятии политических решений, так и непосредственное участие общества в деятельности государственных органов. Это может быть реализовано напрямую либо косвенно через легитимные посреднические институты (Herasymiuk et al., 2020; Zahran et al., 2023). Общественные советы и другие неправительственные организации со свойственными функциями и задачами, выступают в качестве подобных институтов во многих странах мира. Изучение международной литературы показывает, что в ряде стран давно существует практика функционирования городских советов или аналогичных общественных структур, предназначенных для консультирования властей по ключевым вопросам развития территорий. Например, в Европе городские советы (city councils) имеют долгую историю, особенно в странах с развитой демократической системой, таких, как Великобритания, Германия и Франция, где местные органы власти активно взаимодействуют с населением через эти структуры, обеспечивая участие граждан в формировании политики на уровне городов и регионов (Heinelt, Hlepas, 2006; Denters, Rose, 2005).

В исследованиях, посвященных деятельности городских советов, можно выделить такое направление анализа, как прозрачность, раскрытие информации.

Гандия Х.Л., Марраи Л., Уге Д. (2016) на примере городов Испании посредством контент-анализа изучают активность использования социальных сетей городскими советами и приходят к выводу о прямой взаимосвязи такой активности с уровнем цифровой прозрачности. Авторы также отметили сосредоточенность городских советов с высоким рейтингом раскрытия информации на вопросах продвижения, нежели на повышение доступности управленческих сведений. Важность и сложность вопроса коммуникаций между властями и гражданами обсуждается в другом исследовании контента интернет-ресурсов испанских городских советов. По результатам исследования

обнаруживается ряд недостатков в работе городских муниципалитетов по реализации законодательства о прозрачности (Rebolledo et al., 2017). Диагностированию состояния пассивной прозрачности и соблюдения соответствующих законодательных норм самими городскими советами посвящено исследование городов Бразилии. На базе социологического опроса авторы обнаруживают нарушение требований закона в части обеспечения пассивной прозрачности большинством городских советов (84,81%), что может быть объяснено недостаточным развитием активности общества на текущий момент (Raupp, Pinho, 2016).

Другим направлением анализа городских советов как институтов участия граждан в управлении государством является состав данных структур.

Растущий интерес молодежи к политике и делам государства выражается в возрастающем представительстве данной категории граждан в общественных организациях. Однако в странах с восточной культурой данная тенденция сдерживается рядом факторов. Одним из таких факторов является менталитет, когда молодые люди не воспринимаются достаточно зрелыми и опытными для принятия решений со стороны более старшего поколения. С другой стороны, низкая осведомленность о своей роли как граждан не способствует членству молодежи в добровольных организациях (Gökçe-Kızılkaya, Onursal-Beşgül, 2017). Подобный образ отстраненной, неспособной молодежи может поддерживаться в разных обществах и на различных уровнях, включая средства массовой информации, профессиональную сферу и науку (Checkoway et al., 2005). Тем не менее вовлеченность более молодого поколения в институты гражданского общества могут принести качественные изменения в жизнь всего общества (Checkoway, 2012). Механизмы участия молодежи в управлении государством могут дать существенный толчок для развития не только в городах, но и сельских территориях. Это может быть обеспечено как через получение актуальной информации о нуждах граждан, так и через капитализацию самой сельской молодежи (Trivelli, Morel, 2021).

В постсоветских странах наблюдается практика, где общественные советы стали важным элементом реформирования системы государственного управления и повышения прозрачности на этапе переходного периода. В Казахстане, России, Узбекистане и других странах общественные советы развиваются как институциональный механизм, призванный наладить коммуникацию между гражданским обществом и государством (Kamilsoy, 2022; Krainii, 2021; Knox, Janenova, 2018). Их деятельность направлена на обеспечение гражданского контроля, консультации по вопросам государственной политики и мониторинг решений органов власти. Основные функции общественных советов включают в себя обеспечение прозрачности принятия решений, предоставление консультаций правительственным органам, мониторинг и оценку исполнения государственных программ, а также содействие диалогу между обществом и государством. Эти функции во многом схожи с функциями городских советов в западных демократиях, где главной задачей является обеспечение участия граждан в процессе управления на местном уровне.

Однако, несмотря на схожие цели и задачи, различия между общественными советами постсоветских стран и западных городских советов заключаются в степени их влияния

и независимости. В западных демократиях эти институты, как правило, обладают более широкими полномочиями и реальной способностью влиять на принятие решений. В постсоветских странах общественные советы часто ограничены в своих функциях, что связано с политическими и институциональными особенностями данных государств, а также с различиями в уровнях развития гражданского общества (Shlykov, 2021).

Таким образом, обзор литературы свидетельствует о высоком исследовательском интересе к анализу деятельности общественных советов. При этом предметом обсуждения являются вопросы открытости и информационной активности, полномочий и состава общественных советов. Кроме того, специфика деятельности общественных советов в западных и не западных обществах может существенно различаться ввиду различий в развитии самого гражданского общества, менталитета и других объективных и субъективных факторов. В этом плане данное исследование вносит свой вклад в изучение контекста и эффективности деятельности общественных советов региона Средней Азии. Как видно из обзора, при исследовании деятельности структур, выполняющих роль общественных советов в разных странах, важными источниками данных, среди прочих, являются социологические исследования и интернет-контент.

В этой связи ставятся следующие исследовательские вопросы:

Каковы ключевые сходства и различия в правовом регулировании общественных советов в Казахстане и Узбекистане?

Какие правовые факторы сдерживают эффективное функционирование общественных советов в Казахстане и Узбекистане?

Методология

Для проведения анализа законодательства Казахстана и Узбекистана по вопросам, связанным с функционированием общественных советов, использован метод сравнительного права (comparative law method). Этот метод предполагает систематическое сопоставление положений правовых норм двух государств с целью выявления их схожих и отличительных черт (Samuel, 2014). В сравнении двух стран использованы рекомендации Eberle (2011) в части принятия во внимания возможных различий в культурных особенностях и правоприменительной практике. В качестве источников нормативных правовых документов использованы электронные базы данных: Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан LexUz и Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». Эти ресурсы позволили получить доступ к актуальной информации о правовом регулировании, предоставляя тексты нормативных документов, которые анализировались с учетом их актуальности и соответствия законодательным изменениям.

Для перепроверки полученных результатов и углубленного анализа правоприменительной практики были использованы качественные методы сбора данных, включающие контент-анализ и фокус-группы. Эти методы дополняли результаты формального правового анализа, способствуя более полному пониманию особенностей работы общественных советов в Казахстане и Узбекистане.

Контент-анализ

Контент-анализ проводился с использованием системы поиска Google Search и раздела News. Запрос «общественные советы в Казахстане» был сформулирован на русском языке с ограничением временного периода за последние три года, чтобы обеспечить актуальность собранных данных. Из 53 найденных результатов 16 сообщений были признаны релевантными и подвергнуты дальнейшему анализу. Сообщения классифицировались по эмоциональной окраске (негативные, позитивные, нейтральные) и по характеристикам, отражающим гражданское участие в антикоррупционных инициативах. Такой подход позволил выявить и систематизировать восприятие общественных советов в обществе и медиасреде, а также выявить ключевые проблемы и достижения, с которыми они сталкиваются.

Фокус-группы

Фокус-группы проводились в 2024 году с членами общественных советов Казахстана и Узбекистана. Цель фокус-групп заключалась в получении первичных данных об эффективности взаимодействия общественных советов с государственными органами и анализе практических аспектов их деятельности. Встречи организовывались по полуструктурированному сценарию с четырьмя основными категориями вопросов:

- *Степень влияния на решения государственных органов* – вопросы были направлены на оценку реальной степени воздействия, которое общественные советы могут оказывать на государственные решения.

- *Достижения в работе общественных советов* – участники обсуждали свои успехи, оценивая выполненные проекты и программы.

- *Препятствия в процессе деятельности* – рассматривались сложности, с которыми сталкиваются общественные советы, включая административные, юридические и организационные проблемы.

- *Предложения по улучшению работы* – участники делились идеями и рекомендациями для повышения эффективности работы общественных советов.

Фокус-группы позволили получить ценные данные о реальных проблемах и успешных инициативах в работе общественных советов, выявить ключевые области для дальнейших изменений, а также уточнить уровень интеграции общественных советов в систему государственного управления. Этот подход предоставил более полное понимание того, как правовые нормы воплощаются на практике и насколько успешно общественные советы справляются с возложенными на них задачами в различных условиях.

Результаты и обсуждение

Прежде, чем проводить анализ нормативной правовой базы деятельности общественных советов, обратимся к контексту становления и развития данного института. С точки зрения социальной философии, институты общественного контроля и самоуправления являются отражением глубинных социальных и культурных ценностей, которые определяют взаимоотношения между индивидом, обществом и властью.

Традиционно в Казахстане и Узбекистане общественный контроль и самоуправление играли значительную роль в общественной жизни, а традиции коллективного принятия решений уходят корнями в далекое прошлое. Эти традиции отражались в таких институтах, как махалли, курултай и советы, которые, как и современные общественные советы, обеспечивали связь между населением и местной властью, содействовали разрешению конфликтов и поддержанию порядка в сообществе. Подобные институты демонстрируют, как коллективное принятие решений способствует укреплению социальной сплоченности, обеспечению справедливости и поддержанию баланса интересов.

В Узбекистане махалли были важными социальными единицами, исполнявшими как административные, так и общественные функции. Махалли занимались организацией мероприятий, решением бытовых вопросов и регулированием социальных норм, а также обеспечивали поддержку уязвимым группам населения. Эти сообщества создавали атмосферу коллективной ответственности и играли роль своеобразных местных судов, помогая разрешать споры и конфликты (Sievers, 2002). Такая система местной самоорганизации способствовала формированию социальной ответственности и усилению взаимодействия внутри сообществ.

На территории Казахстана и в других кочевых сообществах Центральной Азии другая форма местной самоорганизации – курултай – представляли собой народные собрания, на которых решались вопросы, затрагивающие весь род или племя. Курултай, проводившиеся при участии старейшин, были важной частью принятия политических решений и способствовали социальному контролю и поддержанию порядка в сообществе (Uljaeva et al., 2020). В этих собраниях обсуждались вопросы военной безопасности, торговли, распределения ресурсов, что обеспечивало определённый баланс между властью и сообществом. С позиции социальной философии, подобные механизмы общественного взаимодействия можно рассматривать как прообраз современных демократических институтов, где коллективное участие укрепляет социальные связи и формирует культуру взаимной ответственности.

В обеих странах уважение к старейшинам имело важное значение для управления на местном уровне. Аксакалы в Казахстане и Узбекистане играли ключевую роль в решении конфликтов и установлении порядка, часто принимая на себя роль посредников в конфликтах и моральных наставников. Такие структуры поддерживали устойчивость общественного порядка на локальном уровне и делали население активным участником процесса принятия решений.

Современные общественные советы в Казахстане и Узбекистане во многом продолжают традиции местного самоуправления и общественного контроля, адаптируя их под требования времени. Законодательные реформы последнего десятилетия в обеих странах способствовали развитию институтов общественного участия и открытости.

В целях структурирования процесса проведения сравнительного правового анализа, в нормативной правовой базе были изучены положения, характеризующие следующие категории деятельности общественных советов (Рисунок 1):

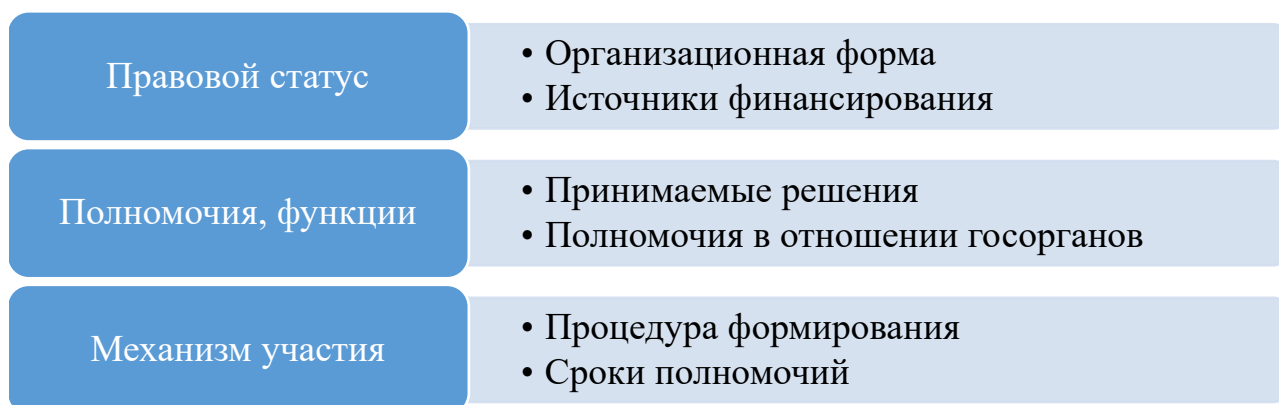

Рис. 1. Критерии проведения сравнительного правового анализа.

Примечание: составлено авторами.

Основными документами, подвергнутыми сравнительному анализу, являются Закон Республики Казахстан «Об общественных советах» (ЗРК) и Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности общественных советов при государственных органах» (ПП РУ) (Таблица 1).

Республика Казахстан	Республика Узбекистан
Организационная форма общественных советов	
Консультативно-совещательные, наблюдательные органы при государственных органах (Статья 1 ЗРК)	Постоянно действующие консультативно-совещательные органы при государственных органах (п.3 ПП РУ)
Источники финансирования общественных советов	
Деятельность членов на общественных началах (Статья 4 ЗРК)	Деятельность на общественных началах (п.3 ПП РУ)
Характер принимаемых общественными советами решений	
Рекомендация в государственный орган, субъект квазигосударственного сектора (Статьи 4-5 ЗРК)	Решение рекомендательного характера (п.5 Типового положения, утвержденного ПП РУ)
Процедура формирования состава общественных советов	
Формируется рабочей группой смешанного состава, которая утверждает количественный состав ОС и проводит конкурс (Статьи 8-9 ЗРК)	Создается решением руководителя государственного органа (п.4 Типового положения, утвержденного ПП РУ)
Качественный состав общественных советов	
Гражданин страны, достигший восемнадцати лет, а также на местном уровне – постоянно проживающий в пределах соответствующей административно-территориальной единицы (Статья 10 ЗРК)	Ветераны труда, образцово служившие в государственном органе, авторитетные граждане, имеющие большой практический опыт в отраслях общественной деятельности, а также представители негосударственных

	некоммерческих организаций, средств массовой информации и других институтов гражданского общества (п.13 Типового положения, утвержденного ПП РУ)
Количественный состав	
Центральные государственные органы – 15-30, местные исполнительные органы – определяется уполномоченным органом, субъекты квазигосударственного сектора – 10-15 (Статья 9 ЗРК). Доля представителей гражданского общества в составе общественных советов – не менее двух третей (Статья 1 ЗРК)	Число членов общественных советов не ограничено
Сроки полномочий	
3 года (Статья 9 ЗРК)	3 года (п.14 Типового положения, утвержденного ПП РУ)

Таблица 1. Сравнительный анализ основных критериев деятельности общественных советов в Республике Казахстан и Республике Узбекистан.

Примечание: составлено авторами на основе законодательства Республики Казахстан и Республики Узбекистан.

Рассматривая законодательную базу двух стран, можно отметить схожесть юридической терминологии, принципов организации деятельности общественных советов. В обоих случаях общественные советы являются структурами, создаваемыми при государственных органах, функционирующих на общественных началах, с основной формой деятельности – решение рекомендательного характера. Сроки избрания членов общественных советов совпадают (3 года).

При этом наиболее значимыми различиями являются:

- отсутствие ограничения в количестве членов общественных советов в Узбекистане (в Казахстане законодательно лимитировано);
- конкурсный отбор членов общественных советов в Казахстане (в Узбекистане состав утверждается госорганом).

В качественном составе общественных советов двух стран формально отсутствуют ограничения для участия различных категорий граждан, однако в законодательстве Узбекистана указано на приоритет более опытных представителей гражданского общества, в т.ч. ветеранов труда (Таблица 1).

Хотя в законодательстве двух стран формально ограничений для членства в общественных советах не существует, фактическое распределение участников в пользу более старшего поколения. Как было отмечено Чековой Б. (2012), вовлечение молодежи может принести качественные изменения в работу общественных советов, однако в контексте рассматриваемых стран есть свои особенности. Как свидетельствуют результаты экспертных опросов (отраженные в Национальном докладе о деятельности

общественных советов за 2023 год), в Казахстане вопрос возрастной квоты вызывает споры. Сторонники привлечения молодежи в общественные советы говорят о новом взгляде, отходе от традиционности, большей энергии.

«...Раз уж мы хотим новый взгляд, надо дать возможность молодым прогрессивным людям, а не тем закономерным людям, которые не хотят свое менять, привыкли все приватизировать, которые привыкли все под себя...» (Участник экспертного интервью).

Противники данной инициативы приводят контраргументы в пользу необходимости опыта.

«Все-таки опыт – это то, чего у молодежи нет, поэтому этот опыт очень важен, и вот какая-то преемственность тоже должна быть» (Участник экспертного интервью).

Участники фокус-группы членов общественных советов Узбекистана отметили возрастающую активность категорий граждан, традиционно не вовлеченных в государственные дела: молодежи и женщин.

«...Касательно состава – у нас и молодежь, особенно женщины, очень активны в составе общественных советов, это, наверное, эффект от нашей гендерной политики, это сейчас у нас в стране большими темпами развивается...» (Участник фокус-группы).

При проведении фокус-группы по Казахстану данный вопрос не поднимался, однако было внесено предложение, которое потенциально могло бы привлечь молодых людей в гражданскую работу:

«...Давайте сделаем так, внесите предложение, что члены общественных должны приглашаться на заседания профильных комитетов Парламента. Ну хотя бы так. Это повысит их статус сразу... Высветится то, что называется модель карьеры члена общественного совета, на что он может рассчитывать, есть молодые люди с честолубием, пусть приходят...» (Участник фокус-группы).

Анализ показывает, что, несмотря на по-прежнему сильное влияние исторического контекста в формировании общественных советов из числа представителей более старшего и опытного поколения, в обществах двух стран зреет понимание необходимости привлечения молодежи.

Для получения дополнительных данных о деятельности общественных советов двух стран был проведен контент-анализ новостных публикаций в интернет-СМИ.

Ключевой запрос	Общее количество результатов поиска	Выборка релевантных сообщений	В т.ч., количество		
			Негативные	Позитивные	Нейтральные
«Общественные советы в Казахстане»	53	16	6	4	6

Таблица 2. Характеристика новостных сообщений о деятельности общественных советов в Республике Казахстан (язык публикации – русский) за последние 3 года.

Примечание: составлено авторами на основе результатов поиска инструмента Google Search News.

Как показал анализ (Таблица 2), из общего количества результатов поиска (53) сообщения, касающиеся деятельности общественных советов в Республике Казахстан, составили 16, из которых большая часть приходится на нейтральные и негативные (12), в то время как сообщения с позитивным окрасом составили всего 4 (25%).

Контент-анализ отражает проблему отбора кандидатов в составы общественных советов, о чем свидетельствуют заголовки и содержание публикаций с негативным окрасом (Таблица 3).

№ п/п	Заголовок	Расположение	Дата публикации
Позитивные			
1.	На отчёт перед общественным советом в Алматы явился только один аким из восьми	https://bes.media/news/na-otchyot-pere-obshestvennim-sovetom-v-almati-yavilsya-tolko-odin-akim-iz-vosmi-f27ed1/	14.05.2024
2	Пропуск в акимат: как общественные советы превратились	https://ulysmia.kz/analitika/19243-propusk-v-akimat-	07.08.2023
	в «междусобойчик»	kak-obshchestvennye-sovety-prevratilis-v-mezhdusoboichik/	
3.	Общественные советы в «новом Казахстане»: что изменилось?	https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-regions-public-councils/31892255.html	13.06.2022
4.	Знакомые все лица	https://time.kz/articles/strana/2022/04/08/znakomye-vsyo-litsa	08.04.2022
5.	Гражданское общество в Казахстане долгое время находилось под контролем власти – общественник находилось под контролем власти – общественник	https://kazpravda.kz/n/grazhdanskoe-obshchestvo-v-kazahstane-dolgoe-vremya-nahodilos-pod-kontrolem-vlasti-obshchestvennik-nahodilos-pod-kontrolem-vlasti-obshchestvennik/	06.04.2022
6	Новый состав общественного совета Уральского на 40% остался прежним	https://www.uralskweek.kz/2022/03/15/novyj-sostav-obshhestvennogo-soveta-uralska-na-40-ostalsya-prezhnim/	15.03.2022

Таблица 3. Новостные сообщения о деятельности общественных советов в Республике Казахстан с негативным окрасом за последние 3 года.

Примечание: составлено авторами на основе результатов поиска инструмента Google Search News.

В частности, указывается на несправедливые решения при формировании состава общественных советов (п. 4, Таблица 3), связанные с изъянами в действующем законодательстве. Так, к примеру, отсутствие регламентации отбора членов рабочей группы по формированию состава общественных советов (в части количества).

Если обратиться к законодательству Республики Казахстан, порядок формирования рабочей группы по формированию общественного совета определен Статьей 8 ЗРК. Согласно нормам статьи, на республиканском уровне состав рабочей группы утверждается руководителем государственного органа, на местном уровне – председателем соответствующего маслихата. При этом отсутствуют требования по количеству членов рабочей группы, имеется только указание на необходимое соотношение представителей от гражданского общества (п.4 Статьи 8). Таким образом, руководитель государственного органа или председатель маслихата имеют приоритетное право утверждения количества и состава рабочей группы на свое усмотрение, что, в конечном итоге, влияет на последующий процесс избрания членов общественного совета.

Другое новостное сообщение подтверждает данный вывод (п.6, Таблица 3). Автором новости перечисляются лица, сохранившие членство в обновленном общественном совете местного исполнительного органа (40 процентов старого состава), из которого можно заключить об отсутствии реальной конкуренции и гражданской инициативы со стороны простых граждан. В контексте создания видимости общественного контроля, аффилированности с государственными структурами обсуждается деятельность членов общественных советов и в других новостных сообщениях (к примеру, п.2, п.3, Таблица 3).

Далее был проанализирован новостной контент Республики Узбекистан. Аналогичный поисковый запрос не выявил негативных публикаций, релевантные новости (с позитивным окрасом), связанные с деятельностью общественных советов, представлены в Таблице 4.

№ п/п	Заголовок	Ссылка на публикацию	Дата
1.	Общественный совет при хокимияте Ташкента преобразован. Хоким пригласил «неравнодушных» блогеров	https://www.gazeta.uz/ru/2022/08/24/public-council/	24.08.2022
2	Реформы в Узбекистане основаны на принципе «Чем сильнее общественный контроль, тем более гуманным, свободным и справедливым является государство»	https://avesta.tj/2024/07/23/reformy-v-uzbekistane-osnovany-na-printsipe-chem-silnee-obshhestvennyj-kontrol-tem-bolee-gumannym-svobodnym-i-spravedlivym-yavlyaetsya-gosudarstvo/	23.07.2024
3	Участие институтов гражданского общества в реализации реформ: опыт и достижения Узбекистана	https://avesta.tj/2024/01/24/uchastie-institutov-grazhdanskogo-obshhestva-v-realizatsii-reform-opyt-i-dostizheniya-uzbekistana/	24.01.2024

Таблица 4. Новостные сообщения о деятельности общественных советов в Республике Казахстан с негативным окрасом за последние 3 года.

Примечание: составлено авторами на основе результатов поиска инструмента Google Search News.

Отсутствие негативно окрашенных новостных публикаций касательно деятельности общественных советов не может наверняка свидетельствовать об отсутствии проблематики (возможно, влияют факторы более строгого контроля новостных СМИ, статус общественных советов как нового для страны института и т.д.). Тем не менее, в совокупности рассмотренных данных можно заключить, что возможностей для участия простых граждан в общественных советах государственных органов в Узбекистане больше, чем в общественных советах при государственных и квазигосударственных структурах Республики Казахстан.

На рассмотренном примере порядка формирования общественных советов в Казахстане и Узбекистане можно заключить, что гражданская активность в последнем имеет больший потенциал. Несмотря на отсутствие конкурсных процедур при формировании состава общественных советов, отмечается большее разнообразие групп граждан, желающих и участвующих в данной деятельности. Исторически Узбекистан имеет более развитые и существующие на сегодняшний день альтернативные институты гражданского участия, примером которых являются махалли.

«...Есть схожесть в этом вопросе, есть разные подходы. У махалли сход граждан, у них сформировано изначально выбор аксакала. Помимо того, у них есть свои разные комиссии. В этом плане у них есть возможность рассматривать более конкретные тематики, касающиеся жизни махалли. С другой стороны, грубо говоря, вот эта деятельность махаллинских комиссий, комитетов, самой структуры, она формируется через отдельный закон, постановление. Вся их деятельность регламентирована. ОС в этом плане более свободны, они могут обсуждать вопросы экологии, завтра здравоохранения. Это более масштабный формат, район, область, или какой-то регион. Есть и схожесть, и различия...» (Участник фокус-группы).

Заключение

Целью данной статьи было изучение правовых основ функционирования института общественных советов в Казахстане и Узбекистане для ответа на ряд исследовательских вопросов.

Результаты исследования показали, что принципиальными различиями в процедуре отбора состава общественных советов двух стран являются наличие/отсутствие конкурсных процедур, а также установленные/не предусмотренные ограничения по количеству участников общественных советов. Несмотря на то, что для при формировании ОС Республики Узбекистан не предусмотрена конкурсная процедура (назначение производится руководителем государственного органа), отсутствие ограничений в количестве участников предоставляет больше возможностей для различных категорий гражданского общества.

В рамках данного исследования была исследована лишь часть нормативной правовой базы. Также необходимо учитывать то, что общественные советы Казахстана и Узбекистана находятся на разных стадиях развития (связано с разными сроками

внедрения института). Тем не менее, выводы исследования позволяют получить некоторые уроки для разработчиков политики государственного управления. В частности, сочетание конкурсного отбора с неограниченным числом участников. Такая комбинация позволяет учесть позитивные аспекты обеих систем, обеспечивая инклюзивность и открытость, одновременно гарантируя объективный отбор наиболее квалифицированных участников. Это создает возможность для более качественного гражданского контроля. Также важно расширять нормативное регулирование, касающееся стандартов и полномочий общественных советов, особенно в части механизмов отчетности и подотчетности перед гражданами.

Вклад авторов:

Давлетбаева Ж.Ж. – является первым автором, определившим дизайн данного исследования, управляла данными и проводила анализ.

Загребин А.В. – участвовал в анализе данных и редактировал окончательную версию статьи.

Конфликт интересов

Авторы этой работы заявляют, что у них нет конфликта интересов.

Список литературы:

- Checkoway B. *Youth participation and community change*. Routledge, 2012. 256 p.
- Checkoway B., Allison T., Montoya C. *Youth participation in public policy at the municipal level*. Children and youth services review. 2005. Vol. 27. №. 10. P. 1149-1162.
- Denters S.A.H., Rose L.E. *Comparing local governance*. Trends and developments. Palgrave Macmillan, 2005. 312 p.
- Eberle E.J. *The methodology of comparative law*. Roger Williams UL Rev. 2011. Vol. 16. P. 51.
- Gandía J.L., Marrahí L., Huguet D. *Digital transparency and Web 2.0 in Spanish city councils*. Government information quarterly. 2016. Vol. 33. №. 1. P. 28-39.
- Gökçe-Kızılkaya S., Onursal-Besgül Ö. *Youth participation in local politics: City councils and youth assemblies in Turkey*. Southeast European and Black Sea Studies. 2017. Vol. 17. №. 1. P. 97-112.
- Graham J., Plumptre T. W., Amos B. *Principles for good governance in the 21st century*. Ottawa: Institute on governance, 2003. Vol. 15. P. 6.
- Heinelt H., Hlepas N.K. *Typologies of local government systems*. The European mayor: Political leaders in the changing context of local democracy. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. P. 21-42.
- Herasymiuk K. et al. *Principles of integrity and good governance in public administration*. International Journal of Management. 2020. Vol. 11. №. 4. P. 545-555.
- Kamilsoy N. *Rethinking public councils in Azerbaijan*. Baku Research Institute (BRI). 2022. URL: <https://bakuresearchinstitute.org/en/rethinking-public-councils-in-azerbaijan/>.
- Knox C., Janenova S. *Public councils in Kazakhstan: a case of emergent participative democracy?* Central Asian Survey. 2018. Vol. 37. №. 2. P. 305-321.
- Krainii P. *Public Councils as a Legal Form of Partnership between the State and Its Citizens*. Logos, universality, mentality, education, novelty. Section: Law. 2021. Vol. 9. №. 1. P. 96-117.

OECD. (2017). Recommendation of the Council on Open Government. OECD Publishing, Paris. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438>.

Raupp F.M., Pinho J.A.G. *Review of passive transparency in Brazilian city councils*. Revista de Administração (São Paulo). 2016. Vol. 51. №. 3. P. 288-298.

Rebolledo M., Zamora-Medina R., Rodríguez-Virgili J. *Transparency in citizen participation tools and public information: A comparative study of the Spanish city councils' websites*. Profesional de la Información. 2017. Vol. 26. №. 3. P. 361-369.

Samuel G. *An introduction to comparative law theory and method*. Bloomsbury Publishing, 2014. T. 11. P. 230.

Shlykov P. *Non-western model of civil society in the Middle Eastern context: Promises and discontents*. Russia in Global Affairs. 2021. Vol. 19. №. 2. P. 134-162.

Sievers E.W. *Uzbekistan's mahalla: from Soviet to absolutist residential community associations*. Chi.-Kent J. Int'l & Comp. L. 2002. Vol. 2. P. 91.

Trivelli C., Morel J. *Rural youth inclusion, empowerment, and participation*. The Journal of Development Studies. 2021. Vol. 57. №. 4. P. 635-649.

Uljaeva S. et al. *The Place of Kurultai in Government Perfection in the Empire of Amir Temur*. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 2020. Vol. 24. №. S1. P. 409-416.

Zahran W.S., Terada A., Saengsroi J. *Implementation of Good Governance Principles in Improving Public Services: A Case Study of the Ministry of Education and Culture*. Ilomata International Journal of Social Science. 2023. Vol. 4. №. 1. P. 119-131.

Министерство культуры и информации Республики Казахстан. Национальный доклад о деятельности общественных советов в Республике Казахстан – 2023. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/574387?lang=ru> (дата обращения: 25.05.2024).

Жулдыз Давлетбаева^а, Александр Загребин^а

^аҚазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан

Қазақстан және Өзбекстан қоғамдық кеңестері институтының тиімділігін салыстырмалы талдау

Андатпа. XX ғасырдың екінші жартысы білім теориясы үшін көптеген салалардың жаңаруымен және жаңа мәселелердің туындауымен ерекшеленеді. Ақпараттық теориядағы, лингвистикадағы, кибернетикадағы, неврологиядағы серпілістер және нейропсихологиялық синдромдарды (ми жарақатынан туындаған жағдайлар) зерттеу когнитивті ғылымдарды тудырады. Сонымен қатар, позитивистік көзқарастағы философтар мен постпозитивистер арасындағы демаркация туралы даулар фонында әлеуметтік эпистемология дүниеге келді. Әлеуметтік эпистемология білім әлеуметтануынан бастау алып, философия тарихынан бастау алғанымен, философияның тиісті саласына төңкеріс жасады, инновациялық зерттеу бағдарламасын және сол арқылы жаңа зерттеу саласын туындатты. Әлеуметтік эпистемология саласындағы зерттеулер білімнің әлеуметтік-тарихи алғышарттарын экспликациялаумен ғана шектелмейді, ол тек ғылыми ғана

емес, жалпы білімді өндіру, жеткізу және тарату шарттарын нақтылауға бағытталған. Осылайша, бүгінгі таңда танымал зерттеу бағыттарының арасында куәлік білімінің гносеологиясы, эпистемикалық келіспеушілік, әртүрлілік және релятивизм, феминистік гносеология, топтық білімнің гносеологиясы және т.б. Бұл мақала әлеуметтік эпистемологиядағы ең жаңа және ең ықпалды концепциялардың бірі – эпистемикалық әділетсіздіктің генезисі мен талдауына арналған. Эпистемалық әділетсіздік концепциясы негізінен білім-билік қатынасын нақтылайды, сондықтан оны постколониалдық теория, жаңа қоғамдық қозғалыстар теориясы, мәдениеттану және саясат философиясы аясында сәтті қолдануға болады. Осы тұжырымдаманың арқасында зерттеушілер жаңа концептуалды аппаратқа және заманауи проблемаларды зерттеудің тәсіліне қол жеткізе алады, олардың арасында, мысалы, «контр-сараптама» мәселелері немесе заманауи конспирациялық теориялар бар.

Түйін сөздер: әлеуметтік эпистемология, эпистемикалық әділетсіздік, ізгілік эпистемологиясы, аретология, герменевтикалық әділетсіздік, респонсибилizm, релаебилизм.

Zhuldyz Davletbayeva^a, Alexandr Zagrebin^a

*^aAcademy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan*

Comparative analysis of the effectiveness of the institute of public councils in Kazakhstan and Uzbekistan

Abstract. One of the dynamically developing areas in public administration in most Central Asian countries is the activity of public councils, which serve as an institute of civil society and democratization. The purpose of this article is a comparative analysis of the effectiveness of public councils in two countries in the region: Uzbekistan and Kazakhstan. Specifically, the focus is on the procedures for forming the composition of public councils. The choice of countries is based on their shared historical background, similar political systems, and principles of governance. To achieve this goal, various qualitative data collection methods were employed, including an analysis of the current legislation of both countries, results from focus groups with representatives from government bodies in Uzbekistan and Kazakhstan, and content analysis of media publications over the past three years. The focus groups were conducted from August to October 2024, in both offline and online formats. The research revealed similarities in the challenges hindering the effective functioning of public councils. However, certain differences were also found, related to both regulatory frameworks and historical contexts. The outcome of this study includes a set of recommendations to enhance the engagement of various categories of citizens in public oversight.

Keywords: public councils; Central Asia; accountability; Kazakhstan; Uzbekistan; civil society.

References:

- Checkoway B. *Youth participation and community change*. Routledge, 2012. 256 p. [in English]
Checkoway B., Allison T., Montoya C. *Youth participation in public policy at the municipal level*. Children and youth services review. 2005. Vol. 27. №. 10. P. 1149-1162. [in English]

- Denters S.A.H., Rose L.E. *Comparing local governance*. Trends and developments. Palgrave Macmillan, 2005. 312 p. [in English]
- Eberle E.J. *The methodology of comparative law*. Roger Williams UL Rev. 2011. Vol. 16. P. 51. [in English]
- Gandía J.L., Marrahí L., Huguet D. *Digital transparency and Web 2.0 in Spanish city councils*. Government information quarterly. 2016. Vol. 33. №. 1. P. 28-39. [in English]
- Gökçe-Kızılkaya S., Onursal-Besgül Ö. *Youth participation in local politics: City councils and youth assemblies in Turkey*. Southeast European and Black Sea Studies. 2017. Vol. 17. №. 1. P. 97-112. [in English]
- Graham J., Plumptre T. W., Amos B. *Principles for good governance in the 21st century*. Ottawa: Institute on governance, 2003. Vol. 15. P. 6.
- Heinelt H., Hlepas N.K. *Typologies of local government systems*. The European mayor: Political leaders in the changing context of local democracy. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. P. 21-42. [in English]
- Herasymiuk K. et al. *Principles of integrity and good governance in public administration*. International Journal of Management. 2020. Vol. 11. №. 4. P. 545-555. [in English]
- Kamilsoy N. *Rethinking public councils in Azerbaijan*. Baku Research Institute (BRI). 2022. URL: <https://bakuresearchinstitute.org/en/rethinking-public-councils-in-azerbaijan/>. [in English]
- Knox C., Janenova S. *Public councils in Kazakhstan: a case of emergent participative democracy?* Central Asian Survey. 2018. Vol. 37. №. 2. P. 305-321. [in English]
- Krainii P. *Public Councils as a Legal Form of Partnership between the State and Its Citizens*. Logos, universality, mentality, education, novelty. Section: Law. 2021. Vol. 9. №. 1. P. 96-117. [in English]
- OECD. (2017). Recommendation of the Council on Open Government. OECD Publishing, Paris. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438>. [in English]
- Raupp F.M., Pinho J.A.G. *Review of passive transparency in Brazilian city councils*. Revista de Administração (São Paulo). 2016. Vol. 51. №. 3. P. 288-298. [in English]
- Rebolledo M., Zamora-Medina R., Rodríguez-Virgili J. *Transparency in citizen participation tools and public information: A comparative study of the Spanish city councils' websites*. Profesional de la Información. 2017. Vol. 26. №. 3. P. 361-369. [in English]
- Samuel G. *An introduction to comparative law theory and method*. Bloomsbury Publishing, 2014. T. 11. P. 230. [in English]
- Shlykov P. *Non-western model of civil society in the Middle Eastern context: Promises and discontents*. Russia in Global Affairs. 2021. Vol. 19. №. 2. P. 134-162. [in English]
- Sievers E.W. *Uzbekistan's mahalla: from Soviet to absolutist residential community associations*. Chi.-Kent J. Int'l & Comp. L. 2002. Vol. 2. P. 91. [in English]
- Trivelli C., Morel J. *Rural youth inclusion, empowerment, and participation*. The Journal of Development Studies. 2021. Vol. 57. №. 4. P. 635-649. [in English]
- Uljaeva S. et al. *The Place of Kurultai in Government Perfection in the Empire of Amir Temur*. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 2020. Vol. 24. №. S1. P. 409-416. [in English]
- Zahran W.S., Terada A., Saengsroi J. *Implementation of Good Governance Principles in Improving Public Services: A Case Study of the Ministry of Education and Culture*. Ilomata International Journal of Social Science. 2023. Vol. 4. №. 1. P. 119-131. [in English]
- Ministerstvo kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan. Nacional'nyj doklad o dejatel'nosti obshhestvennyh sovetov v Respublike Kazahstan – 2023. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/574387?lang=ru>. (дата обращения: 25.05.2024) [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат

Давлетбаева Жұлдыз Жетпысбаевна – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебінің профессоры, Абай д., 33а, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-2271-1570>, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz.

Загребин Александр Витальевич – докторант, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Абай д., 33а, 010000, Астана, Қазақстан, Ақмола облысының кәсіпкерлік және өнеркәсіп басқармасы, басшысының орынбасары. <https://orcid.org/0000-0003-2418-584X>, a.zagrebina@apa.kz.

Information about authors

Zhuldyz Davletbayeva – Candidate of Sociological Sciences, Professor of the National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Abay Avenue, 33a, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-2271-1570>, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz.

Alexandr Zagrebina – doctoral student at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Abay Avenue, 33a, 010000, Astana, Kazakhstan. Deputy Head, Department of Entrepreneurship and Industry of Akmola Region. <https://orcid.org/0000-0003-2418-584X>, a.zagrebina@apa.kz.

Сведения об авторах

Давлетбаева Жұлдыз Жетпысбаевна – кандидат социологических наук, профессор Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, пр. Абая, 33а, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-2271-1570>, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz.

Загребин Александр Витальевич – докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, пр. Абая, 33а, 010000, Астана, Казахстан. Заместитель руководителя, Управление предпринимательства и промышленности Ақмолинской области. <https://orcid.org/0000-0003-2418-584X>, a.zagrebina@apa.kz.

Статья поступила в редакцию 26.10.2024; одобрена после рецензирования 25.11.2024; принята к публикации 30.11.2024.

Научная статья
МРНТИ 02.15.31

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-245-256>

Новейшие тенденции в социальной эпистемологии. Эпистемическая несправедливость

Асель Мукашева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

✉ assel.mukasheva@mail.ru

Аннотация. Вторая половина XX столетия была для теории познания периодом обновления многих ее областей и появления новых проблем. Всплеск новых исследований в информационной теории, лингвистике, кибернетике, нейробиологии и исследованиях нейропсихологических синдромов (состояния, вызванные травмой головного мозга) приводят к появлению когнитивных наук. В это же время на фоне споров между позитивистски настроенными философами с постпозитивистами рождается социальная эпистемология. Несмотря на то, что социальная эпистемология восходит к социологии знания и укоренена в истории философии науки, она по-своему кардинально преобразовала эпистемологию, создала новаторскую программу исследований и тем самым новое исследовательское поле. Исследования в области социальной эпистемологии не ограничиваются экспликацией социально-исторических предпосылок знания, но направлены на выяснение условий производства, передачи и распространения знания вообще, не только научного. Так, среди востребованных направлений исследований сегодня есть эпистемология свидетельского знания, эпистемического разногласия, разнообразия и релятивизма, феминистская эпистемология, эпистемология группового знания и многое другое. Данная статья посвящена генезису и анализу одной из новейших и влиятельнейших концепций в социальной эпистемологии – эпистемической несправедливости. Концепция эпистемической несправедливости во многом конкретизирует отношения знание-власть, поэтому она может успешно применяться в рамках постколониальной теории, теории новых социальных движений, культурологии и философии политики. Благодаря появлению этой концепции исследователям стал доступен новый понятийный аппарат и подход к исследованиям современных проблем будь то проблемы «контр-экспертизы» или современные конспирологические теории.

Ключевые слова: социальная эпистемология; эпистемическая несправедливость; эпистемология добродетели; аретология; герменевтическая несправедливость; респонсibiliзм; релаебилизм.

Финансирование: Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант №. BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски»).

For citation: Mukasheva A.A. Recent Trends in Social Epistemology. Epistemic Injustice. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 245-256. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-245-256>

Для цитирования: Мукашева А. А. Новейшие тенденции в социальной эпистемологии. Эпистемическая несправедливость. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 245-256. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-245-256>

Введение

Одной из новейших тенденций в социальной эпистемологии являются исследования в области эпистемической несправедливости. Концепция «*эпистемическая несправедливость*» была введена в 2007 году британским философом Мирандой Фрикер в книге под названием «*Эпистемическая несправедливость: власть и этика познания*». Новизна исследовательской программы, предложенной М. Фрикер, заключается в сближении эпистемологии с политической философией, культурологией и даже с герменевтикой. М.Фрикер выявляет и показывает связь между познанием и этикой, моралью, принципами социальной справедливости и анализирует «*понимание*», являющееся неотъемлемым компонентом знания, с герменевтической точки зрения. До появления концепции эпистемической несправедливости исследователи только интуитивно понимали, что человек может быть дискриминирован именно эпистемически, то есть как субъект, обладающий знанием, из классических трудов по постколониальной теории или по теории феминизма, но с книгой М.Фрикер появляется конкретный исследовательский метод и язык. Концепция эпистемической несправедливости и соответствующий ей исследовательский подход могут быть использованы во многих областях социогуманитарных исследований, обогатить их аналитический аппарат и увеличить объяснительный потенциал.

Методология, методы и материалы

Для того, чтобы показать потенциал концепции эпистемической несправедливости, в статье принята междисциплинарная методологическая установка. Основными методами являются дескриптивный, критический и метод теоретической реконструкции.

Обсуждение

Перед тем как перейти к непосредственному обсуждению концепции эпистемической несправедливости, потребуется короткий историко-философский экскурс, потому что для ее появления эпистемологи должны были сделать несколько больших

шагов в сторону от традиционного для эпистемологии исследовательского поля и проблематики. Можно сказать, что на момент появления книги контекст определялся двумя исследовательскими направлениями – эпистемологией добродетелей (ЭД) и эпистемологией свидетельства (ЭС). В рамках первого подхода произошло первое сближение эпистемологии и этики, а в рамках второго – расширение предметной области эпистемологии вообще.

Познание, являясь многомерным сложным явлением, является сегодня предметом исследования многих наук: от психологии до когнитивистики и нейробиологии. Для философии же центром дискуссии традиционно является тройственная теория знания, которая гласит, что «знание – это истинное обоснованное мнение». Долгое время считалось, что в ней нет проблем. Знанием считалось то, что имеет связь с «реальностью». Но в 1963 году в свет выходит знаменитая статья американского философа Эдмунда Геттиера под названием «Является ли знанием истинное и обоснованное мнение?», которая ставит под вопрос жизнеспособность данной теории. Э. Геттиер сконструировал лаконичный пример, впоследствии названный «проблемой Геттиера», и смог с его помощью показать, что мнение может быть истинным и обоснованным, но не быть при этом знанием. Так обозначился кризис в эпистемологии, в ответ на который началась активная работа и разработка целого каскада новых подходов в эпистемологии, среди которых была и эпистемология добродетелей (Каримов, 2019).

Считают, что начало ЭД дала статья американского философа Эрнеста Со́за 1980 года под названием «Пирамида и плот» (Sosa, 1980). В статье автор обсуждает проблемы, с которыми столкнулась современная эпистемология. Как пишет Э. Со́за, на момент написания им статьи в эпистемологии было два основных подхода равно исчерпавших свои аналитические возможности: фундаментализм (связанный с учениями Рене Декарта и Дэвида Юма) и когерентизм. Фундаментализмом Э. Со́за называет такое понимание знания, при котором предполагается, что в основании знания лежит нечто «самоочевидное» и в этом отношении Р. Декарт и Д. Юм оказываются не по разные стороны как рационалист и эмпирик, а на одной. В таком подходе знание представляет собой своеобразную неравномерную пирамиду, которая состоит из множества связей между множеством мнений, каждое из которых, в свою очередь, является основанием для другого, а в основании всех связей и мнений лежит то самое «самоочевидное»: если по мысли Р. Декарта это умопостигаемая, рациональная истина, то в случае Д. Юма речь идет об опыте и о чувствах. Оба подхода в ходе исторических изменений перестают решать проблемы эпистемологии, потому что становится трудно себе представить «самоочевидную» истину или установить коренное эмпирическое наблюдение, которые могли бы служить обоснованием всего знания. Альтернативой фундаментализму служил когерентизм, суть которого выражена в метафоре австрийского философа Отто Нейрата, вошедшая в историю под названием «Корабль Нейрата». Согласно О. Нейрату, знание не имеет ясных и очевидных оснований. Вместо этого знание нужно понимать как систему убеждений, в которой каждое новое убеждение обосновано, если оно согласуется со всей системой. Таким образом, отбрасывается реальность, с которой можно было бы соотносить убеждение. В ответ на этот наметившийся кризис Э. Со́за и предлагает свой подход.

Суть подхода Э. Соза заключается в том, чтобы при оценке «обоснованности» убеждения опираться на неэпистемические «интеллектуальные факты», а точнее на интеллектуальные «добродетели» (virtues) познающего субъекта. Так, обоснованность мнения зависит от интеллектуальных добродетелей, примененных при его генерировании. Здесь Э. Соза предпринимает первое сближение этики и эпистемологии, он заимствует подход этики Аристотеля: как в этике добродетели Аристотеля фокус исследования смещен на личные качества человека, а не на последствия его действий, так и эпистемология знания переориентируется с самого убеждения (мнения) на личностные качества познающего субъекта.

Будет не лишним держать в уме основные положения этики Аристотеля, потому что это будет важно для дальнейшего развития поля. По Аристотелю, добродетели бывают нравственные (щедрость и благоразумие) и мыслительные (мудрость, сообразительность и рассудительность). Мыслительным, то есть интеллектуальным, благам *обучаются* через упражнения, а нравственные приобретаются по привычке. Интеллектуальные добродетели не являются в отличие от нравственных врожденной чертой характера, а являются по большей мере предметом осознанного выбора. Сознательность выбора имеет здесь решающее значение, наличие выбора противостоит влечению и определяет характер человека.

Идеи Э. Соза находят развитие в работах американского философа Элвина Голдмана. В статье «*Что есть обоснованное мнение?*» (Goldman, 1979). Э. Голдман вслед за Э. Соза берется за дальнейшую разработку теории, которая обосновывала бы убеждение с помощью неэпистемических терминов. Под эпистемическими терминами Э. Голдман подразумевает такие выражения, как «обоснованно», «указывает на», «убеждает в том, что», а под неэпистемическими такие, как «необходимо, чтобы», «подразумевается», «вероятно». Например, следующее «классическое» обоснование не является предметом исследования Э. Голдмана: S видит, что T красного цвета, S считает, что T действительно красного, значит, убеждение S о том, что он действительно видит красный цвет обоснованно. Такое обоснование видится ему недостаточным, так как оно не объясняет, почему совпадение чувства и убеждения означают обоснованность, не всякое состояние и чувство означают обоснованность. Что делает убеждение обоснованным, так это определённые «процессы», «качества», предшествующие формированию убеждения. Э. Голдмана интересует процесс формирования убеждения, то, откуда оно берется, что его поддерживает. Поэтому согласно его теории «*обоснованность убеждения является функцией надежности процесса или процессов, которые его вызывают, причем надежность состоит в тенденции процесса производить убеждения, которые являются истинными, а не ложными*» (Goldman, 1979). Другими словами, обоснованность убеждения зависит от «надежности» (reliability) формирующих его процессов. Отсюда происходит название этого подхода – релаебилизм. Под процессами подразумеваются рассуждение, функциональные процессы, исходными данными для которых, в свою очередь, служат желания, надежды или эмоции. Такими же процессами можно назвать вспоминание (памятование) и процесс чувственного восприятия. Поскольку эти процессы полусознательные, то «обоснованность», по Э. Голдману, имеет разные

степени. Например, степень обоснованности утверждения человека «я видел снежного барса» зависит от того, видел ли он его в пяти метрах от себя или в пятидесяти метрах. Так получается новая теория знания: «обоснованное убеждение – это убеждение, возникающее в результате хороших и успешных когнитивных операций», при этом «когнитивные операции истолковываются как операции познавательных способностей, т.е. инструментарий для обработки информации, свойственный организму». Значит, если убеждение человека сформировано благодаря надежным когнитивным процессам, то его убеждение обоснованно. Э. Соза и Э.Голдман решают ту часть «проблемы Геттиера», которая касается недостаточной обоснованности мнения Смита. Именно добродетели должны быть призваны гарантировать большую степень обоснованности мнения.

В 1984 году выходит статья под названием «К респонсибилистской эпистемологии» канадской философии Лорейн Коуд (Code, 1984). В статье Л.Коуд отталкивается от идей Э. Соза, ряда других авторов и разрабатывает понятие «эпистемической ответственности». Л. Коуд дает начало второй крупной исследовательской программе в эпистемологии – респонсибилизму. Респонсибилистский подход к знанию строится на тезисе о том, что всякий раз, когда говорят о познании, речь идет не об абстрактном когнитивном акте, носителем которого случайно является человек, а, наоборот, о конкретном познающем в конкретных условиях в конкретном месте и на конкретном временном отрезке. Отсюда следует, что интеллектуальные добродетели не универсальны, напротив они дифференциальны, то есть каждый наделен теми или иными добродетелями в той или иной степени. Будучи погруженным в культуру познающий субъект в своих познавательных практиках не свободен от ее предпосылок.

Другими словами, если в релятивизме предпринят первый шаг в сторону от анализа познания как универсальной когнитивной функции в сторону проявления познающего субъекта как предмета анализа, то в респонсибилизме познающий субъект уже полностью выходит на первый план как ангажированный агент, действующий в конкретной социальной, культурной и исторической ситуации. Этот поворот влечет за собой множество последствий и новых аналитических приемов. В респонсибилизме познающий ответственен за свои когнитивные практики как эпистемически, так и этически. Интеллектуально добродетельный человек при прочих равных всегда предпочтет знать, как что-то устроено в реальности.

Следующим необходимым поворотом в социальной эпистемологии, подготовившим контекст для появления концепции ЭН, является эпистемология «знания от свидетельства» (epistemology of testimony). Одним из первых вопросов релевантности знания от свидетельства поднимает австралийский философ Сесил Энтони Джон Коуди. С. Коуди одним из первых привлекает внимание к тому факту, что в эпистемологии активно занимаются такими процедурами, как индукция, вывод и дедукция, в то время как свидетельство как источник и, возможно, логико-методологическая процедура остается без внимания (C.A.J. Coady, 1973). Другими словами, в большинстве случаев обычные люди, не задействованные в специальных научных исследованиях, получают необходимое им знание от других людей, будь то соседи, эксперты или медиа. Это означает, что широкое поле знания, передаваемого через свидетельство, нуждается в

тематизации. Можно добавить, что с учетом современного контекста, определяемого *fake news*, данное поле нуждается так же и в разработке норм.

Центральным примером знания от свидетельства служит пример из статьи «Место свидетельства в теле знания и убеждения» американского философа Роберта Ауди (Robert, 1997). Предположим, что S встретил в самолете М, М сказала S, что на конференции его знакомый вышел из себя. S этому не верит, потому что такое случается редко, а S малознаком с М. Но их разговор продолжается, S рассказывает больше деталей, в ходе которых S понимает, что свидетельство М совпадает с его знанием о том, кто был на той конференции. С этого момента S начинает воспринимать рассказ М с большим доверием. В конце разговора S обнаруживает, что верит тому, что его знакомый действительно вышел из себя.

В описанном контексте диверсификации предметной области эпистемологии и появляется концепция эпистемической несправедливости Миранды Фрикер. Эпистемической несправедливостью является причинение вреда человеку в его/ее роли знающего (субъекта, обладающего знанием). ЭН делится на два вида: свидетельская несправедливость (СН) и герменевтическая несправедливость (ГН).

Свидетельская несправедливость (СН)

Необходимым условием для возникновения СН является наличие ситуации передачи информации, в которой одна сторона передает, а вторая получает знание, при этом когнитивный процесс получающей стороны находится под влиянием господствующих в культуре стереотипов, потому что получающая сторона не использует или не владеет необходимыми интеллектуальными добродетелями. Другими словами, ситуация СН складывается всякий раз, когда слушающий считает говорящего ненадежным (неавторитетным) источником информации (знания). В такой ситуации говорящий ущемляется именно эпистемически. Чем-то свидетельствам могут заведомо не верить, то есть их могут лишать эпистемической ценности, потому что свидетельствующая сторона – это женщина, чернокожая или, наоборот, белая женщина, потому что он или она имеет то или иное социальное или этническое происхождение и так далее. Ситуация СН всегда состоит из слушающего и свидетельствующего. При этом отсутствие доверия у одного из двух равных участников не производит ситуацию СН. Для того, чтобы возникла СН, слушающий должен обладать «социальной властью», точнее «властью идентичности», а свидетельствующий должен принадлежать к тому или иному маргинализированному меньшинству, в свою очередь, лишенному социальной власти. Другими словами, в ситуации СН слушающий всегда осуществляет власть над свидетельствующим.

Под социальной властью М. Фрикер подразумевает: «практически и социально обусловленную возможность контролировать действия других, при этом эта возможность может осуществляться (активно или пассивно) конкретными социальными агентами или, альтернативно, она может действовать чисто структурно» (Fricker, 2007: 13). Под словом «структурно» здесь следует понимать толкование власти в работах Мишеля Фуко, то есть власть, понятая как взаимоотношения всех членов данного общества

и осуществляемая системно (системой) без конкретного субъекта (бенефициара). Власть идентичности является одним из видов социальной власти. Этот вид власти подразумевает взаимоотношения в поле идентифицирующих представлений о человеке, будь то пол, возраст, сексуальная или расовая принадлежность. Например, женщина может возлагать ответственность на мужчину, так как «мужчина должен держать слово» или мужчина может газлайтить женщину, потому что женщины «не рациональны». В обоих примерах люди реализуют власть идентичности. Стоит отдельно отметить, что по принятой в герменевтике традиции М. Фрикер различает стереотипы (категории) от предрассудков. Не все стереотипы являются предрассудками. Наоборот, стереотипы являются неизбежным условием всякой когнитивной деятельности человека, они упорядочивают окружающий его мир. Предрассудки же – *«это суждения, которые могут иметь положительную или отрицательную валентность и которые демонстрируют некоторое (обычно эпистемически заслуживающее порицания) сопротивление контрдоказательствам вследствие некоторой аффективной инвестированности со стороны субъекта»* (Fricker, 2007: 35). Например, мужчина, привыкший считать женщин чрезмерно эмоциональными, наблюдая явный пример рационального поведения со стороны женщины, все же не может вырваться из-под влияния своего предрассудка, поэтому продолжает не доверять свидетельству женщины.

В ситуации ЭН свидетельствующая сторона дегуманизируется. Способность человека производить и передавать знание является тем, что делает его частью человеческого рода, тем самым наделяя всеми неотъемлемыми правами человека. По словам М. Фрикер, эта способность относится к способности рационально рассуждать, которая, в свою очередь, является неотъемлемым атрибутом человеческого сознания. Поэтому, когда кто-то эпистемически ущемлен, он символически обесценен как человек, другими словами, она/она/они дегуманизируются. Этический ущерб в данном случае наносится говорящему слушателем, поэтому этическая ответственность за добродетельность лежит на слушающем субъекте.

Эпистемическая добродетельность

В эпистемологии свидетельства существует два подхода к пониманию природы восприятия: инференциальная и неинференциальная. Согласно первому подходу, всякое восприятие имеет как сознательные, так и бессознательные инференции, восприятие никогда не начинается с *tabula rasa*. Сторонники же второго подхода отстаивают позицию о возможности открытого некритического восприятия на том основании, что в нашем непосредственном опыте ежедневного мгновенного вербального коммуникативного обмена восприятие не предваряется сколько-нибудь длительным процессом инференции. Наоборот, восприятие свободно от прошлого опыта, оно мгновенно. М. Фрикер отказывается от обоих подходов. В реальности феноменология восприятия такова, что восприятие и критическое мышление могут не быть свободными от инференций, но могут находиться в нерелексивном состоянии. Отсюда следует ответственность слушающего – она заключается в том, чтобы воспринимать говорящего открыто, критически, но без инференций. Человек в состоянии распознавать предрассудки в своем мышлении.

Эпистемическая добродетельность схожа с этической. Так же, как добродетельный человек способен к немедленному правильному восприятию и моральным суждениям, ему не требуется длительного мыслительного процесса для того, чтобы рассудить, что та или иная ситуация жестокая или несправедливая, так и добродетельный слушатель чувствителен к эпистемическим составляющим (под эпистемическими составляющими подразумевается достоверность, которая складывается из искренности и компетентности) той или иной ситуации: *«Точно так же, как восприятие морально добродетельного субъекта морально обогащено, так и восприятие добродетельного слушателя обогащено эпистемически»* (Fricker, 2007: 72). Другими словами, добродетельный слушающий способен к нерепрезентативному, непредвзятому восприятию. При этом правила подобного восприятия не поддаются кодификации. Добродетельное восприятие деятельно, потому что оно эмоционально. Еще одной инновацией М. Фрикер является то, что она придает эпистемический статус эмоциям, в теории М. Фрикер они играют одну из центральных ролей в познании. Для того, чтобы быть открытым слушателем, он/она/они должны в достаточной мере сопереживать говорящему и проявлять доверие.

Согласно автору, для того, чтобы развивать в себе эпистемическую добродетель, нужно тренировать чувствительность к различным контекстам. Каждый человек неизбежно этически социализируется в соответствии с нормами и традициями присущими тому или иному обществу в том или ином историческом периоде. Вместе с тем на человеке лежит обязанность постоянной внутренней работы по соотношению своего личного восприятия и опыта с доминирующими в культуре нормами. Например, человек может иметь предвзятое мнение о женщинах-политиках: словам женщин стоит доверять меньше, чем словам политиков-мужчин. Вместе с тем в личном опыте человека он встречает равное количество надежных политиков обоих полов. Отсюда вытекает, что на человеке лежит ответственность соотносить свой личный опыт с принятыми в культуре убеждениями и, соответственно, изменить свое восприятие и суждения. Таким образом, мы приходим к идее чувствительности к свидетельству: это *«идея спонтанной критической чувствительности, которая постоянно тренируется и постоянно адаптируется в соответствии с индивидуальным и коллективным опытом»* (Fricker, 2007: 84).

Герменевтическая несправедливость (ГН)

Согласно категоризации Э. Голдмана, СН относится к *«интерперсональной»* социальной эпистемологии, а второй вид эпистемической несправедливости – ГН, относится к *«институциональной»* социальной эпистемологии. То есть в ГН речь идет о больших институтах, которые предпосылают культуре в целом и индивидам, в частности, определенные предрассудки (категории), то есть сообщают картину мира и обеспечивают социальный порядок. При этом картина мира здесь понимается как процесс конструирования, как *«человеческий продукт или, точнее, непрерывное человеческое производство. Он существует лишь как продукт человеческой деятельности»* (Бергер,

Лукман, 1995: 88). В таком контексте неравный доступ к конструированию социальной реальности имеет почти такое же значение, как неравный доступ к экономическим и политическим ресурсам. По М. Фрикер, такими смысловыми ценностями являются, например, нормы права, традиции и обычаи. Особое место в числе символических ценностей занимают смыслы, то есть коллективное понимание. Понимание достигается через функции толкования и называния, доступ к которым и является неравным. Этот факт имеет определяющее значение, потому что коллективное понимание имеет прямое влияние на коллективные практики, правоприменение и нормы общества. Те члены общества, которые лишены права самостоятельно интерпретировать (понимать) и называть свой социальный опыт герменевтически маргинализированы. Такое положение дел и называется герменевтической несправедливостью.

Обратимся к центральному примеру ГН. Сотрудница университета неоднократно испытывала домогательства сексуального характера со стороны одного из профессоров. Со временем под давлением постоянных негативных переживаний у нее развились боли в спине и шее. Женщина попросила перевода в другой департамент, получила отказ, после чего она уволилась с работы. По прошествии времени она подала заявление на страховку по безработице. На вопросы страхового инспектора о причине увольнения женщина не могла артикулировать причину, испытывала стыд и сослалась на «личные причины». В итоге ей было отказано в страховке. В этом примере речь идет об историческом периоде, когда в общественном лексиконе не было понятия «сексуальный харассмент». Именно поэтому, из-за этой образовавшейся лакуны, женщины не могли интерпретировать (понять) свой опыт, то есть, словами автора, они переживали герменевтическую несправедливость: *«Социальная ситуация, в которой коллективный герменевтический разрыв не позволяет человеку/людям осмыслить опыт, который в их интересах сделать понятным»* (Fricker, 2007: 7).

Заключение

Эта статья является попыткой представить концепцию эпистемической несправедливости и показать ее потенциал для некоторых областей социо-гуманитарных исследований. На ее основании возможно сблизить, например, исследования, проводимые в рамках постколониальной теории, и исследования в области социальной эпистемологии. Потенциально всякая колониальная ситуация может быть описана как ситуация эпистемической несправедливости, а процессы деколонизации, в свою очередь, как процессы установления эпистемической справедливости.

Список литературы:

Coady C.A.J. *Testimony and Observation*. American Philosophical Quarterly. Vol. 10. No 2, 1973. P. 149-155.

Code L. *Toward a 'Responsibilist' Epistemology*. Philosophy and Phenomenological Research. Vol. 45. No. 1. 1984. P. 29-50.

Fricker M. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford, Oxford University Press, 2007. 208 p.

Fricker M., Peter J.G., Henderson D. *The Routledge handbook of social epistemology*. New York, Routledge, 2021. 489 p.

Goldman A. I. *What is Justified Belief?* URL: <https://www.andrew.cmu.edu/user/kk3n/epistclass/goldmanjust.pdf> (дата обращения: 17.07.2024).

Robert A. *The Place of Testimony in the Fabric of Knowledge and Justification*. American Philosophical Quarterly. Vol. 34. No 4. 1997, P. 405-422.

Sosa E. *The Raft and the Pyramid: Coherence versus Foundations in the Theory of Knowledge*. Midwest Studies in Philosophy. Vol. 5. No. 1. 1980. P. 3-26.

Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. М.: Медум, 1995. 323 с.

Каримов А. *Эпистемология добродетелей*. Санкт-Петербург: Алетея, 2019. 580 с.

Асель Мукашева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Әлеуметтік эпистемологияның соңғы тенденциялары. Эпистемалық әділетсіздік

Аңдатпа. XX ғасырдың екінші жартысы білім теориясы үшін көптеген салалардың жаңаруымен және жаңа мәселелердің туындауымен ерекшеленеді. Ақпараттық теориядағы, лингвистикадағы, кибернетикадағы, неврологиядағы серпілістер және нейропсихологиялық синдромдарды (ми жарақатынан туындаған жағдайлар) зерттеу когнитивті ғылымдарды тудырады. Сонымен қатар, позитивистік көзқарастағы философтар мен постпозитивистер арасындағы демаркация туралы даулар фонында әлеуметтік эпистемология дүниеге келді. Әлеуметтік эпистемология білім әлеуметтануынан бастау алып, философия тарихынан бастау алғанымен, философияның тиісті саласына төңкеріс жасады, инновациялық зерттеу бағдарламасын және сол арқылы жаңа зерттеу саласын туындатты. Әлеуметтік эпистемология саласындағы зерттеулер білімнің әлеуметтік-тарихи алғышарттарын экспликациялаумен ғана шектелмейді, ол тек ғылыми ғана емес, жалпы білімді өндіру, жеткізу және тарату шарттарын нақтылауға бағытталған. Осылайша, бүгінгі таңда танымал зерттеу бағыттарының арасында куәлік білімінің гносеологиясы, эпистемикалық келіспеушілік, әртүрлілік және релятивизм, феминистік гносеология, топтық білімнің гносеологиясы және т.б. Бұл мақала әлеуметтік эпистемологиядағы ең жаңа және ең ықпалды концепциялардың бірі – эпистемикалық әділетсіздіктің генезисі мен талдауына арналған. Эпистемалық әділетсіздік концепциясы негізінен білім-билік қатынасын нақтылайды, сондықтан оны постколониалдық теория, жаңа қоғамдық қозғалыстар теориясы, мәдениеттану және саясат философиясы аясында сәтті қолдануға болады. Осы тұжырымдаманың арқасында зерттеушілер жаңа концептуалды аппаратқа және заманауи проблемаларды зерттеудің тәсіліне қол жеткізе алады, олардың арасында, мысалы, «контр-сараптама» мәселелері немесе заманауи конспирациялық теориялар.

Түйін сөздер: әлеуметтік эпистемология; эпистемикалық әділетсіздік; ізгілік эпистемологиясы; аретология; герменевтикалық әділетсіздік; респонсбилизм; релаебилизм.

Assel Mukasheva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Recent Trends in Social Epistemology. Epistemic Injustice

Abstract. The second half of the twentieth century is marked for the theory of knowledge by the renewal of many areas and the emergence of new problems. The boom in information theory, linguistics, cybernetics, neurobiology and research into neuropsychological syndromes (conditions caused by brain injury) lead to the emergence of cognitive sciences. At the same time, against the backdrop of disputes between positivist-minded philosophers and post-positivists about demarcation, social epistemology is born. Despite the fact that social epistemology goes back to the sociology of knowledge and is rooted in the history of philosophy, it has revolutionized the corresponding branch of philosophy, created an innovative research program and, thus, a new research field. Research in the field of social epistemology is not limited to the explication of the socio-historical prerequisites of knowledge, but is aimed at clarifying the conditions of production, transmission and dissemination of knowledge in general, not only scientific. Thus, among the popular research areas today there are the epistemology of testimonial knowledge, epistemic disagreement, diversity and relativism, feminist epistemology, epistemology of group knowledge and much more. This article is devoted to the genesis and analysis of one of the newest and most influential concepts in social epistemology – epistemic injustice. The concept of epistemic injustice largely concretizes the knowledge-power relationship, so it can be successfully applied within the framework of postcolonial theory, the theory of new social movements, cultural studies and the philosophy of politics. Thanks to this concept, researchers have access to a new conceptual apparatus and approach to studying modern problems, be it the problems of «counter-expertise» or modern conspiracy theories.

Keywords: social epistemology; epistemic injustice; epistemology of virtue; aretology; hermeneutic injustice; responsibilism; relaebilism.

References:

- Coady C.A.J. *Testimony and Observation*. American Philosophical Quarterly. Vol. 10. No 2, 1973. P. 149-155. [in English]
- Code L. *Toward a 'Responsibilist' Epistemology*. Philosophy and Phenomenological Research. Vol. 45. No. 1. 1984. P. 29-50. [in English]
- Fricker M. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford, Oxford University Press, 2007. 208 p. [in English]
- Fricker M., Peter J.G., Henderson D. *The Routledge handbook of social epistemology*. New York, Routledge, 2021. 489 p. [in English]
- Goldman A. I. *What is Justified Belief?* URL: <https://www.andrew.cmu.edu/user/kk3n/epistclass/goldmanjust.pdf> (дата обращения: 17.07.2024). [in English]
- Robert A. *The Place of Testimony in the Fabric of Knowledge and Justification*. American Philosophical Quarterly. Vol. 34. No 4. 1997, P. 405-422. [in English]
- Sosa E. *The Raft and the Pyramid: Coherence versus Foundations in the Theory of Knowledge*. Midwest Studies in Philosophy. Vol. 5. No. 1. 1980. P. 3-26. [in English]

Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sociologii znaniya. M.: Medum, 1995. 323 s. [in Russian]

Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sociologii znaniya. M.: Medum, 1995. 323 s. [in Russian]

Karimov A. Jepistemologiya dobrodetelej. Sankt-Peterburg: Aletejja, 2019. 580 s. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Мукашева Асель Абаевна – PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0009-5900-7489>, assel.mukasheva@mail.ru.

Information about a uthors

Mukasheva Assel Abayevna – PhD-student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0009-5900-7489>, assel.mukasheva@mail.ru.

Информация об авторах

Мукашева Асель Абаевна – PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0009-5900-7489>, assel.mukasheva@mail.ru.

Статья поступила в редакцию 04.09.2024; одобрена после рецензирования 01.10.2024; принята к публикации 30.11.2024.

Научная статья
МРНТИ 13.07.27

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-257-279>

Эстетизация как макропроцесс социокультурной реконструкции современного общества

Оксана Уланович

Европейский гуманитарный университет, Вильнюс, Литва

✉ aksana.ulanovich@ehu.lt

Аннотация. Эстетизация – многомерный процесс, происходящий во всех областях социумного пространства и внешне проявляющийся как реконструкция социальных отношений, социальных практик и знаний через придание их формам особой выразительности. Предлагаемые учеными варианты толкования эстетизации основываются, как правило, на исследовании частных проявлений процесса (эстетизация политики, истории, спорта, страданий, насилия, войны и др.). Это порождает фрагментарность и дискретность существующего видения эстетизации и сопутствующее этому непонимание масштаба и глубины происходящих сегодня социальных изменений. Комплексный и междисциплинарный подходы к исследованию эстетизации, обращение к широкому социальному контексту ее проявлений, позволили нам предложить целостное научное понимание явления как макропроцесса. Суть его – в конструировании и продвижении в обществе эстетически привлекательных чувственно-выразительных форм физической и социальной жизни человека и общества, посредством которых аксиологизируется социальное пространство и задается определенный социальный порядок с релевантной для него проекцией мировосприятия и идеологией. В статье представлена и описана модель воплощения эстетизации, в которой мы выделяем четыре измерения в иерархии уровней ее развертывания в социуме: сенсорно-перцептивное, метафизическое, мифогенерирующее и идеологическое. Эстетизация либерализует удовольствие и свободу в чувственном, культивирует иллюзию присутствия, тиражирует в обществе массовые формы псевдобытия, формирует новое мифологическое мышление и, тем самым – новую идеологию.

Ключевые слова: эстетизация; эстетическое; социальная реальность; уровневая модель эстетизации; идеологическая реконструкция общества.

For citation: Ulanovich A.I. Aestheticization as a macro-process of social and cultural reconstruction of modern society. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 257-279. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-257-279>

Для цитирования: Уланович О.И. Эстетизация как макропроцесс социокультурной реконструкции современного общества. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 257-279. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-257-279>

Введение

Высокий динамизм и предельную сложность контекста жизни современного общества эксперты объясняют цивилизационным кризисом, в который человечество глобально погружается с конца XX века, и который еще не достиг всей полноты своего размаха и проявлений. Данный цивилизационный кризис, иначе обозначаемый эпохой постмодерна, подобно тектоническому сдвигу вызвал масштабные смещения акцентов и трансформации во всех сферах социального пространства, затронув сам фундамент существования человеческого сообщества – ментальность.

Наше понимание причин, сути, механизмов, траектории движения и последствий этого эволюционно-революционного «слома» окровлено запаздывает. И оправданием этому является то, что мы – свидетели и участники данного процесса и подобно атомам вовлечены в какое-то «абсурдное броуновское движение» (Lyotard, 1984: 15). Будучи пока объективно неспособными от него дистанцироваться, чтобы получить проекцию целого через взгляд на расстоянии и со стороны, мы вынужденно фиксируем частные проявления этого кризиса с перспективой комплексной научной рефлексии и целостной интерпретации феномена в будущем.

Важными наблюдаемыми маркерами происходящей сегодня реструктуризации социума являются виртуализация и медиатизация социокультурного пространства, отказ от просветительской модели культуры в пользу массовой, развлекательной (Вакулич, 2009: 106), примат коммуникации над производством и деятельностью (Козырьков, 2011: 264-265), эстетически выраженной, художественной формы – над содержанием и смыслом. В реструктурированной архитектуре социальной реальности предлагаются иные модели и паттерны жизни, деятельности и взаимодействия, в которых «качество внешней формы оказывается доминирующим фактором оценки, превосходящим внимание к внутреннему наполнению» (Никонова, 2011: 639). Как итог, художественная форма замещает сущность, вера в предоставляемые осязаемые образы – рациональное познание; иллюзия вытесняет реальность, игра в жизнь – саму жизнь, а жажда присутствия – мораль.

Это, в свою очередь, смещает в массовом сознании представления, ценностные категории и смыслы, ранее устоявшиеся и задающие жизненные ориентиры в социуме, порождает когнитивный диссонанс и дезориентацию. При необратимости кризисной ситуации эффективен один лишь метод психологической компенсации: чтобы не видеть искажений реальности, надо поменять линзы, потому что «это не мир кривой, а взгляд косой». Именно это сегодня и происходит: угроза утраты смысловых ориентиров в

обществе и декомпенсации запускает рефрейминг моделей мировосприятия и смену социальных представлений. Таким образом, теоретическое философско-эстетическое осмысление происходящей сегодня реконструкции социокультурной реальности актуально и значимо не просто как познание еще непознанного, но как вскрытие причин и механизмов фундаментальной смены позиции сознания по отношению к миру.

Мы убеждены, что ключевым вектором происходящей сегодня реконструкции социальной реальности является эстетизация. Собственно, само название этого преобразующего социум тренда проистекает из того, что эстетизация непосредственно обнаруживается в «распространении эстетических характеристик за пределы установленной классической эстетики сферы» (Никонова, 2013: 11). Эстетизация, однако, не сводима к ее проявлениям, поддающимся непосредственному наблюдению. Это многоаспектный, многоформатный, комплексный и глубокий процесс, который имеет ряд измерений и множество манифестаций; это и трансформационная техника, и, по нашему убеждению – целая идеология. Как полагает Ф. Джеймисон, сам эстетический акт идеологичен, «производство эстетической или нарративной формы следует рассматривать как полноправный идеологический акт, функция которого состоит в изобретении воображаемых и формальных «решений» для неразрешимых общественных противоречий» (Jameson, 2002: 64). А.В. Вельш, в свою очередь допускает, что «глобализированную эстетику можно даже воспринимать как террор» (Welsch, 1997: 8).

Термин «эстетизация» спонтанно утвердился в категориальном аппарате социального знания и используется сегодня для обозначения качественных трансформаций или состояний в различных областях социокультурного пространства применительно к знаниям, отношениям и процессам. Это и эстетизация политики, экономики, спорта, эстетизация истории и социологии, эстетизация войны, смерти, страданий, насилия в художественном творчестве или в медиасреде, это и эстетизация жизневоплощения и повседневности и т.д. Широта и неоднородность проявлений социальности, которым атрибутируется термин «эстетизация», закономерно порождает категориальную неоднозначность самого термина и отсутствие целостного представления о процессе.

Фокусом нашего исследования эстетизации социокультурной реальности является преодоление фрагментарности в существующем сегодня научном видении данного феномена и формирование целостной картины его воплощения. Достижение этого потребовало выявления и описания проявлений и измерений эстетизации, установления эстетических и семантических параметров ее форм, инструментов и средств эстетизации, траектории развертывания процесса. Также важным аспектом нашего исследования явилось оценка действенности эстетизации на уровне психокогнитивных механизмов мировосприятия человека.

Методология, методы и материалы

Комплексный подход в нашем исследовании позволил нам учесть размах проявлений эстетизации и разнородность ее форм, и разработать целостную уровневую модель реализации эстетизации в социальном пространстве. Междисциплинарный подход в

нашей работе расширил теоретико-методологическую основу исследования и позволил увидеть явление в разных проекциях и далее интегрировать эти знания в системном видении.

Проведение исследования потребовало обращения к разным областям философской науки, а также к научным воззрениям ученых и знаниям в области психологии, культурологии, социологии. Мы обратились как к фундаментальным трудам и идеям ученых конца прошлого века, так и к новым работам и интерпретациям современных ученых-теоретиков, которые в своих научных рассуждениях и рефлексии стремятся следовать ритму жизни и социальной динамике. Благодаря широкой географии охвата научного опыта (как в западноевропейской, так и в русскоязычной фундаментальной науке), нашим исследованием мы, можно полагать, вносим вклад в преодоление существующего разрыва в преемственности научного знания и в формирование единого научного пространства.

Основными методами исследования в работе явились: понятийный анализ ключевых категорий в рамках заявленной темы, теоретический анализ и интерпретация мирового научного опыта по проблеме исследования, рефлексивный метод и метод моделирования. Комплекс использованных подходов и методов исследования и их релевантность объекту исследования позволяют думать, что результаты нашей работы вносят значимый вклад в развитие фундаментального знания и восполняют существенный пробел в научном понимании явления эстетизации.

Обсуждение

Процесс концептуализации эстетизации как научной категории и наше понимание данного преобразующего социальную реальность тренда еще далеки от завершения. Присутствие слова «эстетизация» в научных статьях зачастую не сопровождается определением обозначаемого, т.е. активное использование авторами научных публикаций термина «эстетизация» парадоксальным образом сочетается с отсутствием четкого формулирования ими понимания данного феномена. Или же определения сути процесса эстетизации тонут в массиве пространных размышлений и описаний социологов, философов, культурологов и психологов. Все это порождает категориальную неопределенность.

В попытке систематизировать и как-то унифицировать довольно разнородные воззрения на категорию и процесс эстетизации, воплощающие разные проекции научной рефлексии, нам, все же, удалось определить два магистральных направления теоретического осмысления данного феномена в мировой науке. С одной стороны, активно продвигается формалистическая трактовка эстетизации, в которой степень красоты и художественность формы задают основу сущностного понимания этого трансформирующего современную реальность тренда. С другой стороны, выделяется и условно именуемый нами идеологический фокус в формулировании сути эстетизации, в основе которого – ее аксиологический и, в широком смысле, политический аспекты. Обе проекции в понимании эстетизации равно представлены как в западноевропейской,

так и в русскоязычной фундаментальной науке. Рассмотрим ряд толкований эстетизации, чтобы оценить существующий плюрализм мнений в поле категориальной неопределенности эстетизации, а также убедиться, что горячо желаемая математическая стройность в научном познании данного феномена пока отсутствует.

В. Вельш, современный немецкий философ и эстетик, предлагает оценивать процесс эстетизации как тотальное и повсеместное украшательство мира и жизни, примат красоты и показной эффектности (эстетства), когда «эстетика становится основной валютой в торговле реальностью» (Welsch, 1997: 9). М. Физерстоун усматривает в эстетизации стирание границ между высоким искусством и массовой культурой и дерзкое смешение стилей, символов, знаков и кодов (Featherstone, 2007: 64). Как «смерть искусства» определяет эстетизацию Д. Марчiori, ибо искусство растворяется в повседневности, ей имманентно, а эстетическая рефлексия оказывается сведенной к культурологическому анализу (Marchiori, 2013: 85). Дж. Маттеуччи феноменологическую суть процесса эстетизации видит в демонстративном подчеркивании определенных качеств, что позволяет квалифицировать содержание на основании репрезентативности и экспрессивности самого эстетизирующего действия (Matteucci, 2017: 212). Как процесс индексации определенных чувственно воспринимаемых свойств объектов, концептов, опыта определяют эстетизацию И. Дагалп и Б.Дж. Хартманн (Dagalp, Hartmann, 2021: 2). В целом, можно заключить, что в современной западной философии чрезвычайно популярна формалистическая трактовка эстетизации и понимание данного процесса как абсолютизации эстетических, художественных форм в образах конструируемой социальной реальности.

Условно нами именуемая идеологическая трактовка эстетизации наиболее четко представлена в теории современного английского литературного критика и теоретика Т. Иглтона. Эстетизация, по мнению ученого, – это форма властных отношений, модель социальной гегемонии, когда идеологические императивы устанавливаются свыше, но принимаются людьми добровольно благодаря соблазну и иллюзии идейно-эстетического (само)возвышения через приобщение к этим самым устанавливаемым свыше эстетизированным формам отношений (Eagleton, 1988: 330). Такое понимание разделяет и С. Арчео, определяя эстетизацию как «политику восприятия». Политика приручает восприятие и через восприятие практикует свою власть: «политика проходит через разные грани и смешивается с чувственными формами ее эстетизирующими». Эстетизация – это не только «политический проект с человеческой чувствительностью, но и регулятивная модификация воображаемого и познаваемого», а также – практика массовой «когнитивной ортопедии» (Арчео, 2021: 2-3).

В русскоязычной философской мысли тема эстетизации социальной реальности входит в сферу научных интересов весьма небольшого круга ученых и, по нашим наблюдениям, находится в фокусе внимания менее двух последних десятилетий. Предлагаемые интерпретации немногочисленны, разнородны, по сути, внутренне многоплановы, но комплексно позволяют увидеть эстетизацию как своего рода социокультурный глобально реализуемый сегодня проект конструктивного преобразования и аксиологизации социального знания, практик, отношений с долгосрочным и устойчивым эффектом изменения массового сознания.

Эстетизация социальной реальности в теории Т.М. Шатуновой – форма властных отношений в обществе эпохи постмодерна, когда власть надзора сменяется властью соблазна посредством акцентирования чувственно-сверхчувственных характеристик социальных реалий и встроенных в них метафизических смыслов, что провоцирует метафизические чувства человека (Шатунова, 2008: 10-11). Тотальная эстетизация (власть соблазна) вторгается в индивидуальное пространство со всякими «имиджами, стилями, стандартами и паттернами», превращая личность в продукт моды, рекламы, культа. Но под натиском эстетической агрессии рождается культурное сопротивление как «лечение подобного подобным» в форме эстетизации человеком малых форм индивидуальной жизни (дом, лицо, путешествия и др.) (Шатунова, 2007: 172-173).

В качестве одного из трех видов освоения человеком мира предстает эстетизация в интерпретации И.А. Статкевич (практическое, теоретическое и эстетическое). В эстетизации реализуются проективный и конструктивный потенциал человека и его способность художественного восприятия. Эстетизируя мир, человек проецирует на него некоторые культурные и художественные смыслы, «придавая этому миру определенную форму и внося в него тот или иной порядок». Тем самым, конструируется среда обитания, в которой интегрированы физический, биологический и культурный элементы (Статкевич, 2009: 78).

В.П. Козырьков рассматривает эстетизацию как производное от эстетизма, который полярен эстетике: эстетика и эстетизм – «крайние формы эстетической реальности». В основе эстетики – категории эстетические (определенные со времен гносеологической теории эстетики И. Канта). Эстетизм же рождается в лоне эстетства, абсолютизирует художественность формы социальных знаний, вследствие чего «общение вытеснило поступок, презентация – реальную жизнь». Причем в вытесняющих реалиях доминирует эстетический фактор, а не мораль (Козырьков, 2011: 264).

Как мифотворческий процесс, механизмом которого выступает человеческое свойство чувственно-оценочного восприятия / отражения действительности, интерпретирует эстетизацию О.Р. Демидова. Это мифотворчество онтологически обусловлено (зависит от семиотической парадигмы бытия), телео- и аксиологически задано. Формируемый миф – квазиреальность, на границе реального и воображаемого (желаемого), это ценностный ориентир, задающий в обществе телеологическую парадигму. Диапазон эстетизации в мифотворчестве широк – от героизации до демонизации субъекта, объекта, ситуации, отношения (Демидова, 2011: 514).

С.Б. Никонова подчеркивает неоднородность процесса эстетизации по его сути и в его проявлениях. Ключевыми его чертами являются, с одной стороны, медиализация и де-реализация – те стороны эстетического восприятия, которые определяют симулятивность эстетического. С другой стороны – интенсивность эстетического переживания, повышенная аффективность и сопряженность эстетического восприятия с фактором телесности – чувственным восприятием, что провоцирует спонтанно возникающее удовольствие от формы воспринимаемого объекта (Никонова, 2013: 20).

Как мы можем видеть, в массиве существующих вариантов определения эстетизации как в западной, так и в русскоязычной теоретической науке акцентируется либо

формалистическая, либо идеологическая составляющая феномена, или же оба эти аспекта интегрируются в попытке более полно и глубоко осмыслить явление.

Плюрализм мнений, одноплановость, высокая теоретизированность (вплоть до отрыва от эмпирического опыта) выше рассмотренных и других предлагаемых иными учеными объяснений эстетизации вполне объяснимы. Причины этого лежат и в эмоционально-чувственной природе механизмов эстетизации, что препятствует их рационально-логическому постижению, и в многоликости манифестаций эстетизации, ведь она затрагивает все воплощения бытийности человека и социальности.

Нами было выработано теоретико-методологическое решение проблемы категориальной неопределенности эстетизации, и в данной работе мы предлагаем путь преодоления дискретности видения явления. Наше решение заключается в утверждении понимания эстетизации как макропроцесса трансформации социальной реальности, который воплощается в комплексе процессов частного порядка в разных сферах социумного пространства и применительно к разным категориям: социальным отношениям, знаниям, практикам. Специфика объекта эстетизации и самой социальной сферы предопределяют разнородность ее инструментов. При этом в каждом частном случае и практике эстетизации представлена единая онтологическая суть этого процесса. Эта онтологическая суть заключается в конструировании и продвижении в обществе эстетически привлекательных чувственно-выразительных форм физической и социальной жизни человека и общества, посредством которых аксиологизируется социальное пространство, задается определенный социальный порядок с релевантной для него проекцией мировосприятия и идеологией. Тем самым, отношение между эстетически выраженной формой (акцентированной в формалистической трактовке эстетизации) и реконструированием мировосприятия (фиксируемым в идеологической трактовке эстетизации) есть отношение «механизм-эффект» в рамках техники одного процесса. Следовательно, различные предлагаемые интерпретации эстетизации предстают не как контрастивные варианты ее понимания, а как взаимно согласующиеся и комплементарные, вместе формирующие целостное интегративное видение феномена.

Результаты

Иерархическая модель измерений эстетизации: моделирование процесса.

Анализ и интерпретация западного и русскоязычного научного опыта изучения эстетизации как социального проекта и как образотворения в масштабном реконструировании социальной реальности позволили нам предложить модель эстетизации, в которой мы определяем четыре ее измерения: сенсорно-перцептивное, метафизическое, мифогенерирующее и идеологическое. Выделение данных измерений эстетизации довольно условно и оправдывается научно-исследовательской целью комплексного познания явления. Указанные измерения взаимно интегрированы и образуют иерархическую модель, в которой каждый уровень – отдельная грань, ипостась, сущность эстетизации, диалектически связанная с предыдущим и последующим уровнями условием субординативной включенности.

Сенсорно-перцептивное измерение эстетизации заключается в чувственно-физической ее объективации вовне и в формировании чувственного образа в сознании человека при восприятии эстетизированных форм. В этом ее измерении эстетизация реализуется как индексирование чувственно воспринимаемых свойств репрезентационных форм социальных явлений (объектов, действий, знаний и т.д.), как опора на телесную чувствительность (чувства и эмоции, пробуждаемые в теле и психике), усиление интенсивности впечатления, их широты и глубины, как пробуждение эмоционального отклика. Важным моментом, усиливающим притягательность чувственно акцентированной формы, является факт пассивности ее восприятия (отражения), отсутствие необходимости интеллектуального усилия, поскольку форма реализуется только в чем-то материальном, и эта натуралистичность формы имманентна чувственной природе человека.

Чувственная, соматическая составляющая психики – та физиологическая часть нас самих, дарованная и контролируемая природой и (как некогда полагалось) недоступная для социального контроля, поскольку она находится вне даже нашей воли и за пределами познания. Чувственную сферу в свое время поэт и философ эпохи немецкого Просвещения Ф. Шиллер объявил воплощением истинной свободы человека: «эта свобода по своей сути – действие природы (в самом широком смысле слова), а не дело человека, и поэтому ее можно расширять или сдерживать только природными средствами» (Schiller, 1954: 76). Экспансивный характер эстетизации именно и проявляется как вторжение в чувственно-эмоциональную сферу психики, но это не сила подавления, а приручение и сублимация природной сути человека. «Разум допускает быть к чему-то склоненным на условиях согласия, а не принуждения: он должен быть в ладах с чувствами, которые он призван укрощать, а не грубо их подавлять» (Eagleton, 1988: 329).

Примером акцентированного воплощения именно этого измерения эстетизации может служить эстетосфера повседневности, включающая следующие форматы жизне-воплощения эстетического: эстетическое оформление предметно-пространственной среды (дизайн) и культ потребления (консюмеризм); обряды и ритуалы; различные зрелищные мероприятия; спорт, туризм, рекреации; косметика и парамедицина; мода, реклама, формы мультимедиа и др. Широта направлений эстетизации социальной реальности предопределяет и разнообразие воплощения каждого из ее измерений. Так, проявлением сенсорно-перцептивного измерения эстетизации также является и недавно возникшая индустрия имиджмейкерства, в которой используются аспекты телесности (лицо, облик, движения, стиль, речевое поведение, жесты и т.д.) для формирования определенной семантики образа посредством телесно-визуального выражения. Например, эстетизация власти и авторитета, войны и насилия построена на стилизации героического образа соматически подчеркнутой мужественности.

Здесь важно заметить, что эстетизация в ее сенсорно-перцептивном измерении не есть привнесение вкуса, гармонии и прекрасного в жизнь общества; речь не о силе красоты в искусстве, «когда торжествующая форма облагораживает даже самые деградировавшие натуры» (Schiller, 1954: 96). Чувственно выраженные формы в эстетизированной социальной реальности пробуждают в человеке чувственность –

его психофизиологическую сущность, а вовсе не удовольствие от прочувствования созерцаемой неутилитарной художественной формы. Для уяснения этой существенной разницы предлагаем обратиться к воззрениям Ф. Шиллера на генезис социальной субъектности.

Ф. Шиллер отмечает три стадии развития человека и рода человеческого в целом, формирующие в их последовательности цикл видового становления: человек чувственный – человек эстетический – человек морально-интеллектуальный. В первой ипостаси властвует природа и чувственный импульс индивида, неутолимость и неудовлетворенность, «затемненные чувства», пассивность, это – «простая слепая жизнь». Человек эстетический – «переход от грубой материи к Красоте», при котором сбрасывается бремя чувственно-соматических страстей, а реактивность сменяется активностью, проистекающей, однако, никак не из чувственных побуждений индивида, а из достоинства личности. Третья ипостась – власть истины, долга, воли и разума, а «в области истины и морали ощущения уже ничего не должны определять» (Schiller, 1954: 85-88). Эстетизация как трансформирующий современную социальную реальность тренд апеллирует именно к первой ипостаси человека, абсолютизирует преобладающую чувственность, что и выступает залогом успеха эстетизации, так как у природной чувственности нет внутреннего регистра, правил и законов, цели и требований.

Тем самым, эстетизация в качестве ключевого инструмента задействует абсолютную потребность, природу материи и свободу чувственного себялюбия. Эстетически абсолютизированные формы обращены к человеку не как к личности, а как к индивиду с его бременем чувственной жадности и вызывают в индивидуальном сознании отклик в виде чувственного образа, аффекта и эфффекта.

Метафизическое измерение эстетизации социальной реальности предстает как продвижение некоторых ценностей в чувственно выразительных формах социальных отношений (знаний, практик), или как конструирование ценностных значимостей в случае, если они не самоочевидны и не проистекают из метафизического контекста жизни общества, народа, этноса. Эстетизация, таким образом, проявляется как аксиологизация – целенаправленное насыщение социального ландшафта ценностными и смысловыми категориями: будь то идеи, оценки и отношения, потребности и мотивы, культ, символы, ритуалы, паттерны.

Ценностная значимость выражаемого, в принципе, заложена уже в самой семантике категории «эстетическое», наряду с выразительностью выражающего (экспрессивностью чувственной формы). Эстетическое – «область выразительных форм любой сферы действительности (в том числе художественной), данных как самостоятельная и чувственно непосредственно воспринимаемая ценность» (Лосев, 1970: 570); «социальное общественное отношение, в котором человек выходит на уровень метафизики и может проявить способность бытийствовать» (Шатунова, 2007: 7). Эстетическое восходит к ценностям и смыслам, укорененным в культурном анропосоциогенезе и существующим как за-данность для человека (Коломиец, 2007: 124). Мы предлагаем понимать эстетическое как синтез самодовлеющей чувственно воспринимаемой внешней формы и идеально-смысловой ценности воплощенного в этой форме выражаемого, что

неизбежно порождает эмоциональный отклик в воспринимающем сознании. Является ли эта ценность социогенетически предопределенной или целенаправленно навязанной, связана ли с благом или красотой – так или иначе, она имманентна эстетическому, поскольку произрастает из врожденного тяготения человеческого разума к смысловым и ценностным категориям.

В эстетизации, как ремоделировании социальной реальности, определенные онтологически детерминированные ценности выводятся в социальную повестку дня, актуализируются; либо же ценности намеренно генерируются в чувственно выразительных формах. Не имеющая какого-либо метафизического фундамента идея (цель, отношение, знание и т.д.) посредством эстетизации может быть возведена в статус самооценности через чувственно пробуждаемое ее возвышение. Тем самым, в новом эстетическом целом снимается оппозиция между ощущением и мыслью (Уланович, 2024: 254).

Метафизическое измерение эстетизации как аксиологизация воплощается в практиках эстетизации в социуме смерти, страха, насилия, страданий, войны, которые культивируются как социальные значимости или даже – экзистенциальный принцип и квинтэссенция жизни.

Так, эстетизация *смерти* реализуется как «эстетически окрашенное романтическое, идиллическое или героическое репрезентирование в общественных практиках и художественном творчестве танатологических мотивов, обращение их в эстетические события» (Уланович, 2024: 253). Сопутствующая ей эстетизация *страданий* культивирует в обществе идею, что величайшие терзания души и тела есть «содействующая ценность» (Hassan, 2022: 119), необходимое условие человеческого совершенства и великих достижений. «Глубина, тайна, маска, дух, изящество, величие – не этим ли вознаграждается страдание, дисциплина великого страдания?», – вопрошает Ф. Ницше (Nietzsche, 1990: 225). В образе трагического героя страдание позиционируется как добро / прекрасное, «а не как просто неизбежно прискорбный компонент (иногда) большого целого (как это обычно трактует «мораль»)» (Hassan, 2022: 4).

Эстетизация *войны* – создание возвышенного ее образа, который «трансформирует отношение к чему-либо как к событию – в восприятие этого явления как зрелища». Это предполагает «понимание, принятие и даже удовольствие у аудитории, но только ценой предварительной ‘пытки’ неприятными изображениями». «Возвышенная эстетика войны» опирается на медиавизуальность и через лицемерие шокирующих сцен принуждает аудиторию прийти к открытию для себя величайших истин, оправдывающих эти ужасы, и в итоге – к полной политической лояльности (Debrix, 2006: 767).

Аналогичным образом эстетизация *насилия*, погрузив вначале психику в пучину эмоционального метания, далее очищает сознание победой «анестезирующей эстетики виртуального» и анестезированием жизни – «органическим, чувствительным, когнитивным онемением и онемением памяти» (Arceo, 2021: 2). Другими аксиологизируемыми образами в практиках эстетизации насилия являются бунтарская и интригующая мужественность и маскулинность, героизация поступков и культ возмездия в агонии праведного противостояния.

Особенностью метафизического измерения эстетизации является то, что возведение идеи, мысли, практики, отношения в статус социальной ценности строится на экспрессивности и выразительности эстетизирующего действия или формы, а никак не на моральных характеристиках самой социальной реальности. Эстетизация оказывается в лучшем случае индифферентной, а в худшем – враждебной моральным ценностям, поскольку служит не моральному закону и нравственному канону, а субординативна социальному диктату. Не случайно В.П. Козырьков особо подчеркивает, что эстетизация производна не от эстетики, а от эстетизма, который рождается в лоне эстетства и позиционирует имморализм – вытеснение «моральных норм нормами эстетическими», «духовная компенсация нравственно, духовно, культурно несостоявшейся личности». Это чревато эстетическим идолопоклонничеством и антагонизмом эстетического и этического (Козырьков, 2011: 264-266). Как заметил Ф. Ницше, внешнее привлекательным и даже прекрасным вполне может быть что-то и морально-нейтральное и морально-порочное (Nietzsche, 1990: 222).

Эстетизация в ее сенсорно-перцептивном измерении предстает как производство и потребление эмоций и чувств, а в метафизическом ее измерении работает как фабрика по генерированию и распространению массовых форм образа мысли и жизни, взаимодействия и самовоплощения. В симбиозе этих двух измерений конструируется социокультурная реальность чувственного типа. Эстетизация со всей мощностью мягкой экзогенной силы культивирует в обществе массовые эстетически привлекательные и приятные рецепты жизни и смыслы, утешительно-соблазнительные паттерны поведения и самовыражения, «сценарии чувств, действий, оценок, сценарии того, как и что делать, хотеть и говорить» (Кожемякин, 2006: 29). Посредством экспансии эстетического в область этического и замены моральных принципов эстетическими атрибутами, задаются новые установки социального существования, иная мотивация и детерминация жизни, иной экзистенциальный выбор.

Мифогенерирующее измерение эстетизации предлагаем понимать как практику целенаправленного мифотворчества в современном обществе, поэтику и семантику новой политической мифологии.

Миф, как ментальная сущность, обрел беспрецедентную широту и гибкость своих категориальных границ, что позволило ему сегодня активно функционировать вне социально-исторических и пространственно-временных рамок в самых разных сферах социальной жизни (политика, экономика, история, культура, журналистика и т.д.). А категория мифа оказалась наделенной уникальным объяснительным потенциалом для объяснения характерных паттернов личного и общественного поведения и ценностных ориентаций. Мы также обращаемся к мифу, в попытке объяснить и понять эту неуловимую, но ощущаемую сегодня какую-то особую чувственную выразительность и эмоциональную заряженность процесса и форм идеологизации социальной реальности.

В генезисе духовного развития человечества как рода мифы генерировались спонтанно и стихийно, воплощая интуитивно-чувственное нерелексивное (или дорефлексивное), допонятийное мировосприятие, опирающееся на структуры бессознательного. Причем возникновение архаического мифа предшествовало сакрализации объективированных

в мифе явлений: «В миф идея привносится позднее, чем миф возникает» и с большим опозданием, когда нечто внешнее проецируется на миф и ему присваивается (Хренов, 2011: 14). Эстетизация же реабилитирует миф в новой методологии мифотворчества: миф уже более не латентное инобытие в архаическом мышлении некоторого постфактум рожденного смысла, а продукт целенаправленного мифоконструирования в соответствии с политикой мифологизации массового сознания. В этой связи В.М. Розин замечает: «Новая мифология характеризуется возрастающей значимостью идеологического механизма», суть которого в замещении стихийной установки на сохранение сложившихся структур, осознанным, даже профессиональным, их конструированием» (Розин, 2011: 134). Сегодня миф творится как инструмент «политики восприятия» и власти, и смысл оказывается целенаправленно вживленным в чувственных образах в мифе. В этой новой практике мифотворчества рождение смысла предваряет его инкарнацию в образе.

Методология современного мифотворчества базируется на гносео-онтологической природе феномена мифа. Миф проистекает из глубин человеческого разума (бессознательного), что предопределяет его стихийность, непознаваемость его сущности, динамики развития и силы действия (здесь рационализм имеет свой предел). Мифу присущ потенциал автономизации и саморазвития. Он способен превзойти свою онтологическую первооснову и реконструировать собственно сам субстрат своего существования: он есть и сущность, и механизм, и продукт разума и его дирижер. Мифологическое имманентно сознанию человека массы. Легко растворяясь в массовом сознании благодаря синтезу образного, чувственного и сверхчувственного в форме его объективации (таков язык мифологии), миф обретает власть над своим же творцом. «Если миф не является предметом обсуждения массы, то это не мешает ему овладевать массовым сознанием и определять его установки», – замечает Н.А. Хренов (Хренов, 2011: 50).

Таким образом, сама онтология мифа обосновывает вовлечение мифологии в макро-процесс эстетизации социальной реальности. Идею приручения мифа, проникновения «просвещенных» в сферу человеческой чувственности и бессознательного для создания новой политической мифологии в свое время высказал Гегель в рамках концепции немецкого идеализма, утверждая, что «мифология должна стоять на службе идей»: «До тех пор пока мы не придадим идеям эстетический, то есть мифологический, характер, народ не проявит к ним интереса» (Hegel, 1979: 236). Эта установка и формирует современную технику мифотворчества: современный миф – искусное слияние чувственно-интуитивной, дорефлексивной, допонятийной природы архаического мифа и рационального смыслоформирования.

Эстетизация социальной реальности как мифотворчество и мифологизация сознания масс наиболее отчетливо сегодня обнаруживается в практиках эстетизации истории и реалий социально-политической жизни, эстетизации власти, эстетизации медиакommunikации. Хотя последняя выступает, преимущественно, как инструмент власти, манипулирования и даже насилия и как техника эстетизации.

По мнению В.П. Козырькова, эстетизация *истории* воплощается, во-первых, во фрагментарном историзме, когда с целью исторической тематизации или видимости достоверности в текст (в широком смысле) дискретно привносится историческая

документальность, что знаменует собою, в оценках ученого, крайний, вульгарный вариант эстетизации истории. Во-вторых, сам исторический материал «модернизируется» – конструируется эстетически привлекательное и героическое подобие реальности, а «горькие истины и уродливые картины» отбрасываются. Это лишает историю смысла, социум – «направленности, заданной историей», и профанирует общественную жизнь (Козырьков, 2011: 270). Тем самым, мы можем четко фиксировать отличие мифов, составляющих культурно-историческое наследие, от мифологизации, эстетизирующей историческое прошлое в пространстве положительных коннотаций и эмоций.

Политическое мифотворчество как воплощение эстетизации проявляется в генерировании новых мифов: «легенд», сюжетов, судеб, жизнеописаний, образов личностей (политических фигур), иных политических субъектов и т.д., в формах объективации которых акцентируется чувственно-воспринимаемая выразительность, а в семантике – возвышающие личность достоинства (или псевдовозвышенные идеи). Конкретным воплощением этой новой мифологии является, например, «продюсирование» политических «звезд» по технологии шоу-бизнеса, в эстетизированном экранном образе которых может подчеркиваться благочестивая святость, показательная семейственность, образцовость жизни, биографии и облагораживающие личность судьбоносные испытания, гегемонная маскулинность или подчеркнутая сексуальность (Уланович, 2023: 126-127). Психика «зрителя», искушаемая игрой чувств и эмоций восторга, отзывается формированием соответствующих образов-отражений, привлекательных, столь дорогих и приятных именно в силу их сопряженности с эмоционально-чувственным пробуждением человеческого естества. Таким вот способом псевдореальность завоевывает сознание масс через чувства и наделяется силой мифа.

Безусловно, новая эстетизированная политическая мифология обрела почву и такой размах благодаря синергии в цифровой среде «компонентов физических или биологических (чувства), технических (интерфейс и программное обеспечение), семантических (культурный контекст, визуальные, текстовые, звуковые культурные коды)» (Zagidullina, 2020: 76). Технические атрибуты современной виртуальной среды и инструменты медиаэстетики поставляют богатую «пищу» для зрения, слуха, осязания, вкуса, обоняния, и, тем самым, они собой уже являют язык и технику нового мифотворчества как практики эстетизации.

Метафизическое измерение эстетизации (аксиологизация) и ее мифотворческое измерение не сводимы к одной проекции, как может показаться на первый взгляд. Их диалектическая взаимосвязь – в перетекании первого во второе, на уровень более высокого порядка в иерархической модели эстетизации. Шкала ценностей выступает осью мифа, символ – зародышем мифа: «мифотворчество не только онтологически обусловлено, но и телео- и аксиологически задано» (Демидова, 2011: 512).

Важно заметить, что ценностные значимости общества произвольно и произвольно изменчивы, а, значит, и новая мифология – непрерывный совершенствующийся генеративный процесс, всецело подчиненный господствующей идеологии. Новые мифы имманентны идеологии, они есть форма идеологии и тесно связаны с властью, является ли она властью вождя, диктатора, или же властью этнокультурной традиции.

Цифровизация обеспечивает новогенерируемым мифам жизненность; а медиатизация общества – массовость социальной вовлеченности в новую мифологию – «коллективные сновидения», «приводящие в движения целые сообщества и придающие им форму» (Campbell, 1981: 492).

Само по себе мифотворчество не опасно: «Опасны не мифы, а их недоброкачественное содержание и проистекающие от этого неадекватные реакции, губительное поведение и ложное целеполагание», – замечает В.М.Розин (Розин, 2011: 134). Ведь «сам миф есть эквивалент поступка» (Кайуа, 2003: 83). Тем самым, мы закономерно подходим к следующему, финишному и самому высокому уровню в предложенной нами иерархической модели эстетизации – к ее идеологическому измерению.

Идеологическое измерение эстетизации заключается в том, что макропроцесс эстетизации в целом и каждый из структурирующих его процессов частного порядка (применительно к разным социальным областям и объектам) в комплексе выступают технологией идеологизации общества и инструментом социальной гегемонии.

Выделенные нами низлежащие измерения эстетизации (сенсорно-перцептивное, метафизическое, мифогенерирующее) вполне могут рассматриваться в качестве самоценных объектов научного исследования. Однако, автономное их изучение, вне учета взаимообусловленности этих ипостасей как переходящих уровней единого усложняющегося процесса, лишает целостности наше понимание феномена эстетизации и смещает фокус на видимое с сущностного. Эстетизация социальной реальности в своем результирующем измерении (идеологическом) предстает как «полнокровный проект фундаментальной идеологической реконструкции» социума (Eagleton, 1988: 329) через «эстетическую модуляцию психики» человека массы (Schiller, 1954: 32). Все воплощения эстетизации, конструирующие уровневую иерархию процесса, интегрированы в финализирующем ее измерении, и в каждом отдельном проявлении эстетизации реализована суть большого целого.

Эстетизация как макропроцесс функционирует на механизме чувств. Идеологическая реконструкция общества в эстетизации начинается с реконструкции самого субъекта изнутри, с «наполнения его самых сокровытых природных реакций и телесной чувствительности правилами, которые вовсе не есть объективные законы» (Eagleton, 1988: 330). В теории Х.У. Гумбрехта данная практика именуется «производством присутствия», эффекты которого всецело обращены к нашей чувственности, к телу. Культура присутствия и эффекты присутствия становятся доминантой самоопределения (Gumbrecht, 2004: 80). Посредством сублимирования чувственной природы человека, приручения его психической сферы бессознательного и чувственно-интуитивного, субъекту диктуется определенная система координат и правил жизни, приятных, добровольно и легко принимаемых без внешнего принуждения и внутреннего подавления. Как точно замечает Т. Иглтон, «структуры власти должны стать структурами чувств», с удовольствием и удовлетворением принимаемый образ мысли или действий сигнализирует об успешности социальной гегемонии, ибо «самоудовлетворение – признак социального подчинения» (Eagleton, 1988: 330). Аксиоматично в этой связи утверждение Гегеля: «большая толпа должна иметь чувственную религию» (Hegel, 1979: 236).

Важным проявлением идеологизирующего потенциала эстетизации является пробуждаемое в человеке чувство удовлетворения от его вовлеченности в коллективный сценарий, своего рода социальный проект, массовое действо, которое подпитывается видимостью социального одобрения. Эту психологическую реакцию О.Ф. Русакова определяет как «многослойное удовольствие от Мы-идентификации», которое включает удовольствие от причастности к действиям и идеям коллективного субъекта, от выхода за рамки рутины и повседневности, от собственной игры в коллективном шоу и использования определенной театрализованной атрибутики и ритуальных действий. Саму потребность в удовольствии такого рода О.Ф. Русакова именует «гедонистическим заказом» – запросом на удовольствие от видимости, иллюзии, грезы (Русакова, Русаков, 2008: 126-128), а С.Б. Никонова – «жаждой присутствия». Это не есть жажда истинной реальности, бытия, а «жажда развлечения, аффектации, возбуждения чувств любыми средствами». «Человек предпочитает событие познанию, вечеринку – образованию, визуальный осязаемый образ масс-медиа – историческому исследованию, насыщенное иллюзиями настоящее – изучению прошлого» (Никонова, 2011: 639). К отмеченному стоит добавить и сопутствующие этому эффекты сублимации социальных страхов и коллективного анестезирования жизни.

Тем самым, эстетизация культивирует иллюзию присутствия, либерализует удовольствие и свободу в чувственном, тиражирует массовые формы псевдобытия и формирует новое мифологическое мышление. Залогом успеха здесь выступает объективирование в новой мифологии неосознаваемых влечений: «Миф предлагает сознанию образ такого поведения, к которому оно ощущает склонность» (Кайуа, 2003: 82). Чувственно и эмоционально выразительные формы и образы эстетизированной социальной реальности «переигрывают» критичность мышления и рациональность, равно как блокируют мораль, запрос на истину и объективность. Эстетизация обесценивает реальный опыт, дереализует действительность, мистифицирует.

В соответствии с механизмом мистификации, эстетизация вуалирует и ретуширует невзрачную или пугающую реальность, предлагает рецепт жизни в не просто приемлемых, но весьма привлекательных массовых формах и идеях. А удовольствие от принятия человеком предлагаемых утешительных иллюзий и массовых форм способствует эстетизации самого субъекта – человек сам себе симпатичен в этом своем «приятном» состоянии, оно возвышает, одухотворяет, лечит. Познавший привлекательность форм эстетизированной социальной реальности с их важнейшим преимуществом психологического комфорта определенно не готов им противостоять или противодействовать. Напротив, они поддерживаются и распространяются в обществе совершенно искренне. Тем самым, происходит внутренняя реконструкция самой личности и общества в целом, меняются критерии и оценки социальной перцепции, и шире – мировосприятия, трансформируются мотивы социального существования и сама экзистенциальная модель.

Заключение

Эстетизацию социальной реальности предлагаем рассматривать в качестве ключевого вектора происходящих в современном обществе трансформационных процессов. Формальным признаком данного тренда является придание социальным реалиям (знаниям, практикам, отношениям) эстетической, художественной выразительности, а идеальный ее эффект кроется в изменении мировосприятия масс и идеологизации сознания.

Атрибутирование термина «эстетизация» разнородным явлениям, практикам и формам порождает категориальную неопределенность термина и отсутствие целостного видения процесса. Предлагаемые учеными варианты толкования эстетизации в западноевропейском и русскоязычном научном пространстве основываются, как правило, на исследовании некоторых частных проявлений эстетизации: т.е. применительно к конкретным явлениям (например, эстетизация насилия, смерти, войны) или в конкретных областях (например, эстетизация истории, политики, спорта). Теоретические построения с фокусом на частных проекциях порождают фрагментарность и дискретность существующего сегодня видения эстетизации и сопутствующее этому непонимание масштаба и глубины происходящих сегодня социальных изменений.

Изучение данного феномена в широком общесоциальном контексте с опорой на комплексный и междисциплинарный подходы позволило нам предложить целостное научное понимание явления. Мы предлагаем рассматривать эстетизацию как макропроцесс глобальной реконструкции социальной реальности, реализующийся в комплексе процессов частного порядка в разных сферах социокультурного пространства и применительно к самым разным социальным явлениям. При этом в каждом случае и практике эстетизации представлена ее единая онтологическая суть. Суть эстетизации заключается в генерировании и распространении в обществе чувственно-выразительных, художественно-эстетических форм индивидуальной и социальной жизни, посредством которых культивируются определенные ценности и социально одобряемые массовые формы, что задает определенный социальный порядок и релевантную ему модель мировосприятия и массовую идеологию.

Эстетизация в пространстве социума развивается по уровням в иерархии ее измерений: сенсорно-перцептивное – метафизическое – мифогенерирующее – идеологическое. Происходит перетекание одной ипостаси в другую, что знаменует расширение и усложнение процесса, приращение новых качественных характеристик. Данная модель формирует целостное понимание эстетизации и, как нам видится, включает в себя все разнообразие ее воплощений.

Сенсорно-перцептивное измерение эстетизации заключается в особой выраженности чувственно воспринимаемых физических свойств эстетизированных форм социальных явлений (объектов, действий, знаний и т.д.). Посредством пробуждения телесной чувственности происходит «приручение» и сублимация природной сути человека. Жажда присутствия сильнее жажды познания, чувства искажают истину; эмоционально-чувственное в психике более отзывчиво, чем рационально-логическое в сознании. Это

оправдывает «сговор с чувствами» в качестве оптимального способа «социального форматирования» сознания.

Метафизическое измерение эстетизации проявляется как аксиологизация – культивирование определенных ценностей посредством чувственно выразительных, эстетически привлекательных форм их воплощения. Либо же имеет место намеренное генерирование в общественном сознании этих ценностей (возведение в статус ценности), будь то идеи, оценки, отношения, мотивы, символы, ритуалы, паттерны и т.д. Тем самым, социальное пространство наполняется массовыми формами образа мысли и жизни, взаимодействия и самовоплощения, что прививает определенные экзистенциальные смыслы и установки.

Мифогенерирующее измерение эстетизации – это техника политического мифотворчества, поэтика и семантика новой мифологии. Новое мифотворчество – искусное слияние чувственно-интуитивной, дорефлексивной, допонятийной природы архаического мифа и рационального смыслоформирования. Новые мифы наследуют онтологическую первооснову мифа архаического и имманентны сознанию человека массы, что наделяет их силой идеологии. Полиmodalность ресурсов мультимедиа обеспечивает новогенерируемым мифам жизненность в их чувственно воспринимаемых формах; а медиатизация общества – массовую мифологизацию сознания.

Идеологическое измерение эстетизации – это метауровень ее реализации. Низлежащие ее уровни и все ее воплощения частного порядка интегрированы в единый макропроцесс и в комплексе формируют технологию идеологизации общества. Эстетизация работает на механизме чувств и в пространстве бессознательного. Эстетизация реконструирует социальную реальность в чувственно выразительных и привлекательных массовых формах образа жизни и мировосприятия, которые обществом добровольно и с удовольствием принимаются в силу проецирования в них того, к чему в человеке есть природой заложенная склонность: будь то «жажда присутствия» (Gumbrecht), «гедонистический заказ» (Русакова), потребность в психологическом проецировании или «чувственной религии» (Hegel).

Эстетизация дереализует действительность, мистифицирует сознание утешительной и даже привлекательной иллюзией реальности, что влечет анестезирование и латаргизацию жизни и когнитивное онемение. Прозрение, рациональность и познание блокируются и заменяются верой, восхищением и даже восторгом от иллюзии самовозвышения и причастности к социально одобренной коллективной игре. Но «возвышенное – такое, которое ввергает нас в восхищение подчинением, является принудительным», навязанным (Eagleton, 1988: 330). Эстетизированная социокультурная реальность задает иной тип ментальности современного человека, смещает социальные представления, критерии и оценки социальной перцепции, и шире – мировосприятия, трансформирует мотивы социального существования и экзистенциальную модель в обществе и, в конечном итоге, устанавливает новую идеологию человечества.

Список литературы:

- Arceo C. *Aestheticization of violence and politics of perception*. Academia Letters. 2021. URL: <https://doi.org/10.20935/AL2289> (accessed: 20.06.2024).
- Campbell J., Abadie M.J. *The Mythic Image*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981. 552 p.
- Dagalp I., Hartmann B.J. *From «aesthetic» to aestheticization: a multilayered cultural approach*. Consumption Markets & Culture. 2021, № 25 (1). P. 1-20. URL: <https://doi.org/10.1080/10253866.2021.1935900> (accessed: 24.02.2024).
- Debrif F. *The Sublime Spectatorship of War: The Erasure of the Event in America's Politics of Terror and Aesthetics of Violence*. Millennium Journal of International Studies. 2006. Vol. 34(3). P. 767-791. URL: <https://doi.org/10.1177/03058298060340031> (accessed: 24.02.2024).
- Eagleton T. *The Ideology of the Aesthetic*. Poetics Today. 1988, No. 9(2). P. 327-338. URL: <https://www.jstor.org/stable/1772692> (accessed: 27.02.2024).
- Featherstone M. *Consumer Culture and Postmodernism*. London: SAGE Publications, 2007. 232 p.
- Gumbrecht H.U. *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*. Stanford: Stanford University Press, 2004. 180 p.
- Hassan P. *Organic Unity and the Heroic: Nietzsche's Aestheticization of Suffering*. Nietzsche on Morality and the Affirmation of Life. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 111-130. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198728894.003.0006> (accessed: 27.02.2024).
- Hegel G.W.F. *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus*. Werke. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979. S. 234-237. URL: <http://www.zeno.org/nid/20009176381> (accessed: 20.05.2024).
- Jameson F. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca London and New York: Routledge Classics, 2002. 312 p.
- Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester University Press, 1984. 138 p.
- Marchiori D. *Media Aesthetics*. Preserving and exhibiting media art. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. P. 81-99.
- Matteucci G. *Everyday Aesthetics and Aestheticization: Reflectivity in Perception*. Studi di estetica. 2017. IV serie, №7. P. 207-227. URL: <https://doi.org/10.7413/18258646013> (accessed: 20.05.2024).
- Nietzsche F. *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future* / Trans. R.J. Hollingdale. London: Penguin Classic, 1990. 240 p.
- Schiller F. *On the Aesthetic Education of Man*. New Haven: Yale University Press, 1954. 128 p.
- Welsch W. *Aesthetics Beyond Aesthetics: Towards a New Form of the Discipline*. Literature & Aesthetics. 1997, №7. P. 7-24.
- Zagidullina M. *Creating an atmosphere: media aesthetic analysis of journalistic prospects*. Creativity studies. 2020, №13(1). P. 152-163. URL: <https://doi.org/10.3846/cs.2020.11557> (accessed: 20.04.2024).
- Вакулич Н.Р. *Образование и личность в современном социокультурном пространстве*. Образование в современном мире. Саратов: Саратовский университет, 2009. С. 106-112.
- Демидова О.Р. *Эстетизация как стратегия мифотворчества: Эмигрантский вариант*. Миф и художественное сознание XX века. М.: Канон-плюс, 2011. С. 511-533.
- Кайуа Р. *Миф и человек. Человек и сакральное*. М.: ОГИ, 2003. 296 с.
- Кожемякин Е.А. *Дискурс-анализ в современном социально-гуманитарном знании*. Человек. Сообщество. Управление. 2006, №3. С. 25-39.

Козырьков В.П. *Эстетизация как способ существования современного общества*. Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева. 2011, №2(87). С. 264-276.

Коломиец Г.Г. *Эстетика и категория «эстетическое»*. Вестник Оренбургского государственного университета. 2007, № 7. С. 115-125.

Лосев А.Ф. *Эстетика*. Философская энциклопедия: в 5 т. Т.5. М.: Советская энциклопедия, 1970. С. 570-577.

Никонова С.Б. *Эстетизация как парадигма современности. Философско-эстетический анализ трансформационных процессов в современной культуре*: авторф. дис. ... док. философ. наук. СПб, 2013. 43 с.

Никонова С.Б. *Язык мифа и миф о языке. Демифологизация модерна и «новое мифологическое мышление»*. Миф и художественное сознание XX века. М.: Канон-плюс, 2011. С. 629-644.

Розин В.М. *Возрождение мифа в эпоху культурных трансформаций модерна // Миф и художественное сознание XX века*. М.: Канон-плюс, 2011. С. 132-151.

Русакова О.Ф., Русаков В.М. *PR-Дискурс: теоретико-методологический анализ*. Екатеринбург: Институт философии и права УрО РАН, 2008. 282 с.

Статкевич И.А. *Эстетизация как способ освоения реальности*. Вестник Нижегородского университета. Серия «Социальные науки». 2009, №3(15). С. 78-84.

Уланович О.И. *Эстетизация медиакоммуникации в контексте эстетизации социальной реальности*. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. Т. 147, №. 2. С. 246-267.

Уланович О.И. *Медиакоммуникация в зеркале постмодерна: наблюдения и предположения*. Альманах КЛИО. Вып. II. М.: Книгодел, 2023. С. 122-130.

Хренов Н.А. *От эпохи бессознательного мифотворчества к эпохе рефлексии о мифе*. Миф и художественное сознание XX века. М.: Канон-плюс, 2011. С. 11-82.

Шатунова Т.М. *Социально-эстетическая онтология современности: эстетизация и глобализация*. Ученые записки Казанского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». 2007, Т. 149. С. 266-280.

Шатунова Т.М. *Социальный смысл онтологии эстетического*: автореф. дис. ... док. философ. наук: 09.00.11. Казань. 2008. 47 с.

Оксана Уланович

Еуропа гуманитарлық университеті, Вильнюс, Литва

Эстетикаландыру қазіргі қоғамды әлеуметтік-мәдени қайта құру макропроцесі ретінде

Аңдатпа. Эстетикаландыру – бұл әлеуметтік кеңістіктің барлық салаларында орын алатын және олардың формаларына ерекше мәнерлілік беру арқылы қоғамдық қатынастарды, әлеуметтік тәжірибелерді және білімдерді қайта құру ретінде сыртқы түрде көрінетін көп өлшемді процесс. Ғалымдар ұсынған эстетикаландыруды түсіндіру нұсқалары, әдетте, процестің белгілі бір көріністерін (саясаттың, тарихтың, спорттың, азаптың, зорлық-зомбылықтың,

соғыстың және т.б.) зерттеуге негізделген. Бұл эстетикаландырудың қалыптасқан көзқарасының бөлшектенуіне және дискреттілігіне және бүгінгі таңда болып жатқан әлеуметтік өзгерістердің ауқымы мен тереңдігін түсінбеуге әкеледі. Эстетикаландыруды зерттеудегі күрделі және пәнаралық тәсілдер оның көріністерінің кең әлеуметтік контекстін қарастыра отырып, құбылысты макропроцесс ретінде тұтас ғылыми тұрғыдан түсінуді ұсынуға мүмкіндік берді. Оның мәні қоғамда адамның және қоғамның физикалық және әлеуметтік өмірінің эстетикалық тартымды сенсорлық-экспрессивті нысандарын құру және ілгерілету болып табылады, олар арқылы әлеуметтік кеңістік аксиологияланады және дүниетаным мен идеологияға сәйкес келетін белгілі бір әлеуметтік тәртіп орнатылады. Мақалада эстетикаландырудың іске асу моделі, оны қоғамда қолдану деңгейлерінің иерархиясындағы төрт өлшемі, атап айтқанда сенсорлық-перцептивті, метафизикалық, мифті тудырушы және идеологиялық түрлері ұсынылған және сипатталған. Эстетикаландыру сезімдегі ләззат пен еркіндікті либерализациялайды, қатысу иллюзиясын тәрбиелейді, қоғамдағы жалғанболмыстың жаппай формаларын қайталайды, жаңа мифологиялық ойлауды және сол арқылы жаңа идеологияны қалыптастырады.

Түйін сөздер: эстетикаландыру; эстетикалық; әлеуметтік шындық; эстетикаландырудың деңгейлік үлгісі; қоғамды идеялық қайта құру.

Aksana Ulanovich

European Humanities University, Vilnius, Lithuania

Aestheticization as a macro-process of social and cultural reconstruction of modern society

Abstract. Aestheticization is a multidimensional process that occurs in all areas of social space and is outwardly manifested as the reconstruction of social relations, social practices and knowledge through emphasizing expressive features of their forms. Definitions of aesthetization suggested by different scientists are based, as a rule, on the study of particular manifestations of the process (e.g., aestheticization of politics, history, sports, suffering, violence, war, etc.). This gives rise to fragmentation and discreteness of the existing vision of aestheticization and generates misunderstanding of the scale and depth of the social changes taking place today. Integrative and interdisciplinary approaches to the study of aestheticization, as well as addressing the broad social context of its manifestations, allowed us to offer a comprehensive scientific understanding of the phenomenon as a macro-process. Its essence lies in the construction and dissemination of aesthetically attractive, sensually expressive forms of the physical and social beingness of a person and society, which is fostering some values and meanings and setting some social order in the society with relevant worldview and ideology. In the article we present and describe a model of how aestheticization is manifested. In this model we identify four dimensions of aestheticization in the hierarchy of levels of its incarnation in the social space: sensory-perceptual, metaphysical, myth-generating and ideological. Aestheticization liberalizes organic pleasure and freedom in the sensual, cultivates the illusion of presence, disseminates in society mass forms of pseudo-reality, shapes new mythological thinking and, thereby, embodies a new ideology.

Keywords: aestheticization; aesthetic; social reality; level model of aestheticization; ideological reconstruction of society.

References:

- Arceo C. *Aestheticization of violence and politics of perception*. Academia Letters. 2021. URL: <https://doi.org/10.20935/AL2289> (accessed: 20.06.2024). [in English]
- Campbell J., Abadie M.J. *The Mythic Image*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981. 552 p. [in English]
- Dagalp I., Hartmann B.J. *From «aesthetic» to aestheticization: a multilayered cultural approach*. Consumption Markets & Culture. 2021, № 25 (1). P. 1-20. URL: <https://doi.org/10.1080/10253866.2021.1935900> (accessed: 24.02.2024). [in English]
- Debrix F. *The Sublime Spectatorship of War: The Erasure of the Event in America's Politics of Terror and Aesthetics of Violence*. Millennium Journal of International Studies. 2006. Vol. 34(3). P. 767-791. URL: <https://doi.org/10.1177/03058298060340031> (accessed: 24.02.2024). [in English]
- Eagleton T. *The Ideology of the Aesthetic*. Poetics Today. 1988, No. 9(2). P. 327-338. URL: <https://www.jstor.org/stable/1772692> (accessed: 27.02.2024). [in English]
- Featherstone M. *Consumer Culture and Postmodernism*. London: SAGE Publications, 2007. 232 p. [in English]
- Gumbrecht H.U. *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*. Stanford: Stanford University Press, 2004. 180 p. [in English]
- Hassan P. *Organic Unity and the Heroic: Nietzsche's Aestheticization of Suffering*. Nietzsche on Morality and the Affirmation of Life. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 111-130. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198728894.003.0006> (accessed: 27.02.2024). [in English]
- Hegel G.W.F. *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus*. Werke. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979. S. 234-237. URL: <http://www.zeno.org/nid/20009176381> (accessed: 20.05.2024). [in English]
- Jameson F. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca London and New York: Routledge Classics, 2002. 312 p. [in English]
- Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester University Press, 1984. 138 p. [in English]
- Marchiori D. *Media Aesthetics*. Preserving and exhibiting media art. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. P. 81-99. [in English]
- Matteucci G. *Everyday Aesthetics and Aestheticization: Reflectivity in Perception*. Studi di estetica. 2017. IV serie, №7. P. 207-227. URL: <https://doi.org/10.7413/18258646013> (accessed: 20.05.2024). [in English]
- Nietzsche F. *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future* / Trans. R.J. Hollingdale. London: Penguin Classic, 1990. 240 p. [in English]
- Schiller F. *On the Aesthetic Education of Man*. New Haven: Yale University Press, 1954. 128 p. [in English]
- Welsch W. *Aesthetics Beyond Aesthetics: Towards a New Form of the Discipline*. Literature & Aesthetics. 1997, №7. P. 7-24. [in English]
- Zagidullina M. *Creating an atmosphere: media aesthetic analysis of journalistic prospects*. Creativity studies. 2020, №13(1). P. 152-163. URL: <https://doi.org/10.3846/cs.2020.11557> (accessed: 20.04.2024). [in English]

- Vakulich N.R. *Образование и личность в современном социокультурном пространстве*. Образование в современном мире. Саратов: Саратовский университет, 2009. S. 106-112. [in Russian]
- Demidova O.R. *Jestetizacija kak strategija mifotvorčestva: Jemigrantskij variant. Mif i hudozhestvennoe soznanie XX veka*. M.: Kanon-pljus, 2011. S. 511-533. [in Russian]
- Kajua R. *Mif i chelovek. Chelovek i sakral'noe*. M.: OGI, 2003. 296 s. [in Russian]
- Kozhemjakin E.A. *Diskurs-analiz v sovremennom social'no-gumanitarnom znanii. Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie*. 2006, №3. S. 25-39. [in Russian]
- Kozyr'kov V.P. *Jestetizacija kak sposob sushhestvovaniya sovremennogo obshhestva*. Trudy Nizhegorodskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta im. R.E. Alekseeva. 2011, №2(87). S. 264-276. [in Russian]
- Kolomic G.G. *Jestetika i kategorija «jesteticheskoe»*. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. 2007, № 7. C. 115-125. [in Russian]
- Losev A.F. *Jestetika. Filosofskaja jenciklopedija: v 5 t. T.5*. M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1970. S. 570-577. [in Russian]
- Nikonova S.B. *Jestetizacija kak paradigma sovremennosti. Filosofsko-jesteticheskij analiz transformacionnyh processov v sovremennoj kul'ture: avtorf. dis. ... dok. filosof. nauk*. SPb, 2013. 43 s. [in Russian]
- Nikonova S.B. *Jazyk mifa i mif o jazyke. Demifologizacija moderna i «novoe mifologicheskoe myshlenie»*. Mif i hudozhestvennoe soznanie XX veka. M.: Kanon-pljus, 2011. S. 629-644. [in Russian]
- Rozin V.M. *Vozobnovlenie mifa v jepohu kul'turnyh transformacij moderniti // Mif i hudozhestvennoe soznanie XX veka*. M.: Kanon-pljus, 2011. S. 132-151. [in Russian]
- Rusakova O.F., Rusakov V.M. *PR-Diskurs: teoretiko-metodologicheskij analiz*. Ekaterinburg: Institut filosofii i prava UrO RAN, 2008. 282 s. [in Russian]
- Statkevich I.A. *Jestetizacija kak sposob osvoenija real'nosti*. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta. Serija «Social'nye nauki». 2009, №3(15). S. 78-84. [in Russian]
- Ulanovich O.I. *Jestetizacija mediakommunikacii v kontekste jestetizacii social'noj real'nosti*. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie. 2024. T. 147, №. 2. S. 246-267. [in Russian]
- Ulanovich O.I. *Mediakommunikacija v zerkale postmoderna: nabljudenija i predpolozhenija*. Al'manah KLIIO. Vyp. II. M: Knigodel, 2023. S. 122-130. [in Russian]
- Hrenov N.A. *Otjepohi bessoznatel'nogo mifotvorčestva kjepoherefleksii omife*. Mifi hudozhestvennoe soznanie XX veka. M.: Kanon-pljus, 2011. S. 11-82. [in Russian]
- Shatunova T.M. *Social'no-jesteticheskaja ontologija sovremennosti: jestetizacija i globalizacija*. Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Gumanitarnye nauki». 2007, T. 149. S. 266-280. [in Russian]
- Shatunova T.M. *Social'nyj smysl ontologii jesteticheskogo: avtoref. dis. ... dok. filosof. nauk: 09.00.11*. Kazan'. 2008. 47 s. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Уланович Оксана Ивановна – психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Еуропалық гуманитарлық университеті, Савичяус көш., 17, 01127 Вильнюс, Литва. <https://orcid.org/0000-0003-3256-6116>, aksana.ulanovich@ehu.lt.

Information about authors

Ulanovich Aksana – PhD in Psychology, docent, European Humanities University, Savichiaus str. 17, 01127, Vilnius, Lithuania. <https://orcid.org/0000-0003-3256-6116>, aksana.ulanovich@ehu.lt.

Сведения об авторах

Уланович Оксана Ивановна – кандидат психологических наук, доцент, Европейский гуманитарный университет, ул. Савичяус, 17, 01127, Вильнюс, Литва. <https://orcid.org/0000-0003-3256-6116>, aksana.ulanovich@ehu.lt.

Статья поступила в редакцию 15.08.2024; одобрена после рецензирования 15.09.2024; принята к публикации 30.11.2024.

Ғылыми мақала
ХҒТАР 02.41.11

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-280-295>

Қазіргі қоғамдағы рухани жатсыну мәселесі: философиялық талдау

Назгуль Болатбекова^{✉а}, Гүлнар Адаева^а

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

✉ nazgul.zholamanovna@mail.ru

Андатпа. Мақала қоғамдық сананы жетілдіруге және рухани тұрғыдан толысқан қоғам құруға ықпал ету мақсатында жатсыну тақырыбын философиялық тұрғыдан талқылауға бағытталған. Жатсыну үнемі қоғаммен, адамзатпен бірге жүретін құбылыс болғандықтан, қазіргі таңдағы жаһандану, технологиялық прогресс және әлеуметтік-мәдени саладағы өзгерістер дәуірінде өзекті философиялық мәселе болып табылады. Бұл мәселені кешенді-жүйелі зерделеуге мүмкіндік беретін философиялық талдаудың маңызы зор.

Зерттеуде жатсынулардың ішінде рухани жатсыну күрделі әлеуметтік-философиялық мәселе ретінде зерделенген.

Қазіргі өмірдің жылдам қарқынына байланысты адам өзі өмір сүретін қоғамнан алшақтай бастағандығы белгілі екендігін жеткізеді. Бұл жағдай қажетсіз сезімге, қоршаған ортадан алшақтауға және болмыстың мағынасыздығын сезінуге әкелетіндігін айта отырып, өз кезегінде рухани жатсынудың әртүрлі формаларын тудыратындығын қарастырады.

Жатсыну мәселесі бойынша философияның түрлі кезеңдеріндегі көрнекті өкілдерінің көзқарастары талдана отырып, руханият пен руханилық ұғымының ара-жігін ашу арқылы рухани жатсынуға анықтама берілген. Адам ішкі болмысымен, өзінің руханилығы негізінде өзін-өзі саналы түрде игере алуы маңызды. Қазіргі қоғамдағы жатсыну мәселесі – өзімен және қоршаған ортамен рухани байланысын жоғалту – технологиялық прогресс заманында виртуалды шындық, әлеуметтік медиа және үнемі онлайн режимінде болу иллюзия әлеміне апарып, шынайы өмірден алшақтаудың әсерімен тереңдей түсетіні аксиологиялық талдаулар арқылы айқындалды.

Мақалада рухани жатсынуға ықпал ететін факторларға талдау жасала отырып, алдағы зерттеулерде рухани жатсынуды азайтуға және саналы рухани даму жолдарын құруға бағытталған құндылық стратегиялары мен бағдарламаларын жасауға болатыны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: жатсыну; рухани жатсыну; руханилық; қоғам; құндылықтық бағдар; аксиологиялық талдау; жатсыну формалары.

For citation: Bolatbekova N.Zh., Adaeva G.A. The problem of spiritual alienation in modern society: a philosophical analysis. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 280-295. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-280-295>

Для цитирования: Болатбекова Н.Ж., Адаева Г.А. Проблема духовного отчуждения в современном обществе: философский анализ. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 280-295. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-280-295>

Кіріспе

Қазіргі қоғамда біз бұрын-соңды болмаған өркендеу мен технологиялық даму кезеңінде өмір сүріп жатқанымызбен, адамның рухани құндылықтарының маңыздылығына жеткілікті деңгейде назар аудармаудамыз. Сондықтан да қазіргі өркениетті заманымыздың басқа бір қыры жатсыну көріністерінің бар екендігін және болашақта да кездесетіндігін мойындауымыз керек.

Қоғамдағы технологияның қарқынды дамуы, әлеуметтік-мәдени саладағы өзгерістер және қоғамдық өмірдің жеделдетілген қарқынын ескеретін болсақ, зерделейтін тақырыбымыздың өзекті екендігін байқаймыз. Қазіргі әлемде көптеген адамдар өздерін немесе қоршаған ортаны және қоғамды жатсыну сезіміне тап болуда. Демек, бұл мәселені философиялық тұрғыда талдау қоғамның дамуы мен үйлесімді және рухани дамыған ортаны құру үшін маңызды екендігі белгілі.

Мәселенің ғылыми-теориялық талдаулары бойынша философияның ежелгі және қазіргі кезеңдеріндегі көрнекті философия өкілдерінің зерттеулеріне сүйендік. Сонымен бірге, бүгінгі таңдағы философияда өзекті зерттеулер жаһандану, технологиялық прогресс және әлеуметтік-мәдени саладағы өзгерістер дәуіріндегі жатсыну туралы жаңа көзқарастар зерделенетіндігін байқаймыз.

Жатсыну өмірдің әртүрлі салаларында көрініс беруі мүмкін, мысалы саяси, құқықтық, экономикалық, психологиялық және рухани жатсынулар. Бұл адамның өз-өзімен, қоршаған әлеммен және рухани құндылықтармен байланысты жоғалту сезімдері сияқты болып келеді.

Біздің зерделейтініміз, осы жатсынулардың ішіндегі рухани жатсыну мәселесі. Себебі, рухани жатсыну жоғарыда аталаған жатсыну түрлерінің ішіндегі ең маңыздысы. Қоғамның күрделілігі мен құбылмалығы адамның наразылығын тудырып, оның бойында қоғамға деген жатсыну сезімі пайда болуы мүмкін. Жатсыну мәселесіне тарихи-философиялық талдау жасай отырып, оның қазіргі заман мәнәсініндегі өзектілігін, рухани жатсыну үрдісінің маңыздылығын байқай аламыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала дайындау барысында жатсыну мәселесін жете талдаған ежелгі және қазіргі кездегі философтардың еңбектері бойынша зерттеулер негізге алынды.

Кешенді-жүйелі талдау негізінде рухани жатсынудың туындауына себепші факторлар және рухани жатсыну формалары мен салдарларына байланысты мәселелер зерделенді.

Философия тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі жатсыну формаларының зерделенуі салыстырмалы талданды.

Қазіргі қоғамдағы жатсыну мәселесі – өзімен және қоршаған әлеммен байланысын жоғалту, рухани құндылықтар мен өмірдің мәнін жоғалту сезімімен байланысты екендігі сипаттамалы және аксиологиялық талдаулар арқылы жүзеге асырылды.

Тарихи-философиялық әдіс арқылы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы рухани жатсыну, руханият ұғымын сабақтастық негізде талдау жүзеге асырылды.

Талқылау

Философия тарихында жатсыну мәселесінің зерделенуі.

Жатсыну мәселесі сонау ежелгі ойшылдардың ілімдерінде қоғам туралы алғаш толғаныстарынан бастау алатындығы мәлім. Айталық, Платонның философиясында жатсыну тақырыбы арнайы қарастырылмаса да, оның еңбектерінен бұл мәселесінің көріністерін байқаймыз. Ойшыл жан мен материя туралы ілімдерінде жан – жоғары идеалды әлем, ал материяны физикалық әлемнің бөлігі деп қарастырды. Бұл бөлінуді біз, жоғары әлем мен материалдық шындық арасындағы «жатсыну» ретінде қарастырамыз.

Платон адамның барлық азаптарының себебін оның жанының ауруынан көрді. Жан адамның мәні екендігін, осы арқылы өзін-өзі басқаруға болатындығын түсінді. «Жан» – бұл өзін-өзі қозғауға қабілетті қозғалыс» (Платон, 2007: 419). «Өйткені, сырттан қозғалатын әрбір дене жансыз, ал іштен, өзінен қозғалатын дене жанды, өйткені бұл жанның табиғаты» деп есептеді (Платон, 2007: 186). Осылайша, жан ауруы өзін-өзі басқаруды жоғалтуға, оны адамнан алшақтатуға байланысты пайда болатындығын байқаймыз. Адамның өзін-өзі жоғалтуы олардың өмірі мен белсенділігін жоғалтып, «жансыз бейнеге» айналуына әкеледі.

Біз физикалық түрде өмір сүретін материалдық әлем өзгерістер мен кемшіліктерге толы әлем екендігі белгілі, онда шынайы өмірді қате қабылдау сезімдері қалыптасады. Осылайша, жан мен материя арасындағы алшақтықтан жатсыну сезімі пайда болуы мүмкін.

Платонның идеялар теориясына сәйкес шындық, тек идеалды форма көрінісі екендігін қарастырады. Идеялар әлемі мен материалдық шындық арасындағы бұл айырмашылық жатсыну сезімін тудыруы мүмкін, өйткені біз платондық тұжырымдама бойынша мына күрделі әлемде идеалды әлемді толық түсінбей өмір сүреміз.

Платон үшін мемлекет – бұл қоғамды ұйымдастырудың идеалды формасы, онда әр адам өзінің қабілеттері мен мүдделеріне сәйкес өз орнын алады. Ол өзінің «идеалды» мемлекетін құра отырып, ғарыш, мемлекет және адамның жаны арасындағы көрінетін сәйкестікке сүйенеді. Платонның әділеттілік идеясының өзі әділ адам мен әділ мемлекетті бір-біріне қарсы қоймайды, керісінше олардың ұқсастығын көрсетеді.

«Мемлекет» диалогында биліктің шыңында тұратын билеушілер мен түрлі әлеуметтік функцияларға ие қауымдар болады деп таптық қоғам туралы идеяны ұсынған. Мұндай иерархия әлеуметтік жатсынуға әкелуі мүмкін, өйткені ол теңсіздікті және қоғамның әртүрлі құқықтары мен міндеттері бар таптарға бөлінуін болжайды.

Бұл жерде Карл Поппер «Ашық қоғам және оның жаулары» атты еңбегінде Платонның идеяларына, соның ішінде жоғарыда айтылған саяси философиясы жайында пікірлерін келтіре кеткенді жөн көрдік. К. Поппер Платонның жатсынуын тікелей талқыламаса да, оның билікті шектеу, демократияны қолдау туралы идеялары абсолютті шындықты іздеуде бостандықты шектеуге және жеке тұлғаны жатсынуға әкелетін утопиялық мұраттарды сынау аясында қарастырылды (Поппер, 1992: 213). Мысалы, К. Поппер Платонның идеалды білімге ие «философ – патша» идеясына күмән келтіреді. Ол абсолютті шындыққа жетудің белгісіздігі мен мүмкін еместігін көрсетеді. Мемлекеттегі «идеалды мемлекет» идеясын утопиялық ұғым ретінде қарастырып, шынайы өмірде «мінсіз» қоғам құруға қауіпті әрекеттерге әкелуі мүмкін деп санайды. Ол Платонның диалогтарында көрсетілгендей, билік үшін билікке ұмтылудан сақтандырады.

Жалпы, платондық философияда жатсыну формалары ретінде түсіндіруге болатын элементтер бар екендігін байқаймыз. Әсіресе, жан мен материяны, идеалды формалар мен шындықты, сондай-ақ әлеуметтік таптар мен иерархияларды бөлу контекстерінен көрініс алады. Алайда, бұл талдаулар, әлеуметтану мен маркстік философияда дамығандай, жатсынудың қазіргі түсінігімен толықтай сәйкес келмейтінін атап өткен жөн. Г. Гегель зерттеулерінен де Платон сияқты қоғамдық қатынастарды талқылағандығын байқаймыз. Дегенмен, жатсыну ұғымын терең түсіндірген алғашқы теориялық жүйе – гегельдік тұжырымдама деп білеміз.

Г. Гегель жүйесінде жатсыну әлемдік рух қозғалысының барлық кезеңдерінде жүреді. Философия «зиялы мемлекеттің» шыңына айналады, соның арқасында өзін-өзі жатсыну тоқтайды деп есептейді (Гегель, 1933: 262). Өйткені, Г. Гегель философиясында жатсыну процесі өзінің аяқталуын білдіреді. Яғни, адамның мәні – өзін-өзі тануда екендігінде. Адамның санасы үшін ең үлкен бақытсыздық – бұл өзін-өзі тани алмауынан жатсынудың туындауы. Г. Гегель жатсынуды жеңу мәселесінің шешімін өзін-өзі тануға қатысты объективтіліктің күшін жоюдан табады. Теориялық тұрғыдан бұл мүмкін болғанымен, Г. Гегельдің өмірінен кейінгі тарихи оқиғаларда кері процестің бар екеніне көз жеткізе аламыз.

Жатсыну ілімінің дамуына және оның адамзат прогресіндегі рөліне маркстік философия одан әрі үлес қосты. Алдыңғы зерттеулерден айырмашылығы-бірлескен қызмет процесінде адамдар арасындағы қатынастар анықталып, жатсыну қоғамдағы нақты құбылыс ретінде қарастырылады.

К. Маркс «Экономикалық-философиялық қолжазбалар» еңбегінде жатсыну тұжырымдамасын жасағандығын білеміз. Бұл тұжырымдама капитализм жағдайындағы адам тәжірибесін философиялық тұрғыдан түсіну болып табылады. Капитализм кезінде К. Маркс адамның жатсыну күйінің төрт түрін ажыратады: 1) жұмысшының өзі өндірген тауардан жатсынуы; 2) адамның өз болмысын жатсынуы: өйткені «еңбек – бұл жұмысшы үшін сыртқы нәрсе... оның жұмысы ерікті емес, мәжбүрлі... бұл еңбек қажеттіліктерін қанағаттандыру емес, тек басқа қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы» адам өзінің мәнінен – рулық өмірінен алшақтауы: «адамның рулық мәні – табиғатта, оның рухани рулық мұрасы да оған жат, оның жеке өмірін қолдау құралына айналады. Еңбек адамнан өзінің денесін, оның сыртындағы табиғат сияқты, оның рухани болмысын, адамдық

болмысын жатсынады»; 4) адам басқалардан, яғни, қоғам мен мемлекеттен алшақтайды (Маркс, 1955: 42).

Осылайша, капиталистік қоғамдағы бәсекелестік адамдар арасындағы алшақтықты тудыратындығын келтіре отырып, мұндай жатсыну қоғамдық байланыстардың бұзылуына ықпал етеді және сенімсіздік пен араздық атмосферасын тудыратындығын жеткізген болатын.

Қазіргі қоғам мәселесі әлеуметтік философияның ғылыми тұрғыдан негізгі қызығушылық саласын білдіреді, өйткені ол адам өмірінің және бірге өмір сүрудің әртүрлі философиялық және әлеуметтік қырларын қамтиды. Мысалы, жасанды интеллект және биотехнологиялардың дамуы адам табиғатына, бостандығына және оның өмірінің мәніне қалай әсер етіп жатқандығы қазіргі қоғамның көкейтесті мәселелерінің бірі.

Сондықтан да қазіргі қоғам мәселесінің, философиялық зерттеулерде жиі қарастыратын тақырыптары болып табылады. Бұл зерттеулер қазіргі қоғамды талдаудың әртүрлі философиялық тәсілдерін ұсынады, оның алдында тұрған мәселелер мен қиындықтарды талқылайды және оның табиғаты мен тенденцияларын жақсы түсінуге көмектеседі.

Қазақ философтарының ұжымдық монографиясында адамзат қоғамның, техниканың керемет жетістіктері арқылы қоршаған ортаны танып біледі, қабылдайды, бірақ адамның адамшылығы, құндылығы артады ма деген мәселе қояды (Шәукенова: 2016, 46). Расында біз, жан дүниеміздің байлығын емес, тән рахатына басымдық беріп кеткен сияқтымыз. Себебі, қазіргі біздің қоғамда материалдық қажеттіліктер басымдық болып тұрғаны өтірік емес.

Қазақ философиясының көрнекті өкілі Ә. Нысанбаев зерттеулерінде де қарқынды дамып келе жатқан жаһандану үдерісі мемлекет үшін, адамзат қоғамы үшін түрлі қақтығыстар туындатуы мүмкін екендігін айтады. Сонымен бірге, техногендік өркениеттен басқа, адамның дүниетанымдық бағдарына баса назар аудару керек екендігін де жеткізген болатын (Нысанбаев, 2009: 39).

Ғ. Есім өз зерттеулерінде ақпараттық қоғам жағдайындағы жаңа тұрпатты философияның өзегі – ізгілік мәселесін қарастырады (Есім, 2016: 53). Ізгілікке негізделу арқылы ғана біз рухани дүниемізді байыта аламыз, адамның табиғаты мен берілетін білімнің өзара сабақтастығы арқылы ғана меңгереміз. Олай болмаған жағдайда ебелек шөп сияқты тамырымыз тереңге жайылмай ұшып-қонып жүретіндігімізді жеткізеді.

Ұлт руханиятының жанашыры болған А. Сейдімбек қазақ қоғамының ерекшелігін зерттеу арқылы, қазақ халқының этногенезі мен этномәдени байланыстарына талдау жүргізе отырып, құнды философиялық ойларын ұсынған болатын. Қазақ ұлтының рухани, қоғамдық өміріне баса назар аударған. «Жұрт сені танып жатса жақсы, ал, енді өзіңді өзің танымасаң ол үлкен қасірет» (Сейдімбек, 1997: 15) – дей келе өзіңді-өзің тану арқылы, рухани кемелдене отырып, қазақ ұлтының рухани және қоғамдық өміріне үлес қосу керектігін жеткізген еді.

Қазақ философиясының көрнекті өкілдерінің ұжымдық монографиясында: «Жалпы адамзаттық рухтың ой-ұшқырлығын көрсететін әлемдік мәдениет пен ғылыми-танымдық жетістіктерді біріктіруі керек. Осы арқылы біз отандық философияны

әлемдік философияның құрамдас бөлігіне айналдыруымыз қажет. Сонда ғана отандық философия мен дүниежүзілік философияның арасында өзара байланыс орнап, ғылыми-зерттеу мен оқытуды одан әрі өрістетіп, адам санасы мен рухының терең бастауларын айшықтай түседі» – дей келіп (Ұжымдық монография, 2020: 335), әл-Фарабиден бастау алған пәлсафалық ойлар мен даналық әліппелері әлемдік философиямен сабақтастықта талдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Осы негізге сүйене отырып бірнеше қазіргі қоғам философтарының зерттеулеріне де тоқталуды жөн көрдік.

Поляк әлеуметтанушысы болған Зигмунт Бауман өзінің «сұйық заманауи қоғам» теориясында қазіргі дәуірге тән әлеуметтік құбылыстар мен өзгерістерге жаңа көзқарас ұсынады. «Сұйық қоғам» термині қазіргі әлемдегі әлеуметтік құрылымдар мен қатынастар сұйықтыққа ұқсас қозғалмалы, тұрақсыз және құбылмалы бола бастады деген идеядан шыққандығын байқаймыз.

3. Бауманның «сұйық қоғамдағы» негізгі идеясы – отбасы, еңбек қатынастары және қоғамдық институттар сияқты әлеуметтік ұйымның дәстүрлі формалары әлсіз және өзгермелі болатындығында деп есептеуі (Бауман, 2008: 8). Мұндай қоғамдағы адамдар белгісіздік пен тұрақсыздықты сезінеді, бұл Бауманның пікірінше, жатсыну сезімін арттырады. «Сұйық қоғамда» өзгерістердің негізгі драйвері жаһандану, жылдам технологиялық даму және өндіріс пен тұтыну саласындағы өзгерістер болып табылады. Адамдар қарым-қатынаста, мансапта және жеке өмірде үнемі белгісіздікке тап болады, бұл олардың әлеуметтенуіне әсер етеді.

3. Бауман «сұйық қоғам» ұғымын жеке тәжірибеден жаһандық әлеуметтік құрылымдарға дейінгі қазіргі өмірдің әртүрлі аспектілерін талдау үшін қолданады. Осылайша, қоғамдағы адами қатынастар мен жеке тұлғаға әсер ететін күрделі және динамикалық өзгерістерге жаңа көзқарас бергендігін байқаймыз.

Канадалық философ Ч. Тейлор зерттеулерін де қазіргі қоғамдағы мәдени әртүрлілік пен мультикультурализм мәселелерін қарастырғандығы белгілі. Тейлор теориясының негізгі тұжырымдарының бірі – қазіргі әлемдегі дін мен руханияттың рөлі, олардың қоғам мен адам бақытына әсері (Тейлор, 2017: 14). Біздің зерттеу мәселемізде қазіргі қоғамдағы рухани жатсыну болғандықтан, Ч.Тейлордың да қазіргі кездегі діни және зайырлы құрылымдардың өзара әрекеттесуі туралы мәселелерге назар аударғандығын байқаймыз.

Неміс философы Эрнест Блох өзінің маркстік философия контекстінде рухани жатсыну ұғымын талқылай келе, рухани жатсынуды адамның өз болмысынан, басқа адамдардан және қоршаған әлемнен алшақтау сезімін тудыратын процесс ретінде қарастырады. Ол бұл процесті К. Маркс өз жазбаларында сипаттағандай әлеуметтік және экономикалық жағдайлардың салдары ретінде көреді.

Алайда, К. Маркстен айырмашылығы, Э. Блох рухани жатсынуды жағымсыз құбылыс емес деп санайды. Керісінше, ол осы жатсынудан шығудың жолдарын іздейді және өзін-өзі толық тануға қол жеткізеді. Э. Блох өзінің «үміт принципіне» «утопияға тойымсыз ұмтылу» идеясын рухани жатсынудан шығуға әкелетін қозғаушы күш ретінде ұсынады (Блох, 2017: 132). Ол жарқын болашақты іздеуде, идеалдар мен әділеттілікке ұмтылуда адам мағынаны тауып, өзін жатсыну сезімінен босата алады деп санайды.

Осылайша, Э. Блох үшін рухани жатсыну қазіргі қоғамның қажетті аспектісі болып табылады, бірақ оны зұлымдық ретінде көрудің орнына, ол осы жатсынудан арылуға және үйлесімді және саналы өмір сүруге мүмкіндік беретін жарқын болашаққа белсенді ұмтылуға шақырады.

Аталған философтардың зерттеулеріндегі қандай мәселені алып қарасақ та, қоғамның түрлі кезеңдерінде адамның рухани жатсынуына әкелетін ықпалдар бар екендігін байқаймыз.

Жатсыну мәселесін тереңнен қарастырған Ж. Әбділдин өз шығармаларында, «Гегель рух саласындағы жатсынудың қайнар көзін көре білсе, Маркс, керісінше, идеологиялық, психологиялық және кез-келген басқа жатсыну тек материалдық еңбекті жатсынудың салдарынан болатындығын жеткізеді» – деп қарастырады (Әбділдин, 2001: 231).

А.В. Скороденко өзінің зерттеулерінің бірінде М. Кастельс зерттеулеріне сүйене отырып, әлеуметтік-философиялық контексте жатсыну категориясын екі бағытта қарастыруға болады деп тұжырымдайды. Біріншісі – адамның өз еңбегінің өнімінен алшақтайтын марксистік көзқарас. Екінші бағыт – ақпарат дәуіріндегі виртуалды әлемге деген тәуелділік салдарынан қоғамға жатсынуы (Скороденко, 2019: 274).

Сонымен бірге, виртуалды тәуелділікке философиялық талдаулар жасау арқылы жатсыну көріністерін анықтаған зерттеулерді де байқаймыз (Aginova, 2023: 226). Бұл зерттеулерде жеке тұлғаның өзін жоғалтуы, виртуалдық қатынастардың үстемдік деңгейі басым екендігі жеткізіледі.

Ежелгі және қазіргі қоғамдағы жатсыну мәселесінің зерттелу барысын талдай келе, келесі кезекте рухани жатсыну мәселелерін қарастыратын боламыз.

Рухани жатсыну және құндылықтар.

Әдебиеттерге шолу жатсынудың мәні туралы талдау жасауға мүмкіндік берді. Жатсыну – бұл күрделі процесс, нәтижесінде адам өзінің шынайы мәні мен бостандығынан айырылады. Бұл процесс адамды сыртқы күштердің, субъектілердің, процестердің, институттардың және қатынастардың әсер ету объектісіне айналдырып, оны қоғамдағы үстем күштерге бағындырады.

Айта кету керек, жатсынуды түсіндірудің бірнеше тәсілдері бар. Мысалы, әлеуметтік тұрғыда жатсыну адамның қоғамнан өзін-өзі шеттетуге, басқалардан оқшауланып, тұйықталуын білдірсе, медициналық-психологиялық тұрғыда жатсыну психикалық функциялардың бұзылуы ретінде қарастырылады.

Біздің зерттеу нысанымыз әлеуметтік саланың ішіндегі рухани жатсыну мәселесі болғандықтан, ең алдымен руханилық, руханият ұғымы негізін білдіреді, талдау жасауға тырыстық.

Ежелгі уақытта «рух» (пневма), «жан» (псюхе) ұғымдары Платон мен неоплатонизм философиясында шешуші рөл атқарды (Платон, 1999: 164). Орта ғасырлардағы діни философияда Киелі кітап идеялары мен аристотельдік немесе неоплатондық ұғымдардың синтезінің әртүрлі формалары болған «рух» және «жан» ұғымдары егжей-тегжейлі даму мен түсінікке ие болды.

Г. Гегель «Рух феноменологиясында»: «бұл рух әлемі екі әлемге бөлінеді: біріншісі-шындық әлемі немесе рухтың жатсыну әлемі, ал екіншісі-рух біріншісінен жоғары

көтеріліп, өзін таза сана эфирінде құратын әлем» – деп қарастырады (Гегель, 2000: 269). Г. Гегель жатсыну көрінісін рухтың даму кезеңі деп қарастырды, дегенмен, ол оны толық емес деп санады, сондықтан рационалистік және идеалистік жол арқылы – өзін-өзі тану процесі арқылы жеңуге болатындығын жеткізеді.

Материалистік дәстүр мен ғылым контекстінде «рух» – бұл жоғары дамыған материя – мидың қызметі, адамның психикалық процестерге негізделген әлемді ерекше түсіну тәжірибесі. Адам мен қоғамның «руханилығы» олардың қоршаған әлемді рухани және практикалық түсінуі негізінде қалыптасады.

Қазіргі философиялық әдебиеттерде руханият қоғам мен қоғамдық топтардың мүдделерін білдіретін әлеуметтік өмірдің құрамдас бөлігі түріндегі қоғамдық сананың қызметі ретінде қарастырылуда. Сонымен бірге қоғамның рухани өмірі рухани қажеттіліктерді, рухани құндылықтарды, қоғамдық сананың жұмыс істеуін ұйымдастыруды қамтитындығы айтылады.

Руханияттың анықтайтын белгісі – адамилық пен әлемдік қатынастардың байланысын, оның осы әлемге әр түрлі формада керемет рефлексия жасай алатындығын және сәйкесінше өзінің практикалық мінез-құлқын құра алатындығын білдіреді. Руханилыққа танымдық деңгей, өзін – өзі тануы, сыртқы әлемді қабылдауы, сезінуі, мақсат қою және ерікті әрекет ете білу қабілеті жатады. Руханилық – жеке сананың ішкі деңгейге өте білу қабілеті. Яғни, руханилық тек сана негізінде пайда бола алмайды, ол адамның өзін – өзі тану негізінде пайда болады.

Әлеуметтік-философиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, қоғам руханиятсыз және қалыпты жұмыс істейтін рухани өмірсіз қалыптасып, дами алмайды.

Руханилық белгілі бір деңгейде құндылықтардың, мақсаттар мен мүдделердің үйлесімділік дәрежесін көрсетеді, бұл адамның рухани дамуының жоғары деңгейін білдіреді және содан кейін ғана әлеуметтік салада байқалады. Жеке адам мен қоғамда бұл күштер арасында көрінбейтін күрес үздіксіз жүреді. Өмірлік маңыздылығы бар құндылықтарды жоғалтудың ең жоғарғы деңгейі қоғам үшін әлеуметтік аномияда және оның қауіпсіздігіне қауіп төндіруде көрінеді.

Қазіргі философиядағы, сондай-ақ басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы руханият ұғымын екі түсінікте қарастырады. Мысалы, Г.В. Платонов пен А.Д. Косичев зерттеулерінде адам руханиятының қосымша түрлері: қасиетті – діни, зайырлы және ғылыми-синтетикалық деп бөліп қарастырғанын байқаймыз. Олар, «руханият – бұл адамның білімге және басқа адамдарға қызмет етуге деген жоғары ұмтылыстарының көрінісі» – деп қарастырады (Платонов, Косичев, 1998: 16).

Сонымен бірге, қазақ философиясының зерттеулерінде де руханилық және руханият ұғымдарына кең талдау жасалынған. Руханилық әлемге еркін шығармашылық пен моральдық көзқарас арқылы қалыптасады және оның дамуы осы аспектілердің арқасында жүреді, бұл оны адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналдырады. Сондықтан руханилық – бұл адамның әлемге деген оң көзқарасында көрінетін, түпкілікті мағынаның негіздеріне сәйкес келетін қатынастардың жиынтығы деп айтуға болады. Руханият туралы айтатын болсақ, бұл қоғамның рухани өмірінің көптеген аспектілерін қамтитын кең контекстегі қатынастар жүйесі.

Осы негізде, Ғ. Есім жақында ғана жарыққа шығарған «Мұң» романында «Балаға есім беру – рухани сабақтастық. Бұл парасатты адамдар түсінігі. Адам есімімен бірге рух жүреді. Рух – есім арқылы білінеді. Құнанбай баласына азан шақырып «Ибрахим» деп ат қойды. Ол бағзы замандағы Абраамның мұсылманша есімі. Пайғамбар есімі. Әжесі Зере оны еркелетіп, «Абай» деп атады. Ол да тегін емес. Шыңғысханның Абайхан деген ұрпағы болған. Көне көз Зере, сірә, оны білген. Асыл немересінен үміт күтіп Абай деген. Заманы келе, Абай өз халқының рухани көсеміне айналды, хакім атанды. Хакім адасқан жұртты жөнге салушы, елді апаттан сақтаушы тұлға» (Есім, 2022: 418) – дей келе, рух ұғымының сабақтастығын, болашақ ұрпағынан үлкен үміт күтетіндігін, рухани тұрғыдан толық жетілген текті ұрпақ болатындығын жеткізеді. Расында бүгінгі күнгі Хакім Абай сияқты тұлғалар сияқты жол бастаушылар рухани жатсынуды болдырмаудың немесе шешу жолдарын тиімді көрсетер ме еді?!

А.А. Хамидов өз зерттеулерінде руханилықты адамның ішкі жан-дүниесімен және дүниетанымымен байланыстырып көрсеткен болатын (Хамидов, 2007: 129). Қандай қоғамда болсын, руханилықтың негізгі көрсеткіштерінің бірі адамның жақсылық пен адамгершілікке деген ұмтылысы екені анық. Ал, керісінше, ішкі жылусыз әрекеттерде көрінетін қатыгездік адамның рухани жұтаңдығын білдіретіндігін байқаймыз.

Қазақ руханияты туралы зерттеулердің бірінде І. Ерғали «Руханилық дегеніміз – барлық әлемге эквивалентті адамның универсуммен бөлінбейтін үйлесімділіктер бірлігі» – деп тұжырымдаған болатын (Шәукенова, 2013: 17).

Ж. Алтаев жатсыну мәселесі бойынша «Қазақ философиясы» парақшасында былай деп пікір қалдырған: «Жалпы, қоғамда көбінесе отбасы жоқ, өмірде саяқ жүрген адамдарды ғана жалғыздыққа ұшыраған деген қате пікір қалыптасқан. Әрине, ол өзінше пайымдауды қажет ететін бөлек әңгіме. Ал жалпы жалғыздық деген сөздің өзінің ауқымы кең. Нақтырақ айтсақ, жалғызбасты адам болады және жалғызсырау, қоғамын, ортасын жатсыну сезіміне душар болған адам болады. Екеуі екі түрлі нәрсе. Алдымен, философиялық тұрғыдан зерделер болсақ, К. Маркс «отчуждение» деген терминмен оны адамның әлеуметтік топтан бөлектенуін бейнелеген. Бұл біздің тілімізде жатсыну дегенге саяды.....» (Алтаев, 2015).

Жоғарыда атап өткендей, қазіргі өркендеу заманы мен технологиялық прогресс дәуірінде адам үшін маңызды болатын құндылықтарды таңдау мәселесі туындап жатқандығы белгілі. Рухани жатсынудың аксиологиялық талдауы осы құбылысқа байланысты құндылық аспектілерін қарастыруды қамтиды.

Әр адам игерген әр түрлі құндылықтар жүйелері бар, оны жеке тұлғаның аксиологиялық сәйкестендірілуін қалыптастыру процесі ретінде анықтауға болады. Екінші жағынан, құндылықтардың өзіндік иерархиясы туралы идеялардың кеңеюі байқалады-адамның өзін дәстүрлі әлеуметтік топтармен ғана емес, сонымен бірге жаһандық қоғамға деген көзқарасы. Осы негізде, рухани жатсынуды аксиологиялық талдау арқылы кейбір аспектілерін қарастыра кетуді жөн көрдік.

Жеке автономиялық құндылықтар жайында сөз қозғайтын болсақ, рухани жатсыну өзін-өзі бақылау сезімін жоғалтумен, шешімдерімен және өмір жолымен байланысты болуы мүмкін. Ал, рухани жатсынуды жеңілдететін жеке бостандықпен жауапкершіліктің дамуын ынталандыратын құндылықтар жүйесі екендігін байқаймыз.

Келесі кезекте, рухани жатсыну көбінесе әлеуметтік қолдау мен өзара әрекеттесудің жоқтығымен байқалатын әлеуметтік байланыс құндылықтары. Жақындарға қамқорлық, әлеуметтік байланыс және өзара түсіністіктің дамуына қандай құндылықтар ықпал ететінін бағалауды қамтуы керек. Бұл, рухани жатсынудан шығуға ықпал етуші негізгі құндылықтардың бірі болып табылады.

Адам өміріндегі мағынасыздық немесе айқын мақсаттың болмауы да рухани жатсынуды туындатушы факторлардың бірі болуы мүмкін. Сондықтан да, өмірдің мағынасын тереңнен түсіну, айқын мақсаттар негізінде жеке өсуге ұмтылу рухани жатсынудың алдын алатын құндылықтардың бір көрінісі.

Мәдени құндылықтардың да рухани жатсынудың көрініс беруіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Мәдениеттің қандай аспектілері рухани жатсынуды бәсеңдететін немесе керісінше күшейтетінін ескеруі керек. Төзімділікке және әртүрлілікті құрметтеуге ықпал ететін құндылықтар жүйесі рухани жатсыну деңгейін төмендетуі мүмкін.

Рухани жатсыну контекстіндегі этикалық құндылықтарды бағалай білу де қоғамда қандай әділеттілік, адалдық және мораль принциптері сақталатынын қарастыруды қамтиды. Сондықтан да, этикалық принциптерге негізделген құндылықтар жүйесі рухани жатсынуды азайтуға ықпал етуші факторлардың бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, рухани жатсыну көріністеріне аксиологиялық талдау жасау арқылы, жатсынуға ықпал ететін құндылықтарды тереңірек түсінуге, сондай-ақ қоғамдағы рухани жатсынудың құндылық стратегияларын әзірлеу жолдарын анықтауға мүмкіндік беретіндігін байқадық.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде рухани жатсыну дегеніміз адамның өзінің жоғары қабілеттері мен интегралды қасиеттерін жоғалту. Рухани жатсыну адамның өзіндік түсіну және өзін-өзі дамытуда рухани бағдарын жоғалтуымен сипатталады.

Қазіргі қоғамда рухани жатсынуға ықпал ететін бірнеше факторлар бар екендігін байқадық:

1. *Тұтыну мәдениеті*: тұтыну мәдениетінің өркендеуі рухани құндылықтарға қарағанда материалдық құндылықтардың басымдылығына әкеп соқтырады. Адамдар өздерінің кім екендігімен емес, бар нәрселерімен сәйкестендіру арқылы өз тілектерінің тұтқыны болды. Бұл рухани құндылықтар мен өмірдің мағынасын біртіндеп жоғалтуға әкелуі мүмкін.

2. *Технологиялық прогресс*: виртуалды шындық, әлеуметтік медиа және үнемі онлайн режимінде болу иллюзия әлеміне апарып, шынайы өмірден алшақтатуы мүмкін, бұл рухани алшақтықты тудыруы мүмкін.

3. *Гиперсекуляризация*: зайырлы қоғамдарда діни нанымдар мен рухани тәжірибелер өз әсерін жоғалтады. Адамдар неге жүгінетінін білмей, рухани бостықты сезінуі мүмкін. Зайырлылық рухани жатсынуда маңызды рөл атқаратындығын ұмытпаған жөн.

4. *Әлеуметтік теңсіздік*: экономикалық және әлеуметтік теңсіздік түсініспеушілік пен алаңдаушылық сезімін тудыратындығы белгілі, бұл рухани жатсынуға ықпал етеді.

Адамдар басқалардың өздеріне қарағанда әлдеқайда көп мүмкіндіктері мен ресурстары бар екенін көргенде, бұл дәрменсіздік пен құлықсыздық сезімін тудыруы әбден мүмкін.

Философиялық тұрғыдан алғанда, адамның жатсыну мәселесі барлық заманда әлемдік болмыста орын алып келгендігі белгілі. Адам өзіне тиесілі руханилық көріністерді өмірдің түрлі салаларында байқатады. Сол себепті, жоғарыда жүргізілген аксиологиялық талдаулар негізінде рухани жатсынуды пәнаралық тұжырым ретінде қарастырудың маңыздылығы зор екендігін байқадық. Осы зерттеу нәтижелері арқылы рухани жатсынудың келесі формаларын анықтауға болады:

1. *Діни рухани жатсыну*: адам жоғары құндылықтарға, құдайға немесе рухани шындыққа деген сенімін жоғалтқан кезде көрінуі мүмкін. Бұл көбінесе сенім дағдарыстарымен және діни байланыстың жоғалуымен байланысты. Мұндай дағдарыстардың себептерін, зайырлылықтың әсерін және әлеуметтік-мәдени факторлардың діни сенімдерді өзгертуіне ықпал етуін зерделеу маңызды.

2. *Моральдық рухани жатсыну*: адам өмірдегі іс-әрекеттері мен таңдаулары өзінің немесе қоғамдық қабылданған моральдық нормалары мен құндылықтарына сәйкес келмейтінін сезінгенде пайда болады. Ар-ождан дилеммаларын, мәдени және әлеуметтік нормалардың моральдық сенімдер мен құндылықтарға деген ұмтылысқа әсерін тереңнен талдай аламыз.

3. *Идентификация және рухани жатсыну*: жеке басын жоғалту немесе өзінен ажырап қалу сезімімен байланысты болуы мүмкін. Бұл өзін-өзі анықтау дағдарысы немесе өз өмірінің мәнін таба алмау ретінде көрініс береді. Әлеуметтік-мәдени факторлардың, жеке тәжірибенің және ішкі қақтығыстардың жеке тұлғаны қалыптастыруға әсерін қарастыра отырып, талдау нәтижелі болады.

4. *Сана және рухани жатсыну*: өзінің ішкі әлемінен және өз ойлары мен сезімдерінен ажырау сезімі ретінде де көрініс береді. Бұл жалғыздық пен оқшаулану сезіміне байланысты көрініс беріп жататындығы белгілі.

Рухани жатсыну формалары мен әсер етуші факторларды қарастыра отырып, рухани жатсыну табиғатының күрделілігіне байланысты оны толығымен еңсеріп шығу мүмкін еместігіне көз жеткіземіз.

Заман ағымының өзгерістеріне байланысты жатсынудың да әртүрлі формалары мен себепші факторлары үнемі өзгеріп отырады. Сондықтан да, дер кезінде адамның рухани жатсынуын байқамай қалуымыз да мүмкін. Оны дер кезінде еңсеру ұзақ уақытты әрі белсенді күш жұмсауды талап етуі ықтимал. Ұсынылған зерттеу алдағы уақытта бүгінгі заман өзгерістерін, қазіргі таңдағы жан-жақты үрдістерді негізге ала отырып, ғылыми-тәжірибелік тұрғыда жатсыну мәселесінің заманауи көріністерін бағамдауға негіз ретінде әзірленді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, рухани жатсыну қазіргі қоғамдағы адам өміріне әсер ететін өзекті және маңызды философиялық мәселе болып қала береді. Ежелгі ойшылдардан бастап қазіргі зерттеушілерге дейінгі философиялық көзқарастарға тарихи шолу

осы тақырыптың маңыздылығын көрсетеді. Бұл мәселенің маңыздылығы қоғамның эволюциясын және адамның жеке басын түсінудегі өзгерістерді көрсетеді.

Қазіргі әлеуметтік философияның негізгі аспектісі болып табылатын ұлттың рухани құндылықтары мен мәдени мұрасын сақтау мен дамытудың маңыздылығы да атап өтілді. Осылайша, әлеуметтік философиядағы заманауи тәсілдер қазіргі қоғамның ұлттық және жалпыадамзаттық аспектілерін зерттеуге арналған аналитикалық құралдардың кең спектрін ұсына отырып, рухани жатсыну күрделі құбылыс, адамның қоғаммен өзара әрекеттесуі және қоғамның тұрақтылығы мен дамуының маңызды аспектісі екенін зерделедік.

Қазіргі әлеуметтік-философиялық перспектива руханилықты құндылықтар мен мақсаттарды қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын адам мен әлем арасындағы байланыс ретінде зерделейтінін бағамдадық.

Рухани байланыстың жеке тұлға мен әлеуметтік динамиканың қалыптасуына мәні мен әсерін тереңірек түсіну үшін философия, әлеуметтану және психология саласындағы зерттеулерді жалғастыру маңызды. Осы зерттеулерді ескере отырып, әртүрлі қоғамда үйлесімді өмір сүруге ықпал ететін құндылықтарды нығайта отырып, рухани жатсынудың стратегияларын жасауға болатындығын зерделедік.

Көзқарастар мен зерттеулердің әртүрлілігіне қарамастан, рухани жатсыну мәселесі өзекті және жан-жақты болып қала береді, бұл жеке тұлға мен әлеуметтік қатынастар саласындағы қазіргі заманғы сын-қатерлерді терең түсіну және шешу стратегияларын әзірлеу үшін қосымша зерттеулерді қажет етеді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Болатбекова Н.Ж. – мақаланың жалпы жазылу идеясын айқындап, тұжырымдамасына, рәсімделуіне, мақаланың барлық бөліктерінің логикалық бір ізділігі мен деректердің дұрыстығына жауап береді.

Адаева Г.А. – мақаланың аңдатпасы мен зерттеу мәселесін ашудағы әдістерді анықтап, зерттеу қорытындысын қадағалады.

Мүдделер қақтығысы

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі:

Arinova O.T. *Philosophical reflections on the phenomenon of virtual reality. Publisher. Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development»* (March 02-03, 2023). London, 2023. 383 p.

Абдильдин Ж. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том IV. Практика и отражение. Алматы: Өнер, 2001. 440 с.

Алтаев Ж.А. *Жатсыну мәселесі*. URL: https://vk.com/wall-29417760_6317 (қаралған күні: 19.12.2023).

Бауман З. *Текущая современность*. СПб.: Питер, 2008. 240 с.

- Гегель Г.В. «Феноменология духа» и ее место в истории философской мысли. М.: Соцэкгиз, 1933. 611 с.
- Гегель Г.В. *Феноменология духа*. М.: Наука, 2000. 495 с.
- Есім Ғ. *Ебелек философиясы*. ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. 2016, №2 (56). 47-54 б.
- Есім Ғ. Мұң. Нұр-Сұлтан: «Академия Абай», 2022. 432 б.
- Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер*. Ұжымдық монография. З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты 2013. 375 б.
- Қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруындағы қазақ философиясының рөлі мен маңызы*. Ұжымдық монография. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. 341 б.
- Маркс К. *Экономическо-философские рукописи 1844 года*. М.: Издательство политической литературы. 1955, 663 с.
- Нысанбаев А.Н. *Глобализация и становление новой философии взаимопонимания*// Философия в контексте глобализации. Алматы: КИЦ ИФиП КН МОН РК, 2009. С. 39-89.
- Платон *Филеб, Государство, Тимей, Критий*. М.: Мысль, 1999. 656 с.
- Платон. *Сочинения: в 4 т.* Т. II. Федр: под общ.ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. 626 с.
- Платон. *Сочинения: в 4 т.* III. Ч. II. Письма: под общ.ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2007. 731 с.
- Платонов Г.В., Косичев А.Д. *Проблема духовности личности* // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 1998, № 3. С. 16-33.
- Поппер К. *Открытое общество и его враги*. Т. 1: Чары Платона. М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
- Сейдімбек А. *Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау*. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 464 б.
- Скороденок А.В. *Феномен отчуждения в рамках социально-философской концепции М. Кастельса*. Новополюцк: ПГУ, 2019. С. 274-276.
- Тейлор Ч. *Секулярный век*. М.: ББИ, 2017. 967 с.
- Фролова М.И. *Гуманизм Эрнста Блоха и вызовы XXI века*. Человек. 2017, № 5. С. 132-143.
- Хамидов А.А. *Человек и его абсолюты: к архитектонике духовности*. Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. Алматы: Сага, 2007. 128-137 б.
- Шәукенова З.К., Нұрмұратов С.Е. *Қазақ философиясы тарихы*. Ұжымдық монография. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. 392 б.

Назгуль Болатбекова^а, Гүлнар Адаева^а

^аЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема духовного отчуждения в современном обществе: философский анализ

Аннотация. Статья направлена на философский анализ проблемы отчуждения с целью содействия усовершенствованию общественного сознания и созданию духовно развитого общества. Отчуждение – это явление, которое постоянно сопровождает развитие общества и человечества в целом, поэтому оно является актуальной философской проблемой в эпоху глобализации, технологического прогресса и изменений в социокультурной сфере. Большое значение имеет именно философский анализ этой проблемы, который позволяет провести комплексное и системное изучение данной проблемы.

В данной статье рассматривается духовное отчуждение как сложная комплексная социально-философская проблема. В противоречивом, изменчивом обществе раскрываются причины и последствия неудовлетворенности человека в той среде, в которой он находится. Ускоренный темп общественной жизни приводит к тому, что современный человек дистанцируется от общества, в котором он живет, в нем зарождаются чувства ненужности обществу, окружающей среде, бессмысленности бытия, в результате чего и актуализируются различные формы духовного отчуждения.

Анализируя взгляды видных представителей разных периодов развития философии по вопросу о духовном отчуждении, в статье дается определение понятию отчуждения посредством разграничения сферы духовности и духовного в человеке. Важно, чтобы человек мог сознательно управлять собой, исходя из своей внутренней сущности, своей духовности. Проблема отчуждения в современном обществе – утрата духовной связи с собой и окружающей средой – была раскрыта через метод аксиологического анализа, который позволил продемонстрировать, что в эпоху технологического прогресса виртуальная реальность, социальные сети и постоянное присутствие человека в интернете приводят к отречению от реальной жизни, уводя человека в мир иллюзий.

В статье анализируются факторы, способствующие духовному отчуждению, сформулированы ценностные стратегии и программы, направленные на минимизацию духовного отчуждения и создание путей сознательного духовного развития.

Ключевые слова: отчуждение; духовное отчуждение; духовность; общество; ценностные стратегии; аксиологический анализ; формы отчуждения.

Nazgul Bolatbekova^a, Gulnar Adaeva^a

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

The problem of spiritual alienation in modern society: a philosophical analysis

Abstract. The article is aimed at philosophical discussion of the topic of alienation in order to contribute to the improvement of social consciousness and the creation of a spiritually perfect society. Alienation is a phenomenon that is constantly accompanied by the development of society, humanity, it is a topical philosophical problem in the era of globalisation, technological progress and changes in the socio-cultural sphere. Philosophical analysis is of great importance, allowing a complex-systemic study of this problem.

The research examines spiritual alienation as a complicated socio-philosophical problem. A contradictory, changing society reveals the causes and consequences of human dissatisfaction with the environment in which they find themselves. In today's rapidly changing society, individuals often experience a sense of disconnection from their environment, leading to a growing prevalence of spiritual alienation. This phenomenon can be attributed to the accelerated pace of social life, which has resulted in modern individuals feeling a growing sense of alienation from society, the environment, and the meaning of existence.

Analysing the views of prominent representatives of different periods of philosophy on the issue of spiritual about alienation, a definition is given by revealing the distinction between the concepts of spirituality and spiritual. It is important that a person can consciously manage himself according to his inner self, to his spirituality. The problem of alienation in the modern society – the loss of spiritual

connection with him/herself and the environment – has been identified by axiological analysis, which shows that in the era of technological progress, virtual reality, social networks and constant presence on the Internet deepen under the influence of the renunciation of real life, taking the human into the world of illusion.

The factors contributing to spiritual alienation are analyzed in the paper, value strategies and programs aimed at minimizing spiritual alienation and creating ways of conscious spiritual development are formulated.

Keywords: alienation; spiritual alienation; spiritual; society; value strategies; axiological analysis; forms of alienation.

References:

Arinova O.T. *Philosophical reflections on the phenomenon of virtual reality*. Publisher. Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (March 02-03, 2023). London, 2023. 383 p. [in English]

Abdil'din Zh. *Sobranie sochinenij v pjati tomah*. Tom IV. Praktika i otrazhenie. Almaty: Oner, 2001. 440 s. [in Russian]

Altaev Zh.A. *Zhatsynu maselesi*. URL: https://vk.com/wall-29417760_6317 (karalgan kuni: 19.12.2023). [in Kazakh]

Bauman Z. *Tekuchaja sovremennost'*. SPb.: Piter, 2008. 240 s. [in Russian]

Gegel' G.V. «*Fenomenologija duha*» i ee mesto v istorii filosofskoj mysli. M.: Socjkgiz, 1933. 611 s. [in Russian]

Gegel' G.V. *Fenomenologija duha*. M.: Nauka, 2000. 495 s. [in Russian]

Esim G. *Ebelek filosofijasy*. KazUU Habarshysy. Filosofija serijasy. 2016, №2 (56). 47-54 b. [in Kazakh]

Esim G. *Mun*. Nur-Sultan: «Akademija Abaj», 2022. 432 b. [in Kazakh]

Kazak ruhanijaty: tarihi-filosofijalyk zhane jetnomadeni negizder. Uzhyndyk monografija. Z.K. Shaukenovanyň zhalpy redakcijalaumen. Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty 2013. 375 b. [in Kazakh]

Kazirgi Kazakstannyn ruhani zhangyruyndagy kazak filosofijasynyn roli men manyzy. Uzhyndyk monografija. Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2020. 341 b. [in Kazakh]

Marks K. *Jekonomicheskio-filosofskie rukopisi 1844 goda*. M.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. 1955, 663 s. [in Russian]

Nysanbaev A.N. *Globalizacija i stanovlenie novoj filosofii vzaimoponimaniya*. Filosofija v kontekste globalizacii. Almaty: KIC IFiP KN MON RK, 2009. S. 39-89. [in Russian]

Platon *Fileb, Gosudarstvo, Timej, Kritij*. M.: Mysl', 1999. 656 s. [in Russian]

Platon. *Sochinenija: v 4 t. T. II. Fedr*. pod obshh.red. A.F.Loseva i V.F.Asmusa. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta, 2007. 626 s. [in Russian]

Platon. *Sochinenija: v 4 t. III. Ch. II. Pis'ma*. pod obshh.red. A.F.Loseva i V.F.Asmusa. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta, 2007. 731 s. [in Russian]

Platonov G.V., Kosichev A.D. *Problema duhovnosti lichnosti*. Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7. Filosofija. 1998, № 3. S. 16-33. [in Russian]

Popper K. *Otkrytoe obshhestvo i ego vragi*. T. 1: Chary Platona. M.: Feniks, Mezhdunarodnyj fond «Kul'turnaja iniciativa», 1992. 448 s. [in Russian]

- Sejdimbek A. *Kazak alemi: jetnomadeni pajymdau*. Oku kuraly. Almaty: Sanat, 1997. 464 b. [in Kazakh]
Skorodenok A.V. *Fenomen otchuzhdenija v ramkah social'no-filosofskoj koncepcii M. Kastel'sa*. Novopolock: PGU, 2019. S. 274-276. [in Russian]
Tejlor Ch. *Sekuljarnyj vek*. M.: BBI, 2017. 967 s. [in Russian]
Frolova M.I. *Gumanizm Jernsta Bloha i vyzovy XXI veka*. Chelovek. 2017, № 5. S. 132-143. [in Russian]
Hamidov A.A. *Chelovek i ego absolyuty: k arhitektonike duhovnosti*. Kazirgi zamangy ruhanilyk maselesi. Almaty: Saga, 2007. 128-137 b. [in Kazakh]
Shaukenova Z.K., Nurmuratov S.E. *Kazak filosofijasy tarihy*. Uzhyndyk monografija. Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2016. 392 b. [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Болатбекова Назгуль Жоламановна – PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-6680-4509>, nazgul.zholamanovna@mail.ru.

Адаева Гүлнар Аманбековна – философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының доценті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-8537-3567>, kumaen@mail.ru.

Information about authors

Bolatbekova Nazgul Zholamanovna – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-6680-4509>, nazgul.zholamanovna@mail.ru.

Adayeva Gulnar Amanbekovna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-8537-3567>, kumaen@mail.ru.

Сведения об авторах

Болатбекова Назгуль Жоламановна – PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-6680-4509>, nazgul.zholamanovna@mail.ru.

Адаева Гүлнар Аманбековна – к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-8537-3567>, kumaen@mail.ru.

Мақала 29.05.2024. редакциясына түсті; 25.06.2024 рецензиядан кейін мақұлданды; 30.10.2024. жұртшылыққа қабылданды.

Ғылыми мақала
ХҒТАР 02.71

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-296-309>

Зиярат феноменінің психо-әлеуметтік көріністері

Фэриде Камалова^{✉а}, Нағима Байтенова^б, Джамилия Досмагамбетова^б,
Айша Шалдарбекова^с

^аҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

^бӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^сМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

✉ feride.kamalova@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Мақала дін философиясы тұрғысынан әлемдік деңгейде және қазақ қоғамында өзекті болып отырған зиярат құбылысының психологиялық және әлеуметтік мәнін көрсетуге арналған. Зерттеу барысында зияратшылардың жасаған дұға-тілектері, рәсімдері мен діни білім деңгейлеріне талдау жасалады. Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы киелі жерлердегі зиярат дәстүрлері мен тәжірибелері туралы эмпирикалық деректерді талдау арқылы зияраттың киелі орындардың дін психологиясы мен философиясы тұрғысынан өзара ықпалын зерттеу, зияратшылардың сезімдерін, ойлары мен үміттерін анықтау. Зерттеу әдіснамасы ретінде дінтанулық, феноменологиялық, психо-әлеуметтік әдістерді қолдана отырып салыстырмалы-сипаттамалық талдаулар жасалады. Алынған нәтижелер киелі жерлерге зиярат ету дәстүрінің психоәлеуметтік мәнінің философиясын анықтауға мүмкіндік беретіндіктен, жұмыс ғылыми-практикалық тұрғыдан маңызды. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі ретінде зияратшылардың үш принципте зиярат жасайтындығы айқындалды, ол ата-бабасының әруағына құрмет көрсетіп, Құран бағыштау арқылы зиярат жасаса, келесі бір түрі сол бір киелі орыннан тылсым күш, мистикалық құндылықты көріп-сезіну үшін жасалатын эзотерикалық зиярат және тағы бір түрі, киелі орындарды эрофаниялық кеңістік, эротопиялық мекен ретінде қабылдап, сол орынның қасиеттілігін сезініп, физикалық және рухани тазалану үшін жасайтын сакралды зиярат.

Түйін сөздер: дін философиясы; эрофания; кесене; мазар; зиярат феномені; сакралды зиярат; эзотерикалық зиярат; қажылық туризм; киелі жер.

For citation: Kamalova F.B., Baitenova N.Zh., Dosmagambetova J., Shaldarbekova A. Psychosocial aspects of the pilgrimage phenomenon. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 296-309. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-296-309>

Для цитирования: Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Досмагамбетова Д., Шалдарбекова А. Психосоциальные аспекты феномена паломничества. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 296-309. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-296-309>

Кіріспе

Бүгінгі күнде дүние жүзінің кез келген жерінде кесене-мазарлар мен соған ұқсас жерлерге бару үрдіске айналууда. Бұл осы контексте көптеген зерттеулердің жүргізілуіне әсер етті. Киелі орындар зиярат мекені ретінде есте қалғанымен, олар қорқытатын, тыйым салатын және қадір тұтатын қасиеттерімен де танымал. Осы белгілері бойынша олар әртүрлі әлеуметтік топтарды біріктіреді. Бұл орындарда киеліліктің белгілері болғандықтан, олардың айналасында құрбандық шалу, дұға оқу, тілек тілеу, емдік-шипалық т.б. қызметтер атқарылады. Осыған ұқсас сипаттар мен рәсімдер көне түркілерде шамандардың төңірегінде шоғырланса, бүгінде кесене-мазарлардағы киелі адамдарға назар аудартады.

Кез келген зерттеу үшін «адамды, белгілі бір топты немесе бүкіл қоғамды физикалық немесе психикалық тұрғыда алаңдататын және шешімсіздік пен бірнеше шешімнің мүмкіндігі бар кез келген жағдай проблема болып табылады» (İbrahim Arslanoğlu, 2016: 80). Бұл жағдай жеке адамды зерттеуге мәжбүрлейді, осы тұста зияратшылардың зиярат жасау барысындағы физикалық және психикалық күйін зерттеу бүгінде өзекті мәселелердің бірі.

Адамдар әртүрлі факторларға байланысты кесене-мазарларды зиярат етеді. Бұқаралық ақпарат құралдарында киелі орындарға бару кезіндегі кейбір мінез-құлықтардың ақыл мен қисынға сәйкес келмейтіні жиі айтылады. Бүгінгі таңда ғылым мен техниканың дамуымен алынған мүмкіндіктер бұрынғы заманмен салыстыруға келмейтіндей жетілдірілді. Тіпті осындай жағдайларда да адамдар кесене-мазарларды зиярат етеді және осы сапарлар кезінде орын алатын кейбір мінез-құлықтар бұрынғы сипаттарды сақтайды. Егер бұлай болса, адамдарды киелі орындарға баруға итермелейтін қандай факторлар бар және киелі орындарға бару жеке адамдарға қандай психологиялық әсер етеді?

Қазақстанда жиі баратын киелі орындарды зерттеу ол жерлердің құндылығымен бірдей маңызды. Өйткені бұл орындар ғасырлар бойы тіршілігін жалғастырып, жұртшылық арасындағы маңызды орнын сақтап қалды. Олар түркі дәуірінен бастап, Шыңғыс хан мен Ақсақ Темір заманын, ең соңында кеңестік кезеңнің куәсі болып, бүгінге дейін жалғасып келе жатқан жерлер. Жұртшылық арасындағы ортақ нанымдар осы жерлермен тығыз байланысты. Осы зерттеудің маңыздылығы мен құндылығы халықтың өткені мен бүгінін үндестіруде. Жалпы, осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулерде кесенелердің тарихы, олар туралы аңыздар немесе олардың құрылысы, т.б. сияқты тақырыптарға тоқталды. Қоғаммен байланыс арқылы жүргізілетін жан-жақты және терең зерттеулер сирек кездеседі.

Мақалада талқыланатын мәселені қысқаша кіріспе бөлімінде баяндай отырып, кесене-мазарларға қатысты бұрын жүргізілген зерттеулер мен бақылауларымызға негізделген ғылыми нәтижелер төменде келтіріледі:

- әйелдер ерлерге қарағанда киелі орындарға жиі барады;
- кесене-мазарларға зиярат етуге жастардан гөрі үлкендер көбірек қызығады;
- ерлі-зайыптылар бойдақтарға қарағанда киелі орындарға жиі барады;

– әлеуметтік-экономикалық деңгейі төмен адамдар киелі орындарға жиі барады және т.с.с.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Адамдарға кейбір психологиялық жағдайларда киелілікті қажет етеді. Кесене-мазарлар киелілік шоғырланған орындар болып саналады. Бұл жерлерде жасалған дұғалар тезірек қабыл болады деген сенім бар. Кейбіреулер мазардағы адамның қасиеттілігін алға тартып, оны өздеріне делдал етіп алады. Зерттеу жұмысы осы мінез-құлықтардың табиғатын және киелі орын – адам, адам – киелі орын арасындағы «байланысты» зерттеуге бағытталған.

Бұл зерттеудің Қазақстандағы зиярат феноменіне қатысты болуының себебі, Қазақстанда бүгінгі күнге дейін мұндай зерттеулер аз жүргізілген. Қазақстан бойынша жалпы кесене-мазарларға, киелі орындарға қатысты зерттеулер болғанымен, олар тек кесене-мазардың архитектуралық құрлысының салыну уақыты мен тарихи-мәдени кеңістігіне тоқталумен шектеледі. Бұл зерттеу кесене-мазарлардың тарихи, мәдени, археологиялық, этнографиялық шеңберіне ғана емес, сонымен қатар олардың психо-әлеуметтік инфрақұрылымына да тоқталады. Зерттеу жұмысы Қазақстандағы халық дінінің ошағы саналатын киелі орындарды дінтанулық, діни феноменологиялық тұрғыдан сипаттай келе олардың психо-әлеуметтік мәні мен маңыздылығы қарастырылады.

Мақалада зиярат феноменіне қатысты діни-феноменологиялық және психо-әлеуметтік әдістерін қолдану арқылы талдау жасалды. Сонымен қатар, зерттеу барысында зерттеу тақырыбына сәйкес жарияланған еңбектерге салыстырмалы-сипаттамалық талдау әдістері қолданылады.

Талқылаулар мен нәтижелер

«Кесене» ұғымының теориялық негізі.

Жұртшылық арасында кеңінен танымал, жалпы «кесене» атанған орындардың қашан, қай дәуірден бастап пайда болғаны жалпы белгісіз. Бірақ кесене деп аталатын әрбір орын немесе ғимарат бізге оның нақты шыққан күнін, уақытының бір бөлігін және өткен дәуірдің мәдени белгілерін хабарлайды (Osman Cilacı, 1999: 200).

Бүгінде әулие, баб, ишан, ғұлама, шейіт, шейх, аталар ретінде танылған адамдардың мазарлары жұртшылық арасында «кесене» деген атпен белгілі. Бұл орындардың адам көп баратын орындарға айналуы сол жерде жатқан адамды «Аллаһтың сүйікті құлы» деп қабылдауына байланысты. Сондықтан бұл жерлер киелі орындар болып саналады (Emre Yılmaz, 2009: 13). Бұл уақыт өткен сайын олардың құндылығын арттыруда. Уақыт өте келе, киелі деп саналатын адамдар мен орындарда ескіру және ұмыту сияқты заңдылықтар байқалады.

Әдетте кесене-мазарлар, олардың атақтары халық арасында кеңінен тарағандықтан, оларға зиярат етіп келетіндердің саны күннен күнге артып, халық арасында танымал

бола бастайды. Себебі кесене-мазарлар орналасқан орын киелі мекенге, киелі кеңістікке айналады. Осындай киелі мекендер зиярат мекеніне айналады (Ölmez ve Gökmen, 2005: 72).

Әдетте үстінде құрылымы жоқ қабірлер мазар деп аталады. Мұндай мазарларды ата-баба есімдерімен атайды. Ал кесенелер дегенде елге танымал, халыққа адал қызмет еткен тұлғаларды еске түсіруге болады.

Кесенелерді жерленген тұлғалардың өздері көзі тірісінде немесе дүниеден өткеннен соң балалары, немерелері, қолдаушылары немесе мемлекет салады. Сондықтан олар архитектурасы жағынан ерекшеленеді (Байпаков, 2012: 108).

Кейбір ғибадатханалардың құрылыстарында исламның белгілері болғанымен, олардың пайда болу күні исламға дейінгі кезеңдерден басталады. Өлгендерді исламға дейін жерлеу тәсілдері (үйдің ішінде, едендердің, қорғандардың, камералардың астында, құдық түрінде қазылған арнайы текшелер, тастан қашалған жерлер) және қабір қабырғаларында өлгендер туралы жазу дәстүрлері киелі орындардың қазіргі формасының инфрақұрылымы ретінде қарастырылуы мүмкін (Ölmez ve Gökmen, 2005: 72).

Демек, кесенелер өз алдына жай ғана зират емес, олар өлгендерді таныстыратын, өз заманының мәдениетін, адамдардың наным-сенімдерін тудыратын нысандарды, әртүрлі діндер мен мәдениет өкілдерін біріктіретін жинақтаушы күш ретінде де анықтауға болады.

Жалпы қазақ тіліндегі «кесене» сөзі түрікшеде «түрбе» деп аталады. Яғни, «түрбе» сөзі арабтың «тураб» немесе «терб» сөздерінен шыққан. Бұл сөздердің мағынасы күмбез түрінде жабылған мазар (Ölmez ve Gökmen, 2005: 72). «Тұраб» сөзі де «топырақ» деген мағынаны білдіреді (Ali Köse ve Ali Ayten, 2010: 14). «Түрбе» сөзі қабірлердің үстіне салынған ғимараттарды сипаттау үшін қолданылады дейді (Ünver Günay, 2003: 9).

Оның мағынасы дерлік бірдей. Бірақ басқа мағынада түркі халықтары жалпы үйлерді немесе жабық ғимараттарды кесене деп атаған. Орта ғасырда қыпшақтар – кешене; малқарлар мен қарашайлар – кешене; қырғыздар – қасана; кабардандар – чаман, ингуш, шешен халқы – каши деп атаған. Түріктер арасында кездесетін «какане» сөзі әдемі ғимараттар мен үйлерді сипаттау үшін де қолданылады.

Батыс деректерінде «түрбе» сөзі француздың «tombeou» сөзінен шыққан дейтіндер де бар (Aziz Doğanay, 1999: 102). Басқалары «Tombeau» немесе «Tomulus» сөздерінің «түрбе» сөзімен этимологиялық байланысы жоқ екенін айтады (Osman Cilacı, 1999: 244). Түркияда «зиярат орны» деген атаумен жиі қолданылса, Қазақстанда да «зират» немесе араб тілінде «үй» дегенді білдіретін «мазар» сөздерімен жиі айтылады.

Түйіндей келе, киелі орындар әр түрлі мәдениеттерде өз орнын алғанымен, олардың мағынасы, қолданылу жолдары, діни әсерлері ұқсас деп айта аламыз. Елдер бойынша атаулар тұрғысынан ғана айырмашылық бар.

Киелі орындардың тарихи-әлеуметтік негіздері.

Киелі орындарда орындалатын рәсімдер мен қозғалыстар тарих бойына жиналған мәдениеттердің көріністерін көрсетеді. Ғасырлар бойы әртүрлі тарихи және мәдени

оқиғалардың куәсі болған киелі орындар осы оқиғалардың кейбір белгілерін бүгінгі күнге дейін жеткізіп келеді. Киелі орындарға бару әдет-ғұрыптарында өткен дәуірдегі мәліметтер мен белгілер де бар. Осы секілді нанымдар мен мәдениеттердің көріністері ислам келгеннен соң да жойылмаған. Қазақ жеріне ислам діні VII ғасырдан бастап келді, келген күнде де жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен діліне құрметтілік таныта отырып, бейбітшілікті танытты. Осы себепті ол бар мәдениеттерге жататын әртүрлі элементтердің оның қолшатырының астына түсуіне жол берді. Осылайша, ол жаңа географияда кездескен көптеген адамдарды өз жағына сәтті тартты. Бұл табыстағы әулиелер мен сопы-дәруіштердің рөлі зор болды. Рухани күшке ие деп саналатын әулиелер байырғы халықтың сүйіспеншілігіне ие болды. Бұл махаббат сол әулиелердің қабірлерінің кесенеге айналуына алып келді. Алайда, ескі шіркеудің, монастырь мен түрлі ғибадатханалардың жанында кесененің құрылуы да оқиғаға әсер етіп, исламның тез таралуына себеп болды. Киелі орындардың айналасына әртүрлі мәдениеттер мен діндерге жататын адамдардың жиналуы кесене туралы түсініктің тереңдеуіне себеп болды. Сондай-ақ, сол әулиелердің мазарының жанына атақты хандар мен билердің жерленуі де үлкен үрдіс алды. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың кесенесі құрылмағанға дейін мазарлар пантеоны Сыр өңіріндегі Оқшы атаның мазарының жаны болатын.

Ислам діні келгенге дейін де түркі халықтарының ата-бабаларының рухына тағзым етіп, құрмет көрсету, көмек сұрау сияқты сенімдері болған. Олар аспан Құдайы «Көкке, Тәңірге» табынған. Бұл сенімде ата-бабалардың рухтары адамдарды жоғарыдан бақылап, қажет кезде оларға көмектесіп отырды. Мұның бәрі исламдағы ақырет өміріне деген сеніммен бірдей болды. Бұл нанымдардың бірігуі көптеген әдет-ғұрыптардың пайда болуына әкелді, мысалы, кейінгі кезеңдерде мазарға бару, оларға жақсы күтім жасау, онда түнеу үшін арнайы ғимараттар салу, ал кейбір адамдар үнемі сол жерде қалып, айналасына қамқорлық жасау. «Ғибадатханаға бару кезінде байқалған нанымдар мен рәсімдердің тарихи және мәдени қалдықтарын артқа қарай зерттегенде, біз Орталық Азиядан әкелінген анимизмді, ата-бабаларға табынуды, өлілерге табынуды – жалпы ата-баба культін, табиғатқа табынуды (тау, ағаш, су), отқа табынуды, құрбандық шалу культін, құнарлылық пен қайта туылу культінің элементтерін, мистикалық және сиқырлы жәдігерлерді көре аламыз» (Köse ve Ayten, 2010: 18).

Ата-бабаларға табыну исламнан кейінгі ата-аналарға тағзым етумен алмастырылды. Басқа діндерге жататын жерлердің айналасында құрылған ғибадатханалар да уақыт өте келе адамдарды өз жағына тартты. Аңыздар исламға сәйкес өзгертілгенде, олар ислам дініне жататын орындар атағын алды.

Ғибадатханаға бару төңірегінде қалыптасқан ырымшыл нанымдардың инфра-құрылымын христиандықпен үйлестіруге болады. Ата-ананың мазарына барып, тілек айту христиандықта жиі кездесетін. Сондай-ақ түркілерге христиандықтың нестуризм тармағы әсер еткені айтылады. Олардың христиан дінімен қарқынды араласуы Анадолы аймақтарында болды. Христиандар мен мұсылмандар кейде бір жерге бірге баратыны белгілі (Yılmaz, 2012: 15). Сондай-ақ, шам жағу рәсімін христиан дінімен және ежелгі түркі мәдениетімен үйлестіре аламыз. Ежелгі түркілерде «үйден жерлеу рәсімі шыққанда,

өлгендердің жаны қараңғыда қалмауы керек деген сенімге байланысты қырық күн бойы жарық жағу керек деген әдет-ғұрыптар бар» (Özkan, 2009: 21) және олар күні бүгінге дейін сақталуда.

Бұл рәсімдердің көпшілігі өткен шаманизммен байланысты деп есептеледі. Мысалы, қабірлерде қалдырылған түйіндер мен бір-біріне байланған ағаш кесектері сияқты сиқырлы сипаттағы рәсімдерді келтіруге болады. Киелі орындарға қатысты нанымдар мен рәсімдердің «шаманистік» мәдениеттердің ерекшеліктерін көрсететін көптеген ұқсастықтар бар. Ең маңызды ұқсастық – шамандық сенім мен әулиелік сенімнің табиғаты бірдей дерлік (Köse ve Ayten, 2010: 19). Шамандар да болашақты болжап, ауа райына әсер етіп, жамандықтан тыйып, ауруды емдеп, ұшқан, отқа жанбаған, өлгеннен кейін адамдарға көмектескен. Осындай қасиеттерінің арқасында олар халық арасында беделді орынға ие болды (Yilmaz, 2012: 15). Сондай-ақ, әулие культінің қалыптасуына оның жатқан жеріне, одан мұраға қалдырылған дүние-мүліктеріне зиярат ету, қабірдің адамдарға пайдасы тиетініне сену, құрбандық шалу арқылы ғибадаттың орындалуы сияқты оқиғалар себеп болған (Yilmaz, 2012: 17).

Кесенеге барудың қарқынды түрде жалғасуының себептерінің тағы бірі – әулиелердің жасаған іс-әрекеті мен артынан қалдырған нақыл сөздері, шешендік сөздері, хикметтері т.с.с. Көбіне зияратшылар кесенелерге барғанда осы әулиелердің даналық сөздерін оқып немесе аңыздар арқылы тыңдап, жасаған игі амалдарын біліп, түсінгенде өздеріне рухани шабыт алатындай болады.

Киелі орындардың күнделікті өмірдегі маңыздылығына келетін болсақ, олардың негізінен мешіттер мен медреселер сияқты күнделікті жиналатын орындардың жанында салынуы да үлкен себеп болып табылады. Олардың ғибадат ғимараттарының жанында орналасуы да халық арасында киелі орындардың маңыздылығын арттырады.

Кесене құрылысы тарих бойы жалғасып келеді. Ол тек ғимараттарымен ғана шектеліп қоймай, діни сенім, дұға ету және ғибадат ету орталықтарына айналды. Енді кесенелер қарапайым жерлеу дәрежесінен шықты. Исламнан кейінгі қабірлерді құрметтеу – ерте кезеңдегі жерлеу дәстүрлерінің жалғасы. Аспан Құдайы, Ата-баба культі және осыған ұқсас нанымдар жалпы діннің өзгеруіне қарамастан архетип ретінде сақталып қалды деп айта аламыз.

Ежелгі түркілердің киелі жерлерге барып, көмек сұрау дәстүрі немесе сенімі де ежелгі эпостарға енген. Мысалы, «Манас» дастанында Якуб Хан баласы жоқ әйеліне былайша шағымданады: «Саған үйленгеніме 14 жыл болды... Бала тумадың. Қабірлер мен мазарларды зиярат етіп, киелі жерлерді домалап көрмедің, киелі бұлақтарда қалып, перзент тілемедің...» (Köse ve Ayten, 2010: 20). Бұл жолдар көне түркі дәуірінде балалы болу үшін мазарларға қалай зиярат етілгеніне мысал. Бұл бүгінгі күні де кең таралған наным.

Киелі орындарды дамыту инфрақұрылымында қоғамдық мінез-құлық үлесі маңызды болған сияқты, киелі орындардың да қала мәдениетінде өзіндік үлесі болды. Өйткені оның айналасында қалалық маңызды орталықтар – мешіттер, медреселер, жамағатханасы, балалар үйлері және т.б. ғимараттар жайғасып жатты. Жергілікті халық пен көшпенділерді жақындастыруда кесенелер де үлкен рөл атқарды (Demir,

476). Сондай-ақ, ежелгі заманда өлгеннен кейін басқа әлемге өтіп, сол жерде жаңа өмір бастайды деген нанымдар болған. Монархтар қайтыс болған кезде, олар күнделікті қолданатын заттарымен, тіпті қызметшілерімен бірге жерленген ғасырлар болды. Мұндай нанымдар уақыт өте келе пішінін өзгертіп, бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Қабірдегі адам қиын жағдайда көмектеседі деген сенім бүгінгі күнге дейін мағынасын жоғалтқан жоқ. Алайда кесенені тілек тілеу, табыну орны ретінде қарастыру исламда орынсыз екені анық. Көмек тек Алла тағаладан ғана сұралатыны анық. Исламда мазарға бару сүннеттің әрекеті ретінде қарастырылады. Сапардың басты мақсаты – өлімді еске алу. Қазіргі уақытта мазарларға бару олардың пішінін сәл өзгертті. Осыған қарамастан, мазарға байланысты қалыптасқан мәдениет халық арасында да кең таралған. Осыған ұқсас нанымдарды басқа діндерден де байқауға болады, онда өлген адамдардың орта ғасырларда шіркеулерде, ғибадатханаларда және капеллаларда жерленгені белгілі. Тағы да, ортағасырлық христиан дінінде қабір жердегі көкте бар деп есептелетін үйдің символы ретінде қабылданды.

Қазақстандағы тарихи орындар түркі дәуірінен бастау алады. Сондықтан оларды белгілі бір өлшемдерге сүйене отырып бөлу заңды. Киелі жерлерге байланысты аңыздарды пайда болу уақыты мен идеологиялық мәні жағынан былайша біріктіріп, қарастыруға болады:

- исламда киелі саналатын жерлер, олар ислам діні келгеннен кейін исламдық формаға енген, тарихи шығу тегі белгісіз киелі орындар;

- VII-X ғасырларда ислам діні алғаш келген кезеңмен байланысты әулиелер бар жерлер. Бұл жерлер Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында орналасқан. Әулие Карахан, Айша бибі, Бабажа Хатун, Исхак Баб, Абд әл-Азиз Баб, Хорасан Ата және осыған ұқсас жерлерді санауға болады. Бұл киелі жерлер түркілерге ислам дінін алғаш әкелген тарихи тұлғалардың есімімен тікелей байланысты;

- XII-XVIII ғасырлардағы Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттері мен ізбасарларының есімдерімен тікелей байланысты ғасырларға созылған киелі орындар. Бүкіл қазақ жеріне түгелдей жайылған және оларды бір-бірілеп санап шығу мүмкін емес. Қазақ халқының рухани, азаматтық бірлігін, тұтастығын орнықтырған да осы ясауилік жолдың өкілдері болды;

- XVI-XVII ғасырларда қазақ жеріне сырттан енген сопылық ағымдарға қатысты әулиелер бар жерлер.

Бұл киелі жерлерді бұлайша ерекшеленуіміздің басты себебі – олардың дүниетанымдық, рухани және өркениеттік ерекшеліктері қазақ жеріндегі халықтар арасындағы рухани бірліктің әлсіреуіне әкелген күрделі процестердің маңызды қозғаушы күші мен этникалық ерекшеліктері.

Өмірден өткен белгілі тұлғаларды жерлеу мәдениетінен халықтың әулиелер мен мазарларға деген құрметін байқаймыз. Олар әулиелердің айналасына ең қымбатты, құрметті қайраткерлерін жерледі. 1781 жылы Абылай хан дүниеден өткенде ханның мүрдесі қабір терезесінің алдындағы оң жақтағы дәлізге Қожа Ахмет Ясауи қабірінің қасында жерленуінің маңызды себебі халықтың өз халқына көрсеткен ең қымбат құрметі болды (Жандарбек, Муминов, 2022: 47).

Кесенелердің тарихы туралы сөз қозғағанда, олардың ел тарихымен, халықтың тарихымен, мәдениетімен тығыз байланысты екенін аңғарамыз. Абылай хан қайтыс болғаннан кейін Қазақ хандығы әлсіреп, билігінен айырылды. 1816 жылы Қоқан билеушісі Омар ханның әскерилері Қазақ хандығының оңтүстік жартысын басып алды. Олар Орталық Түркістанды алу үшін 70 ақ бас қой сойып, үлкен етіп тойлаған (Жандарбек, Муминов, 2022: 78). Осы кезеңнен кейін Түркістандағы қазақ халқының тарихи ескерткіштеріне қауіп төне бастады. 1896 жылы П.Ахмеров жариялаған Әзірет Сұлтан кесенесіндегі құлпытастардағы жазулардың арасынан Абылай ханнан басқа тарихи тұлғаның есімдерін кездестіре алмаймыз. Алайда, қазақ халқының тарихи, саяси, мәдени, діни қайраткер тұлғаларының барлығы Әзірет Сұлтан кесенесінің маңында жерленгені тарихи шындық. Дегенмен, 1825-1864 жылдары қазақ тарихына қатысты бүкіл шығармалар мен жәдігерлерді жоюға тырысқан Қоқан билеушілерінің саясатын көреміз. Яғни, қоқандық билеушілер қазақ жерін, тіпті бұл жерде қазақ деген атауды жою үшін бар күшін салып әрекет еткенін көреміз. Зерттеуші Е.М. Массон «Хожа Ахмет Ясауи мавлозейінің құрылысы» деген еңбегінде Құдаяр хан тұсында Әзірет Сұлтанда мутавалилік қызмет тоқтатылып, оның орнына жаңа қызмет орындары ашылғанын, оларды шейх-әулиелер, шейх-нақыптар, ал ясауилік шейхтары Хожа Ахмет Ясауидің үлкен ағалары болғанын, Садр-Шейхтің немерелерінің де Әзірет Сұлтаннан алыстағанын, Әмір Темірге беру туралы қор шартының алғаш рет бұзылғанын жазады (Массон, 1929: 44-45).

Бұл теріс саясат патша үкіметі мен кеңестік кезеңде де жалғасын тауып, қазақ халқының тарихына, рухани әлеміне қатысты көптеген құнды еңбектер жойылып, Қожа Ахмет Ясауиге тиесілі жүздеген, мыңдаған заттар ұрланып, еш жерде ізі де қалмады. Қабірді жөндеу, күтіп-баптау кезінде қаншама заттар жоғалды. Әзірет Сұлтан кесенесі тек архитектуралық тұрғыдан бағалап, оны тарихи тұрғыдан түкке тұрғысыз деп санайтын саясаттың келтірген зияны тарихи ескерткіштердің жоғалуына себеп болды. 1942 жылға дейін сақталып келген қолжазба қоры із-түзсіз жоғалып кетті. Жұрт арасындағы әңгімеге қарағанда, оны пойызға тиеп, 1943 жылы алып кеткен (Жандарбек, Муминов, 2022: 101).

Бұл Түркістан мен Қожа Ахмет Ясауи салған жолдың қазақ халқының тарихи тағдырындағы рөлі. Сондықтан да халық Түркістанға атақ-даңқ әкеліп, Қожа Ахмет Ясауиді «Әзірет Сұлтан» деп атаған. Түркістан мен Ясауи есімі халықтың сенім бірлігін ұйымдастырушы болды. Халықтың имандылық бірлігі берік болған кезеңде қазақ халқы ешкімге басымдық жасауға жол бермеген. Сондықтан Орталық Азия билеушілері Түркістан үшін қаншама қан төкті. Сырдың шетіндегі қалалар осы жолдың құрбаны болды. Өйткені, Түркістанды билеу түркі халқын билеу дегенді білдіреді. Қысқасы, түркі халқының мызғымас рухының іргетасы осында болды.

Көріп отырғанымыздай, кесенелердің тарихи-мәдени ортасы өте күрделі. Көптеген жерлердің өткен тарихы олардың архитектуралық құрылымы сияқты қарапайым емес. Кесене-мазарлар әртүрлі кезеңдердің, тарихи оқиғалардың куәгерлері. Әрбір оқиға оларға өзіндік із қалдырды. Олардың артында түрлі діндер өз тәртібін өзгертті. Діндер келді, кетті, бірақ киелі орындар әлі бар. Киелі орындардың әсерінен жергілікті халық

жиналып, түрлі мекемелер киелі орындардың айналасына жиналып, ірі ауылдардың пайда болуына инфрақұрылым жасалды. Қоғамдар кесене-мазарларды қалай тұрғызса, кесене-мазарлар да айналасындағы қоғамды қалыптастырады.

Екінші жағынан, кесенелер дәуірлерді байланыстыратын көпірге ұқсайды. Кез келген халық өткенін сағынып, оларды өзінің негізгі құндылықтарының бір бөлігі ретінде көргенде киелі орындарға жүгінеді. Осы себепті кесенелер көп жылдар бойы жұртшылық арасында сақталып келеді. Әр дәуірде оларға мемлекет немесе жеке мекемелер қамқорлық жасады және бұл іс-шаралар бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Сондықтан олардың халық арасында маңызды орын алғандықтан, теріс пиғылды күштер оларға шабуыл жасап, оларды жоюға тырысты. Өйткені әр халық киелі жерлерде өзінің өткенін көре алады, киелі орындар олардың ата-бабаларының кім болғанын, не істегенін үнемі еске салып отырады. Бұл зиярат феноменінің әлеуметтік мәнін айқындайды.

Ал енді, сол киелі орындарға зиярат етудің психологиялық мәніне келер болсақ, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде біздің назарымызды аударған жағдай, ол ғимараттың ішкі және сыртқы көрінісі. Архитектуралық сәулет кешені өзіндік дизайнымен және архитектуралық көрінісімен келген зияратшыларды таң қалдырады. Әдетте, кесененің айналасы зиярат етушілерге толы болады. Қазақстанның түкпір-түкпірінен зияратшылар келеді. Шетелден келген қонақтарды осында кездестіру қалыпты жағдай. Кесенеге адамдар арнайы жағдайларда жиі келеді. Олардың кейбіреулері зиярат етеді, дұға жасайды, тілек айтады, т.б. Олардың барлығы дерлік қиын жағдайға тап болып, қандай көмек болса да үмітпен келіп, жанына психологиялық-рухани тыныштық табады деуге болады. Сондай-ақ, қазақ халқының зиярат дәстүрінде мынадай сөз бар: «Арыстан бабқа түне, Қожа Ахметтен тіле», яғни бірінші ұстазы Арыстан бабқа зиярат етіп құрмет көрсету керек, содан шәкіртіне барып зиярат ет делінген. Бұл дәстүр ата-бабамыздан бастап бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда.

Зияратшылар көбінесе отбасылық мәселелер, денсаулық мәселелері, бала сүю, үйлену, табысқа жету, білім алу және рухани тазару, түрлі жамандықтан қорғану, шүкіршілік етуге байланысты нешетүрлі мақсаттармен келіп жатады.

Кесенелерге зиярат етуге қоғам сияқты отбасының ықпалы зор. Зияраттардың жиілігін отбасында зиярат ететін адамдардың болуымен салыстырсақ, отбасында киелі орындарды зиярат етуші адамдары барлардың киелі орындарға жиі келетіні байқалады. Қатысушылардың тілектердің орындалатынына деген сенімдері зерттелгенде, киелі орынға жиі барғандар тілектердің орындалатынына көбірек сенетіні байқалды.

Нәтижесінде бұл зерттеу жұмысы Қазақстандағы кесене мен мазарларға зиярат етуге келетін келушілер туралы мәлімет береді. Зерттеу тақырыбы аясында қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік-демографиялық және діни ерекшеліктері бар тұлғалардың киелі орындарға баратын мән-мағыналары талқыланды.

Қазақстан киелі орындардың жалпы саны 25000 шамасында. Мұның бәрі өркениеттің осы шекараларда өткеннен бүгінге дейін болғанын көрсетеді. Әрбір ескерткіш пен кесене-мазарларда өз дәуірінің белгілері бар. Олар тарих пен өткеннің нақты көрсеткіштері. Сонымен қатар, олар бүгінгі күні де халықтың моральдық тірегі болып келеді. Зерттеу

барысында кесенелердің көпшілігі ескі қалалардың төңірегінде, шежірелік зияраттарда, ертедегі ислам уағыздаушыларының мазарларының айналасында және т.б. салынған.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысының маңыздылығы мен құндылығы халықтың өткені мен бүгінін үндестіруде. Жалпы, осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулерде кесенелердің тарихы, олар туралы аңыздар немесе олардың құрылысы, т.б. сияқты тақырыптарға тоқталды. Қоғаммен байланыс арқылы жүргізілетін жан-жақты және терең зерттеулер сирек кездеседі. Бұл тұрғыда ғылыми-зерттеу жұмысының белгілі бір дәрежеде маңызы зор. Себебі, халық арасында кесене-мазарлар киелі жерімен, киелі кеңістігімен танымал, онда зияратшылар өмірінің мәнін ұғынуға, жанының тыныштығын табуға, дертіне емдік-шипа іздеуге, жалпы рухани тазару үшін барады. Бұл феномен тек біздің елге ғана тиесілі емес, бүтін әлемде осындай үрдістер орын алуда. Бұны біз діни туризм деп атаймыз. Әлемдік экономика бойынша діни туризм екінші орынды алуда. Осы тұста зиярат феноменінің өзектілігі артуда, жылдан жылға зияратшылардың саны да артуда. Зерттеу жұмысының гипотезалары кесенелерге қатысты өткен зерттеулеріміз бен бақылауларымызға негізделген нәтижесінде оның дұрыс екенін байқауға болады.

Зерттеу жұмысы Қазақстанның жалпы халқын қамтитындықтан, кейбір тақырыптағы мәселелерді алдағы уақытта кеңінен зерттеуге болады. Жалпы, бұл ғылыми зерттеу жұмысы алдағы уақытта осыған ұқсас тақырыптардағы зерттеулерге өз үлесін қоса алады.

Авторлардың үлесі:

Камалова Ф.Б. – мақаланың идеясын, тақырыбын байыптап, өрбу бағытын айқындап, редакциясына жауап берді.

Байтенова Н.Ж. – мақаланың концептуалдық тұрғыдағы негіздерін айқындап, негізгі бөлімде талдаулар жүргізді.

Досмагамбетова Д.Д. – мақаладағы зерттеу материалдары мен әдістемесіне талдау жасады.

Шалдарбекова А.Б. – мақала нәтижелері мен қорытындысын байыптап, талдау жұмыстарын жүргізді.

Мүдделер қақтығысы

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі:

Ali Köse ve Ali Ayten *Türbeler. Popüler Dindarlığın Durakları*, 1. Basım, Timaş Yayınları, İstanbul 2010. s. 14.

Arslanoğlu İ. *Bilimsel Yöntem ve Araştırma Teknikleri*. Gazi Kitabevi, Ankara 2016. s. 80.

Aysun Özkan. *Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyolojik Boyutu (Eyüp Sultan Türbesi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. s. 21.

Aziz Doğanay. *Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Te'siri*. Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, 1999. s. 102.

Emre Y. *Türbe Ziyaretlerinin Fert Üzerindeki Etkileri (Bilecik Örneği)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009. s. 13.

Filiz Nurhan Ölmez ve Şirin Gökmen. *İsparta İl Merkez'inde Bulunan Türbeler*. Biliğ, Güz 35, 2005. s. 72.

Osman C. *Türbe-Mezar Ziyaretlerinde Görülen Hurafeler ve Çözümleri*. Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, Mezarlık Vakfı Yayınları, İstanbul Kasım 1999. s. 344.

Ünver Günay. *Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezi Olarak Dini Ziyaret Yerleri*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15, Kayseri 2003. s. 9.

Yılmaz E. *Semra Türbe Ziyaretlerinin Sosyolojik Anlamı*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012. s. 10.

Байпаков К.М. *Выдающиеся археологические памятники Казахстана*. Алматы: Асыл Сөз, 2014. 504 с.

Байпаков К.М. *Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана*. Алматы: Археологическая экспертиза, 2012. 284 с.

Байпаков К.М., Терновая Г.А. *Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе)*. Алматы: БАУР, 2005. 236 с.

Жандарбек З., Муминов Ә. *Насапнама. Иасауи жолының тарихы*. Шымкент, 2022. 112 б.

Мамраимов А.М. *Священные места на Великом Шелковом пути*. Алматы, 2009. 288 б.

Массон М.Е. *О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда Яссави в г.Туркестане. Среднеазиатское географическое общество*. Ташкент, 1929. Т. 19. С. 44-45.

Фэриде Камалова^а, Нагима Байтенова^б,

Джамилия Досмагамбетова^б, Айша Шалдарбекова^с

^а*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави,
Туркестан, Казахстан*

^б*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

^с*Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан*

Психосоциальные аспекты феномена паломничества

Аннотация. Данная статья с позиции философии религии посвящена показу психологической и социальной значимости феномена паломничества, актуального как на мировом уровне, так и в казахстанском обществе. В частности, оно направлено на выявление природы молитв и пожеланий паломников, ритуалов паломничества и уровня религиозных знаний. Цель статьи – через анализ эмпирических данных о традициях и практиках паломничества к святым местам в Казахстане перейти к исследованию взаимовлияния паломников и святых мест с точки зрения психологии и философии религии, определение чувств, мыслей и ожиданий паломников.

Проводится сравнительный анализ и в качестве методологии используются религиозные, феноменологические, психосоциальные методы исследования. Работа важна с научной и практической точки зрения, поскольку полученные результаты позволяют определить философию психосоциального смысла традиции паломничества к святым местам. В качестве основного результата исследовательской работы было определено, что паломники совершают паломничество основываясь на трех принципах: через освящение Кораном оказывается почтение духам своих предков; эзотерическое паломничество, основанное на вере на мистическую силу и мистическую ценность святого места; сакральное паломничество для физического и духовного очищения, принятие святых мест как эрофанического пространства, эротопического места, ощущение святости этого места.

Ключевые слова: философия религии; эрофания; мавзолей; гробница; феномен паломничества; сакральное паломничество; эзотерическое паломничество; паломнический туризм; святое место.

Feride Kamalova^a, Nagima Baitenova^b,
Jamila Dosmagambetova^b, Aisha Shaldarbekova^c

^a*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan*

^b*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

^c*South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan*

The psychosocial aspects of the pilgrimage phenomenon

Abstract. This article from the position of philosophy of religion is devoted to showing the psychological and social significance of the phenomenon of pilgrimage, relevant both at the world level and in Kazakhstan society. In particular, it aims to reveal the nature of pilgrims' prayers and wishes, pilgrimage rituals and the level of religious knowledge. The aim of the article is to analyze empirical data on traditions and practices of pilgrimage to holy places in Kazakhstan to go to the study of mutual influence of pilgrims and holy places from the point of view of psychology and philosophy of religion, determination of feelings, thoughts and expectations of pilgrims. Comparative analysis is conducted and religious, phenomenological, psychosocial research methods are used as methodology. The work is important from a scientific and practical point of view, because the results obtained allow us to determine the philosophy of psychosocial meaning of the tradition of pilgrimage to holy places. As the main result of the research work, it was determined that pilgrimage is carried out based on three principles: performing pilgrimage and paying respect to the spirits of ancestors by consecrating the Qur'an; esoteric pilgrimage based on faith in the mystical power and mystical value of the holy place; sacred pilgrimage for physical and spiritual purification, acceptance of holy places as erophanic space, erotopic place, feeling of the holiness of this place.

Key words: philosophy of religion; erophany; mausoleum; tomb; pilgrimage phenomenon; sacred pilgrimage; esoteric pilgrimage; pilgrimage tourism; holy place.

References:

Ali Köse ve Ali Ayten Türbeler. *Popüler Dindarlığın Durakları*, 1. Basım, Timaş Yayınları, İstanbul 2010. s. 14. [In Turkish]

- Arslanoğlu İ. *Bilimsel Yöntem ve Araştırma Teknikleri*. Gazi Kitabevi, Ankara 2016. s. 80. [In Turkish]
- Aysun Özkan. *Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyolojik Boyutu (Eyüp Sultan Türbesi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. s. 21. [In Turkish]
- Aziz Doğanay. *Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Te'siri*. Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, 1999. s. 102. [In Turkish]
- Emre Y. *Türbe Ziyaretlerinin Fert Üzerindeki Etkileri (Bilecik Örneği)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009. s. 13. [In Turkish]
- Filiz Nurhan Ölmez ve Şirin Gökmen. *İsparta İl Merkez'inde Bulunan Türbeler*. Biliğ, Güz 35, 2005. s. 72. [In Turkish]
- Osman C. *Türbe-Mezar Ziyaretlerinde Görülen Hurafeler ve Çözümleri*. Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, Mezarlık Vakfı Yayınları, İstanbul Kasım 1999. s. 344. [In Turkish]
- Ünver Günay. *Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezi Olarak Dini Ziyaret Yerleri*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15, Kayseri 2003. s. 9. [In Turkish]
- Yılmaz E. *Semra Türbe Ziyaretlerinin Sosyolojik Anlamı*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012. s. 10. [In Turkish]
- Bajpakov K.M. *Vydajushhiesja arheologicheskie pamjatniki Kazahstana*. Almaty: Asyl Söz, 2014. 504 s. [In Russian]
- Bajpakov K.M. *Islamskaja arheologicheskaja arhitektura i arheologija Kazahstana*. Almaty: Arheologicheskaja jekspertiza, 2012. 284 s. [In Russian]
- Bajpakov K.M., Ternovaja G.A. *Religii i kul'ty srednevekovogo Kazahstana (po materialam gorodishha Kujryktobe)*. Almaty: BAUR, 2005. 236 s. [In Russian]
- Zhandarbek Z., Muminov A. *Nasapnama. Iasauı zholynyn tarihy*. Shymkent, 2022. 112 b. [In Kazakh]
- Mamraimov A.M. *Svjashhennye mesta na velikom shelkovom puti*. Almaty, 2009. 288 b. [In Russian]
- Masson M.E. *O postrojke mavzoleja Hodzha Ahmeda Jassavi v g.Turkeстане. Sredneaziatskogo geograficheskogo obshhestva*. Tashkent, 1929. T. 19. S. 44-45. [In Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Камалова Фәриде Болатқызы – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дінтану кафедрасының меңгерушісі, Б.Саттарханов д. 28, 161200, Түркістан, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-9660-0152>, feride.kamalova@ayu.edu.kz.

Байтенова Нағима Жаулыбайқызы – филос.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының профессоры, Әл-Фараби д., 71, 050040, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-7353-0457>, zhanat52@mail.ru.

Досмагамбетова Джамилия – ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шет тілдер кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби д., 71, 050040, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-7103-5388>, ddd_dos@mail.ru.

Шалдарбекова Айша – филос.ғ.к., М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Философия кафедрасының доценті, Тауке-хан д., 5, 160012, Шымкент, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-1694-8811>, aishashaldar1975@mail.ru.

Information about the authors

Kamalova Feride Bolatkyzy – PhD, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Head of the Department of Religious Studies, B. Sattarkhanov Avenue 28, 161200, Turkestan, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-9660-0152>, feride.kamalova@ayu.edu.kz.

Baitenova Nagima Zhaulybayovna – Doctor of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Professor of the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7353-0457>, zhanat52@mail.ru.

Dosmagambetova Jamila – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Head of the Department of Foreign Languages, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-7103-5388>, ddd_dos@mail.ru.

Shaldarbekova Aisha – Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Associate professor of the Department of Philosophy, Tauke khan avenue, 5, 160012, Shymkent, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-1694-8811>, aishashaldar1975@mail.ru.

Мақала 24.04.2024 редакциясына түсті; 26.05.2024 рецензиядан кейін мақұлданды; 30.10.2024 жұртшылыққа қабылданды.

Ғылыми мақала
ХҒТАР 02.71

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-310-324>

Қазақ даласындағы әулиелер: дәстүр және сабақтастық

Абзал Өмірбай✉^a, Раушан Иманжүсіп^a

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

✉ kazak_abzal@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада әулие феномені және олардың қазақ мәдениетіндегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Әулиелердің қазақ даласындағы интеллектуалды дәстүрді қалыптастырудағы маңызды субъектілер болғанын зерделеу үшін теориялық негіз ретінде мәдениет философиясы әдісі қолданылады. Мақалада жергілікті халықтың жадында сақталған әулиелердің мәдени рөлі мен әлеуметтік ерекшеліктерін көрсету үшін Түркістан өңірінен жинақталған эмпирикалық материалдар негізге алынды. Осылайша, XX ғасырдың әлеуметтік-саяси оқиғалары контекстінде ұмытылу, ығыстыру және ревитаризация себептері талданады. Ислам діні мен көшпелі түркілердің дүниетанымының өзара ықпалының күрделі мәселелері және әулие танымының ығыстырылу жағдайлары зерделенеді. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықта мәдени жадыдағы сакралды және діни ерекшеліктердің философиялық негіздері қарастырылады.

Әулиелердің Түркістан облысы аумағынан шығуының мәдени фактілерін зерттей отырып, олардың рухани сабақтастығының салалық ерекшеліктеріне талдау жасалған. Зерттеу нысанына айналған әулиелердің бір-бірімен сабақтастығы, олардың рухани қызметінің Түркістан өлкесінің интеллектуалдық және діни дәстүрлердің қалыптасуына ықпалы көрсетілген. Осы тұрғыдан әулиелердің өмірбаянына ретроспективті талдау жасау Қазақстанның киелі географиясының феномендерін ашады.

Түйін сөздер: мәдениет философиясы; әулие; мәдени ландшафт; мәдени дәстүрлер; діни әдет-ғұрыптар; діни сенімдер; Түркістан облысы; қазақ даласы.

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP19175245 «Бекасыл әулие мұрасы және жаңа Қазақстандағы дәстүрлі исламның қайта өрлеу мәселесі» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

For citation: Omirbay A.S., Imanzhussip R. Saints of the kazakh steppe: traditions and continuity. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. №4(149). 310-324. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-310-324>

Для цитирования: Омирбай А.С., Иманжусип Р. Святые казахской степи: традиции и преемственность. Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 310-324. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-310-324>

Кіріспе

Қазақ қоғамы үшін дін саласы тәуелсіздік алған жылдардан бастап жаңашылдыққа толы болды. Атап айтқанда, Қазақстан халқының санасын улап, атеист қоғамды қалыптастыруды мақсаттұтқан Кеңес үкіметі саясатының салдарын ұтымды пайдаланған діни миссионерлер 1992 жылы қаңтардың 15 күні Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесі қабылдаған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңында қарастырылған дін еркіндігін негізге ала отырып еліміздің аумағына кіріп өз жұмыстарын қарқынды жүргізді (Заңнама, 1992). Саяси әрекеттер негізінде дәстүрлі дінін біршама ұмытып, руханияты нарықтық заманның қыспағына соқтыққан қазақ қоғамының бір бөлігі діни адасушылықтарға аяқ басты. Қасиетті түсінігін басқа түсініктермен алмастырған қоғам мүшелері әулие, сакралды немесе қасиетті мекен деген ұғымдарға немқұрайды қарай бастады.

Бүгінгі таңда қазақ қоғамы арасында ол түсініктерге екі түрлі көзқарастар қалыптасқан. Біріншісі, әулие түсінігін рухани құндылық санап зиярат етсе. Екіншісі, оларды жаңа құндылықтармен алмастырды. Осылайша Қазақстан қоғамының санасы трансформацияға ұшырады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Дереккөздер базасы ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде орналасқан әулиелер жайында бүгінгі таңда мәлім әдебиеттерде берілген ақпараттар, өлкетану және мемориалдық мұражайлардың сайттары, БАҚ және интернет-ресурстарындағы материалдар мен жарияланымдар пайдаланылады. Түркістан облысы аумағында орналасқан әулиелерге зерттеулер жүргізу кезінде бақылау, ғылыми тұрғыдан сипаттау, анализ жасаудың салыстырмалы тарихи және логикалық түрлері және шолу әдістері қолданылады.

Талқылау

Қазақ даласында әулие деп танылған тұлғалардың шығу тарихына көз жүгіртсек олардың негізгі бөлігі тікелей ислам дінімен сабақтасқан. Бұл ойымызды әулиелер жайында сақталған деректерге сүйене отырып тұжырымдаймыз. Бүгінгі күнге мәлім әулиелердің шежірелік деректеріне көз жүгіртсек, олардың «ақсүйек», «қожа» болғандығы жөнінде деректерді кездестіреміз. Бұл деректер «Әулие» түсінігінің түркілер даласына жаңа дінді насихаттап келген Араб миссионерлерінің келу кезеңдерімен тұспа тұс келетіндігін көрсетеді.

Әулие түсінігінің ислам дініндегі баламасын қарастырсақ. «Әулие – Араб тілінен أولياء (жекеше түрі ولی) – желеп-жебеуші, ерекше діндарлығымен, дін жолына кір-шіксіз берілгендігімен халық сеніміне ие болған қасиетті тұлға», – деп Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында анықтама берілген (Нысанбаев, 1999: 21). Ислам энциклопедиясында «әулие сөзін – достар, жақындар. Уәли сөзін – соның жекеше түрі құран сөзінде көбінде «дос» деген мағынада қолданылады. Алланың достары (evliyaullah), Алланың қаһарынан қорқатын, мұсылмандарға жәрдемші, жақсылықты ұлықтап, жамандықтан аулақ жүруді насихаттаушы», – деп түсіндірме берілген (İslam Ansiklopedisi, 1977: 189). Түрік тілі мен әдебиеті энциклопедиясында «Әулие – балама сөзі уәли. Парсы, түрік тілдерінде жекеше түрде қолданылады», – деп анықтама берілген (Yayınları, 1977). Бұл түсіндірмелерде беріліп отырған «Әулие» немесе «Уәли» түсініктерін жаратушының нұсқаған жолын толық ұстанушы деп нақтылап, «Досы» деген ұғымның астарында жаратушы нұсқаған жолмен жүруші, қағидаларды ұстанушы деп толықтыра кеткен жөн деп санаймыз.

Ислам дінімен сабақтаса келген әулие түсінігі жөнінде Құран Кәрімнің сүрелерінде төмендегідей деректер берілген. «Әулие» түсінігі Құран Кәрімнің Бұқара сүресінің 107 аятында «Білмедің бе? Көктер мен жердің иелігі Аллаға тән. Сендер үшін Алладан өзге не дос, не жәрдемші жоқ» (Алтай, 1991: 17), Зүмәр сүресінің 3 аятында «Көңіл бөліңіздер! Дін – нағыз Аллаға тән. Сондай Алладан өзгені дос тұтқандар: «Біз бұларға, Аллаға жақындастырсын деп қана табынамыз...», – деп жазылған (Алтай, 1991: 458). Бұл аяттарда Алланы дос тұту идеясының астарында нұсқалған ізгі жолды ұстану мақсаты жатыр. Ізгі жолды ұстану, өзге жолдарға түспеу мәселесі арқылы қоғам жадының рухани болмысын жүйелеу назарға алынған.

Аталып отырған әулиелердің халық ішінде үлкен құрметке ие болып, бүгінгі күнге дейін халық жадында сақтауының себебі дін мен ғылымды сабақтастыра меңгеруінде болды. Діни және ғылыми сауаты жоғары тұлғалар өмірде кездесетін түрлі сұрақтарға дәйекті жауап қатып, болашаққа көз жүгірте алған. Бұл тұжырымымыз арқылы қазақ даласына ислам дінімен бірге ғылым келді деп айтуымызға толық негіз бар. Жоғары діни сауатымен ғылыми білімінің сабақтасуы діни, іліми сұрақтарға тұшымды жауап қатуға негіз болды. Осы себепті жергілікті халық аталған білім иелерін әулие тұтып бүгінгі күнге дейін зиярат етуде.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықта трансформацияланған түсініктер мен жаңа ұғымдары қалыптасқан кезеңде келесі мәселеге назар аудару керек. Бірінші, діни ұстанымның негізі саналатын Құран Кәрімді аудару. Екінші, қоғам ішінде аудиториясы үлкен, діни сауаты шала қоғам өкілдерінің түрлі форматта дәрістер мен онлайн курстар өткізуін қадағалау. Аталып отырған Құран Кәрімді қазақ тіліне аудару барысында жіберілген ағаттықтар қоғам ішінде дәрістер өткізетін аудиториясы үлкен дәріскерлердің теріс бағытта насихат жүргізуіне негіз болып кету мүмкіндігі өте жоғары.

Жоғарыда аталған мәселені негіздеу үшін Құран Кәрімнің аудармалары арасындағы мәтіндік айырмашылықтарды келесі әдебиеттерге сілтеме бере отырып көрсетпекпіз. Олар, 1991 жылы қазақ тілінде басылып шыққан Х.Алтайдың Құран Кәрім аудармасы

(Алтай, 1991), 2019 жылы басылып шыққан Кустаевтың Құран Кәрімнің орысша-қазақша аудармасы (Кустаев, 2019) және 2013 жылы басылып шыққан Құран Кәрімнің қазақша аудармасы назарға алынды (Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы, 2013). 1991 жылы басылып шыққан аударма мен 2013 жылы басылып шыққан аудармалар арасында негізгі ой сақталғанымен мәтіндер арасындағы айырмашылықтар анықталды. Мысалы, сүрелердің атаулары Х. Алтайдың аудармасында «Әли Ғымран» сүресі деп жазылса (Алтай, 1991: 53), 2013 жылғы аудармада «Әли Имран» сүресі деп жазылған (Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы, 2013: 57). Х. Алтайдың аудармасындағы «Ахзап» сүресі (Алтай, 1991: 418), 2013 жылғы аудармада «Әл-Ахзаб» сүресі деп берілген (Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы, 2013: 421). Х.Алтайдың аудармасындағы «Әли Ғымран» сүресінің 175 аятында «Негізінен шайтан өз достарын қорқытады. Сондықтан олардан қорықпаңдар, Менен қорқыңдар, егер мүмін болсаңдар», – деп берілген (Алтай, 1991: 73). Ал 2013 жылы басылып шыққан аударманың «Әли Имран» сүресінде «Шын мәнінде, сол – шайтан, өзіне ерушілерді ғана қорқытады. Сондықтан олардан қорықпаңдар, иманды /мүмін/ болсаңдар Менен қорқыңдар», – деп жазылған (Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы, 2013: 84). Бірінші әдебиетте қолданылған «достары» сөзі екінші әдебиетте қолданылмайды. Мәтінде ой ғана сақталған. Х. Алтайдың аудармасындағы «Бұқара» сүресінің 107 аятында «Білмедің ба? Көктер мен жердің иелігі Аллаға тән. Сендер үшін Алладан өзге не дос, не жәрдемші жоқ», – деп жазылса (Алтай, 1991: 17), 2013 жылғы аудармада «Аспандардың және жердің билігі Аллаһта екендігін білмедің бе? Сендерге Аллаһтан өзге қамқоршы да, көмек беруші де жоқ», – деп жазылған (Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы, 2013: 21). Бұл жерде де бірінші әдебиетте қолданылатын «дос» сөзі екінші әдебиетте қолданылмайды. Біз бұл ізденістеріміз арқылы Құран Кәрімнен кемшілік іздемей, мақалада сілтеме беруші әдебиет ретінде Х. Алтайдың 1991 жылы басылып шыққан аудармасын негізге алғандығымызды айтқымыз келеді. Сондай-ақ, екі аударма арасындағы мәтіндік айырмашылықтар қоғам ішінде түсініспеушіліктер туындатуы ықтимал деп атап өткіміз келеді.

Құран Кәрімдегі аталған айырмашылықтар діни сауаты аз немесе мүлдем сауаты жоқ ізденушілер үшін үлкен мәселеге айналып, әдебиеттердегі сүрелерді екі түрлі сүре деп қабылдау мүмкіндігі жоғары. Және де, бұл мәтіндік айырмашылықтар діни адасушылыққа жол бастаушы топтар үшін жаңа бастамаларды жүзеге асырудың кілті болуы ықтимал.

Әулие түсінігі бойынша ізденістер жасаған отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасасақ «Әулие деп негізінен сопылық жолды ұстанған, шариғат пен тарихатты үндестіріп, ақиқатқа қол жеткізген тақуа ғалым һәм сопыларды айтады. Кез келген сопы мен ғалымның әулие атануы тағы неғайбіл», – деп Қазыналы Оңтүстік жинағында деректер беріледі (Тажиев, 2011: 124). Зерттеуші Р. Ілиясова «Әулиелердің адамдар арасындағы басты миссиясы – қоғамдағы құндылықтарды сақтау, ел бірлігі, тұтастығы, рухани-әлеуметтік тұрақтылықты сақтау болатын», – деп тұжырымдайды (Тажиев, 2011: 124). С.Қондыбай «Әулие – халықтың арасында ерекше діндар-тақуалығымен,

шипа дарытқан емшілігімен әйгілі болған, керемет қасиетке ие, қауымға рухани тәрбие жүргізуші тұлға. Әулие – уәли деген араб сөзінің көпше түрі, қазақша қасиетті деген мағынаны береді. Бұл сөз Құран Кәрімде Алламен пайғамбарға қатысты жебеуші, жарылқаушы деген мәнде кездеседі. Ал хадистерде жақын болу деген мағынада, яғни Уәли Аллаһ – Аллаға жақын, дос, Алланың мейірімі түскен деген ұғымда ұшырасады», – деп жазған (Қондыбай, 2018: 194). Аталған әдебиеттердегі авторлар әулие ұғымының сипаттамасын барынша ашып беруге тырысқан. Келтірілген сілтемелердің ішінде С.Қондыбайдың тұжырымдамасымен толық келісуге болады. «Алланың мейірімі түскен» деген теңеуін екінші балама сөзбен тылсымның таңдауы түскен тұлға деп атауға болады. Алланың мейірімі түскен таңдаулылар дін мен білімді сабақтастырудың нәтижесінде үлкен нәтижелерге қол жеткізіп әулиелік деңгейге көтерілген.

Бүгінгі таңда қоғам ішінде «Әулиелер бар ма? Біз оларды тани алмай жүрміз бе? Бар болса қайда?» деген сұрақтар туындап жүр. Осы сұрақ бойынша ізденістер жасап жүргендер зерттеушілердің бірі Б. Әбдірахманов ««Осынша әулие қазір бар ма, бар болса, қайда?» деп ойлауы мүмкін. Олар біздің арамызда бар, бірақ біздің пенделік «мен мендігіміздің» басым болуына байланысты мойындағымыз келмейді. Олардың жақсылығын, әулиелік қасиеттерін уағыздауға қазіргі қоғамның рухани деңгейінің төмен болуына байланысты адамның әулиелігін фәниден бақилыққа өткенде ғана айтамыз», – деп ойын тұжырымдайды (Әбдірахманов, 2010: 48). Б. Әбдірахмановтың тұжырымына толық келісеміз. Саяси әрекеттердің негізінде алдыңғы буын мен кейінгі буынның арасындағы сабақтастық үзілді. Сол сабақтастықтың үзілуі бүгінгі қоғамның әулиелерді тану білімінен айырылуына себепкер болды. Тіптен, қоғам ішіндегі әулие деп атауға сай келетін тұлғаларды анықтамақ түгілі, өткен әулиелердің аттары мен орналасқан мекендерін жадымыздан шығаруға ықпалы зор болды. Осы тұжырымымызды негізге ала отырып 1-кестеде көрсетілген оңтүстік өңірінде орналасқан 32 әулие назарға алынды. Кестеде көрсетілген әулиелердің өмір сүрген кезеңі, шығу тегі, орналасқан жері, есімдері мен лақап аттары және халық жадында сақталған естеліктері зерделенді.

Кесте 1. Түркістан өңіріндегі әулиелер.

№	Әулие атауы	Өмір сүрген ғасырлары	Орналасқан жері	Шығу тегі
1.	Ақбикеш мұнарасы	XII-XIII ғ.ғ.	Созақ ауданы, Ақсұмбе ауылы	Алшын
2.	Айтжан әулие	белгісіз	Созақ ауданы, Созақ ауылы	Маңғытай
3.	Ахмед баб	белгісіз	Созақ ауданы, Өрқақпа түбінде	Ақсүйек
4.	Әбдіжәлел баб	белгісіз	Созақ ауданы, Шо-лаққорған ауылы	Ақсүйек
5.	Бақай әулие	белгісіз	Созақ ауданы, Суындық	Маңғытай

6.	Бәйжі (Бәжі) әулие	белгісіз	Созақ ауданы, Қаратаудың етегінде	Ақсүйек
7.	Бекетай әулие	XIX ғ.	Қарақұр ауылы, Теректі шеңгелі	Қоңырат, Жетім-дер
8.	Бибі Мәриям	белгісіз	Созақ ауданы, Шо-лаққорған	Ақсүйек
9.	Бөкенбай әулие	XVIII-XIX ғғ.	Созақ ауданы, Суындық өзенінің бойы	Қоңырат
10.	Жаманбай әулие	XVI ғ.	Созақ ауданы, Жамантас асуында	Қоңырат
11.	Изен әулие	белгісіз	Созақ ауданы, Изенді ауылы	Ақсүйек
12.	Кеңқол әулие	белгісіз	Созақ ауданы, Қаратаудағы Суындық бұлағы маңында	Ақсүйек
13.	Қазаншы (Абдуләзіз Қашқари) әулие	XVIII-XIX ғғ.	Созақ ауданының орталығындағы қорымда	Ақсүйек
14.	Қарабура әулие	белгісіз	Созақ шаһары	Тама
15.	Сақ әулие	X-XIII ғғ.	Қарақұр өзені бойындағы қорғанда	Ақсүйек
16.	Абдал әзіз баб немесе Балеғардан әулие	белгісіз	Сайрам елді мекеніндегі қабірстанда	Ақсүйек
17.	Ақ ата әулие Шахабиддин Испиджаби	белгісіз	Сайрам елді мекеніндегі Ақкөпір	Ақсүйек
18.	Әбдірахым ата әулие	белгісіз	Сайрам елді мекенінің ортасында	Жергілікті халық тумасы
19.	Бақырғани Сүлеймен әулие	1186 жылы қайтыс болған	Сайрам	Белгісіз
20.	Бекет ата немесе Бекіш ата әулие	белгісіз	Қарабұлақ ауылындағы қорымында	Ақсүйек
21.	Бибі Мәриям ана	белгісіз	Сайрам елді мекені Әмір Темір көшесі 225 А	Ақсүйек
22.	Боздақ ата немесе Камалиддин Байзауи	XII ғ.	Сайрам елді мекені Жүсіп Сайрамы көшесінде	Ақсүйек
23.	Ботбай баба	Белгісіз	Сайрам елді мекенінде	Дулат
24.	ГЭС	Белгісіз	Қарабұлақ ауылындағы Қарасу өзені бойында	Белгісіз
25.	Жүсіп-Юша пайғамбар	Белгісіз	Өтеміс ауылында	Белгісіз
26.	Ыбрайым ата	XI-XII ғғ.	Сайрам елді мекені	Ақсүйек

27.	Қажы қожа	XI-XII ғғ.	Сайрам елді мекені	Ақсүйек
28.	Қарашаш ана немесе Айша	XI-XII ғғ.	Сайрам елді мекені	Ақсүйек
29.	Қыз әулие немесе Сандуғаш	Белгісіз	Сайрам елді мекені Тассай ауылы	Белгісіз
30.	Мәшһүрат баба немесе Латфулла баба	X-XI ғғ.	Сайрам елді мекені Ботай баба қабірі қасында	Белгісіз
31.	Сатыбалды ишан	XIX-XX ғғ.	Сайрам елді мекені	Ұзын қыпшақ
32.	Бекасыл Әулие	XIX-XX ғғ.	Төлеби ауданы Кеңесарық елді мекені	Жаныс

Ескерту. Авторлар құрастырған.

Тізімдегі әулиелердің 5-нің руы белгісіз, 16-ы ақсүйек тұқымынан шыққан, 10-ның руы анықталған, 1-і жергілікті халық руынан шыққан деген деректер бар. Бұл деректер тек әулиелердің шығу тегі бойынша берілген ақпараттар. 32 әулиенің жартысының шығу тегі ақсүйектер тұқымынан болуы жоғарыда айтылған тұжырымымызды негіздей түседі. Аталған әулиелер 5 – әйел кісі, 26 – ер кісі, 1 – жынысы анықталмаған. Өмір сүрген кезеңдері бойынша X-XV ғасырда ғұмыр кешкен әулиелер саны – 8, XVI-XX ғасырларға тиесілі әулиелер саны – 6, қай ғасырда ғұмыр кешкені белгісіз әулиелер саны – 18. Назарға алынған 32 әулиенің 56,3% өмір сүрген кезеңдері белгісіз. Кестедегі әулиелердің шығу тегіне, өмір сүрген кезеңіне байланысты деректердің сақталмауы патша үкіметі тұсында басталып, кеңес үкіметінің тұсына дейін жүргізілген саяси әрекеттердің жемісі деп атауымызға болады.

Келтірілген әулиелердің ішінен аты-жөні халық жадында сақталмаған әулиелерді кездестіруге болады. Мысалы, ГЭС әулие. «ГЭС әулие – әулиеге салынған Қарабұлақ ауылдық әкімшілігінің орталығы Қарабұлақ ауылындағы Қарасу өзені бойында орналасқан ескі су электр станциясы жанында. Жергілікті халық әулиенің атын ұмытқан, орналасқан жеріне қарай «ГЭС әулие» деп атап кеткен. Тарихшы Ә. Далабаевтың жинаған деректерге қарағанда әулиеге сағананы Әмір Темір салдырған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде сағана бұзылып, ауыл ақсақалдары ескі сағана орнына өздері сағана көтерген» (Қазыналы оңтүстік, 2011: 165-166). Халық жадында тек әулие деген деректер сақталған. Әулие жайындағы барлық деректерді халық ұмытқан.

Халық ішінде лақап атымен сақталған әулиелердің бірі Қазаншы әулие (Абдуләзіз Қашқари) жайындағы деректерге тоқталсақ. «Әмір Темірдің жарлығымен 1399 жылы Қ.А. Ясауи кесенесі үшін тайқазан құю жоспарланады. Маусым айында Түркістан қаласының батысында 27 шақырым қашықтықта орналасқан Қарнақ елді мекенінде (қазіргі Атабай ауылы) тайқазанды құю жұмысы басталады. Бұл жұмысты ирандық шебер Әбділ Әзиз ибн Шарафуддин қолға алған еді. Әбділ Әзиз қазанды мыс, мырыш, алтын, күміс, қола, қорғасын, темір қоспаларынан құйды» (Олжабай, 2022). Қазыналы Оңтүстік жинағында осы Қазаншы әулие жөнінде келесі деректер жазылған «Азан

шақырып қойған аты – Абдуләзіз. Қабірі мен қойылған белгісі Созақ ауданының орталығындағы қорымда орналасқан. Жергілікті халық қорымды әулиенің атымен атайды. Әулиенің басына кесене кесектен салынған. Басына қойылған мәрмәр тасқа «Абдуләзіз Қашқари әулие XIV ғ.» деп жазылған. Әулие атына байланысты аңыздарға қарағанда Қожа Ахмет Иасауидің кесенесіндегі Тайқазанды құйған тәбіріздік шебер осы кісі көрінеді. Содан қазаншы ата атаныпты», – деп жазылған (Қазыналы Оңтүстік, 2011: 112). Қазаншы әулиенің көне Қарнақ, қазіргі Атабай ауылында ғұмыр кешіп, тайқазанды жеті металдың қоспасынан құйғандығы жөнінде берілген деректерінде ғылыми негіз бар. Жеті металдың балқу және қайта қалпына келіп қатаю температурасы әртүрлі болатындығын ескерсек, XIV ғасырда түрлі металды қосып, бір қоспа жасаудың өзінде үлкен білім жатыр. Келтірілген ақпараттар Қарнақты өз заманындағы технологиялық жетістіктер мекені деп тұжырымдауға негіз болады. Қарнақтың өз заманында дін мен ғылым саласындағы орнын Индиана университетінің профессоры А.Хабибуллаевтың зерттеулерінде келесідей баяндайды: «Қарнақ большевиктердің төңкерісіне дейін ислам дінінің өлкесіне, әсіресе ислам дінінің қазақ даласына енуіне ерекше рөл атқарған діни-ағартушылық орталықтардың бірі болды. Өлкетанушы ғалымдардың айтуынша, 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейін Қарнақта төрт медресе жұмыс істеген» (Хабибуллаев, 2014: 43). Зерттеуші берген деректерін Қарнақтағы кітапханалар жөніндегі келесі тұжырымымен негіздей түседі: «Қалпа медресесі жанында ірі кітапханада болған. Себебі, кітапханасы болмаған жағдайда тәлім беретін мекемелер оқу орны ретінде саналмаған. Белгілі фольклортанушы ғалым Зейне Оразбекова да өзінің кітабында Қозы домолла медресесінің жанында бай кітапхананың болғандығын айтады. Аталмыш кітапханадағы қолжазба кітаптардың парақтарына Қоза дамолланың жеке мөрі басылған. Мөрде, «Я, Қаййум. Қозы дамолла ибн Хафиз хожа, муфти – шаръ-и шариф», – деген жазу араб әліпбиінде жазылған» (Хабибуллаев, 2018: 59). А. Хабибуллаев медреселердің жанында кітапханалар жұмыс жасағандығы жөнінде деректерді келтіре отырып, Қазаншы әулиенің дәл осы Қарнақта ғұмыр кешуі мен тайқазанды осы жерде құюының себебін негіздейді. Өкініштісі, Қарнақта жүзеге асырылған жоғарыда аталған жетістіктер саяси әрекеттер негізінде жадыдан шығарылып, тарих беттерінен өшірілген. Тізімдегі әулиелердің бірі Бекасыл әулиенің ғұмырыда осы Қарнақ елді мекенімен байланысты. Өлкетанушы Алтынбек Құрмановтың деректеріне сүйенсек Мәшһүр Жүсіптің шәкірті Иманғали Мәненұлының жинағынан 1987 жылы 20 тамызда көшіріліп алынған жазбада Мәшһүр Жүсіптің Бекасыл Биболатұлымен кездесуі бойынша келесідей деректер берілген. Онда Түркістанға шыққан ұзақ жолдан қажыған Мәшһүр Жүсіптің Бекасыл әулиемен жолығуы жазылған. Деректе Бекасыл әулие білім алу жолын келесідей баяндалады «Сайрам, осы бара жатқан Қарнақтағы медреселерді түгестедім, жоғымды іздеп Тәшкен, Самарқан, Бұхарай Шәріптен бір-ақ шықтым. Мір Ғарабтағы оқу-тоқу аздық етті, ұстаздарым ақыры (Шам) Дамашыққа шығарып салды» (Құрманов, 2013). Бекасыл әулиенің білім алған медреселерінің ішінде Қарнақтағы медреселердің болуы кездейсоқтық болмаса керек. Бұл деректер сол кездерде жұмыс жасаған медреселердің арасындағы сатылық сабақтастықтың болғандығының айғағы болса керек.

Бекасыл әулиенің ғұмыр мен жерленген жері жөнінде зерттеу жүргізген ғалымдар «Б. Биболатұлы Батыс Тянь-Шань тау сілемдерінің етегінде 1822 жылы қазіргі Түркістан облысы Төлеби ауданы Қасқасу ауылдық округы аумағындағы «Сайрамсу, Қасқасу, Қарасора» дейтін үш өзеннің тоғысқан жерінде дүниеге келген, 1915 жылы туған жерінде қайтыс болған», – деп деректер келтіреді (Зикзал, 2017). Келтірілген сілтемелер кейінгі әулиелердің белгілі бір мектептерден білім алғандығын айғақтай түседі.

Келесі нысан – Ақбикеш әулие. Әулие жөнінде «Егемен Қазақстан» газетіне Б.Тайжан «Тарихи деректерде Ақбикеш мұнарасы XIII ғасырда Дешті-Қыпшақ тайпасы қарауыл мұнарасы ретінде салынғаны жазылған. Мұнара биік жерде таудың төмен қабатында орналасқан. Кезінде биіктігі 24 метр шамасында laidan тұрғызған мұнара қазір 13 метрге түскен», – деп деректер келтірген (Тайжан, 2016). Ал, «Қазыналы Оңтүстік» жинағында Ақбикеш әулие жөнінде келесідей деректер келтіреді: «Ақбикеш мұнарасы жөнінде бірнеше аңыздар бар. Біріншісін ақын Манап Көкенұлы жазған «Ақбикеш» аңыз дастаны. Онда, бір байдың сегіз ұлы бір қызы болады. Ақбикеш сүйгені Тәліппен қашып кетеді. Әкесі ашуға мініп қуып барып екі ғашықтың басын алып еліне қайтыпты. Халық мерт болған ғашықтарды бірге жерлеп басына мұнара тұрғызған екен. Екінші аңыз. Ақбикеш Алшын руының аяулы аруы екен. Ел шетіне тиген жауға ерлермен бірге соғысып ерлік көрсеткен. Жау қолынан мерт болған соң, сүйегін елге алып келіп жерлеп, басына мұнара салған. Үшінші аңыз. Ақбикеш ұзақты көретін қасиетке ие болған екен. Ол өзіне биік жерден мұнара салдырып, сол мұнарадан ұзаққа көз тігіп, елінің жауларына ұзақтан көз тігіп отырады екен. ... Ақбикеш ұзақ ғұмыр кешіп өмірден өткеннен соң халық бейіт басына мұнара салыпты» (Қазыналы Оңтүстік, 2011: 8). Ақбикеш мұнарасы аталып әулие саналған географиялық мекенге жоғарыдағы әдебиеттерде келтірілгендей мағлұматтар кездестіруге болады. Жергілікті халық Ақбикеш есімін жаужүрек жауынгер келбетінде сақталған.

Тізімдегі келесі әулие – Бибі Мәриям. Бұл әулие жөнінде: «Шолаққорғандағы «Өр қақпаның» батыс бөлігінде орналасқан. ...Оңтүстік-Шығысында емдік қасиетке бай бұлақ бар. Тарихи деректерге сәйкес Ысқақ бабтың екі қызы болған: Үлкені – Бибі Гауһар ана, кішісі – осы Бибі Мәриям. Теріскей өңірдегі құдіреті күшті, ең жасы үлкен әулие әйел – Гауһар ана сіңлісі бибі Бибі Мәриямның түсіне еніп, жарылқаған екен» – деген деректер келтіреді («Киелі мекен»: Созақта «Бибі Мәриям», 2024). Тарихи деректерге қарасақ, Бибі Мәриям Қожа Ахмет Ясауиге туыс болып келеді. Тарихи шежірелердің бірінде «Ысқақ бабтың ұлы Харун шайық. Оның ұлы Момын шайық. Оның ұлы Мұса шайық. Оның ұлы Ысмайыл шайық. Оның ұлы Хасан шайық. Оның ұлы Осман шайық. Оның ұлы Омар шайық. Оның ұлы Мухаммад шайық. Оның ұлы Ифтихар шайық. Оның ұлы Махмуд шайық. Оның ұлы Ілияс шайық. Оның ұлы Ибрахим шайық», – деп жазылған (Құрбанқожаев, 2024). Мұндағы Ибрахим шайық Қожа Ахмет Ясауидің әкесі болып келеді. Сонда Қожа Ахмет Ясауи он екінші атасына барғанда Бибі Мәриямның әкесі Ысқақ бабтың туысы болып келеді. Қазыналы Оңтүстік жинағында Ыбрайым (Ибрагим) ата жөнінде «Көптеген мүридтерге ұстаздық қылған Ыбрайым ата Қожа Ахмет Иассауидің әкесі. XI-XII ғасырларда өмір сүрген. Ел ішіндегі әңгімелерге қарағанда Ыбрайым ата Қожа Ахметтің жеті жасар кезінде қайтыс болған. Әкесінің аты Махмұд.

Кесенесі Сайрамдағы Ыбрайым ата көшесінің бойындағы Ыбрайым ата қабірістанында. Атаның тегі Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы Әзіреті Әліден тараған, 12-баба буыны Ысқақ баб делінген. Кесенесі алғаш XII-XIV ғасырларда салынған», – деп ақпарат берілген (Қазыналы Оңтүстік, 2011: 198-200). Екі ақпарат көзінде де Қожа Ахмед Ясауидің бабаларының он екінші буынына келгенде Ысқақ бабпен туыс болып келетіндігі баяндалған. Сайрам елді мекені маңында орналасқан Қарабұлақ ауылындағы әулие Бектан атаның (Бекіш ата) шежіресі жөніндегі деректерде Қожа Ахмет Ясауидің бабасы Махмұд шайық болғандығы жазылған. Онда «Бектан ата (Бекіш ата) әулие – басына салынған сағанасы Қарабұлақ ауыл әкімшілігінің орталығы Қарабұлақ ауылының батысындағы «Бектан ата» қорымында. IX ғасырда өмір сүрген Бектан ата Ыбрайым атаның ұрпағы екен. Қожа Ахметтің Аққарадан табылған шежіресінде: Қожа Ахметтің бабасы Махмұд шайықтың Мұхаммед шайық деген інісі болған. Одан Бегімші, одан Қожа ата, Бекіш ата туған делінген. Қазіргі сағанаты орнында Әмір Темір салдырған кесене үйіндісі бар», – деп жазылған (Қазыналы Оңтүстік, 2011: 153). Бұл шежірелік деректер Қожа Ахмет Ясауидің бабасы Махмұд шайық болғандығын айғақтайды, Бекіш атаның Қожа Ахмет Ясауиге туыстық қатынасы бар екендігін атап өтеді. Кестеде көрсетілген әулиелердің бірі Қарашаш ана да Қожа Ахмет Ясауиге туыстық қатысы бар болып келеді. Зерттеуші Қ. Слямбек Қарашаш ана жөнінде төмендегідей деректер келтіреді: «Қарашаш ана – Қожа Ахмет Ясауидің анасы. Кей деректерге Айша хатун немесе Айша бибі деп те келеді. Ол кісі туралы деректер аз. Дегенімен Түрік халықтары арасында даналығымен, білімімен, діни сауатымен, көрегендігімен есте қалған жандардың бірі болғандығы аңыз-әңгімелерде көп айтылады. Кейбір ғалымдар Қожа Ахмет Ясауидің анасынан жастай айырылғанын ескере отырып, Қарашаш ана, шамамен, 1099-1100 жылдарда өмірден озған дегенді айтады» (Слямбек, 2020). Жоғарыда келтірілген әулиелер арасындағы сабақтастыққа назар аударсақ, олардың бір-біріне туыс болғандығы анықталды. Шығу тегі ақсүйек тұқымы болған, осы сабақтастық әулиелердің бір бөлігінің қожа болуының себебін айқындайды. Алғашқы кезде өз бейнесі арқылы әулиелерді тану, оларды анықтау білімін түркілер даласына алып келген қожалар, уақыт өте келе жергілікті халық ішінен әулиелерді анықтауға негіз болды. Осылайша, ислам дінімен келген діни білім пен ғылыми білімді сабақтастырған жергілікті түркілер арасында әулиелер таныла бастады.

Қорытынды

Ұлттық болмысын санасынан шығаруға жақын қалған қазақ қоғамы тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықта жоғалтқанын қайта қалыптастыру үшін орасан зор жұмыстар жүргізуде. Десекте, 1992 жылы бекітілген заңнаманың әлсіз тұстарын көрген түрлі діни сенімдердің өкілдері өздерінің миссионерлік әрекеттерін жүзеге асыру үшін елімізге көптеп енді. Олар насихаттау жұмыстарын жүргізе отырып, жоғалтқанын іздеген қоғамның санасын шамасы жеткенше улады. Бұл әрекеттерді дәстүрлі исламның көлеңкесіне тығылған өзге діни бағыттарда жүзеге асырды. Осылайша «ширік» қосу түсінігін алға тартып, ата-баба әруағы мен әулиелерге деген

көзқарастарды түрлендірді. Аталған сыртқы күштердің ықпалынан әулиелерге зиярат ету мен ата-баба әруағына құран бағыштау мәселелері айналасында түрлі түсініктер қалыптасты. Жоғарыда айтылған күрделі мәселенің шығу тарихы мен әулиелер жөнінде сақталған деректерді саралай келе, Құран Кәрімді жетілдіру мақсатында жүзеге асырып жатқан жұмыстар назарымызға ілікті. Зерттеу барысында Құран Кәрімнің аудармалары арасында негізгі ой сақталғанымен, мәтіндік айырмашылықтардың туындап жатқандығы анықталды. Мәтіндік айырмашылықтарды аударма жұмыстарын жүргізу барысындағы жетілдіру әрекеттерінің көрінісі деп санасақта, діни сауаты төмен қоғам өкілдері үшін жаңа дүние ретінде танылуы ықтимал. Жоғарыда келтірген заңнаманың оңтайлы тұсын пайдаланып еліміздің аумағына енген өзге діни бағыт өкілдері бүгінгі таңға дейін еліміздің аумағында жүргенін ескерсек, олар үшін қоғамның арасына іріткі салуға және де сананы улауға осы мәтіндік айырмашылықтар жаңа бір құрал болуы ықтимал екендігін атап өткіміз келеді.

Зерттеу барысында Түркістан облысында орналасқан дәстүрді қалыптастырушы 32 әулие жөніндегі деректерді саралай келе, олардың негізгі бөлігі жөніндегі деректер халық жадынан өшірілгендігі анықталды. Эмпирикалық зерттеу әдістеріне сүйенсек әулиелер жөніндегі деректер аз сақталған. Олардың аты ұмытылғаны, жынысы мен шығу тегі жадымызда сақталмағандары аз емес. Тіптен, орналасқан орнына қарай аталып кеткен әулиелер де шықты. Мәдени жады да деректердің сақталмауы қазақ даласында жүргізілген түрлі саяси әрекеттердің жемісі болып табылады. Тізімдегі әулиелер жөнінде сақталған деректерге ретроспективті талдау жасай келе ілгеріректегі әулиелердің негізгі бөлігі қожалар тұқымынан шыққандығы, ал кейінгі бөлігі жергілікті халық тумалары екендігі анықталды. Бертін келе, жергілікті халық ішінен сол білімді санасына сіңірген таңдаулылар шықты, оларды халық танып, әулиелер қатарына қосты. Бұл білімдер көп жағдайда Сайрам, Қарнақ, Ташкент, Самарқанд, Бұқара, Дамашық қалаларындағы медреселерде берілді. Жергілікті халық ішінен шыққан әулиелердің білім алу жолы осы аталған білім ошақтарымен сабақтасады. Әулиелердің алғашқыларының қожалар, кейінгілерінің жергілікті халық ішінен шығуына аталған сабақтастық негізі болды.

Әулиелер жайындағы зерттеулер – олардың арасындағы сабақтастықты, сол кезеңдердегі жадымыздан өшірілген тарихымыздың қайта жаңғыртуға себепкер болады. Жәнеде, бұл зерттеулер дәстүр мен дін арасындағы философиялық астарды ажырата отырып бүгінгі таңда бой көрсетіп жатқан адасушылықтарға жол бермейді. Жоғарыда келтірілген аудармалар арасындағы мәтіндік айырмашылықтардың мәселесіне оңтайлы шешімнің шығуына өзіндік ықпалын тигізеді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Өмірбай А.С. – мақаланың өзегін дайындап, өрбу бағыттарын айқындап, логикалық негіздерін тұжырымдады.

Иманжүсіп Р. – Ізденістің мазмұнын сараптап, ішкі бірлігі мен нәтижелері және қорытындысын бекемдеді.

Мүдделер қақтығысы

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі:

- «Киелі мекен»: Созақта «Бибі Мәриям» кесенесінің аумағаны тазалық жұмыстары ұйымдас-
тырылды. 2024. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ontustik/press/news/details/752823>.
- Dergah Yayinlari*. Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi. İstanbul, 1977. 399 v.
- Milli Egitim Basimevi*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1977. 487 v.
- Алтай Х. «Құран Кәрім» қазақша мағына және түсінігі. Медине: «Құран Шәриф» баспасы, 1991. 893 б.
- Әбдірахманов Б. *Бекет-атаның сұпылық жолы*. Алматы: «Нұрлы әлем», 2010. 248 б.
- Биболатұлы Б. *Зикрал*. Астана: «Ғылым» баспасы, 2017. Т. 1. 912 б.
- Кустаев М. *Құран Кәрім орысша-қазақша*. Алматы: ТОО «ЛантарТрейд», 2019. 819 б.
- Қазақстан Республикасының Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңы, 15 қаңтар 1992 жыл, №1125-XII Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z920004000>.
- Қазыналы Оңтүстік. Т. 22: 5-кітап: өз әулиелер. Алматы: «Нұрлы Әлем», 2011. 288 б.
- Қондыбай С. *Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері*. Энциклопедиялық басылым. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. 480 б.
- Құран Кәрім. Мағыналар және түсіндірмелерінің аудармасы. Алматы, 2013. 776 б.
- Құрбанқожаев С. *Ясауи мен байланысты аңыз әңгімелер*. 2024. URL: <https://azretsultan.kz/yasauimen-bajlanysty-a-yz-gimeler/>.
- Құрманов А. *Қазақ баласы оқыдым, тоқыдым деседі, Бекасыл хазірет болама?* 2013. URL: <https://egemen.kz/article/25605-mashqur-zhusip-kopeyuly-qazaq-balasy-oqydym-toqydym-dese-de-bekasyl-khaziret-bol>.
- Нысанбаев Ә. *Қазақстан Ұлттық энциклопедия*. Алматы: «Қазақстан энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. 720 б.
- Олжабай С. *Қазаншы ата немесе тайқазанды құйған шебер Созақта жерленген бе?* 2022. URL: <https://okg.kz/post?id=29713&slug=qazanshy-ata-nemese-taiqazandy-quigan-sheber-sozaqta-zherlengen-be>.
- Слямбек Қ. *Қазақстандағы әйел-ана кесенелері*. 2020. URL: https://massaget.kz/ruhani_jangyiru/kazakstandagyi-ayel-ana-keseneler-karashash-ana-60847/.
- Тайжан Б. *Ақбикеш мұнарасы қайта жаңғыртылады ма?* 2016. URL: <https://egemen.kz/article/105642-aqbikesh-munarasy-qayta-dganhghyrtyla-ma>.
- Хабибуллаев А. *Козы Ходжа ибн Хафиз Ходжа – ученый-богослов из Карнака*. «Исламоведение в Казахстане: состояние, проблемы перспективы». Материалы международного круглого стола. 2014. С. 43-48.
- Хабибуллаев А. *Қозы қожа ибн Хафиз қожа Қалпа (Халифа) медресесі*. Кітап және кітапхан. 2018, №4 (8). 58-63 б.

Абзал Омирбай^а, Раушан Иманжусуп^а

^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Святые казахской степи: традиции и преемственность

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен святых - аулие, их роль и значимость для казахской культуры. В качестве теоретической рамки используется подход философии культуры, когда аулие понимаются как важные акторы формирования интеллектуальных традиций казахской степи. В статье на основе большого эмпирического материала собранного в Туркестанской области дается описание особенностей социальных, культурных ролей аулие, их значимость для культурной памяти. Так, анализируются причины забвения, вытеснения и ревитализация в контексте социально-политических событий XX века. Рассматриваются сложные вопросы взаимного влияния ислама и мировосприятия кочевых тюрков, условия в которых происходило вытеснение знания об аулие. Отмечается, что с обретением Независимости по настоящее время идут поиски философских оснований роли сакральных, религиозных особенностей культурной памяти.

Исследуя факты происхождения святых-аулие из культурного региона Туркестана, дан анализ сетевых особенностей распространения. Показано как исследуемые аулие были связаны друг с другом, и какую роль играла их деятельность для формирования интеллектуальных, в том числе религиозных традиций этого региона. В этом контексте ретроспективный анализ биографий аулие, раскрывает феномены сакральной географии Казахстана.

Ключевые слова: философия культуры; святые-аулие; культурный ландшафт; культурные традиции; религиозные практики; религиозные верования; Туркестанская область; казахская степь.

Abzal Omirbay^a, Raushan Imanzhussip^a

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Saints of the kazakh steppe: traditions and continuity

Abstract. This article investigates the phenomenon of saints (auliye), their significance and role in Kazakh culture. As the theoretical base, the philosophy of culture is used, where auliye are considered one of the important factors for shaping intellectual traditions of the Kazakh Steppe. This article covers the topic of social and cultural roles of auliye and their significance for cultural memory, using a large empirical data gathered in Turkestan. Also the article analyses the possible reasons of forgetting, displacing and revitalisation in the socio-political context of events that happened in the XX century. The complex problems of mutual impact between Islam and nomadic Turks' worldview, and conditions under which the knowledge of auliye was replaced, are discussed. It is stated that there has been a continuing research for philosophical foundations for the role of sacred and religious characteristics of cultural memory, since gaining Independence.

By exploring the origins of saints (auliye) from cultural regions of Turkestan, the analysis of the network features of distribution is given. The article demonstrates how examined auliye were interconnected

with other other, and what kind of role their activities played in forming intellectual, including religious, traditions of this region. In this context, a retrospective analysis of auliye's biographies discloses the sacred geography phenomenon of Kazakhstan.

Key words: culture philosophy, saints-auliye, cultural landscape, cultural traditions, religious practices, religious beliefs, Turkestan region, Kazakh steppe.

References:

- «Kieli meken»: Sozakta «Bibi Marijam» kesenesinin aumagany tazalyk zhymystary ujymdastyryldy. 2024. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ontustik/press/news/details/752823>. [in Kazakh]
- Dergah Yayinlari*. Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi. İstanbul, 1977. 399 v. [in Turkish].
- Milli Egitim Basımevi*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1977. 487 v. [in Turkish].
- Altaj H. «Kuran Karim» kazaksha magyna zhane tusinigi. Medine: «Kuran Sharif» baspasy, 1991. 893 b. [in Kazakh]
- Abdirahmanov B. *Beket-atanyň supylyk zholy*. Almaty: «Nurly alem», 2010. 248 b. [in Kazakh]
- Bibolatuly B. *Zikzal*. Astana: «Gylm» baspasy, 2017. T. 1. 912 b. [in Kazakh]
- Kustaev M. Kuran Karim orysshakazaksha. Almaty: TOO «LantarTrejd», 2019. 819 b. [in Kazakh]
- Kazakhstan Respublikasynyn Dini senim bostandygy zhane dini birlestikter turaly zany*, 15 kantar 1992 zhyl, №1125-XII Zany. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z920004000>. [in Kazakh]
- Kazynaly Ontustik*. T. 22: 5-kitap: az aulieler. Almaty: «Nurly Alem», 2011. 288 b. [in Kazakh]
- Kondyбай S. *Bajyrgy kazak dunietanyminyn negizderi*. Jenciklopedijalyk basylym. Almaty: «Kazak tili» baspasy, 2018. 480 b. [in Kazakh]
- Kuran Karim. Magynalar zhane tusindirmelerinin audarmasy*. Almaty, 2013. 776 b. [in Kazakh]
- Kurbankozhaev S. *Jasauimen bajlanysty anyz angimeler*. 2024. URL: <https://azretsultan.kz/yasauimen-bajlanysty-a-yz-gimeler/>. [in Kazakh]
- Kurmanov A. *Kazak balasy okydym, tokydym desede, Bekasyl haziret bolama?* 2013. URL: <https://egemen.kz/article/25605-mashqur-zhusip-kopeyuly-qazaq-balasy-oqydym-toqydym-dese-de-bekasyl-khaziret-bol>. [in Kazakh]
- Nysanbaev A. *Kazakhstan Ulttyk jenciklopedija*. Almaty: «Kazakhstan jenciklopedijasynyn» Bas redakciyası, 1999. 720 b. [in Kazakh]
- Olzhabaj S. *Kazanshy ata nemese tajkazandy kujgan sheber Sozakta zherlengen be?* 2022. URL: <https://okg.kz/post?id=29713&slug=qazanshy-ata-nemese-taiqazandy-quigan-sheber-sozaqta-zherlengen-be> [in Kazakh]
- Sljambek K. *Kazakstandagy ajel-ana keseneleri*. 2020. URL: https://massaget.kz/ruhani_jangyiru/kazakstandagy-ayel-ana-keseneler-karashash-ana-60847/.
- Tajzhan B. *Akbikesh munarasy kajta zhangyrtylady ma?* 2016. URL: <https://egemen.kz/article/105642-aqbikesh-munarasy-qayta-dganhghyrtyla-ma>. [in Kazakh]
- Habibullaev A. *Kozy Hodzha ibn Hafiz Hodzha – uchenyj-bogoslov iz Karnaka. «Islamovedenie v Kazahstane: sostojanie, problemy perspektivy»*. Materialy mezhdunarodnogo kruglogo stola. 2014. S. 43-48. [in Russian]
- Habibullaev A. *Kozy kozha ibn Hafiz kozha Kalpa (Halifa) medresesi*. Kitap zhane kitaphan. 2018, №4 (8). b. 58-63 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Өмірбай Абзал Саятайұлы – PhD, постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>, kazak_abzal@mail.ru.

Иманжүсіп Раушан – философия ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының профессоры, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>, raushankoshenova@mail.ru.

Information about a uthors

Omirbay Abzal Sayataiuly – PhD, PostDoc, senior lecturer of of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>, kazak_abzal@mail.ru.

Imanzhussip Raushan – Doctor of philosophical science, professor of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>, raushankoshenova@mail.ru.

Информация об авторах

Омирбай Абзал Саятайұлы – PhD, постдок, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>, kazak_abzal@mail.ru.

Иманжүсіп Раушан – доктор философских наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>, raushankoshenova@mail.ru.

Мақала 24.05.2024 редакциясына түсті; 20.06.2024 рецензиядан кейін мақұлданды; 30.10.2024 жұртшылыққа қабылданды

Scientific article
IRSTI 21.31.35

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-325-341>

The analysis of the linguistic and philosophical paradigms based on the concept of discourse in the academic study of religion

Arailym Abubakirova^a✉, Meirambek Shimtemira^a, Albina Duissenbayeva^a

^a*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan.*

✉ a.abubakirova.work@gmail.com

Abstract. The article provides an overview of existing definitions, research and achievements in the field of linguistics and philosophy concerning the concept of discourse. Additionally, it offers a new analysis of discourse as a philosophical-linguistic phenomenon and paradigm. A review of studies on the concept and term "discourse" is provided, and the history of the formation of the concept of discourse analysis as a separate direction is analyzed. The directions of application of discourse as a term and concept in the context of modern science are shown. It also defines the philosophical aspect on the basis of the works of M. Foucault. In this regard, Foucault's theories also examine discourse as a coercive principle that causes people to feel fear and apprehension, as a great force that regulates inconsistencies, and as a tool for creating restrictive, and regulating processes. The rules on which discursive laws are based are considered, and their role in the formation of communicative competence is analyzed. The influence of extralinguistic features of discourse has been studied. The differences and connections between the macro and micro levels of the structure of the discourse are shown. An explanation and classification of discursive modes are given, their features are described. Schools conducting discursive research are shown and an overview of their methods is given. Attention is drawn to the importance and characteristics of oral discourse. The role of discourse in the establishment of linguistic communication is considered and conclusions are drawn.

Key words: discourse; linguistics; semiotics; M. Foucault; discursive practices; discourse analysis; discursive laws; register, modus.

For citation: Abubakirova A., Shimtemir Meirambek., Duissenbayeva A. The analysis of the linguistic and philosophical paradigms based on the concept of discourse in the academic study of religion. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 325-341. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-325-341>

Для цитирования: Эбубәкірова А., Шимтемир М., Дүйсенбаева А., Анализ лингвистических и философских парадигм на основе концепции дискурса в академическом изучении религии. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 325-341. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-325-341>

Introduction

If we look at the history of linguistics, we see that until the middle of the twentieth century, the main trend was to consider language as a structure based on certain forms, which does not go beyond those forms. However, the shortcomings of this approach and the low level of adaptation have laid the foundation for a new functional-communicative paradigm, which shows that we should take into account that no linguistic phenomenon can be correctly interpreted and analyzed outside the context and the area of its application. As a result, the study of language began to be based not only on linguistic fields that study the basic level of linguistic units, but also on such large-scale structural elements as "text", "discourse", which became the object of study of philosophers. While scientists in the early twentieth century sought answers to questions about how language is formed and how its units are arranged, researchers in the second half of the twentieth century tried to understand and explain how language works. As it was not possible to find answers to these questions using only the methods of linguistics, a wide range of interdisciplinary connections began to emerge. The most important and most effective in the study of discourse is the connection with philosophy. In the late twentieth and early twenty-first centuries, the importance of human influence and subjectivity in language came to the fore, emphasizing that language allows human beings to achieve their own goals by performing certain communicative functions. Individual analysis of discourse allows to clearly identify the correspondences between structure and function, showing that the scope and context of language directly affect its structure and forms. By combining the achievements of the two main research paradigms in linguistics, we can summarize the ways of describing concepts that include the content of the concept of discourse, which is described as a special phenomenon: in formal interpretation, the strict hierarchy of discourse elements is established, interaction between them and rules for governing these actions are discussed; in functional interpretation discourse is explained as using a language and explaining the activities of language; discourse is interpreted not as a simple selection of individual units of the language system, but as a set of organized, contextual language use units. The study and comparison of discursive practices shows that the socio-cultural environment in which each discourse is formed and takes place, the philosophical preconditions that affect it are not homogeneous, each discourse has its own peculiarities. Because people communicate with each other not through simple elements of language, sounds, syllables, or words, but through discourse.

Identification of the research problem

Today, scholars often dismiss the vast majority of definitions of religion that have been used in recent decades and argue that a new definition of religion is needed, which will properly describe the authority and functions of it in the contemporary society. There is a lack of understanding and satisfaction not only in the definition of religion, but also in other aspects and theories of Religious Studies. Because Religious Studies scholars have a big, important problem in their research. Although Religious Studies seeks to establish itself as a secular science and to make its research and terminology as scientific as possible, religion, which is its main object

of study, is not a phenomenon that fits into the realm of science. That is why some scientists accept the methods of the social sciences, while others prefer the methods of the humanities. The analysis of discourse will help us to determine the solution to this problem and possible directions of development of it. The purpose of this research is to analyze the linguistic and philosophical paradigms based on the concept of discourse in the academic study of religion and to demonstrate their effectiveness and usefulness.

Relevance of the study

The relevance of discourse analysis and discursive research has become especially important in the last decade. At the beginning of the XXI century, scientists were engaged only in the study of past works in the field of Religious Studies. By the end of the first decade, they realize that there are many biological, linguistic, and neurological paradigms in their fields, that the paradigm of Religious Studies has not been developed, and that there is no concept to describe modern situations. The methods and paradigms still used in the field of Religious Studies are based on the text and historical events of the early twentieth century, and intertwines with the principles which make universal, generalized conclusions. And this system is not at all flexible in describing the modern religious situation. Hence the need for a new model and paradigm for the study of religion appears. Methods and forms of discourse analysis can be an alternative to the methodology used in the last century. And since the relationship between religion and man in the modern era can be recognized as a discursive activity, the need for paradigms that help to analyze discourse during the study is clearly shown.

Research methodology

The methodology used in this study was selected in accordance with the research areas and questions outlined in the introduction. The sources include the works of both domestic and foreign scholars. The collected data were analyzed linguistically, philosophically and religiously, and the features of the discourse analysis and discourse itself were identified by the method of content analysis. The functions of discourse as a paradigm were studied by analysis and synthesis, and the characteristics of the discourse were systematized.

Review of definitions of the concept of discourse

The French word "discours" comes from the Latin word *discursus*, which means to think, to argue. Discourse is a unique concept in modern philosophy and linguistics that is very popular but very difficult to define. In languages belonging to the Romance-Germanic language group, the word discourse is common and is used in such senses as speech, expression, thought, and utterance. And in the Kazakh language there is no translation that is a direct equivalent of this word, so the word discourse is added to the language as it is read. The meaning usually refers to the text, a language element larger than a sentence, reflection, expression of opinion. In the general scientific community, it has not been long since the focus on discourse as a subject

of scientific research began. In showing the difference between text and discourse, scientists emphasize the variable, dynamic nature of discourse, and the stable, static state of the text. The linguistic units of the discourse are closely related to each other and allow us to perceive them as a homogeneous system. Any discourse can be text, but any text cannot be discourse (Borbotko, 1981: 8-9).

According to the classical philosophical views, the concept of discourse includes the gradual development of an idea, the acceleration of that idea through concepts and notions. From the point of view of modern French philosophy, the discourse reflects the mentality and ideology reflected in the text. They are interconnected and integrated into everyday life, that is, the discourse is considered in the context of cultural, social, and psychological basis. The definition of the concept of discourse in the philosophy of the twentieth century is not homogeneous, so it is possible to analyze several versions. First, under the concept of discourse, we understand the language structure that develops in the form of a monologue, recognizing it as speech or text. Second, discourse is also analyzed as a sequence of communicative actions performed through language. It is known that this system of communication consists of such processes as conversation, dialogue, exchange of information. Discourse is associated with an activity that has a certain area of language and a certain vocabulary. Discourse development is carried out according to certain rules. In this process, from language rules to social, cultural and political rules are taken into account. Thus, the discourse is formed in a certain semantic environment and is aimed at conveying certain meanings. Therefore, the term discourse itself requires additional definition. When it comes to discourse, it should be noted that it is related to scientific, political, philosophical, cultural, literary or other areas. Based on this concept, we can describe the discourse as a "language within a language."

The founder of modern linguistics F. de Saussure seldom used the term discourse and recognized language as the only object of study in linguistics. He explained that speech is a reflection of language in life. But E. Benvenist uses the term discourse instead of speech; E. Brucians adds the third element – discourse to the language and speech community. By studying these works and principles, we can explain each of these concepts as follows: language is a system of symbols, discourse includes certain combinations that allow the speaker to use language, and speech is the name of the process of linguistic action (Philosophical Encyclopedia: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy).

Discourse as a term became very popular in the second half of the twentieth century. And to the scientific theory of text linguistics was introduced in 1952 within the phrase "discourse analysis" by Z. Harris. Explaining the concept of word as a simple expression of thought, Z. Harris interprets discourse as a complex expression of thought by several words. Thus, by the end of the twentieth century, the concept of discourse taken from structural linguistics gained a broad scientific meaning, including various meanings as a term, and contributed to the formation of a new field of discursive analysis in semiotics and linguistics (Philosophical Encyclopedia: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy). Representatives of the field of semiotics G. Graymas and J. Courtes tried to show the similarities and differences between discourse, language and speech. Discourse is connected with speech by the fact that both are processes and actions. But in discourse there is a system, which is unique, its internal

structure and appearance are established, and characteristics such as type, style, and genre are defined. Although being systematic brings discourse closer to language, if language is a universal, small system, then discourse has a specific system which is considered as speech and socio-cultural nature. Discourse is usually integrated into the cultural and social context. For example, E. Benvenist defines discourse as speech that is directed at the speaker opposed to the message that takes place without the explicit intervention of the subject of expression (Benvenist, 1974: 129).

The formation of the above-mentioned concept of discursive analysis as a separate direction in linguistics took place in the second half of the twentieth century. During this period, the important works of representatives of the European school of text linguistics (T. van Dijk, W. Dressler, J. Petofi) and fundamental works of American linguists (W. Labov, J. Grimes, R. Longhecker, T. Givon, W. Chaif) which intertwined the discursive studies with traditional linguistic themes are appeared. In 1980-1990 general theories, reference books and textbooks on the theory of discourse were published. Among them is "Discursive Analysis", published in 1983 by J. Brown and J. Yul, "The structure of social action: a study based on the analysis of everyday dialogue" published in 1984 by J. Atkinson and J. Heritage, van Dijk's four-volume "Handbook of Discursive Analysis" in 1985, "Description of Discourse" published in 1992 ed. Thompson, U. Mann, the authors, led by J. Dubois, wrote in 1993 "Transcription of Discourse", "Discursive Studies" published by Ya. Renkema in 1993, D. Schiffrin's "Discourse Orientation" in 1994, ed. "Discourse, Consciousness and Time" published by W. Chafe in 1994, van Dijk's two-volume "Discursive Research: An Interdisciplinary Introduction" in 1997.

One of the most interesting definitions of the concept of discourse is occurs in the work of P. Serio. He defines discourse as a socially or ideologically limited form of expression (Serio, 1993: 92). Based on this definition, we can use the term discourse to denote a system of restrictions on the unlimited number of opinions based on a particular social or ideological position. Yu.S. Stepanov agreeing with this view offers the following definition: discourse is a special form of language usage to express a mentality, in this case it also applies to ideology, and special use is the basis for the formation and definition of some special aspects and special rules of language. As a result, a special "mental world" emerges (Stepanov, 1995: 38).

P. Serio distinguishes eight different meanings of the term "discourse": 1) the equivalent of the concept of "speech", i.e. any specific expression; 2) a larger unit than the word; 3) the impact of the opinion on the recipient, based on the situation; 4) conversation as the main form of expression; 5) the text spoken by the speaker, the speaker is not taken into account in the message; 6) use of language units, their language activation; 7) a socially or ideologically limited form of expression specific to a particular segment of society; 8) theoretical structure for the study of text production (Serio, 1999: 26-27).

Discourse in the works of Russian schools

In European and Russian schools of linguistics, the understanding of discourse is based on the categories of "natural, living language" and "communication with the speaker." For example, T.A. van Dijk interprets discourse as an expression the content and image of which define

cognitive principles or boundaries (Dijk, 1989: 70-98). From a structural point of view, van Dijk interprets discourse as a communicative event that takes place between the speaker and the listener or observer in the course of communicative action in a certain time and space context. This communicative activity can take place through speech, writing, and may include verbal or non-verbal components.

Now let us talk about the work of Russian schools on discourse and their classification. Moscow direction of the Russian school is described by works of V.I. Tjupa and his colleagues by the journal "Discourse". They use the paradigm of van Dijk to define discourse. The discourse, according to the Moscow school, is a "communicative event" with three main aspects: creative (subject of communicative origin - the author), referent (subject-semantic aspect of expression), receptive (addressee) (Tjupa, 2001: 24). By highlighting these aspects, the representatives of the Moscow school emphasize that in the implementation of the discourse we should pay attention not only to the author's directions, but also to the methods and strategies of the reader. To understand discourse, we must understand its interactive nature. The study reveals the meaning and individuality of speech, the problems of the ideal, implicit reader, which presupposes discourse.

The next Russian school is the Volgograd school. It is based on the definition of discourse proposed by N.D. Arutjunova. Discourse is a text with an internal connection, including extra linguistic, i.e. pragmatic, socio-cultural, psychological factors; text considered in the context of the situation; speech, which is considered as a targeted social activity; a component that is reflected in the interaction of people, in their space of consciousness (cognitive processes) as a participant. Discourse is a "immersed in life" speech (Arutjunova, 1990: 136-137). Scholars of this school describe the sociolinguistic principles of discourse analysis in combination with textual linguistics. As for the typology of discourse, they are based on the criteria of imparting knowledge and knowledge related to a particular field (religious, pedagogical, business, etc.). The discursive study of the Volgograd school is carried out as a linguistic-social study (Sheigal, 2000: 9). The phrase "immersed in life" used to define the concept of discourse does not apply to ancient texts in which it is impossible to determine the connection with living society.

In structural research, the discourse and the text are contrasted in several aspects. For example, if the discourse is functional, the text has a structure, if we consider the discourse as a process, we consider the text as a product, if the discourse is dynamic, the text is static, if the discourse is relevant at the moment, the text has a virtual meaning. From this we can distinguish text as a structural product (Brown, 1983: 24) and discourse as a functional process (Hess-Lüttich, 1979: 25).

N.D. Arutjunova's definition identifies two main aspects of discourse analysis: communicative (extra linguistic features are important because we consider discourse as a social action) and cognitive (discourse as a mechanism of cognition). Based on this concept, discursive analysis can be a study of the mental spaces of people who play different roles in the implementation of different forms of discursive action and use special tools to harmonize this action (Savelyeva, 2002: 16). In analyzing discourse along with linguistic social aspect, we can also highlight the linguistic-cognitive aspect.

Considering the various directions, schools, works related to the study of discourse, we see that the definitions of this term are not contradictory, but complementary. There are three main directions of using this term.

1) Linguistic use of the term discourse. It is important to note that even in this use, the semantic scope of the term is very wide, but underlying all this is an attempt to identify, clarify and develop concepts such as speech, text, dialogue.

2) This application is more popular in journalism, not in the field of science comes from French structuralists and poststructuralists, especially from the works of M. Foucault. Underlying this application is an attempt to clarify the traditional forms of the concept of style. Discourse in this sense describes the method of appearance of the text and has a definition of what or whose discourse.

3) This application is associated with the works of J. Habermas. Discourse is a unique, perfect form of communication, carried out as far as possible from factors such as social reality, traditions, prestige, communicative consistency, with the aim of critically discussing the views and actions of participants in communication.

We consider the second direction of these basic uses, to be exact Foucault's views. M. Foucault concludes: "Discourse is a delicate connecting space that brings language and reality closer together". In the course of research on the concept of discourse, it is impossible not to dwell on M Foucault's concept. In the second half of the twentieth century M. Foucault based on the ideas of E. Benvenist presents his views and theories on discursive analysis. At the same time, the works of representatives of the French school of discourse-analysis close to linguistics began to be published. They understood discourse as a concrete expression of spoken or written language, a complex but orderly process, or the result of speech specific to a particular socio-political group or epoch (Parret, 1987: 205). Foucault's discourse is defined as a set of opinions inherent in certain structural systems. For this reason, we can talk about climate discourse, economic discourse, historical discourse, psychiatric discourse (Foucault, 1996a: 108). M. Foucault offers an original version of the use of tools in the formation of the sequence of discourse, analyzing the discourse formed in accordance with traditional notions. According to him, the main goal should be to determine the position of the speaker, but it should not be related to the opinion being expressed, but to the interchangeable subjects of opinion and the ideologies expressed through it. About this M. Foucault writes: "In my view, discourse in any society is controlled, selected, systematized and dismantled by some processes, and the function of these processes is to neutralize its power and the threats associated with it, to control unpredictable aspects of its situations, to help to escape from its dominant, dangerous material side (Foucault: 1996b: 51). The main idea of M. Foucault's theory is that the main mean of knowing, mastering, accepting the environment, the reality of the environment is speech. Through communication, people not only learn about the world, but also establish the laws and rules of that conversation and accordingly specific structures of thinking are formed. Thus, M. Foucault bases the general activity of people on speech or discursive practices. Defining the concept of discursive practices, he concludes: "This concept should not be confused with the expressive operations that result in the formation of ideas, images, preferences, with rational actions that can take place in the system of concepts, and with the competence of the speaker in creating grammatical phrases. It is a set of anonymous historical rules, which are always defined in time and space, and they create the conditions for the implementation of the activity of expression in this era, for this social, economic, geographical, linguistic space" (Foucault:

1996a: 118). According to Foucault's concept, discourse is defined and expressed by expression. "Instead of narrowing down the already vague meaning of the concept of discourse, I expanded its meaning: an established practice that takes into account the common part of all opinions or individual groups of opinions or some amount of opinion" (Foucault: 1996a: 81-82). Thus, in M. Foucault's view, language practice itself is discourse, which includes a set of many opinions inherent in a particular structure. It is important to keep in mind that expression is not just a verbal expression of opinion, but any form of human knowledge. The interest and purpose of discursive analysis is reflected in determining the historical place of each discursive event, showing and refining the "historical unconscious" of different epochs, from the Renaissance to the twentieth century. Each field of science has its own discourse and takes different forms; extra linguistic factors take precedence over linguistic factors and play a determining role.

Foucault interprets discourse as a complex and differentiated experience, arguing that it is subject to rules and transformations that can be analyzed. The use of discourse as a concept in historical analysis helps to write history from a new perspective, which he calls the "archaeological" method. He defines as his method analyzing systems of describing and dismantling discourse as a material practice, creating analyze of eras and different spheres of society and life on the basis of power of particular discourses. Foucault explains discourse as a coercive position that arouses feelings of fear and apprehension in people, equating it with a great force that regulates instability, and as a creator of limiting, regulatory processes.

In his article "Sequence of Discourse" M. Foucault hypothesizes that the creation of discourse in society is simultaneously controlled and selective, organized and disseminated through certain processes. In short, he argues that there are some regulatory principles. These principles can be divided into several groups:

1. External processes. They seek to control and limit the powerful forces of discourse. The simplest example is a ban. It is known that it is impossible to talk on any topic, with any person, anywhere, so we can identify three types of prohibitions: banning the object; procedure of circumstances; exclusive or priority rights of the speaker. These prohibitions can interact and create a web around topics that cannot be moved or freely discussed. According to M. Foucault, this network is very thick around politics and sexuality. The next external process is separation and exclusion. Underlying this process is the contrast between consciousness and insanity. From the very beginning of human society, a person whose discourse does not correspond to the discourse of others is described as an insane person. The situation has not changed much today. The words of those accused of insanity are either completely ignored or cause great public controversy and debate. It all depends on the context in which the situation is discussed and the context of the discourse. The contrast between truth and falsehood is seen as a manifestation of the pursuit of truth. According to M. Foucault, each epoch has its own way of striving for reality, and it gives some direction to the actions of those who lived in that epoch. Recall the period of positivism in sociology, when all the requirements for how research should be conducted were given in a ready state and all were obliged to follow it.

2. Internal processes. They involve the control of discourse through discourses and serve as processes of grouping, regulation, distribution. They try to prevent the discourse from happening by chance. There are primary and secondary discourses; the second is the analysis of

the remarks made to the first. And the author is considered as a central force uniting discourses. Discipline plays an important role in the implementation of these processes. Because the expression of opinion must be focused on the form of any object, must use certain conceptual and technical means, must correspond to a specific image of the theoretical basis.

3. The third group of processes includes the implementation of the first two groups. A person who does not meet or cannot meet the requirements can never join the discourse. Being the most visible, superficial form of these limiting systems, the procedure or ritual defines the competence required for the speaker, as well as clarifies the various actions, situations, signs in addition to the discourse. The ritual determines the effect of the words and their effect on the person being spoken. A discursive community ensures that discourses are stored and implemented in a closed community. Although a doctrine or knowledge may seem to want to include many individuals and followers, it also has a limiting function. Depending on the subject's opinion, it is either questioned or prohibited from commenting on other matters. All of these principles are closely interrelated and serve such functions as the division of subjects into discourses and the determination of the relevance of discourses to subjects.

In his work M. Foucault argues that the regulatory processes we have discussed above can be reflected in two "ensembles". The first is the "critical ensemble", which deals with constraints, discusses how discourses are subdued, abbreviated, and arranged; the second is the "genealogical ensemble", which shows how discourse systems have been formed and developed on the basis of or against these principles of restraint and rape. All of these processes are designed to regulate and limit discourse that is initially uncontrollable and subject only to its own rules.

M. Foucault is considered by both contemporaries and later researchers to be a structuralist. This conclusion is based on the analysis of his works. For example, in the "History of the Clinic" he uses the concept of "structure" in its entirety, replacing it with the concept of "discourse". In his works, discourse is reflected as the founder of society, managing the actions of its participants, the creator of objective conditions. Considering the analysis of the concept of discourse in the works of Foucault, the following intermediate conclusions can be made: the discourse is ordered; the role of regulatory principles is not homogeneous; discourse regulation is artificial; discourse and social reality define each other. M. Foucault's works are valuable for their history and application in theoretical research.

Discursive laws

Before dwelling on the laws within the discourse, it should be borne in mind that the formation of the discourse is influenced by the extra linguistic principles of the implementation of relations. Some scholars call this the principle of communication, while others interpret it as discursive laws. The general meaning of these laws is a set of rules that speakers must follow from the beginning of a relationship. These include:

- Striving for partnership: each interlocutor is interested in the effectiveness of their relationship at the end, so they pay attention to each other's rights and responsibilities;

- Appropriateness of opinion: the opinion should be as relevant as possible to the context of the communicative environment and be of interest to the participants;
- Authenticity: the information conveyed must correspond to the authenticity of the communicative environment;
- Informative: it is impossible to speak only to say something, the discourse must contain new information;
- Quality: the delivery of information should be as accurate and economical as possible.

Based on these laws, we can define the characteristics of discourse as follows:

- Uniqueness (structure and individuality);
- Completion;
- Formalization;
- Belonging to a certain genre and register;
- Extra linguistic aspects i.e. focus on the implementation of a specific communicative goal, to be in accordance with the context of the participants and the communicative environment.

Although most of the above characteristics apply to ordinary texts, extra linguistic features are unique to discourse. According to this feature, there is an opportunity to form opinions and actions with a cultural, social, professional orientation. In this regard, it is worth mentioning the registers of discourse. V.I. Karasik considers discourse as a refinement of speech in various spheres of human life, distinguishing between business or institutional and game discourse registers (Karasik, 2004: 277). The purpose of the first type is to adapt people to the realities of the environment, while the purpose of the second is to free people from the stereotypes of perception of the environment and social behavior, freeing them from the determinism of nature and other people. Simply put, game discourse is seen as a platform for creativity and the perception of those creative results. M.J. Oleschkov describes the characteristics of institutional discourse as follows: participants with a degree, local chronotope, systematized goal within this social institution, ritually established values, deliberately established strategies (sequence of language actions in typical situations), limited nomenclature of genres, strictly established precedent phenomena system (names, comments, texts, situations) (Oleschkov, 2006: 123). According to this description, we see that this institutional discourse is used in the formation and dissemination of information that should be directed to the target audience, the environment. According to researchers, institutional discourse has a wide range of opportunities to systematize communication services. From this discourse, social institutions are considered as culture, and their manifestation is established as organizational symbolism (legends, parables, rituals, symbols, etc.), which in turn establishes the relationship of authority (teacher's authority over the student, the clergy's authority over believers, etc.). When comparing person-oriented relationships and degree-oriented relationships, we find that in the second type of relationship, participants can only express themselves in limited role systems, as they interact on behalf of a specific group of people. According to R. Wodak, institutional discourse is not focused on a single type of discourse, but reflects a complex system of interconnected or conflicting discourses within a given situation (Wodak, 1996: 12), which reflects the reality of the communication environment or "social experience".

Discourse structure

There are two types of discourse structure: global or macrostructure (includes large parts of the discourse, for example, when talking about a newspaper article, the macrostructure corresponds to a paragraph) and local or microstructure (consisting of minimal units). These structures are not strictly separated from each other. On the contrary, they are expressed as two levels of hierarchical structure of discourse. While the global connection of the discourse is ensured by the uniqueness of the theme of that discourse, the local connection is reflected in the connection between the smallest discursive units and their parts. American linguist T. Givon represents four types of local communication: referential (unit of participants), spatial, periodic, and situational. The smallest parts of the discourse are the expression or phrase (oral modus of discourse) and the formation above the phrase (written mode of discourse). The word modus is used here as a term that is close to the meaning of types of discourse, defining the channels of information transmission and giving a clear definition of that concept. The following modes of discourse can be specified: oral (form of information delivery - acoustic); written (form of information delivery - visual); mentally (there are no traces of human linguistic activity, because the originator and receiver are the same person); gesture (based on visual communication between speaker and receiver) (Kibrik, 2009: 4); electronic submode (modern technical means and social networks are considered as channels of information transmission) (Kibrik, 2009: 4).

Results and discussions

For modern science, the full use of the essence and possibilities of discourse, discursive analysis, and discursive research is a very young, unstable, inhomogeneous direction. However, the provided researches can be organized in several directions. Researchers have found that the study of dialogue in everyday life is one of the most fruitful areas of discourse research. We can single out a number of schools that formed the basis for this discursive research: the school on which the study of discourse was based (the research of J. Grimes and J. Hinds); school where methods of research of information flow are developed and substantiated (works of W. Chaife); a school where experiments in the study of discourse were done (research by R. Tomlin); school where "discourse grammar" was created (R. Longhecker); a school in which strategies for understanding discourse have been studied (T.A. van Dijk, W. Kinch); school where a general model of discourse structure was made (L. Polanya); school where socio-linguistic methodology in the study of discourse was created (U. Labov, J. Gampers).

The methods used by the abovementioned schools in their research are also diverse. Transcription of oral discourse poses a very large set of methodological issues. This is because a scientist who wants to transcribe any oral discourse faces many interpretive and technical problems. When studying oral discourse, experts emphasize that not only the words spoken by the speaker, but also his pauses, laughter, incomplete sentences, facial expressions, gestures - all this is very important. Without taking into account these features, it is impossible to fully study the oral discourse. Oral discourse is of interest to researchers because of its freedom,

undertaking, and ability to provide important information and to directly influence participants at the same time. And turning it into a written form and making it an object of study requires taking into account many of the aforementioned features and aspects.

Conclusion

In order to understand and study discourse both as a concept and as a phenomenon, we need to take into account its register, mode, and, if necessary, even its characteristics, such as genre, service style, formality. Although these properties are independent of each other, together they can form a general characteristic of discourse. For discursive analysis to develop as a separate branch of science, we need to fully study the types of discourse. And this study can cover the following three aspects.

First, it is necessary to study and classify discursive diversity. This is because the unsystematic amount of information is the basis for the study to become chaotic.

Second, we can interpret and clarify the image of lexical and grammatical choices made by the speaker or writer only through the classification features that indicate the types of discourse.

Third, the problem of creating a general theory of discourse is related to the classification of discourses.

All topical issues of discursive analysis are addressed differently for each type of discourse. A.A. Kibrik says that to date no universal theory of discourse has been developed, and discursive analysis or research is a mosaic field. And this problem, as mentioned above, can be solved only by forming a classification of types of discourse. Today, existing methods in linguistics and philosophy are used in the study of discourse as a phenomenon. However, the fact that discourse is only now gaining attention and revealing its significance and importance shows that we need not only to study discourse, but also to consider it as an "applied discourse." This concept is reinforced by the importance of discourse as a discursive competence in the process of language learning, forming a wide choice of opportunities with its laws, characteristics, and structures in the establishment of interdisciplinary, intercultural relations. Another example of the importance of the applied aspect of discourse is the fact that the discursive laws, the characteristics of discourse, its structure and pragmatism can be of importance while establishing interpersonal, intercultural, interdisciplinary relations during the process of learning a new language, if used properly. Thus, discursive competence plays a particularly important role not only in the process of acquiring new knowledge, but also in the formation of a person's worldview. Focusing on discourse analysis in language learning D.A. Demo suggests that it can show how a new language can be used and how a learner can solve a communicative problem (Demo, 2001: www.cal.org/ericcll).

When communicating, it is not so much a matter of what we say as it is a matter of how we say it or how we express it. Human history is full of examples of how views and attitudes toward cultural, universal values and principles have changed as a result of ideological discourse directed to the right place, time, and audience.

CONTRIBUTION OF THE AUTHORS

Abubakirova Arailym Yessimkhanqyzy – systematization of the content of the article, the main idea, development of research conclusions and thesis; determination of the general directions of the research work and drawing conclusions, as well as formulation of the research results.

Shimtemir Meirambek Sayranuly – identification, compilation and analysis of the database of article sources; collection of data necessary for the study and implementation of their scientific analysis.

Duisenbayeva Albina Kurakhbayevna – scientific editing of the article, preparation for publication, as well as control over the academic integrity of the study; verification of scientific content and implementation of editorial work on the article.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors of this work declare that there is no conflict of interests.

References

- Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. 688 с.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. 448 с.
- Борботько В.Г. Элементы теории дискурса: Учебное пособие. – Грозный: Чечено-Ингушский государственный университет им. Л.Н. Толстого, 1981. 113 с.
- Brown, G., & Yule, G. Discourse analysis. Cambridge: Cambridge University press, 1983. 304 p.
- Demo, Douglas A. Discourse Analysis for Language Teachers. Center for Applied Linguistics. 2001. URL: www.cal.org/ericcll.
- Дейк Т.А., Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. 307 с.
- Философская энциклопедия. URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy.
- Фуко М. Археология знания. Киев: «Ника-Центр», 1996а. 208 с.
- Фуко М. Порядок дискурса. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М.: Касталь, 1996б. 448 с.
- Hess-Lüttich E. W. B. Texttheorie und Soziolinguistik - eine pragmatische Synthese. Entwürfe zur Anwendung linguistischer Literaturanalyse. Inaug. Diss. Bonn, 1979. 320 p.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2004. 390 с.
- Кибрик А.А. Модус, жанры и другие параметры классификации дискурсов. Вопросы языкознания, № 2. 2009. 3-21 сс.
- Олешков М.Ю. Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект: учеб. пособие для студентов фак. рус. яз. и лит. – Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия. Нижний Тагил, 2006. 146 с.
- Parret H. Prolégomènes à la théorie de l'énonciation: De Husserl à la pragmatique. Berne, Francfort/M., New York, Paris, 1987. 418 p.

Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: соотносительность и организация: автореф. дис... докт. филол. наук. Алматы, 2002. 48 с.

Серио П. О языке власти: критический анализ. В кн: Философия языка: в границах и вне границ: Междунар. сер. моногр. Т 1. Харьков: Око, 1993. 83-100 сс.

Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса / Пер. с франц. и португ. М.: Прогресс, 1999. – 14-53 сс.

Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип. Причинности // Язык и наука конца XX века. Сб. статей. М.: РГГУ, 1995. – 35-73 сс.

Шейгал Е.И. Семиотика политического р. дискурса. Волгоград: Перемена, 2000. 368 с.

Тюпа В.И. Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ. М.: Лабиринт; РГГУ, 2001. 192 с.

Wodak R. Disorders of Discourse. London: Longman, 1996. 200

Әбубәкірова Арайлыма^а, Шимтемир Мейрамбека^а, Дүйсенбаева Альбина^а

^аНұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Дінді академиялық зерттеуде дискурс концепциясы негізіндегі лингвистикалық және философиялық парадигмаларды талдау

Аннотация. Мақалада тіл білімі мен философия саласында дискурс ұғымына қатысты анықтамалар, зерттеулер мен жетістіктерге шолу жасалып, философиялық және лингвистикалық феномен әрі парадигма ретіндегі дискурстың жаңа талдамасы қарастырылады. Дискурс ұғымына, терминіне қатысты жүргізілген зерттеулерге шолу жасалып, дискурсивті талдау ұғымының жеке бағыт ретінде қалыптасу тарихы талданады. Заманауи ғылым аясында дискурстың термин және ұғым ретінде қолданылу бағыттары көрсетіліп, М. Фуко еңбектері негізінде философиялық қыры айқындалады. Осы орайда М. Фуко теорияларында дискурстың адамдарға қауіптену мен қорқыныш сезімдерін ұялататын мәжбүрлеуші ұстаным, жүйесіздікті реттеуші үлкен күш ретінде қарастырылып, шектеуші, реттеуші үдерістерді жасақтаушы құрал болып түсіндірілетіні де сарапталады. Дискурсивті заңдар негізделетін ережелер қарастырылып, олардың коммуникативті құзіреттілікті қалыптастырудағы рөлі талданады. Дискурсқа тән экстралингвистикалық сипаттардың ықпалы зерделенеді. Дискурс құрылымының макро және микро деңгейлері арасындағы айырмашылық пен байланыс көрсетіледі. Дискурс модустарының түсіндірмесі, жіктемесі беріліп, олардың ерекшеліктері сипатталады. Дискурсивті зерттеулер жүргізіп жүрген мектептер көрсетіліп, олардың әдіснамасына шолу жасалады. Ауызекі дискурстың маңыздылығы мен ерекшеліктеріне назар аударылады. Тілдік қарым-қатынас орнатудағы дискурстың рөлі қарастырылып, тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: дискурс; лингвистика; семиотика; М. Фуко; дискурсивті тәжірибелер; дискурсивті талдаулар; дискурсивті заңдар; регистр; модус.

Абубакирова Арайлыма^а, Шимтемир Мейрамбека^а, Дуйсенбаева Альбина^а

^аЕгипетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

**Анализ лингвистических и философских парадигм на основе концепции дискурса
в академическом изучении религии**

Аннотация. В статье представлен обзор существующих определений, исследований и достижений в области лингвистики и философии, касающихся концепта дискурса, а также новый анализ дискурса как философско-лингвистического феномена и парадигмы. Приводится обзор исследований по понятию и термину «дискурс», анализируется история становления концепции дискурсивного анализа как отдельного направления. Показаны направления применения дискурса как термина и концепта в контексте современной науки и определяется философский аспект на основе произведений М. Фуко. В связи с этим также анализируется тот факт, что в теориях М. Фуко дискурс рассматривается как принуждающий принцип, который вызывает у людей чувство страха и опасения, как великая сила, регулирующая несоответствия, и как инструмент для создания ограничительных, регулирующих процессов. Рассмотрены правила, на которых основаны дискурсивные законы, и проанализирована их роль в формировании коммуникативной компетенции. Изучено влияние экстралингвистических особенностей дискурса. Показаны различия и связи между макро- и микроуровнями структуры дискурса. Даны объяснение и классификация дискурсивных модусов, описаны их особенности. Показаны школы, проводящие дискурсивные исследования, и дан обзор их методик. Обращается внимание на важность и особенности устного дискурса. Рассмотрена роль дискурса в установлении языковой коммуникации и сделаны выводы.

Ключевые слова: дискурс; лингвистика; семиотика; М. Фуко; дискурсивные практики; дискурсивный анализ; дискурсивные законы; регистр; модус.

References

- Arutjunova N.D. Diskurs // Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' [Linguistic encyclopedic dictionary]. (Moscow, 1990, 688 p.) [in Russian].
- Benvenist Je. Obshhaja lingvistika [General linguistics]. (Moscow, 1974, 448 p.) [in Russian]
- Borbot'ko V.G. Jelementy teorii diskursa: Uchebnoe posobie. [The elements of the theory of discourse. Didactic material]. (Groznyj, 1981, 113 p.) [in Russian]
- Brown, G., & Yule, G. Discourse analysis. – Cambridge: Cambridge University press, 1983. – 304 p.
- Demo, Douglas A. Discourse Analysis for Language Teachers. Center for Applied Linguistics. 2001. URL: www.cal.org/ericcll.
- Dejk T.A., van. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication]. (Moscow, 1989, 307 p.) [in Russian]
- Filosoфskaja jenciklopedija [Philosophic encyclopedia] http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy [in Russian]
- Fuko M. Arheologija znanija [The archaeology of the knowledge]. (Kiev, 1996a, 208 p.) [in Russian]
- Fuko M. Porjadok diskursa // Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let [The order of the discourse]. (Moscow, 1996b, 448 p.) [in Russian]

Hess-Lüttich E. W. B. Texttheorie und Soziolinguistik - eine pragmatische Synthese. Entwürfe zur Anwendung linguistischer Literaturanalyse / Inaug. Diss. – Bonn, 1979. – 320 p.

Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [The language circle: individual, concepts, discourse]. (Volgograd, 2004, 390 p.) [in Russian]

Kibrik A.A. Modus, zhanry i drugie parametry klassifikacii diskursov. Voprosy jazykoznanija, № 2. – 2009. [Modes, genres and other parameters of the classification of discourse. The problems of linguistics, № 2. – 2009] – 3-21 ss. [in Russian]

Oleshkov M.Ju. Osnovy funkcional'noj lingvistiki: diskursivnyj aspekt: ucheb. posobie dlja studentov fak. rus. jaz. i lit. [The basics of functional linguistics: discursive aspect]. (Nizhnij Tagil, 2006, 146 p) [in Russian]

Parret H. Prolégomènes à la théorie de l'énonciation: De Nusslerl à la pragmatique. – Berne, Francfort/M., New York, Paris, 1987. – 418 p.

Savel'eva V.V. Hudozhestvennyj tekst i hudozhestvennyj mir: sootnesennost' i organizacija: avtoref. dis...dokt. filol. Nauk [Literary Text and the Artistic World: Relevance and Organization]. (Almaty, 2002, 48 p.) [in Russian]

Serio P. O jazyke vlasti: kriticheskij analiz. v kn: Filosofija jazyka: v granicah i vne granic: Mezhdunar. ser. monogr. T 1. [About the language of the power: critical analysis]. Harkov, 1993, 83-100 pp.) [in Russian]

Serio P. Kak chitajut teksty vo Francii // Kvadratura smysla. Francuzskaja shkola analiza diskursa / Per. s franc. i portug. [How do they read texts in France]. (Moscow, 1999, 14-53 pp.) [in Russian]

Stepanov Ju.S. Al'ternativnyj mir, Diskurs, Fakt i princip. Prichinnosti // Jazyk i nauka konca XX veka. Sb. Statej [Alternative world. Discourse. Fact and principle]. (Moscow, 1995, 35-73 pp.) [in Russian]

Shejgal E.I. Semiotika politicheskogo diskursa [The semiotics of the political discourse]. (Volgograd, 2000, 368 s.) [in Russian]

Tjupa V.I. Analitika hudozhestvennogo. Vvedenie v literaturovedcheskij analiz [The analytics of the artistic. Introduction to the literary analysis]. (Moscow, 2001, 192 p.) [in Russian]

Wodak R. Disorders of Discourse. – London: Longman, 1996. – 200 p.

Information about authors

Abubakirova Arailym Yessimkhanklyzy – PhD student, senior lecturer, Nur-Mubarak University, al-Farabi ave.73, 050600, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-4975-8931>, a.abubakirova.work@gmail.com

Shimtemir Meirambek Sairanuly – PhD student, senior specialist on Educating and Social Development Department, at Nur-Mubarak University, al-Farabi ave.73, 050600, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-8942-5803>, a.abubakirova.work@gmail.com

Duissenbayeva Albina Kurakhbayevna – PhD., acting associate professor, Nur-Mubarak University, al-Farabi ave.73, 050600, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4556-3152>, duissenbaevadka@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Әбубәкірова Арайлым Есімханқызы – PhD докторант, Нұр-Мұбарак университетінде аға оқытушы, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-4975-8931>, a.abubakirova.work@gmail.com

Шимтемир Мейрамбек Сайранулы – PhD докторант, Тәрбие істері және әлеуметтік даму департаментінде бас маман, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр.аль-Фараби73, 050060, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-8942-5803>, shin-miko@mail.ru

Дүйсенбаева Альбина Құрақбайқызы – PhD, қауымд.профессор м.а., Нұр-Мұбарак ЕИМУ, әл-Фараби даңғылы 73, 050060., Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-4556-3152>, duissenbaevadka@gmail.com

Сведения об авторах

Абубакирова Арайлым Есимханқызы – PhD докторант, старший преподаватель, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. Аль-Фараби, 73, 050060, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-4975-8931>, a.abubakirova.work@gmail.com

Шимтемир Мейрамбек Сайранулы – PhD докторант, главный специалист, Департамент воспитания и социального развития, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. Аль-Фараби, 73, 050060, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-8942-5803>, shin-miko@mail.ru

Дүйсенбаева Альбина Курахбаевна – PhD, и.о. асс. профессора, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. Аль-Фараби, 73, 050060, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4556-3152>, duissenbaevadka@gmail.com

The article was submitted 18.10.2024; approved after reviewing 05.12.2024; accepted for publication 13.12.2024

Scientific article

IRSTI 0681

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-342-358>

The state and religious organizations in Kazakhstan in the 1940s-1990s: methodological aspects of studying the problem and systematization of source

Galya Alpyspaeva^a✉, Khadisha Aubakirova^a, Gulmira Sametova^b

^a*Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (Astana, Kazakhstan)*

^b*Kostanay Regional University named after A. Baitursynov (Kostanay, Kazakhstan)*

✉galpyspaeva@mail.ru

Abstract: The state and religious confessions are the most important institutions of socio-political development of society, and the nature of the interaction of these institutions to a certain extent is an indicator of the civilization of society. The study and substantiation of the methodology for studying the interaction of the state and religious organizations in historical retrospect is relevant from the point of view of the need to generalize practical experience and extract lessons from the past. The theoretical and methodological basis for the study of state-religious relations in historical retrospect can be the principles of civilizational, institutional and interdisciplinary approaches. Each of them allows us to objectively and dynamically consider the evolution of interaction between the state and faiths in Kazakhstan in 1940-1990, to understand the cause-and-effect conditionality of the transformation of state religious policy, to identify and characterize regional specifics in the context of country-wide modernization processes, to summarize the regional historical experience of interaction between the state and religious organizations. The concept of cultural adaptation explains the mechanisms of habilitation of believers to changing political and legal realities.

Key words: state; confessions; methodology; religion; Soviet model; sources.

Funding. The research was carried out within the framework of the project "Historical experience of state-confessional relations in Kazakhstan (1920-1940s). under the programme of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project IRN: AP23486006).

For citation: Alpyspaeva, G.A., Aubakirova, Kh.A., Sametova, G.S. The State and religious Organizations in Kazakhstan in the 1940S-1990s: Methodological Aspect of Studying the Problem and Systematization of Source. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 342-358. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-342-358>

Для цитирования: Алпыспаева Г.А., Аубакирова Х.А., Саметова Г.С. Государство и религиозные организации в Казахстане в 1940-1990-е гг.: методологические аспекты изучения проблемы и систематизация источников. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 342-358. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-342-358>

Introduction

Kazakhstan is a multiethnic and multi-confessional state, in which representatives of a wide variety of religious beliefs live. In the current situation, the role of religion in society is growing, religious motivation has an increasing impact on human social behavior patterns, and the religious factor is trying to influence the political life of the country. That is why building trusting relations between the state and different faiths is one of the priorities of the progressive and sustainable development of the country.

For the multi-confessional Kazakh society, the issue of interaction between the state and faiths has been and remains relevant. The relatively liberal republican religious legislation and open borders contribute to the penetration of various pseudo-religious movements and trends, whose leaders and activists engage in religious proselytism, preach teachings alien to the traditional culture and mentality of Kazakhstanis. They are often active in promoting social initiatives, seeking to gain the trust of the population and earn political credibility.

Taking into account the traditional tolerance of Kazakhstani people, it is possible to predict the consequences. In the context of the intensification of religious propaganda, the possibility of extremism, separatism and other negative trends is not excluded. In this sense, the study of the theoretical and practical experience of interaction between the state and religious organizations in historical retrospect acquires relevance and practical significance, especially since there is a growing social demand in society for referring to the historical experience of the past, drawing lessons from it. In the context of the above, the purpose of our research is to study and systematize the main methodological concepts of the problem of relations between the state and religion in historical retrospect.

The purpose of the study is to substantiate modern methodological concepts of studying the problem of "state - religious organizations" in the historical perspective of the 1940-1990 years, to classify and summarize the theoretical aspects of the problem.

The Soviet model of interaction between the state and confessions was not unchanged. Within the framework of the designated chronological period, the relationship between the Soviet state and religious denominations evolved for various reasons, including ideological and political ones.

The article presents the systematization of sources, describes the scientific principles and methods of working with them. Their application serves as the basis for scientific knowledge and understanding of the problem.

Materials and methods of research

The main materials were used the works of philosophers and sociologists O. Spengler, A. Toynbee, M. Weber, E. Danilevsky, E. Durkheim, T. Parsons, J. Stewart, and E. Markarian. These works presented a scientific development of the theoretical provisions of the concept "state and religions" were scientifically developed, methodological approaches and principles of studying the problem were outlined. Theoretical sociologists consider religion as one of the

most important social institutions of society, manifesting itself not only in the field of social relations, but also in the field of state, ethnic, and interpersonal relations.

The religious factor forms the basis of almost all social institutions and acts as a consolidating force of society. As a system of values and meanings, religion determines the behavior of people in society and acts as an important factor in social dynamics and social development. Understanding the mechanisms of functioning of religion in society is impossible without studying its history, analyzing the social roots of its origin and functions in society. Sociologists also emphasize the relationship of religion with the economic foundations of the state, in the context of which state-religious relations are considered through the prism of such a relationship. The reference to the works of K. West and D. Zimmerman made it possible to study and substantiate the gender aspects of the problem of interaction between the state and religion.

The principles and methods of research typical for both historical and other social sciences were applied. The most important is the principle of historicism, which allows us to explore state-religious relations as a developing process, during which both common features and regional peculiarities are revealed. The principle of historicism explains the causal conditionality of the evolution of state-confessional relations. The systematic method is focused on a holistic and comprehensive study of the problem, it helps to understand the role and place of religion in the construct of "state and religion". The systematic approach makes it possible to consider the interaction of the state and religious organizations as structural components of a single system, which means society. The method of comparative analysis was used to search for analogues and determinants in the historical experience of interaction between the state and religious organizations.

Discussions

The problem of state-religious relations in the methodological dimension has been scientifically developed in the works of Kazakhstani and Russian authors. According to religious studies researchers, "state-confessional relations are the most important element of state-building" (Topical Issues, 2012: 27). The historical experience of the development of relations between the state and religious organizations confirms this concept. The state-confessional policy was the most important component of the colonial policy of the Russian Empire for the development of national outskirts and met the tasks of national-state building. Religious policy, or rather anti-religious policy aimed at suppressing religious consciousness formed the basis of socialist ideology, on the basis of which the political superstructure of the Soviet state was formed. The analysis of the teaching of the founders of sociology on the processes of interaction between religion and the state is presented by researchers T. Batorova and S. Batorov. According to the authors, this process is multifaceted and studied from various points of view. From a positivist point of view, the relationship between the state and religion occurs through scientific knowledge. From a historical point of view, society is the basis for the interaction of religion and the state. The economic concept considers religion as the basis of socio-cultural changes in society, and the functional point of view reveals the social appearance of religion (Batorova, Batorov, 2016).

K. Bagaeva considers the problem of methodology for studying the relationship between the state and religion in the context of clarifying the categorical apparatus, which is important for determining the methodology of research, generalizes and classifies existing typologies (Bagaeva, 2015). The author explains the diversity of historical models of interaction between the state and religion by "the categorical diversity of scientific literature on the problem and the multivariate definition of the term "religion", as well as the uniqueness of the religious situation in each individual society or region" (Bagaeva, 2015: 19).

A number of research papers are devoted to the analysis of models of state-religious relations. The diverse typologies used by researchers of state-confessional relations are summarized in the article of M. Shakhov and O. Shutova. But the authors are developing their own so-called "power" model based on the power of influence in society; when either the power of the state or the power of religion prevails. Scientists propose this model as one of the possible options for classifying state-confessional relations (Shakhov, Shutova, 2003).

The authors A. Kardashevsky and M. Tirskikh substantiate the advantages of "essential" models (Kardashevsky, Tirskikh, 2009), analyzing various types of state-confessional models. Introducing the concept of "essential models" into scientific circulation, they reveal the essence of the problem as follows: "To explain the reasons why this or that type of state-confessional relations has developed in this way, it is necessary to take into account the way of interaction of the state and confessions based on the essences, the very nature of these two social phenomena" (Kardashevsky, Tirskikh, 2009: 30)

R. Zvorygin makes an attempt to develop tools for studying the interaction of public authorities and religious associations based on quantitative analysis methods. The author's main attention is aimed at identifying the relationship "between the confessional affiliation of religious associations and the nature of the attitude towards them on the part of public authorities" (Zvorygin, 2019).

E. Mchedlova examines the interaction of the state, society and confessions in the context of a socio-political crisis, when religious hidden activities of confessions become more active. According to the author, crises manifest themselves in modern religious ideology, which, in turn, affects the emerging programmatic images of the future existence of society (Mchedlova, 2022). Among the foreign authors exploring the problems of the methodology of the relationship between the state and religion, the works of J. Anderson (2003), T. Jelen (Jelen, Wilcox, 2002), N. Demerath (Demerath, 2003).

In general, the problem of methodology of state-confessional relations attracts the attention of scientists expressing their point of view, especially since the problem lies in the intersection of different social sciences (philosophy, sociology, religious studies, law, and history). The predominance of philosophical and sociological research leaves us with the opportunity to approach the methodology of the problem of "state and religion" from the point of view of generalizing the historical experience of their interaction.

Results

The theoretical and methodological basis for the study of state-confessional relations in historical retrospection can be the principle of the civilizational approach, which was scientifically developed in the works of O. Spengler (Spengler, 2008), A. Toinby (Toinby, 2006), I. Danilevsky (Danilevsky, 2008) and other theorists of sociological science. The advantage

of the civilizational principle, in comparison with the formational one, is that its application allows us to consider culture as a unique original phenomenon developing in interrelation and interaction with other civilizational phenomena.

Religion and religious worldview can be considered as part of the global culture that characterizes the level of development of civilization. In this sense, the development of state-confessional relations should be considered in the context of the theory of local civilizations. The history of the Soviet state as a whole and the history of the republic as part of the Union state can be considered as the history of local civilizations developing under the influence of both internal and external factors. In a relatively small chronological period in historical terms (1940-1990), the evolution of the relationship between the state and religion took place due to ideological and political reasons.

From the point of view of the civilizational approach, the relationship of state bodies with confessions in Kazakhstan fits into the general paradigm of Soviet religious policy, however, at the level of its practical implementation, regional peculiarities inevitably arose due to the level of religiosity of the population, the diversity of the confessional map of the region.

No less important is the institutional principle of studying state-religious relations, which explains social development through the prism of the formation, development and transformation of social institutions, including religion. According to the researchers, "historical institutionalism focuses precisely on the problem of the transformation of institutions" (Belkova, 2014: 119). The institutional principle substantiates the role and place of social institutions in the structure of a public organization. The application of the institutional approach makes it possible to understand and comprehend the goals and objectives of the confessional policy of the Soviet state, the forms and methods of its implementation both at the country and republican levels, the causes and consequences of the transformation of the religious policy of the state. The institutional principle helps to scientifically substantiate the nature and features of the interaction of state institutions with different faiths: Muslims, Orthodox, Catholics and others.

E. Durkheim's theory of modernization (Durkheim, 1991) can be applied as a methodological basis for the study of state-religious relations in historical retrospect. With regard to the problem of interaction between the state and religious organizations, E. Durkheim's concept makes it possible to study and assess the state of collective consciousness of a certain part of society (in this case, believers) in the context of evolutionary processes and social transformation of society in the 1940s and 1990s. The religious policy of the Soviet state in the considered relatively small in historical dimension chronological period of 1940-1990 evolved for ideological and political reasons. During these years, the confessional picture in the republic changed dramatically, which was facilitated by the Stalinist deportation of peoples (1930-1940), the development of virgin lands in the northern regions of the republic (1950-1960).

In the 1940s a new concept of the religious policy of the Soviet state different from the model of strict administrative suppression of religion in the 1920s and 1930s was formed. This turn is due not only to the civil position of the church and clergy during the Second World War, but also to external factors and causes. With the country's transition to a new model of socio-political development in the early 1990s, the interaction of the state with religious organizations moves to a completely different plane. The changing religious policy of the state influenced the state of

collective consciousness of a certain part of society. The Soviet modernization of the spiritual life of society, carried out by administrative methods and limiting the possibilities of religious worship, provoked reasonable resistance from believers who fought for the preservation of religious dogmas.

From the point of view of methodology, it is also necessary to take into account the interdisciplinary nature of the problem of interaction between the state and religious confessions. That is why the study of the topic can be implemented by using methodological concepts from the field of historical ethnology, in particular the concept of cultural adaptation. The problem of cultural adaptation affects various spheres of human activity, including spiritual life. The basics of the concept are set out in the works of J. Stewart (Stewart, 1955), E. Markaryan (Markaryan, 1983), T. Parsons (Parsons, 2002), S. Lurie (Lurie, 1997). The concept of adaptation implies a complex connection between a person or a group of people with a socio-cultural environment, in the process of which the problem of compatibility of different worldview systems inevitably arises, acceptance or non-acceptance by a person of new value orientations promoted and imposed by the state. According to the researchers, "religious orientation can consist both in accepting these values and rejecting them" (Parsons, 2002: 749).

With the regard to the topic of state-religious relations, the concept of cultural adaptation helps to identify and explain the mechanisms of adaptation of believers to the new socio-economic, political, legal, socio-cultural realities that inevitably arose with the change of the political course of the state. The nature of relations between the state and religious organizations is inextricably linked to the general political processes in the country. The political course of the Soviet state changed with the change of the top leadership, therefore, Soviet religious legislation and confessional policy in general changed: from the policy of harsh administrative pressure and restrictions on religion in the 1920s and 1930s to a relatively liberal attitude towards religion since the second half of the 1980s. The Soviet model of state-confessional relations evolved from segregation in the 1920s and 1940s, when religious and spiritual life was banned, to separation in the 1960s and 1980s, when the state declared freedom of conscience and did not openly oppose religion. From the point of view of adaptation theory, the features and consequences of the atheization policy pursued by the Soviet state can be considered, the factors contributing to the survival and functioning of religious communities in the conditions of the harsh anti-religious regime of the Soviet government in the 1920s and 1930s are analyzed in Khrushchev period (1953-1964) of persecution of religion.

The gender factor played an important role in the religious policy of the Soviet state. Its manifestation was especially evident during the atheistic propaganda of the first decades of Soviet power, when the "women's issue" in regions where the Muslim population prevailed was closely linked to the religious one. The "liberation" of women took place under the slogans of combating religious prejudice, liberating women and removing the burqa. The study of the gender aspects of the problem is possible based on the methodology of K. West and D. Zimmerman, through the prism of which gender is viewed as a social construct (West, Zimmerman, 1997). The conditionality of the social structure depends not only on the level of development of social relations, but also on the degree of religiosity of the society. In this sense, the theory can be applied to study the gender aspects of the religious policy of the state.

The scientific development of the state-confessional relations problem in historical retrospection involves the use of both general theoretical and specific principles of social sciences, including historical ones. Due to the variety of approaches and contradictory assessments of state religious policy, the principle of objectivity is of particular importance, according to which the solution of research tasks should not depend on the value orientations, personal attitudes and religious/atheistic worldview of the researcher. The principle of objectivity implies freedom from the party-class, ideological, national, gender, and confessional preferences of the researcher. The application of the principle is especially important in the study of the designated period of state-religious relations, for an objective analysis of the Soviet historiographical tradition, which developed in the conditions of harsh political and ideological attitudes of the state.

The principle of historicism focuses on the consideration of each historical phenomenon and event in the relation to other events, on observing the chronological sequence and taking into account the specific historical conditions in which events developed. It aims to reproduce the "spirit of the times", the atmosphere of the era in which historical events took place. Its application makes it possible to explore state-religious relations as a developing process with a certain orientation and dynamics, common and specific features. In the construction of the "state - religion", the principle of historicism helps to understand the motivation of the state when adopting legislative acts in the field of religion, the influence of the political situation on the development of principles and directions of the state religious strategy, the perception by believers of legislative acts on religion, the influence of the confessional policy of the state on the spiritual state of society. The scientific understanding of the methodology of state-confessional relations presupposes a holistic vision and understanding of the problem in historical retrospect. That is why the methodological study of the problem of interaction between the state and faiths is based on a systematic approach. The principle of consistency makes it possible to consider the relationship between the state and religion as interacting components of a single and integral system, by which we mean society. In addition, a systematic approach involves a comprehensive study of the role of both the state and religion in social dynamics. Meanwhile, researchers define a systematic approach to the study of history as "... a complex and multidimensional theoretical and methodological phenomenon. Its application in research practice can be successful only for someone who has basic knowledge of the general theory of systems, and also understands that this approach can only be applied in combination with others ..." (Ippolitov, 2017: 199).

The scientific basis for the study of the problem of state-confessional relations includes diverse sources, which, in accordance with the classification generally accepted in historical science, can be divided into several groups.

The first group of sources consists of legislative acts and normative legal documents on religion and freedom of conscience of central and republican government bodies and state structures that performed administrative and managerial functions: resolutions, orders, recommendations of the Central Committee of the CPSU, the Central Committee of CP of Kazakhstan, the Council of Ministers of Kazakh SSR. They characterize the general paradigm and concept of state religious policy, its goals and objectives. This group also includes normative legal acts of local authorities and management (regional executive committees, city councils) on religious issues. Since the

latest documents were developed on the basis of all-Union normative acts, they generally reflect the general concept of state policy, but some provisions were detailed taking into account the national and the regional aspects.

A large group of sources, both in number and in content, consists of materials from the official records of the party and Soviet state bodies on religious issues, whose functions included the implementation of confessional policy. The sources of their formation are state structures and departments of different levels (district, city, regional, republican, union), which led to their diversity and multiplicity. By the nature of their origin, functional and intended purpose, sources are divided into several categories: circular orders, instructions, clerical correspondence, minutes of meetings, reports (annual, quarterly, monthly), reports, reports and other documents.

To compile a confessional map of Kazakhstan in 1940-1990, covering traditional and non-traditional denominations, as well as religious groups and movements, documents of church authorities of different denominations are of great importance. They include lists of believers, appeals and statements to central authorities, correspondence materials with the government agencies, letters of complaint about violations of religious legislation and other materials. Statistical data and materials from the All-Union Population censuses of 1959, 1979, and 1989 will help to determine the number of religious communities by denomination.

The cycle of documents of personal origin, represented by memoirs, letters from believers to government structures and international organizations, memoirs of participants and eyewitnesses of historical events, is very useful in scientific application, since such sources reflect the views of specific people on the religious policy being pursued, characterize their attitude and demonstrate feedback. The spiritual world of believers is more fully revealed precisely through the personal perception by believers of the ongoing transformations in the religious policy of the state.

Materials from secular periodicals and materials from church publications can be used as sources. If the pages of secular publications reflected the state policy in the field of relations with the religious organizations, the official point of view on the events in the spiritual sphere was expressed, then the materials of church publications reflect the inner life of the confessions.

A diverse and rich range of sources on the topic determines a wide range of scientific methods of working with them. Let's focus on the characteristics of some of them. The state-confessional policy of the Soviet state changed with the change of political priorities, that is why a historical and genetic method is used to study it, it allows us to study and explain the reasons for the change of priorities in the confessional policy of the state.

The historical-comparative method is applicable for a comparative analysis of the directions of the confessional policy of the Soviet state in different periods of history, when comparing the general and the private in state-religious processes. This method helps to identify the cause-and-effect relationships that led to the transformation of the religious policy of the state. Historical-systemic and problem-chronological methods help to identify the main stages of the transformation of state religious policy, summarize the material in chronological sequence, identify the main directions and internal logic of the state-confessional policy in different periods of history, substantiate its natural consequences.

Scientific objectivity and reliability in the historical research is ensured by the use of the comparative research method – the method of comparing historical facts, events and phenomena. This method is aimed at identifying analogies in historical processes and phenomena, to detect similarities or differences. The method is most relevant and effective when studying historical events of a local or regional nature, since in the context of localization and regionalization of historical search, the researcher risks losing sight of the general connections between historical events, limiting himself to a range of detailed questions.

Since historical archival sources play an important role in studying the problem of the state-religious relations, it is necessary to elaborate on the characteristics of methods of working with them. Historical sources are usually multifunctional, any documentary source at the development stage was intended to perform a specific function, and often more than one. One can agree with the opinion of the researchers that "due to the fact that the historical source ... reflects objective reality, and it is multifaceted and diverse, then the historical source itself is diverse and multifaceted in its content and functions performed by it. ... each source has a feature that can be characterized as multifunctional" (Georgieva, 2016: 15).

The functionality of the source, its purpose, left an imprint on the content and nature of the presentation of the material, its ideological orientation. That is why it is necessary to start working with the identified archival documents by clarifying the reasons for their development. The researcher should ask questions: for what purpose the document was developed, for what tasks it was intended. Some documents, such as reports of officials to higher authorities on the results of anti-religious propaganda, reports on anniversaries, protocol decisions of local authorities on the closure of places of worship, may contain somewhat distorted, exaggerated, or underestimated figures, biased facts. In practice, it is not uncommon for agents of the Soviet government on the ground to deliberately underestimate the number of believers in order to obtain permission from the higher authorities to close churches and mosques "due to lack of need." In contrast, information used for practical purposes, for example, to develop and make specific decisions on religious legislation or to determine the religious strategy of the state, more objectively reflects the state of the problem.

When working with archival sources, it is important to avoid the absolutization of historical facts mentioned once and not to build theoretical generalizations based on them. In order to avoid such errors, methods of comparing historical information from different documents should be used.

Research practice shows that archival sources on state and religion, especially those relating to the 1920s and 1940s, are characterized by carelessness in development and poor preservation, often contain contradictory information, especially in terms of current statistics. In this case, in order to avoid falsification of figures and facts, all documents on the problem under study should be identified as much as possible. The comparison of documents and their comparative analysis is a prerequisite for the historical research, since the researchers often encounter inconsistencies in information on a specific historical fact.

Research work with sources does not exclude subjectivism due to the researcher's desire to ignore and ignore facts and events that do not confirm the scientific hypothesis put forward by him and contradict his ideas. That is why the sequence of solving research tasks is important

in working with sources: to identify historical facts and build a scientific hypothesis based on them, or to put forward a hypothesis and confirm it with the appropriate "necessary" facts. In order to avoid non-scientific conclusions and interpretations, one should follow the scientific principles of selecting and extracting facts from sources, build a hypothesis based on facts, and theoretical generalization based on the analysis of revealed facts.

The risks of subjectivism increase when working with the sources of personal origin, which are compiled directly by a specific person and bear the stamp of a particular person's worldview, views, assessments and ideas. Researchers believe that when working with the sources of personal origin, it is necessary to take into account the reality of two types of memory: autobiographical and historical. Autobiographical memory is nothing more than an internal, personal memory of a particular person, historical memory is an external, social memory (Halbwaks, 2005: 10). The content of the sources of personal origin reflects the inner, personal memory of a person with its subjective principles.

Most archival documents of the Soviet period, especially documents of the official records management of state and party bodies, are overly politicized and are not devoid of ideological coloring. In order to avoid errors in theoretical generalizations, the researcher should take into account this feature of the sources and abstract from the ideological bias. Moreover, even documents that, at first glance, are far from ideological orientation or politicization, may bear the stamp of existing social norms, views and values of a certain part of the population. Researchers often encounter such problems when studying church records management documents. For example, when studying the inventories of church property compiled during the expropriation of church property by the state, the researcher must take into account the views that existed in society at that period of history on the relative value of expropriated church things, take into account the value orientations of believers of different faiths. Believers and ministers of worship could add some things to the church inventory as valuable and not mention others as less valuable in their opinion.

The use of statistical methods for analyzing archival documents and materials of the All-Union Population censuses for different years allows us to identify quantitative and qualitative indicators of religious organizations in Kazakhstan, the changing dynamics of their number in different years, the number of atheistic organizations as an indicator of the activity of atheistic propaganda. In relation to the designated research topic, the method of quantitative analysis of phenomena is important, i.e. the analysis of the dynamics of social processes based on statistical material. Conclusions about the confessional structure of Kazakh society in the 1940s-1990s, the stages of evolution of state-religious relations in Kazakhstan can be formulated on the basis of accumulation and systematic generalization of various empirical data and statistical calculations.

Conclusion

Thus, having studied the methodological approaches, principles and methods of the scientific knowledge of the topic the state-confessional relations in historical dynamics, we can summarize the following: the multifaceted and multidimensional nature of the problem

(1); its interdisciplinary nature at the junction of different social sciences (2); the methodology of the problem of relations between the state and religion should be based on the principles of civilizational and institutional approaches, the theory of modernization and the concept of cultural adaptation, explaining the complex mechanisms of interaction between state structures and religious organizations at different stages of history (3); in historical refraction, the scientific base of the problem of state-confessional relations includes diverse sources (4); the study of the problem from a scientific point of view, it involves the complex application of various research methods from the field of social sciences (5); The historical conditionality of the problem of state-confessional relations and the continuing relevance at the present stage require its scientific development (6).

The methodological substantiation of the problem of interaction between the state and religion in historical refraction confirms the interdisciplinary nature of the topic, for the study of which the methods of various social sciences are applicable.

ACKNOWLEDGMENTS

The research was carried out within the framework of the project "Historical experience of state-confessional relations in Kazakhstan (1940-1990)" under the programme of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project IRN: AP23486006).

AUTHORS CONTRIBUTION

Alpyspaeva G.A. the main author and generator of the idea for the publication, substantiated the concept and theoretical also methodological foundations of the article, prepared the article model, contributed to the collection and processing of source and historiographic material, identified significant source material, contributed to the critical rethinking of the article as well.

Aubakirova Kh.A. equally took part in the preparation of the article, revision and solving the issues related to the reliability of the information obtained, critical revision of the content of the article and getting ready it for publication

Sametova G.A. equally took part in the formulation of the problem, analysis and systematization of the obtained data, design and preparation of the bibliography.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare no relevant conflict of interests.

References

Anderson J., *Religious Liberty in Transitional Societies. The Politics of Religion*. Cambridge University Press. – 2003.

Demerath N. J. Civil society and civil religion as mutually dependent // *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge University Press. 2003. – Pp. 348-358.

Jelen T. G., Wilcox C. Religion. The one, the few, and the many // *Religion and Politics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press. 2002. – Pp. 1-7.

Steward J. H. Theory of Culture Change. Urbane, 1955. – Pp. 36-41.

Uest K., Zimmerman D. Sozdanie gendera. Per. s angl. E. Zdravomyslovoy. Gendernyetetradi.Vyp.1. Trudy SPb-filiala IS RAN. Saint Petersburg: IS RAN, 1997. – Pp. 94-120.

Актуальные вопросы государственно-конфессиональных отношений в Республике Казахстан: сборник материалов. – Алматы: Институт философии и политологии КН МОН РК, 2012. – 72 с.

Багаева К.А. Взаимоотношения государства и религии: основные теоретико-методологические подходы // *Вестник Бурятского государственного университета. Философия.* – 2015. – №6. – С. 19-23.

Баторов С.Е., Баторова Т.П. Некоторые социологические учения о взаимодействии религии и государства // *Вестник НГУЭУ.* – 2016. – № 2. – С. 243-250.

Белькова А.А. Исторический институционализм – новое направление в исторических исследованиях // *Вестник Бурятского государственного университета.* – 2014. – №7-1. – С. 117-121.

Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Избр. произведения. – Москва: Прогресс, 1990. – 808 с.

Георгиева Н.Г. Классификация и поликонфессиональность исторических источников // *Вестник РУДН. Серия: История России.* – 2016. – № 1. – С.7-19.

Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Институт русской цивилизации, 2008. – 816 с.

Дюркгейм Э., *О разделении общественного труда.* Метод социологии. – Москва: Наука, 1991. – 575 с.

Зворыгин Р.В., Анализ возможностей применения методов количественного анализа для изучения взаимодействия органов государственной власти и религиозных объединений / Многомерность общества: цифровой поворот в гуманитарном знании: 3-й молодежный конвент: Материалы международной студенческой конференции (Екатеринбург, 14-16 марта 2019 г.). – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2019. – С. 578-584.

Ипполитов Г.М. Системный подход к познанию истории: дискуссионные размышления о некоторых аспектах многоаспектной проблемы в лапидарном изложении // Самарский научный вестник. – 2017. – Т. 6. – № 2 (19). – С. 192-199.

Кардашевский А.В., Тирских М.Г. Современные концепции государственно-конфессиональных отношений. «Сущностные» модели // *Сибирский юридический вестник.* – 2009. – №2 (45). – С. 25-33.

Левчук Д.В. Особенности взаимоотношения политики и религии // Политика, государство и право. – 2013. – № 1. [электронный ресурс] URL: <https://politika.snauka.ru/2013/01/624> (дата обращения: 14.05.2024).

Лурье С.В. Историческая этнология. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.

Маркарян Э.С. Основные проблемы этнической экологии // *Этнографическое обозрение.* – 1983. – № 1. – С. 3-16.

Мchedлова Е.М. Образ будущего взаимодействия государства и религиозно-общественных сил // *Знание. Понимание. Умение.* – 2022. – №3 (16). – С. 177-184. DOI: 10.17805/zpu.2022.3.16

Парсонс Т. О социальных системах (1902-1979). – Москва: Акад. Проект, 2002. – 830 с.

Прокопенко Е.Е. Тенденции и рубежи взаимовлияния государства и религиозной организации как структурного элемента гражданского общества в современных российских условиях // Теории и проблемы политических исследований. – 2016. – Т. 5. – № 6А. – С. 267-285.

Тойнби А. Дж. Постигение истории: сб. / пер. с англ. Е.Д. Жаркова. – Москва: Айрис Пресс, 2010. – 640 с.

Уэст К., Циммерман Д. Создание гендера. Пер. с англ. Е. Здравомысловой // Гендерные тетради. – Вып.1. – Труды СПб-филиала ИС РАН. – СПб.: ИС РАН, 1997. – С. 94-12.

Шахов М. О., Шутова О. С. Государственно-конфессиональные отношения: анализ типологий и «силовая модель» // Полития. – 2003. – № 3. – С. 158-178.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Всемирно-исторические перспективы. – Т. 1-2. – Москва: Мысль, 1993. – 663 с.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3. – С. 8-27.

Галья Алпыспаева^а, Хадиша Аубакирова^а, Гульмира Саметова^б

^а*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті*

^б*А.Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті*

1940-1990 жж. Қазақстандағы мемлекет және діни ұйымдар: мәселені зерттеудің әдіснамалық негіздері мен дереккөздерді жүйелеу

Аңдатпа. Мемлекет пен діни конфессиялар қоғамның қоғамдық-саяси дамуының маңызды институттары болып табылады, бұл институттардың өзара әрекеттесу сипаты белгілі бір дәрежеде қоғамның өркениетінің көрсеткіші болып табылады. Тарихи ретроспекциядағы мемлекет пен діни ұйымдардың өзара іс-қимылын зерттеу әдістемесін зерттеу және негіздеу практикалық тәжірибені қорытындылау және өткеннен сабақ алу қажеттілігі тұрғысынан өзекті. Мемлекет пен конфессиялардың өзара іс-қимылының кеңестік моделі бірқалыпты болған жоқ. Зерттеуде көрсетілген хронологиялық кезең шеңберінде кеңес мемлекеті мен діни конфессиялардың қарым-қатынасы әртүрлі себептерге, соның ішінде идеологиялық және саяси себептерге байланысты дамыды. Тарихи ретроспекциядағы мемлекеттік-діни қарым-қатынастарды зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі ретінде өркениеттік, институционалдық және пәнаралық тәсілдердің принциптері болады. Олардың әрқайсысы 1940-1990 жылдардағы Қазақстандағы мемлекет пен конфессиялардың өзара іс-қимылының эволюциясын объективті және серпінді түрде қарап зерттеуге, мемлекеттік діни саясатты трансформациялаудың себеп-салдарлық шарттылығын түсінуге, жалпыхалықтық жаңғырту үрдісі тұрғысынанаймақтық ерекшелікті айқындауға және сипаттауға, мемлекет пен діни ұйымдардың өзара іс-қимылы мен қарым-қатынасының өңірлік тарихи тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік береді. Мәдени бейімделу тұжырымдамасы діндерге сенушілердің өзгеріп отыратын саяси-құқықтық шындыққа өздерінің әлеуметтік әлеуетін қосуға бағытталған механизмдерін түсіндіреді. Мақалада дереккөздерді жүйелеу, олармен жұмыс істеудің ғылыми принциптері мен әдістері сипатталған. Оларды қолдану ғылыми білім мен тақырыпты түсінудің негізі болып табылады. Тарихи сынудағы мемлекет пен діннің өзара әрекеттесу проблемасының әдіснамалық негіздемесі тақырыптың пәнаралық сипатын растайды, оны зерттеу үшін әртүрлі әлеуметтік ғылымдардың әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: мемлекет; конфессиялар; әдістеме; дін; кеңестік модель; дереккөздер.

Галья Алпыспаева^а, Хадиша Аубакирова^а, Гульмира Саметова^б

^аКазахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина

^бКостанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

**Государство и религиозные организации в Казахстане в 1940-1990-е гг.:
методологические аспекты изучения проблемы и систематизация источников**

Аннотация. Государство и религиозные конфессии являются важнейшими институтами общественно-политического развития социума, а характер взаимодействия данных институтов в определенной мере является показателем цивилизованности общества. Изучение и обоснование методологии изучения взаимодействия государства и религиозных организаций в исторической ретроспекции актуально с точки зрения необходимости обобщения практического опыта и извлечения уроков прошлого. Советская модель взаимодействия государства и конфессий не была неизменной. В рамках обозначенного хронологического периода взаимоотношения советского государства и религиозных конфессий эволюционировали в силу разных причин, в том числе идеологических и политических. Теоретико-методологической базой изучения государственно-религиозных отношений в исторической ретроспекции могут служить принципы цивилизационного, институционального и междисциплинарного подходов. Каждый из них позволяет объективно и в динамике рассматривать эволюцию взаимодействия государства и конфессий в Казахстане в 1940-1990 гг., понять причинно-следственную обусловленность трансформации государственной религиозной политики, выявить и охарактеризовать региональную специфику в контексте общестрановых модернизационных процессов, обобщить региональный исторический опыт взаимодействия государства и религиозных организаций. Концепция культурной адаптации объясняет механизмы абилитации верующих к изменяющимся политико-правовым реалиям. В статье представлена систематизация источников, охарактеризованы научные принципы и методы работы с ними. Применение их служит основой научного познания и понимания проблемы. Методологическое обоснование проблемы взаимодействия государства и религии в историческом преломлении подтверждает междисциплинарный характер тематики, для изучения которой применимы методы разных социальных наук.

Ключевые слова: государство; конфессии; методология; религия; советская модель; источники.

References

Aktual'nye voprosy gosudarstvenno-konfessional'nyh otnoshenij v Respublike Kazahstan: sbornik materialov [Current issues of state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan: collection of materials]. Almaty: Institut filosofii i politologii KN MON RK, 2012. 72 p. [In Russian]

Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies. The Politics of Religion. Cambridge University Press. 2003. [In English]

Bagaeva K.A. Vzaimootnoshenija gosudarstva i religii: osnovnye teoretiko-metodologicheskie podhody [Relationships between the state and religion: the main theoretical and methodological approaches]. Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofija. 2015. No. 6. Pp. 19-23. [In Russian]

Batorov T.P., Batorova S. E. Nekotorye sociologicheskie uchenija o vzaimodejstvii religii i gosudarstva [Some sociological doctrines of the interaction of religion and state]. Vestnik NGUJeU. 2016. № 2. Pp. 243-250. [In Russian]

Belkova A.A. Istoricheskij institucionalizm – novoe napravlenie v istoricheskikh issledovanijah [Historical institutionalism – a new trend in historical researches]. Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. No.7-1. Pp. 117-121. [In Russian]

Danilevskij N.Ja. Rossiya i Evropa [Russia and Europe]. Moscow: Institut russkoj civilizacii, 2008. 704 p. [In Russian]

Demerath N.J. Civil society and civil religion as mutually dependent // Handbook of the Sociology of Religion. Cambridge University Press. 2003. Pp. 348-358. [In English]

Djurkgejm Je. O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii [On the Division of Social Labor. The Method of Sociology]. Moscow: Nauka, 1991. 575 p. [In Russian]

Georgieva N.G. Klassifikacija i polikonfessional'nost' istoricheskikh istochnikov [Classification and multi-confessional nature of historical sources]. Vestnik RUDN. Serija: Istorija Rossii. 2016. No. 1. Pp. 7-19. [In Russian]

Ippolitov G.M. Sistemnyj podhod k poznaniju istorii: diskussionnye razmyshlenija o nekotoryh aspektah mnogoaspektnoj problemy v lapidarnom izlozhenii [A systems approach to the knowledge of history: controversial reflections on some aspects of a multifaceted problem in a lapidary presentation]. Samarskij nauchnyj vestnik. 2017. T. 6. No. 2 (19). Pp. 192-199. [In Russian]

Jelen T.G., Wilcox C. Religion. The one, the few, and the many // Religion and Politics in Comparative Perspective. Cambridge University Press. 2002. Pp. 1-7. [In English].

Hal'bvaks M. Kollektivnaja i istoricheskaja pamjat' [Collective and historical memory]. Neprikosnovennyj zapas. 2005. No. 2-3. Pp. 8-27. [In Russian]

Kardashevskij A.V., Tirskih M.G. Sovremennye koncepcii gosudarstvenno-konfessional'nyh otnoshenij. «Sushhnostnye» modeli [Modern concepts of state-confessional relations. "Essential" models]. Sibirskij juridicheskij vestnik [Siberian legal bulletin]. 2009. No. 2 (45). Pp. 25-33. [In Russian]

Levchuk D.V. Osobennosti vzaimootnoshenija politiki i religii [Features of the relationship between politics and religion] // Politika, gosudarstvo i pravo. [Politics, state and law] 2013. No. 1 [Electronic resource]. URL: <https://politika.snauka.ru/2013/01/624> (date of access: 14.05.2024)

Lur'e C.B. Istoricheskaja jetnologija [Historical Ethnology]. Moscow: Aspekt Press. 1997. 445 p. [In Russian]

Markarjan Je.S. Osnovnye problemy jetnicheskoi jekologii [The main problems of ethnic ecology]. Ethnographic review [Jethnograficheskoe obozrenie]. 1983. No.1. Pp. 3-16. [In Russian]

Mchedlova E. M. Obraz budushhego vzaimodejstvija gosudarstva i religiozno-obshhestvennykh sil [The image of the future interaction of the state and religious-social forces]. // Znanie. Ponimanie. Umenie [Knowledge Understanding Skill]. 2022. No. 3(16). Pp. 177-184. DOI: 10.17805/zpu.2022.3.16 [In Russian]

Parsons T.O social'nykh sistemah [About social systems]. Moscow, 2002. 749 p. [In Russian].

Prokopenko E.E. Tendencii i rubezhi vzaimovlijanija gosudarstva i religioznoj organizacii kak strukturnogo jelementa grazhdanskogo obshhestva v sovremennykh rossijskikh uslovijah [Trends and frontiers of interference of the state and religious organizations as a structural element of a civil society]

in modern Russian conditions]. Theories and Problems of Political Studies. 2016. No. 5 (6A). Pp. 267-285. [In Russian]

Shahov M.O., Shutova O.S. Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniya: analiz tipologij i "silovaja model'" [State-confessional relations: analysis of typologies and the "power model"]. Politija. 2003. No.3. Pp. 158–178. [In Russian]

Shpengler O. Zakat Evropy. Oчерki morfologii mirovoj istorii. Vsemirno-istoricheskie perspektivy [The Decline of Europe. Essays on the Morphology of World History. World-Historical Perspectives]. T. 1-2. Moscow: Mysl'. 1993. 663 p. [In Russian]

Steward J.H. Theory of Culture Change. Urbane, 1955. Pp. 36-41. [In English]

Tojnbi A.Dzh. Postizhenie istorii: sb. [Understanding History: collection]. Per. s angl. E.D. Zharkova. Moscow: Ajris Press, 2010. 640 p. [In Russian]

Uest K., Zimmerman D. Sozdanie gendera. Per. s angl. E. Zdravomyslovoy. Gendernyetetradi.Vyp.1. Trudy SPb-filiala IS RAN. Saint Petersburg: IS RAN, 1997. Pp. 94-120. [In Russian]

Zvorygin R. Analiz vozmozhnostej primeneniya metodov kolichestvennogo analiza dlja izuchenija vzaimodejstvija organov gosudarstvennoj vlasti i religioznyh obedinenij [Analysis of the Possibilities of Using Quantitative Analysis Methods to Study the Interaction of Public Authorities and Religious Associations]. Mnogomernost' obshhestva: cifrovoj povorot v gumanitarnom znanii: 3-j molodezhnyj konvent: Materialy mezhdunarodnoj studencheskoj konferencii (Ekaterinburg, 14-16 marta 2019 g.). Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2019. Pp. 578-580. [In Russian]

Weber M. Protestantskaja jetika i duh kapitalizma [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism] / M. Veber. Izbr. proizv. Moscow: Progress, 1990. 808 p. [In Russian]

Information about the authors:

Aytpaevna Galya Alpyspaeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University. 62, Zhenis Str., 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Aubakirova Khadisha Alkeevna – Candidate of Historical Sciences, Acc. professor, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, 62, Zhenis Str., 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>, hadishaaubakirova@mail.ru

Sametova Gulmira Seytbekovna – PhD doctor, senior lecturer, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, 47, 110000, Baitursynov Str., Kostanay, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Алпыспаева Галья Айтпаевна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс д., 62, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Аубакирова Хадиша Алькеевна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс д., 62, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>, hadishaaubakirova@mail.ru

Саметова Гүлмира Сейтбековна – PhD докторы, аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, А. Байтұрсынов көш., 47, 110000, Қостанай, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru

Сведения об авторах:

Алпыспаева Галья Айтпаевна – доктор исторических наук, профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, пр. Женис, 62, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>, galpyspaeva@mail.ru

Аубакирова Хадиша Алькеевна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, пр. Женис, 62, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>, hadishaaubakirova@mail.ru

Саметова Гүлмира Сейтбековна – доктор PhD, старший преподаватель, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, ул. А. Байтұрсынова, 47, 110000, Костанай, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>, sametova_gulmira@mail.ru

The article was submitted 18.10.2024; approved after reviewing 05.11.2024; accepted for publication 01.12.2024

Научная статья
МРНТИ 21.21.21

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-359-368>

Зикр как психологический способ обрести мистические состояния в суфизме

Алимов Хужагельды

Международная исламская академия Узбекистана, г. Ташкент, Узбекистан

✉ alimov_m@mail.ru

Аннотация. В статье изложены некоторые особенности зикр как один из психологических способов обрести мистические состояния (хал). Как известно, тасаввуф является состоянием самосовершенствования человека (салика) под руководством муршида. Процесс самосовершенствования нельзя представить без участия мистического хал. Мистический хал проявляется в виде чувства радости и тоски, покоя и стеснения и входят в сердца (калб) духовных «путников», т.е. саликов. Происхождение мистического хал зависит от Аллаха, только он может дать салику определенный хал. Но есть определенные способы, с помощью которых вызываются мистический хал. При этом нужно учитывать одно обстоятельство, что салик может пользоваться этими способами, но мистический хал он будет ли ощущать в себе или нет зависит от Аллаха. К таким психологическим способам вызова мистических хал относятся зикр, хилват (уединение), самоъ (танец) и т.д. В данной статье зикр рассматривается как один из психологических способов приобретения мистических хал. Зикр является суфийской медитативной духовной практикой, заключающийся в многократном произнесении молитвенной формулы, содержащей прославления Бога.

Зикр в тарикате Накшбандия является основным способом обрести мистические состояния. Мы знаем, что основные солики из разных тарикатов на практике использовали «зикри алония», т.е. зикри жахрия (осуществляется с помощью голоса). Например, в тарикате Ходжа Ахмад Яссавия использовался «зикри арра», т.е. один из видов «зикри жахрия».

Как известно, в тарикате Мавлавия, основателем которого является Джалалидин Руми, при осуществлении зикра использовалось самоъ, т.е. мистический танец. Солики некоторые Атрибуты Аллах или калимаи тавхид (Ло илаха иллаллох) пели как песню и танцевали, с помощью которых вызвали в себе мистические состояния. Нужно отметить, что подобную практику проводить было трудно для простого населения.

В тарикате Накшбандия было применено “зикри хуфия”, т.е. зикр осуществляется без применения голоса. Бахоуддин Накшбанд говорил, что есть два вида зикра: зикри жахрия и зикри хуфия. В виду того, что зикри хуфия было лучше, чем зикри жахрия, ученики Накшбандия пользовались зикром хуфия. В чем состоит его психологическое преимущество относительно зикри жахрия? В том, что практику зикри жахрия можно было применять в определенных местах. Зикри хуфия осуществляется при любых условиях. Во-вторых, тот, кто применяет на практике зикри жахрия, сопоставляя себя с теми, которые не делают зикр, у него может возникнуть чувство себялюбия. Это противоречит основным правилам самосовершенствования.

В истории суфизма пишется, что основатель тариката Хожагон Абдухолика Гиждивани учил Хидр алайхиссалам употреблять зикр в нечетном порядке. Гиждивани и его ученики использовали на практике зикри хуфия. Но после него начали применять зикри жажрия. Это было до времени Амира Саида Кулола, к которому обратился его ученик Бахоуддин

Накшбанд относительно того, чтобы применять зикри хуфия. Амир Саид Кулол отказался, но не запретил своему ученику пользоваться зикри хуфия. Таким образом, со времен Бахоуддина Накшбанда солики тариката Накшбандия применяют на практике зикри хуфия. Преимущественная сторона зикри хуфия заключается в том, что народ имел возможность применять зикр в любом месте, т.е. на рабочем месте, в путешествии, в семье, там, где он мысленно свободен. Одним словом, солики имели возможность применять зикр постоянно. Это правило является причиной того, что тарикат Накшбандия стал живучим.

Ключевые слова: зикр; мистический хал; состояние самосовершенствования; развитие; суфийская медитативная духовная практика; молитвенная формула; прославление Бога.

For citation: Alimov KH., Dhikr as a Psychological Method of Summoning Mystical States in Sufism// Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 359-368. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-359-368>

Для цитирования: Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 359-368. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-359-368>

Введение

Слово «зикр» в словаре означает «вспоминать», «припоминать», «говорить», «упоминать», «объяснять», «истолковывать», «описывать» (Акимускин, 1989). Информация о зикре содержится в ряде аятов Священного Корана и хадисах.

В исламе зикр – это поминание Аллаха, Его качеств и размышление об этом. В Исламе есть три типа поминания: поминание языком, сердцем и всем телом. Помнить языком – значит постоянно повторять имена Аллаха, таухид (единобожие), читать Коран, совершать молитвы и т. д. Помнить сердцем – значит всегда думать о Боге и размышлять о Нем.

Когда совершается зикр телом, все части тела делают то, что повелевает Аллах, и избегают того, что Он запрещает. Одна из главных задач Зикра – пробудить в душе мистические состояния. Если он продолжит совершать зикр, Аллах сам приведет солика (человека, который вступил в путь тариката, т.е. путника) в определенные состояния. Одна из психологических функций зикра — связать разум и память о солике с Аллахом и отводить его от мирских вещей. Память и мышление как важные психологические процессы солика в этом смысле служат его совершенствованию.

Методология исследования

В данном исследовании мы использовали следующие методы:

1) Историко-генетический метод. С помощью этого метода учение и практика суфизма изучались, исходя из существующей общественно-исторической ситуации.

2) Метод систематизации основных случаев, процессов, понятий, пониманий, упражнений и т.п., связанных с учением и практикой суфизма.

3) Чтобы показать связь суфизма и его практики, был использован метод «Перехода от абстрактного к конкретному», считающийся одним из частных методов проецирования.

Результаты, полученные с помощью этих методов, описаны ниже.

Теоретическими и методологическими основами исследования являются комплексный подход (Б.Г. Ананьев), системный подход (Б.Ф. Ломов, В.А. Ганзен), культурно-исторический подход (Л.С. Выготский), принцип деятельности (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн), принцип детерминизма и индетерминизма (И. Пригожин), также были выбраны синергетические подходы.

Также роль теоретико-методологической основы сыграл ряд религиозных документов и произведений, в которых описываются идея национальной независимости, необходимость глубокого изучения нашего духовного наследия, идея воспитания совершенного поколения.

Священный Коран и хадисы также использовались в качестве теоретического источника и методологической основы.

Результаты

В разных тарикатах форма и содержание зикра различны: они бывают либо в форме повторения одного из «Ля иляха», либо в форме асмаи хусна (атрибутов имени Аллаха). Мухаммад, мир ему, подчеркивал, что самым лучшим зикром является «ля иляха илляЛлах» (калимаи таухид). Однако четыре его последователя (Абу Бакр Сиддик, Хазрат Умар, Хазрат Усман и Хазрат Али) научили четверем различным способам зикра. К ним относятся зикр сиддикия, кубровия, нурбахшия и джахрия, которым обучали Абу Бакра Сиддика, Хазрата Умара, Хазрата Усмана и Хазрата Али, соответственно.

Шейх аль-Колобади также затронул вопрос о видах зикра, и он выделяет три типа зикра: «Первый – это зикр, совершаемый сердцем, при котором вещь, о которой говорится, не забывается, но осуществляется. Второе – это упоминание качеств упоминаемой вещи. В-третьих, увидеть то, что упомянуто. Потому что упоминание Его качеств (атрибутов) заставляет забыть свои собственные качества и исчезает собственное «Я» солика в зикре» (Ал-Колободий, 1988:88)

Исходя из тарикатов, зикры делятся на определенные виды: само (зикр, совершаемый стоя и вращаясь под музыку у маулави), хатми ходжаган (зикр в Накшбандийском тарикате), дарби асма (зикр хилвати, который выполняется сидя в форме круга и слегка покачиваясь), зикр кийам (стоя зикр у Руфаи и Саади, который совершается вслух), давран (зикр стояния и вращения у кидири), зикр арра (зикр ясави совершаемый сидя и стоя) и ийлар зикр, зикри арра (зикр ясавиев совершаемый сидя и стоя) и т.д.

Зикр как практический элемент суфизма бывает в форме личного (индивидуальная форма) и коллективного (собрание зикра). Практика зикра при индивидуальном

соблюдении делится на три вида: а) зикр, совершаемый языком без участия калб (сердца); б) зикр совершается с молчаливым сердцем; в) зикр, совершаемый и языком, и сердцем (этот зикр сложен в исполнении и свойственен великим святым).

Другой признак зикра зависит от того, совершается ли он вслух или нет: он делится на зикр жахри (вслух) и зикр махфи (тайный), то есть дифференцируется на зикр, совершаемый вслух или молча. Тихий зикр также бывает двух форм: тайный зикр, совершаемый только языком, тайный зикр совершаемый только сердцем (калб).

Усман Турар пишет о четырех видах тайного зикра, совершаемого сердцем: «а) зикр читается на задержке дыхания языком, не двигаясь телом, закрывая глаза и прижимая язык к горлу; б) повторяйте слово таухид сердцем, но, не задерживая дыхания, голова может двигаться; ж) не двигая частями тела, задерживая дыхание и повторяя таухид» (Турар, 1999:77).

На этом этапе сосредоточимся на психологическом аспекте контроля дыхания во время процесса зикра. На первый взгляд задержка и контроль дыхания кажутся физическим действием. Однако в зикре таухиду или атрибутам Бога (Аллах, Хай, Каххар, Кайюм и др.) придается особое значение, а также соблюдаются особые правила при дыхании и выдохе (по мнению некоторых мистиков, вдох и выдох подобны Ал-лаху, то есть при вдохе вы издаете звук «Ал», а при выдохе — звук «лах»). Также при чтении вышеизложенного божественная энергия проходит через сердце читающего и преобразует его.

Дыхательное упражнение при зикре расширяет объем легких солика, и кислород поступает в легкие вместе с калимаи таухид. Если кислород поступает к сердцу через легкие, калимаи таухид или божественные атрибуты, которые проходят с дыханием через дыхательные пути, попадают в сердце и наполняют его энергией. На самом деле, как утверждал Абу Бакр аш-Шибли, «суфизм – это контроль над интеллектом и управление дыханием» (Али-заде, 2007:161).

Абу Хамид аль-Газали пишет о дыхании: «Если человек хочет сделать глубокий вдох, он сначала втягивает воздух, а затем медленно выдыхает его. Затем он удерживает его в легких как можно дольше и снова медленно выпускает. Если он повторит это несколько раз днем и ночью, у него возникает смелость, решительность и сила воли. Если он сделает это, помня своего Господа...» (Абу Хомид, 2005:61).

Количество повторений упомянутого слова в зикре имеет важное психологическое значение и определяется муршидом (Учителем). Количество 300, 3000, 6000, 12000, 70000, 76000 и т.д. Эти числа считаются божественными числами, а их божественность заключается в том, что когда количество зикра переходит от этих чисел при произнесении сердцем, вступает в силу закон перехода количественных изменений к качественным изменениям (этот закон описывается в диалектике) и приводит к определенным духовным изменениям в сердце солика. Кроме того, когда суммы зикра превышают 76 000, зикр становится постоянным, регулярным.

Обсуждение

В тарикате Накшбандия особое внимание уделяется трем аспектам зикра: количеству зикра, дыханию и времени. Эти три элемента взаимосвязаны. Хазрат Накшбанд говорил, что слово «ля иляха иллаллах» следует произносить три раза на одном дыхании. «Если

результата нет, даже если счет превышает двадцать один, необходимо начинать работу сначала» (Абдуллох, 1994:86). Одно из условий иариката— не дышать.

Таким образом, в зикре происходят все процессы психологии, в том числе:

Когнитивные процессы: ощущение (ощущение каждого слова в упоминании), восприятие (восприятие значения слов), представление (представление состояния слов), внимание (отвлечение внимания от окружающего мира и сосредоточение внимания только на значении слова), память (оставление слов из памяти, связанное с толкованием слов и забывание остальных на определенный период времени), фантазия (воображаемое путешествие в мир значений слов), созерцание (наблюдение связи слов с Аллахом), речь (красивое выражение слов);

Чувственно-эмоциональные процессы (ощущение красивых переживаний при повторении слов);

Задействуются волевые процессы (поиск сил для выдерживания медитации, самоконтроль).

Эти аспекты указывают на психологический аспект зикра. Существующие проблемы в этом направлении ждут своего психологического исследования.

Известно, что постоянное поминание Бога, т.е. хождение в зикр, является одним из основных столпов секты Накшбандия. Большинство приверженцев тариката использовали в своей практике «зикри алония», то есть джахри зикр. Например, «зикр пила» использовалась в тарикате Ходжи Ахмеда Яссави. Этот зикр является одним из проявлений джахри зикра. Кроме того, некоторые суфии танцевали (само) во время зикра. По такому пути пошел, например, орден Мавлавия, основанный Джалалуддином Руми. Они пели и танцевали, произнося имя Аллаха или слово таухид во весь голос. Джахри зикр, танец и само создавали для людей определенные трудности с точки зрения возможности заниматься им где угодно.

В учении Накшбандия был введен хуфия-зикр. Хазрат Бахауддин Накшбанд говорил: «От Хазрата Азизана передаются два вида зикра. Да пребудет с ним милость и благоволение Божие. Одно – джахр (вслух), другое – хуфя (тайный). Поскольку зикр хуфьи сильный и лучший, мы выбрали его» (Абул Мухсин, 1993:84). Хизр алейхис-салям учил Абдухалика Гиждувани, что мюрид должен произносить имя Всевышнего (Аллаха) «ло иляха иллаллах» с тайной на языке в нечетном количестве. Однако в наших более поздних пирах зикри снова был заменен на джахрия. Даже когда Хазрат Бахауддин Накшбанд попросил своего пира Амира Сайида Кулола отказаться от зикра алония, он получил отказ. Профессор Хаджи Исматулла Абдулла, доктор филологических наук, говорит: «В основной части практики Накшбандия, то есть тайного зикра (запоминания и повторения имени Аллаха) сердцем». Это отличается от устного (джахри) зикра, который предпочитает большинство членов секты. Абу Бакра научили тайному зикру те, кто был с ним в пещере Пророка, а Хазрата Али научили читать зикр вслух, так что в некоторых общинах Накшбандии и это последнее разрешено» (Абдуллох, 1994:173).

Хазрат Бахауддин Накшбанд в свое время открыл тайну зикра. Преимущества этого заключались в том, что люди могли тайно произносить имя Бога (Аллаха) и таухид (ло иляха илляЛлах), даже когда они работали, сидели или стояли, не собираясь вместе, не

производя шума, не танцуя. Другими словами, мусульмане имели возможность постоянно поминать. Это правило ордена Накшбандия также сделало эту доктрину жизнеспособной и привело к ее широкому распространению среди масс. Хазрат Бахауддин Накшбанд сказал о зикре хуфии: «Когда я практиковал зикр хуфию, я осознал ее тайну» (Абул Мухсин, 1993:78). Солик быстрее узнает тайну, если вспомнит Бога. Статус знания тайны – одна из высших стадий в суфизме.

Выводы

1. Интерпретация зикра как психологического метода преувеличивает его возможности в суфизме. Потому что в процессе зикра у молящегося есть возможность мысленно наблюдать за собой, чувствовать, искренне ли делается зикр или нет. Наблюдая за движением зикра от языка к сердцу, солик сможет наблюдать процесс самосовершенствования. Этот психологический метод особенно полезен при тайном зикре.

2. Выполнение зикра с вниманием к психологическим аспектам положительно влияет на его качество и увеличивает вероятность вызова мистического состояния. Самоанализ – одна из важных составляющих самосознания. В результате самоанализа во время зикра психологический процесс берется под контроль, и это состояние облегчает мистическое состояние солика.

3. Использование психологических возможностей при вызове мистического состояния в зикре помогает ему достичь сердца и выполняет первоначальную функцию зикра. Известно, что мистическое состояние начинается тогда, когда зикр достигает души. Для разных соликов это происходит по-разному. Задача психологии в этой области состоит в изучении влияния индивидуально-психологических особенностей солика на процесс зикра и объяснении психологической причины эффективности процесса.

4. Контроль дыхания во время зикра не только позволяет нам понять смысл слов, произносимых во время зикра, но и улучшает наше физическое здоровье. Кроме того, длительность таких упражнений создает в человеке смелость, решительность и силу воли. Влияние зикра на укрепление веры – один из важнейших психологических аспектов. Постоянный зикр заставляет ум солика постоянно думать об Аллахе и не дает мыслям блуждать. В результате возрастает преданность, возрастает вера.

5. Память об атрибутах Бога заставляет солик забывать свои собственные атрибуты, и в результате память о нем становится постоянной. Это вопрос, связанный с понятием «Я» в психологии. Другими словами, роль зикра особенно в совершенствовании нафси аммары (низкий уровень нафса) до уровня нафси комила (высокий уровень нафса). Зикр психологически защищает солика от влияния нафси амморы.

Список литературы

Акимушкин О.Ф. (1989). Суфийские братства: сложный узел проблем. “Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ., А.А.Ставиской, под редакцией и с предисл. О.Ф.Акимушкина. –М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. – 328 с.

Ал – Колободий Шайх. Тасаввуф сарчашмаси / Арабчадан О. Мовлонкул о'ғли, М. Отакул қизи тарж.; Ма'сул муҳаррир, со'з боши муаллифи: Н. Комилов. – Т.: Г'. Г'улом номидаги адабиёт нашриёти.

Турар Усмон. (1999). Тасаввуф тарихи. – Т.: “Истиқлол”, – 180-б.

Али-заде А.А.(2007). Хал // Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансар, С.837.

Абу Ҳомид Ғаззолий.(2005) Кимиёи саодат. – Т.: “Адолат”, – 263.

Абдуллоҳ Исматуллоҳ Ҳожи.(1994). Баҳоуддин Нақшбанд./ “Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар” китобида. - Т.: “Ўзбекистон”, 335 бет.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али.(1993). Баҳоуддин Балогардон. (Таҳрир хайъати: А. Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли) – Т.: “Ёзувчи”, – 208-б.

Абдуллоҳ Исматуллоҳ Ҳожи.(1994). Баҳоуддин Нақшбанд./ “Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар” китобида. - Т.: “Ўзбекистон”, 335 бет.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али.(1993). Баҳоуддин Балогардон. (Таҳрир хайъати: А. Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли) – Т.: “Ёзувчи”, – 208-б.

Алимов Хужагельды

Ўзбекистон Халықаралық ислам академиясы Ташкент қ., Ўзбекистон

Зікір сопылықтағы мистикалық күйлерге жетудің психологиялық әдісі ретінде рөлі

Андатпа. Мақалада зикр мистикалық күйлерді табудың психологиялық тәсілдерінің бірі ретінде кейбір ерекшеліктері көрсетілген (Хәл). Өздеріңіз білетіндей, тасаввуф-муршидтің басшылығымен адамның (салиқ) өзін-өзі жетілдіру жағдайы. Өзін-өзі жетілдіру процесін мистикалық хәлдің қатысуынсыз елестету мүмкін емес. Мистикалық хәл қуаныш пен сағыныш, тыныштық пен қысым сезімі түрінде көрінеді және рухани "саяхатшылардың", яғни салиқтардың жүректеріне (калб) енеді. Мистикалық хәлдың шығу тегі Аллаға байланысты, тек ол салиқке белгілі бір хәлді бере алады. Бірақ мистикалық хәлді шақырудың белгілі бір жолдары бар. Бұл жағдайда салиқтің осы әдістерді қолдана алатындығын ескеру қажет, бірақ мистикалық хәлді өзі сезінеді ме, жоқ па, ол Аллаға байланысты. Мистикалық хәлді шақырудың мұндай психологиялық әдістеріне зікір, хилват (жалғыздық), само (би) және т.б. кіреді. Бұл мақалада зікір мистикалық хәлге келудің психологиялық әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Зікір - сопылық медитациялық рухани тәжірибе, ол Құдайды мадақтауды қамтитын дұға формуласын көп рет қайталап айтудан тұрады. Накшбандия тариқатындағы зікір-мистикалық күйлерге жетудің негізгі әдісі. Біз әр түрлі тариқаттардан шыққан атақты салиқтардың іс жүзінде "зикри алония", яғни жажрия зікір (дауыспен жүзеге асырылады) қолданғанын білеміз. Мысалы, Қожа Ахмад Яссауи тариқатында "зікіри арра", яғни "зікіри жажрия" түрлерінің бірі қолданылған. Өздеріңіз білетіндей, Мавлавия Тарикатында, оның негізін қалаушы Джалалиддин Руми зікірді жүзеге асыру кезінде само, яғни мистикалық биді қолданған. Салиқтар Алланың немесе калимайдың кейбір атрибуттары тавхид (Ло илоха иллаллох) ән сияқты айтып және

билеп, олардың көмегімен мистикалық күйлерді сезінді. Айта кету керек, мұндай тәжірибені қарапайым халық үшін жүргізу қиын болды. Накшбандия тариқатында "зикри хуфия" қолданды, яғни зікір дауыссыз жүзеге асырылады. Бахауддин Накшбанд зікірдің екі түрі бар екенін айтты, ол: зикр джахри және зикр хуфия. Накшбандия шәкірттері зикр хуфияны зикри жахриямен салыстырғанда жақсы екенін ескере отырып хуфияны қолданды. Оның зикри жахрияға қатысты психологиялық артықшылығы неде? Бұл зикра джахри тәжірибесін белгілі бір жерлерде қолдануға болады. Зикр хуфия кез-келген жағдайда жүзеге асырылады. Екіншіден, зикри джахрияны іс жүзінде қолданатын, өзін зікір жасамайтындармен салыстыра отырып, өзін-өзі сүю сезімі пайда болуы мүмкін. Бұл өзін-өзі жетілдірудің негізгі ережелеріне қайшы келеді. Сопылық тарихында тариқаттың негізін қалаушы Ходжагон Абдухалик Гиджувани Хидр алайхиссаламға зікірді тақ тәртіпте қолдануды үйреткен деп жазылған. Гиджувани мен оның шәкірттері тәжірибеде зикр хуфия қолданды. Бірақ одан кейін зикри джахрия қолданыла бастады. Бұл оның шәкірті Бахауддин Накшбанд зикри хуфияны қолдану туралы айтқан Амир Саид Кулолдың уақытына дейін болды. Амир Саид Кулол зикр хуфияны қолданудан бас тартты, бірақ шәкіртіне пайдалануға тыйым салмады. Осылайша, Бахауддин Накшбандтан бастап Накшбандия тариқатының салиқтары зикр хуфияны іс жүзінде қолданады. Зикр хуфияның басым жағы - бұл адамдар зікірді кез-келген жерде, яғни жұмыс орнында, саяхатта, отбасында, ақыл-ойы еркін жерде қолдануға мүмкіндік алды. Бір сөзбен айтқанда, салиқтар зікірді үнемі қолдануға мүмкіндік алды. Бұл ереже Накшбандия тариқатының өміршеңдік болуының себебі болып табылады.

Түйін сөздер: зікір; мистикалық хәл; өзін-өзі жетілдіру күйі; даму; сопылық медитациялық рухани тәжірибе; дұға формуласы; Құдайды мадақтау.

Alimov Khuzhageldy

International Islamic Academy of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

Dhikr as a Psychological Method of Summoning Mystical States in Sufism

Abstract. The article describes some of the features of dhikr as one of the psychological methods of invoking mystical states (khal). As is widely recognized, tasawwuf is a state of human self-improvement (salika) under the guidance of a murshid. The process of self-perfection cannot be imagined without the participation of the mystical hal. The mystical hal is manifested in the form of emotional states such as joy and longing, peace and embarrassment and enters the hearts (kalb) of spiritual "travelers", i.e. saliks. The origin of the mystical khal depends on Allah, only he can give salik a certain khal. But there are certain ways in which the mystical hal is invoked. It is necessary to take into account one circumstance that the salik can use these methods, but whether he will feel the mystical hal in himself or not depends on Allah. These psychological methods of invoking mystical hal include dhikr, hilvat (seclusion), samo (dance), etc. In this article, dhikr is considered as one of the psychological methods of acquiring mystical hal. Dhikr is a Sufi meditative spiritual practice, which consists in repeated recitation of a prayer formula containing the glorification of God.

Dhikr in the Naqshbandiya tariqah is the main way to acquire mystical states. We know that the main soliks from different tariqats used "zikri alonia" in the prktik, that is dhikri jahriya (carried out with the help of a voice). For example, in the tariqah of Khoja Ahmad Yassaviya, "dhikri arra" was used, that is, one of the types of "zikri zhakhriya".

As is well documented, in the tariqat of Mavlaviya, the founder of which is Jalalidin Rumi, samo was used in the implementation of dhikr, i.e. a mystical dance. Soliks, some of the Attributes of Allah or Kalimai tawhid (Lo ilaha illalloh) sang like a song and danced, with the help of which they caused mystical states in themselves. It should be noted that such a practice was difficult for the common population.

In the Naqshbandiyya tariqat, "zikri khufiya" was used, i.e. dhikr is carried out without the use of voice. Bahouddin Naqshband said that there are two types of dhikr: dhikri zhakhriya and dhikri khufiya. In view of the fact that dhikri khufiya balo is better than dhikri zhakhriya, the disciples of Naqshbandiy used dhikr khufiya. What is its psychological advantage in relation to dhikri zhahriya? The fact that the practice of dhikri zhahriya could be applied in certain places. Zikri khufiya is carried out under any conditions. Secondly, those who practice dhikri zhahriya, comparing themselves with those who do not do dhikr, may develop a sense of self-love. This is contrary to the basic rules of self-improvement.

In the history of Sufism, it is written that the founder of the Khojagon tariqa, Abdukholik Gijhivani, taught Khidr alayhissals to use dhikr in an odd order. Dzhzhivani and his disciples used dhikri khufiya in practice. But after it, dhikri jahriya began to be used. This was until the time of Amir Said Kulol, who was approached by his disciple Bahouddin Naqshband regarding the use of dhikri khufiya. Amir Said Kulol refused, but did not forbid his student to use dhikri khufiya. Thus, since the time of Bahouddin Naqshband, the Naqshbandiya tariqat soliki has been using dhikri khufiya in the practice. The advantageous side of the dhikri khufiya is that the people had the opportunity to use dhikr at any place, i.e. at the workplace, on a trip, in a family, where he is mentally free. In short, the soliks had the opportunity to use dhikr on a regular basis. This rule is the reason why the Naqshbandiya tariqah has become tenacious.

Keywords: dhikr; mystical khal; the state of self-improvement, development; Sufi meditative spiritual practice; prayer formula; glorification of God.

References

- Akimushkin O.F. (1989). Sufi Brotherhoods: A Complex Knot of Problems. "Trimingham J.S. Sufi Orders in Islam. Translated from English by A.A. Staviskaya, edited and with a preface by O.F. Akimushkin. – M.: Nauka. Main Editorial Board of Eastern Literature, – 328 p. [In Uzbek]
- Al-Kolobodiy Shaykh. Tasawwuf sarchashmasi / Arabchadan O. Movlonkul o'g'li, M. Otakul qizi tarj.; Mas'ul muharrir, so'z boshi muallifi: N. Komilov. – T.: G. G'ulom nomidagi adabiyot ashriyoti. [In Uzbek]
- Turar Usmon. (1999). Tasawwuf tarihi. – T.: "Istiklol", – 180-b. [In Uzbek]
- Ali-zade A.A. (2007). Khal // Islamic encyclopedic dictionary. – M.: Ansar, S.837. [In Uzbek]
- Abu Homid Gazzoliy. (2005) Kimiyoi saodat. – T.: "Adolat", – 263. [In Uzbek]
- Abdulloh Ismatullohozhi. (1994). Bakhouddin Nakshband./ "Goyiblar hailidan yongan chiroklar" kitobida. - T.: "Uzbekiston", 335 bet. [In Uzbek]
- Abul Mukhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. (1993). Bahouddin Balogardon. (Tahrir khayati: A. Rustam va boshk. Forsiydan tarzh. Suzboshi va lugat muallifi Makhmudkhon Makhdum khasankhon Makhdum ugli) – T.: "Yozuvchi", – 208-b. [In Uzbek]

Abdullo Ismatullo Khozhi (1994). Bakhouddin Nakshband./ "Goyiblar khailidan yongan chiroklar" kitobida. - T.: "Uzbekiston", 335 bet. [In Uzbek]

Abul Mukhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. (1993). Bahouddin Balogardon. (Tahrir khayati: A. Rustam va boshk. Forsiydan tarzh. Suzboshi va lugat muallifi Makhmudkhon Makhdum khasankhon Makhdum ugli) – T.: "Yozuvchi", – 208-b. [In Uzbek]

Information about the author

Alimov Khuzhageldy Mustafaevich, Doctor of Psychology, Professor of the Department of Psychology of Religion and Pedagogy of the International Islamic Academy. A.Qodiri 11, Abdulla Kadiry Street 78, 100011, Tashkent, Uzbekistan. <https://orcid.org/0009-0006-5339-1705>, alimov_m@mail.ru

Автор туралы мәліметтер

Әлімов Хужагелді Мұстафаұлы, психология ғылымдарының докторы, Халықаралық Ислам академиясының Дін психологиясы және педагогика кафедрасының профессоры. Абдулла Қадирі көшесі 78, А.Қодирі 11, 100011, Ташкент, Өзбекстан, <https://orcid.org/0009-0006-5339-1705>, alimov_m@mail.ru

Сведения об авторе

Алимов Хужагельды Мустафаевич, доктор психологических наук, профессор кафедры психологии религии и педагогики Международной исламской академии. А.Кодирі, 11, улица Абдуллы Кадыри, 78, 100011, Ташкент, Узбекистан, <https://orcid.org/0009-0006-5339-1705>, alimov_m@mail.ru

The article was submitted 05.10. 2024; approved after reviewing 04.12.2024; accepted for publication 07.12.2024

Ғылыми мақала
FTMP: 21.21.25

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-369-386>

Муташабиһ аяттарды интерпретациялау әдістері

Омаров Мұрат^а✉, Аманбаев Айдар^а

^аНұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

✉murat93kz@mail.ru

Аңдатпа: Қазіргі жағдайда діни бірегейлік пен қоғамның әлеуметтік-саяси тұрақтылығын сақтау мақсатында дәстүрлі дініміздің діңгегі болған Құран аяттарын дұрыс итерпретациялау әдістерін, сондай-ақ теориялық және практикалық міндеттерін зерделеу ерекше өзекті болып табылады. Сондықтан бүгінгі дін ғалымдары талабы бойынша діни тәжірбие, діни таным және діни сана арасындағы тұтастықты зерттеу әрі Құран аяттарының дұрыс түсіну меноның маңыздылығын негіздеу. Қоғам өкілдерін жат діни танымдардың жалған насихаттарынан арашалап қалу үшін діни нормалар мен сенім түсінігін дұрыс қоюда қасиетті аяттарды ғылыми тұрғыдан талдау, зерттеуміндет болып табылады. Авторлар бұл зерттеу жұмысында Әһли сүннет ғалымдарының антропомерфистік мәндегі мәтіндерге берген ұстанымдарын айқындау, Құран Кәрімдегі теологиялық аяттардың лингвистика, риторика және семантикағылымдармен өзара қарым-қатынастарын теориялық мән мазмұнын талдау жұмыстары жүргізілді. Атап айтқанда, мухаммад және муташабиһ ұғымдарының концепциясы, муташабиһ мәтіндердің интерпретациялану бағыттарына қатысты түрлі тұжырымдар мен пікірлерге салыстырмалы талдау жүргізілді. Жаратушы сипаттарына қатысты аяттардың итерпретациялау әдістерінің ара-жігі ажыратылып, олардың әр-түрлі болуының себебі айқындалды. Кәләм ғалымдарының муташабиһ мәтіндерге қатысты теологиялық көз қарастары тұжырымдалды.

Түйін сөз: муташабиһ; антропомерфистік; итерпретациялау; лингвистика; риторика; семантика; мухаммад; діни нормалар.

For citation: Omarov, M., Amanbayev, A. The State and religious Organizations in Kazakhstan in the 1940S-1990s: Methodological Aspect of Studying the Problem and Systematization of Source. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 369-386. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-369-386>

Для цитирования: Омаров М., Аманбаев А. Методы толкования муташабиһ аяттов. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 69-386. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-369-386>

Кіріспе

Бүкіл адамзатқа және жындарға уақыт өткен сайын және ғасырлар бойы оқырмандардың ақыл-ойы мен қиялын оятатын қасиетті Құран Кәрім берілген. Құран Кәрім Алла Тағала тарапынан түскен заматта. Түп тамыры байырғы арабтар болғандықтан, алғашқы мұсылмандар ана тілінің ерекшеліктерін жақсы білді, тіпті Құран Кәрімді өздерінің немесе көрші тайпаның диалектісінде де оқи алатын. Сондай-ақ олар көптеген Құран әңгімелері мен бұйыру, тыйым салу сынды түзетулермен байланысты оқиғалардың куәгерлері болды. Сахабалар қандай да бір аят мағыналарын түсінуде қиындық туындаған уақытта, бір нәрсені дұрыс түсінбеген кезде адамзаттың Ұлы ұстазы – Алланың Елшісіне (ﷺ) сұрақ қоя алатын еді. Сондықтан Исламның алғашқы тынысында Құран аяттарын жаттап-түсінуде сол кездегі Алла Елшісінің (ﷺ) интерпретацияларды түсіндіруі мен нақтылауы жеткілікті еді. Бұған қарамастан Құран Кәрім аяттарының оқу принциптерін тұжырымдау қажеттілігі, жеткізу және түсіндіру сахабалардың дәуірінде-ақ пайда болды.

Пайғамбарымыздан (ﷺ) кейін ардақты сахабалар, Құран аяттары мен хадистерді өздерінен кейінгі ұрпаққа жеткізу жолында ерең еңбек етті. Абу Бакір мен Осман халифаттылығы кезеңінде Құран мусхафтары жинақталып таратылды. Олардан кейінгі кезеңдерде хадистер жинақталып және тәпсір еңбектері жарық көріп, Құран Кәрімнің тәпсір саласы жүйеленді. Дей тұрғанмен ислам дінінің қайнар көзі Құран мәтіндерін қате интерпретация жасалуы, мұсылман қоғамының идеологиялық тұрғыда, діни-саяси бөлінушілікке алып келді. Құран мәтінін сондай-ақ сүннет мәтіндерін де дұрыс ғылыми бағытта талқылау – шындыққа жеткізіп, дұрыс бағытқа бағыттап, тыныштық пен тұрақтылыққа қол жеткізудің алғы шарты болып табылады.

Құран мәтіндерін түсіндіруге кіріскен тәпсіршілерге, ғалымдар хадис, фикһ, ақида ілімдеріне қоса, араб лингвистикасына қатысты бір қатар ғылымды білуін шарт етеді. Яғни діни мәтіндердің асылындағы мағынасын түсіну үшін лингвистикалық, риторикалық және семантикалық ғылымдардың әдіс-тәсілдеріне жүгіну қажет.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Егемендікке қол жеткізгелі бері демократиялық, құқықтық, зайырлы ұстанымдар аясында қоғамда дін құбылысы өз құндылықтары мен белсенділігін сездіре бастады. Қазақ болмысының діни тәжірибесі мен діни танымында зерттелуі тиіс мәселелер жеткілікті. Олардың бірі, қазіргі таңда елімізде дін феномені – өзекті мәселелердің бірі. Діни бірлігімізге сызат түсіп, отау ішінен отау тігіп діни алауыздық орын алып отыр. Оның басты себебі елімізге сырттан діни секталармен қатар, түрлі саяси, діни бағыттағы ағымдардың енуі. Ол аздай бірқатар шет елдерде діни білім алып, елге оралған азаматтар мен азаматшалар, атадан балаға мирас болған халық арасында рухани мұра, дәстүрлі бағытымыз Ханафи мазһабы мен Матуриди мектебіне кереғар пікірлерді жайып, ел тыныштығы мен діни тұтастығына зиян тигізуде. Соның бірі – фундаменталистік сипаттағы псевдосәләфиттік ілім. Көбіне-көп сырттан келген түрлі ағымдардың

өкілдері Құран Кәрімнің әрі хадис мәтіндерін толыққанды мағынасына үңілмей тек бірбеткей буквалистік, литералистік сана негізінде пайымдап, насихатталуда. Бүгінгі таңда елімізде псевдосәләфилік идеологияның белең алуының басты себебі, көпшілік қауымның муташабиһ аяттар мен хадистердегі Алла Тағаланың сипатына байланысты астарлы мағыналардың бар екендігін білмеуі. Алматы қаласы Дін істері жөніндегі басқармасының тапсырысы бойынша Т.Н. Нүсіпханов, Н. Стамбакиев, С. Шакизада, Б. Илесбеков, А.С. Темурбаев және Н.А. Смагулов тарапынан әзірленген «Деструктивті діни ағымның ұстанушыларын дәстүрлі құндылықтарға бейімдеуге және оңалтуға қатысты» әдістемелік құралында муташабиһ аят пен хадистерді дұрыс түсіну әдіснамасын қысқаша тоқталған. А.К. Сабдин «Современный салафизм в контексте религиозно мотивированного экстремизма» атты магистрлік диссертациясында муташабиһ аяттарды түсінудегі буквалистік себептерді атап, олардың бастау тарихына тоқталған. Файма Исрафилова «Kur'an-ı Kerim'i Tercüme Problemleri» (Құран Кәрімді аудару проблемалары) атты мақаласы Құран аяттарын араб тілінен өзге тілге аударудағы маңызды шарттарға тоқталып, Құран аятын аудару кезінде белгілі ғылымдарға мән беру керектігін жалпылама атап өтті.

Т.К. Магомедовтің «К проблеме интерпретации хадисов Пророка (ﷺ), связанных с атрибутами Всевышнего» атты мақаласы бар, бұл мақалада муташабиһ аяттарға тоқталмай тек Алла Тағаланың атрибуттарына қатысты келеген хадистерді қысқаша зерттеген. Аталмыш зерттеулерде муташабиһ аяттарды теологиялық ұстанымдарды лингвистикалық ғылымдармен толық ашылмаған. Біз бұл мақаламызда діни таным мен діни сана арасындағы тұтастықты зерделеп, жас ұрпақты дінімізге жат діни танымдардың жалған пайымдауларынан арашалап қалу үшін діни муташабиһ мәтіндерді лингвистикалық және теологиялық тұрғыда талдап, зерттеу жұмыстарын жүргіземіз.

Себебі Құран Кәрім мен хадис мәтіндерінің мағынасын айқындап, көздеген мақсат-міндетін, ашып түсіндіретін еңбектер жоқтың қасы. Бұл тығырықтан шығар жол, муташабиһ мәтіндерге лингвистикалық риторикалық тұрғыдан зерделеп, әһлу сүннет ғалымдардың ғылыми еңбектерін зерттеуіміз керек.

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – Құран Кәрімдегі муташабиһ мәтіндердің семантикалық сөз-образдардың жасалу механизмдерін зерделей отырып, тілдік образдар жүйесінде орын алатын риторикалық әдіс-тәсілдердің негізгі себептерін ашу, соның негізінде Әһлу сүннет ғалымдарының тұжырымдарының ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктерін таныту.

Ғылыми мақаланың мақсатына сәйкес келесідей міндеттер алға қойылды:

– діни мәтіндердегі муташабиһ және мухкам терминдерінің концепцияларын талдау. Құран Кәрімдегі муташабиһ мәтіндерді интерпретациялау әһлу сүннет ғалымдарының пікірлері арқылы түсіндіру;

– діни муташабиһ мәтіндер контекстін қарастырып әһлу сүннет ғалымдарының семантикалық және теологиялық тұжырымдарын беру, сол арқылы қазіргі қоғам жастарына, олардың танымдық, рухани ұлттық-мәдени құндылықтарының негізін айқындау;

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Құран Кәрімдегі муташабиһ мәтіндер негізге алынып, оларды лингвистикалық және риторикалық ғылыми әдістері арқылы зерттеледі. Әһлу сүннет ғалымдары мен псевдосәләфилік бағыттағы тұлғалардың муташабиһ аяттарға байланысты ұстанымдары салыстырмалы әдістері арқылы жұмыстар жасалады.

Негізгі бөлім

Бүкіл адамзатқа және жындарға уақыт өткен сайын және ғасырлар бойы оқырмандардың ақыл-ойы мен қиялын оятатын қасиетті Құран Кәрім берілген. Алла Кәләмінің керемет күшін сезіне отырып, Мұхаммед (ﷺ) өзінің ізбасарларын Құранды жаттап алуға, оның мағыналары туралы ойлауға және де ішкі әлем мұраттарына сәйкес өзгертуге шақырады. Ал бұл қасиетті Кітап – пайғамбарлық миссиясының кәміл болуын қамтамасыз еткен және жүздеген халықтарды бір діннің астына біріктіріп, бірнеше ғасырлар бойы өркениеттік көшбасшылықты сақтап келген ұлы үмбетке айналуға себепші болған.

Исламның алғашқы кезеңіндегі ғалымдар аяттардың мағынасы туралы өз пікірлерін өте сақтықпен айтатын. Мәтіндерді терең түсіну үшін қажетті білімге ие болғандарына қарамастан, олар алдыңғы ғалымдардың түсіндірулерімен шектелді. Эт-Табаридің тәпсірінде Халифа Әбу Бакірден Құраннан ол білмейтін сөздің мағынасы туралы сұралған кезде «Егер мен Алланың кітабы туралы айтар болсам, қандай аспан мені қоршайды, қандай жер мені көтереді» -деп жауап берген. Убайдаллах ибн Омардың былай дегенін Ат-Табари жеткізеді, «Мен Мадина фақиһтарының Құранға түсініктеме беруден қорыққанын көрдім». Әйгілі табиғин Саад ибн әл-Мусайабтан Құранның аятына түсініктеме беруді сұрағанда, ол: «Мен Құран туралы ештеңе айтпаймын» деген. Көптеген сахабалар мен табиғиндер қателік жасаудан қорқып, өз пікірлерін айтудан бас тартқан. Себебі алдыңғы буын өкілдері Алланың затына не нәрсенің лайық екенін нақты білді.

Уақыт өте келе ислам мәдениеті өз өрісін кең жайып, қоғамның сұранысына орай теологиялық, құқықтық пәндер дамыды. Философиялық еңбектер араб тіліне аударылып, исламның теологиялық негіздерін философиялық бағыттағы түсініктермен түсіндіре бастады. Осының нәтижесінде Алла Тағалаға антропоморфизмдік сипаттар теңеліп теологиялық күрделі мәселелер қалыптаса бастады. Муташабиһ аяттарды интерпретациялауда қателікке ұшырауыәлеуметтік-мәдени ортаның өзгеріп, сахабалар салған сара жолдан алыстаулары себепті.

Көптеген Меккелік аяттар ашық араб тілінде жіберілген, сол себепті Меккелік бұйрықтар мен тыйымдарды түсініп қорыту сол замандағы саңлақ сахабаларға қиындық тудырмады. «Білетін қауым үшін арабша Құран аяттары ашық айқын баяндалған Кітап» (1, 41:3) Бұған қарамастан сахабалар кей жағдайларда Құран сөздерін түсіну үшін Алла Елшісінен (ﷺ) сұрап біліп отырды. Себебі сахабалар үшін Құран аяттары қаншалықты мәлім болса да, кейбір аяттағы сөздердің мән-мағынасын жетік түсінбеген. Оған дәлел

ретінде «Онда ашық айтылған (мухкам) аяттар бар, бұлар – кітаптың негізі (умм), сондай-ақ, меңзеп айтылған (муташабиһ) аяттар да бар» (1, 3:7) осы аятқа сүйене отырып Құран аяттарының «мухкам» және «муташабиһ» деп терминологиялық категорияларын анықтады. Бұл терминдер бір-біріне қарама-қайшы қолданыста келеді. Мухкам мағынасы түсінікті және күмән тудырмайтын аяттар. Ал муташабиһ мағынасы айқын емес және қосымша түсіндіруді қажет етеді. «Бірақ та жүректерінде ауытқуы барлар фитна іздеп ондағы аяттардың мағынасы ұқсас ұғымдарына ілеседі. Ал оның түсінігін Алла ғана және һәм білімде берік болғандар біледі» (1, 3:7). Имам әш-Шатиби Құранның көп бөлігін ашық аяттар – мухкам деп айтады, өйткені умм әл-Китаб деп айтады. Ибн әл-Хассар умм әл-Китаб деп келгендегі мақсат басқа муташабиһ аяттарды сол арқылы түсіну үшін (әс-Суюти, 2019: 429). Ал умм сөзі араб тілінде көптеген мағынаға ие, атап айтқанда «басты бөлік», «негіз», «ең маңызды» деп аударылады. Құран аяттар мағынасының көпшілігі айқын және ешқандай күмән тудырмайтындығын көрсетеді.

Мухкам (المحكم) және муташаби (المتشابه) сөздерінің лексикалық-семантикалық талдауы араб сөздігінде бұлардың түрлі мазмұнда пайдаланылатынын білдіреді. Мухкам сөзі «ихкам» (إحكام) «күшейту», «жақсы жасау», «қателіктерден аулақ болу» етістігінен шыққан. Атап айтқанда, араб тілінде жылқының ауыздығы хакама (الحكمة) тіркесімен қолданылады, себебі ауыздық жылқыны қажетсіз бос қимылдардан тосады. Судья (الحاكم) деп аталады, өйткені ол залымдардың зұлымдығынан сақтайды (әз-Заркаши 2018: 293). Даналық сөзінің синонимі «хикмет» сөзі де осы түбірден туындаған.

Муташабиһ сөзі «ташаабәһә» (تشابه) «бір-біріне ұқсату», «ашық емес», «анық емес», «күмәнді болу» етістігінен алынған. Аталмыш сөз туынды етістік болып табылады, бұл туынды етістікті бір-бірінен ажыратуы қиын болған затқа қолданылады.

Тәпсірші Фахру әд-Дин әр-Рази мағынасы ашық емес аяттардың болу қажеттілігі туралы бірнеше болжам жасады. Біріншіден, айқын емес аятты түсіну Құран зерттеушілері ыждахаттылық пен күш талап етеді, ал неғұрлым көп күш жұмсалса, Алланың сыйы соғұрлым көп болады.

Екіншіден, егер Құран толығымен айқын аяттардан тұрса, бұл оның ізбасарларының басқа діни ілімдерді зерттеуіне кедергі болар еді. Дегенмен Құдайдың жоспары діни және идеологиялық әр түрлілікті, көбінесе бір-біріне қарама-қайшы дүниетанымдардың ізбасарларының болуын білдіреді. Құран Кәрім барлық адамдарға қалай және қайда тұратынына қарамастан жіберілді. Муташабиһ аяттардың болуы әр-түрлі көзқарастарды ұстанушылар мен ілім иелерінің оған жүгінуіне себеп болды, себебі қасиетті аяттар арқылы Алла Тағала шындықты түсінуге, құтқарылуға үміт табуға, жалған нанымдардан арылуға және де күрделі мәселелердің шешімін табуға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, лексикология, риторика, грамматика, құқықтық және т.б. сияқты ғылымдарды игермейінше түсініксіз мағыналы аяттарды түсіндіру мүмкін емес, сондықтан да Құран Кәрімдегі муташабиһ аяттарды терең зерттеу және түсіндіру мұсылмандарды әр түрлі діни және зайырлы ғылымдарды зерттеуге және дамытуға ынталандырады.

Төртіншіден, Құран аяттары қоғамның саналы бөлігіне де, қарапайым адамдарға да қатысты. Қарапайым адамдар әдетте аяттардың мәнін түсінбейді. Егер исламмен

танысқан қарапайым адамдар Алла есімдері мен атрибуттары туралы ғана аяттарды естіген кезде ақиқатқа жету жолындағы кедергі болар еді.

Өсиеттер мен ескертулерді адамдар арасында тыңдамайтындар көп. Қаншама аяттар жанға терең еніп, бір уақытта сезім мен ақылға шақырады. Дәл осындай сөздер сана-сезімді оятады, өмірдің мәні, жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен ар-намыс туралы ойлауға мәжбүр етеді.

Бесіншіден, муташабиһ аяттардың болуына байланысты мұсылмандар барлық уақытта интеллектуалды даму қажеттілігін сезінеді. Түсініксіз аяттар бізге танымның жаңа шегін көрсетеді, аяттарды түсіндірудің жаңа тәсілдерін іздеуге итермелейді (әр-Рази, 2000: 3-т. 96).

Құрандағы муташабиһ аяттарды түсінуде ғалымдар арасында екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Кейбір ғалымдар бүкіл мәтінді түсіну мүмкін емес, муташабиһ аяттардың мағынасы қол жетімді емес тек бір Аллаға ғана белгілі, десе. Екінші топтағы ғалымдар муташабиһ аяттардың мағынасын түсінуге болады дейді. Бұл санатқа гипотетикалық түсіндіруді қажет ететін аяттар жатады, деген. Пікірталастың себебі Құрандағы әл-Имран сүресінің жетінші аяты «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ

زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

«Саған Құран Кітабын түсірген Алла. Кітапта мұхамм (кесімді) аяттар бар, олар Құранның анасы, ал енді басқалары муташабиһ (ұқсас) аяттар. Жүректерінде қыңырлықтары бар базбіреулер болса, бүлікті көздеп, өздерінше түсіндіруге кірісіп, мағынасы ұқсас аяттарды қазбалайды. Ал, оның түсінігін Алладан басқа ешкімде білмейді, әрі білімде терең болғандар біледі. Біз оған иландық, барлығы да Раббымыздан – дейді»

Егер сіз «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ» «Алладан басқа» сөздерден кейін кідіріп, аяттың жалғасы «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» «білімде терең болғандар» сөзін жаңа синтагма мен оқуды бастасаңыз, онда аяттың мағынасы мынадай болады: бұл аяттарды тек Алла ғана біледі, ал қалған адамдар білімді ғалымдардың Құран Алланың жіберген сөзі оны тек Алла білуші деген сөзіне сүйене отырып иман етеді. Бұл жағдайды синтаксистік тұрғыдан алғанда «فِي الْعِلْمِ وَالرَّاسِخُونَ» «білімде терең болғандар» сөзі жаңа сөйлемдегі тақырып болып табылады. Бұл сөздегі «و» «және» сөзі араб грамматикасында «истинаф» деп аталады (әз-Заркаши, 2018: 295).

Көптеген ғалымдар «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» – бұл жаңа сөйлемдегі тақырып тобы, ал олардың алдындағы бөлшек «و» «және» жаңа сөйлем басталатын біріктіру рөлін атқарады (әз-Заркаши, 2018:295). Осы көзқарасты Абдулла ибн Омар, Ибн Аббас, Ибн Масғуд, Убай ибн Кағб, Айша, Уруа ибн аз-Зубайр және т.б. ғалымдар ұстанды. Адамзаттың еш бірі муташабиһ аяттардың түсіндірмесін бере алмайды, оның мағынасы тек Алла Тағалаға ғана белгілі.

Алла Тағала білмейтін нәрсені жаратылысқа жүктемейді, себебі Алла Тағала Құрандағы әрбір нәрседен құлдары пайда алу үшін ғана түсірді. Алла Елшісі (ﷺ) муташабиһ

аяттардың мағынасын білмеді деп айту қисынға келмейді. Және де Раббани сахабалар мен тәпсіршілер де білуі мүмкін. Ибн Аббас «мен білімде терең болғандарданмын» –деп айтатын, және Каһф сүресіндегі «مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ» «Олардың санын адамдардан білетіні өте аз» – деген аятты оқығанда «мен осы өте аздардың қатарынанмын» – деп айтатын. Бұл аятта үзілісті «وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» «білімде терең болғандар» – деген сөзінен кейін де жасауға болады. Осылай жасағаннан кейін бұл сөз бірінші сөйлемге қосылып, тақырып тобының біртекті мүшесі болады [17, 295б.]. Араб грамматикасында мұндай байланыс түрін «عطف» «атф» деп атайды. Мұндай жағдайда біз бұл аятты: «Мұндай аяттардың ұғымын Алла ғана біледі және білімде терең болғандар біледі. Олар (ғылым иелері) былай дейді «Біз оған сенеміз, мұның барлығы – біздің Раббымыздан» (1, 3:7).

Әл-Хаттаби екі жақты дәлелдерді салыстыра отырып былай деп жазады: «Муташабиһ екі түрден тұрады: бірінші түрі – бұл мухкаммен салыстыру арқылы білуге болатын және ол арқылы мағынасын түсінуге болады. Екінші түрі – шектен шығушылар бұл аятты өкшелеп тәуилін талап етіп оның мәніне жете алмай күмәнге түсіп жолдан таяды (әс-Суюти 2019: 429).

Осы себепті, түсіндірудің анықтығы мен қол жетімділігіне байланысты Құранның барлық аяттарын төрт санатқа бөлуге болады.

1. Әрбір адамға түсінікті және қосымша түсіндіруді қажет етпейтін айқын мағынасы бар аяттар. «Алладан басқаға табынбау, ата-ананы құрметтеу, туыстарға, жетімдерге және кедейлерге жақсылық жасау» (1, 2:83).

2. Араб грамматикасы мен семантикасын жетік білетіндер үшін түсінікті, айқын мағынасы бар аяттар. Әділетсіз күнәхарлар өз түрлерімен бірге жиналады деген Құран фрагментіне мысалы; «Зұлымдық істегендерді сыбайластарымен бірге махшарға жинаңдар» (1, 41:22)

3. Түсініксіз мағынасы бар аяттардың түсіндірмесін білімі терең болғандар ашады. Мысалы: «Бір қаланы жоюды қалаған кезде, олардың дәулеттеріне итағат етуді бұйырамыз» (1, 17:16). Бұл аятта Алланың жазасына лайық ауылдың бай тұрғындарына нені бұйыратыны турасындағы аят.

4. Түсініксіз мағынасы бар аяттар. Олардың этимологиясын Алладан басқа ешкімге белгісіз. Ақіреттік әлемге байланысты және әріптік бастаулар мен ұғымдар «حروف المقطعة». Мысалы «الم» «әлиф ләм мим» (1, 2:1) сынды аяттар кіреді.

Салиқалы сәләф өкілдері муташабиһ мәтіндерге қатысты ұстанған бағыты Алла Тағаланы нұқсаннан, кемшіліктен пәктеу. Бұл арқылы тек қана Аллаға лайықты кәміл сипаттарын баяндау. Құранда «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» «Оның (Алла Тағаланың) еш теңдесі жоқ» (1, 112:4), «أَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» «Оған еш нәрсе ұқсамайды» (1, 42:11) күллі жаратылыста оның теңдесі әрі ұқсасы жоқ. Аса Ұлы Алла өзі жаратқан жаратылыстардың ешбіріне ұқсамайды. Адам баласы шектеулі жаратылыс, ал осындай шектеулі адам, шексіздікті мүлде түсіне алмайды. Алланың кәміл сипаттарын қабылдағысы келмеген бидғатшылар сол сипатын антропоморфистік түсінікке телімек болады. Алайда, кәміл сипатын пәктеп Аллаға қалдыру бір басқа да, оны қателесіп күнде өзгеріске ұшырату бір басқа. Имам ән-Насафи өзінің тәпсірінде, «Алла Тағаланы дене, жауһар, ақыл және себеп (العلة) деп атау – дінді бұрмалаушылық әрі дін бұзарлық, деген (ән-Насафи, 1998:325).

Тарих беттерінен бізге белгілі, Аллаға мекен телу мәселесінде саяси топтармен ағымдар әртүрлі көзқарастар ұстанған. Олар Алланың аршының үстіне орнығуын алға тартты. Аталмыш топтар Алла Тағаланың «الْعَرْشِ اسْتَوَى الرَّحْمَنُ عَلَى» «Рахман аршыға истауа етті» деген Та-һа сүресінің 5 аятын аршының үстіне орналасуына дәлел ретінде ұстанады. Ибн Таймияның «әл-Ақидату әл-Уасатия» кітабына шарх жазған Усаймин, Бұл аятта Алла Тағаланың бірнеше сипаты баян етілген, бірақ біз Алла Аршыға орнықты деген бір сипатын ғана аламыз», деп түсіндірген. Сендерде аяттағы истауа сөзінің мағынасы не?, – деп сұраса, біз «көтерілу, орнығу», ұғымында деп жауап береміз, деген (әл-Усаймин 2013: 242).

Салиқалы сәләф өкілдері муташабиһ мәтіндерге қатысты ұстанған бағыты Алла Тағаланы нұқсаннан, кемшіліктен пәктеу. Бұл арқылы тек қана Аллаға лайықты кәміл сипаттарын баяндау. Құранда «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْرًا أَحَدٌ» «Оның (Алла Тағаланың) еш теңдесі жоқ» (1, 112:4), «أَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» «Оған еш нәрсе ұқсамайды» (1, 42:11) күллі жаратылыста оның теңдесі әрі ұқсасы жоқ. Имам ән-Насафи өзінің тәпсірінде, «Алла Тағаланы дене, жауһар, ақыл және себеп (العلة) – деп атау – дінді бұрмалаушылық әрі дін бұзарлық, деген (ән-Насафи, 1998:325).

Жаратушы Хаққа мекен беру Оны ұлықтап, дәріптеуге жатпайды. Мекеннен ада, пәк екенін ардақты сахаба Али былай дейді, «уақыт пен мекен жаратылмай тұрып, Алла бар еді. Алла қадимнан (ешнәрсе жаратылмастан бұрын) қандай болса, қазірде сондай. Және Абу Ханифа өзінің «әл-Уасия» еңбегінде былай дейді, «Егер, Алла аршыға отыруға және бекіп орнығуға мұқтаж болса?! Аршы жаратылмастан бұрын Алла қайда болды? Алла мұндай нұқсандық атаулыдан ұлы һәм аса пәк» (Батталұлы 2011: 173). Бұл аят араб лексикасының риторика ғылымында киная (метонимия) әдісі арқылы меңзелген мағынасы Алланың құдіреті деген (әл-Һашими, 1998:2886).

Содан соң аталмыш ағымдар былай дейді, «Алла әуелде Аршы жаратылмастан бұрын онда емес еді, оған жаратқаннан кейін ғана орналасқан. Себебі Алла Тағала Құранда «ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ» «Содан кейін Аршыға истауа етті» – деп баяндайды. Алла Тағалаға затымен әр тарапта болуы, бейне бір бар болуы мекендерге тәуелді қылып. Бір күйде екіншісіне ауысатын, барлық денелер секілді Алла Тағаланы орнығатын бір мекенге мұқтаж етіп көрсету пайымы пайда болады. Яғни денелер мен акциденциялардың (ғарад) статусында болады. Бұларды әуел баста жаратылған пәнилік нышандар, бастауы мен түгелсуі бар жаратылыс. Алла өзгеріске ұшырап, басқа күйге ауысудан және жоқ болып кетуден пәк.

Имам Матуриди былай дейді, «Жаратылыста мекен жоқ кезде Ұлық Жаббар болғанды. Жаратылыстағы орындар жойылған кезде, Хақ Тағала әзәлдағыдай бар болып қала береді. «ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ». Ол ежелден қандай болса, қазір де сондай, қазір қандай болса, ежелде де сондай (Матуриди, 2020:118). Алла Тағала әуелде өзінде жоқ акциденциялық сипаттарды қабылдауға, бір күйден екінші бір күйге өзгеруді елестету мүмкін емес. Акциденциялық сипаттар өздігінен тұра алмайды, олар денеге, мекенге немесе кеңістікке мұқтаж. Ал дене, мекен және кеңістіктер жаратылған. Жаратылған нәрсе Құдай бола алмасы анық.

Физикалық әлемдегі мәнге қатысты дене, ағза ұғымын Жаратушы Хақ Тағалаға телу мүмкін емес. Себебі бұл нәрселер кейіннен жаратылған, бөлшектерге, шектеулі болу сипаттағы физикалық мәндер. Бір нәрсе бөлшектерден құралу, бөліну кемшіліктің белгісі. Ал мұндай нұқсандықтар Аллаға тән сипат емес. Антропомерфистік ұғымдар Алланың есім сипаттарының бірі екендігіне дәлел болатын ешбір нас жоқ. Яғни Алла Тағаладан да, Пайғамбардан да (ﷺ) бұл хақында нас келмеген. Аллаға антропомерфистикалық ұғымдарды телуге әсте болмайды. Ал нас болмаған күнде де ақыл, сезім мүшелері арқылы Аллаға дене, ағза сөздерін телу мүмкін деп кейбір адасушы айтса. Біз айтамыз бұлардың барлығы нас арқылы жоққа шығарылған. «Оның бірде-бір ұқсасы жоқ» (1, 42:11) Осы сөз арқылы физикалық сипаттардан тұратын түрлі бөліктер, денелер Алланың затынан алыстатылады.

Алла Тағала Рахман сүресінде «وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» «Ұлы дәрежелі әрі жомарт Раббыңның Өзі ғана қалады» (1, 55:27) иләһи сөздегі «وَجْهُ» сөзін казіргі псевдосалафизм былай баяндайды, «Біздің ақидамыздың аясында Алла Тағаланың хақиқи жүзі бар деп бекітеміз, бірақ та Алланың жүзі жаратылыстың жүзіне ұқсамайды». Егерде Алланың жүзінің кайфиясын тілдерімен бейнелейтін болса, онда, ол бидғатшы, – деп түсіндіреді (әл-Усаймин 2013: 184).

Ибн Аббас былай дейді: «аяттағы (وجه) уажһ сөзі мәңгі әрі соңсыз болған Алланың затына айтылып отыр». Абу Баракат ән-Насафи де «уажһ» сөзін «Алланың заты (өзі)» деп интерпретациялаған (әл-Байдауи, 2012:172) Құртуби болса: «Пәни жаратылыстың жоқ болуында нығмет бар, ол нығмет – өліммен барлық жаратылыс теңеседі. Осы өліммен аяқтар теңеседі. Өлім – пәни болған жер мекенінен, сауабы мен жазасын беретін мәңгілік мекенге қоныс аудартушы делдал міндетін атқарушы».

Имам Матуриди өзінің «Тәуилат әһли суннә» еңбегінде уажһ сөзінің терминдік мағынасын келесідей баяндайды.

Әр-Рахман сүресі 26-27 аяттар «Бүкіл жер жүзіндегінің бәрі құриды. Дәріпі зор, һәм қасиет иесі Раббыңның жүзі ғана бақиға қалады» бұл аят екі түрді қамтиды.

– Жер жүзіндегілердің барлық мүлкі құрып, Раббыңның мүлкі ғана мәңгі қалады.

– Жер шарындағы күш-қуат пен құдіретті патшалықтың құрып кетуін қамтиды. Және Раббыңның патшалығы, құдіреті әрі құдайлығы қалады. Оның патшалығы мен мүлкі затында жаратылыстарға ұқсамайтындығын үйрету үшін. Олардың жоқ болып құрып кетуі Алланың мүлкінде кемшілік пен нұқсандыққа кіреді (Смагулов, 2013: 56).

Фахруддин әр-Рази өзінің тәпсірінде «Уажһ сөзі заты (өзі)», деген мағынада қолданылады. Ал мужассималар (антропомерфистік сипат берушілер) уажһ сөзін ағза мағынасында деп қабылдайды. Бұл ақылға да, нақылға да (Құран мен хадис) қайшы», – деп түсіндірме берген (Батталұлы, 304).

«قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ» (Алла Тағала): «Әй, Ібіліс! іәдіммен жаратқанымға сәжде етуден саған не бөгет болды? Тәкаппарландың ба?» - деді» (1, 38:75). Кейбір тауил жасаушы халаф ғалымдарында «بِيْدِي» сөзі Адам алайһи әс-саламға ілтипат білдіру тамсилі болмақ. Ал осы ілтипат білдіруінің себебі Алла Тағала ортаға ешбір себепші қылмастан тікелей жаратқандығын мақсат етуде. Яғни, оған:

«Менің әкесіз және шешесіз тікелей жаратқан біреуге сәжде етпейтіндей саған не себеп болды?» – дейді (әл-Әлуси, 2015:344).

Псевдосалафизм өкілі Усаймин «Егер аяттағы «بَيِّدِي» «иәд» тіркесін күш, нығмет деп тәпсірлейтін болса. «иәд» сөзінің сыртқы мағынасына қайшы келеді. Сендердің «иәд» тіркесін сыртқы мағынасынан бөлек мағынада интерпритациялауларың, сәләф салихтардың, расында мұндағы мақсат «хақиқи қол», – деген тұжырымдарына қарама-қарсы болып табылады», деп айтқан (әл-Усаймин, 2013:198). Псевдосалафтардан, «Абу Бакр, Омар, Осман, Әли және т.б. салаф салихтардың «расында «بَيِّدِي» «биәди Алла» тіркесіндегі мағына, «Алланың қолы»» деп айтқандары барма? – деп сұрасақ. Олар бізден «Онда бізге, Абу Бакр, Омар, Осман, Әли және т.б. салаф салихтардың иәд сөзі күш, нығмет мағынасында келген» деп айтқанын әкеліңдер, деп қарсы сұрақ қояды да. Егер сәләф салихтардың «иәд» сөзінің астарлы мағынасында келген деп айтпаса. «иәд» сөзінің сыртқы мағынасын алғандығы белгілі болмай ма?!

Ибн әл-Жаузи «لَمَّا خَلَقْتُ بَيِّدِي» осы аяттың түсіндірмесінде былай айтады. «Бағзы топтар ойлайды, Алла тағала топырақты балшық қылып, иәдымен оны адам бейнеде келтірді деп, Аллаға мақұлыққа тән сипаттармен сипаттап Оған жисмді телиді. Онымен шектелмей Ол дененің, тұлғаның амалдарын жасайды әрі, түрлі дене бөліктерден тұрады деп ойлайды. Алла сақтасын. Олардың бұл сөздері үлкен қате тіпті күпірлік екенін «خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ» «Шынтуайтында, Алланың қасында Исаның мысалы Адамның мысалы секілді; Адамды топырақтан жаратты, содан соң оған «Бол!» деп еді, ол бола қалды» (1, 2:59), – деген аятты, жауап ретінде айтамыз. Бұл аят антропомерфистік сипаттың бұрыс екендігіне нас дәлел болады (Ибн Жамаға 157). Имам Матуриди Алла Тағаланың «لَمَّا خَلَقْتُ بَيِّدِي» деген илаһи сөзден түсінілетін астарлы мағына ол, егер Алла қашанда бір нәрсені өзіне идофа етсе, онда ол нәрсенің мәртебесін, дәрежесін көтереді. Мысалы, «رَسُولُ اللَّهِ» «مَسَاجِدُ اللَّهِ» «بَيْتُ اللَّهِ» деп Қағбаны, мешіттің, елшінің мәртебесін ұлықтағаны секілді (Матуриди, 2005:646). Имам Қуртуби да өзінің тәпсірінде осы пікірде болған (әл-Қуртуби, 2016:148).

Әл-Әлуси сахаба Абдулла Ибн Омар (Алла ол екеуінен разы болсын) былай дейді; Алла Тағала төрт нәрсені иәдымен жаратты: Аршыны, Ғадын жәннатын, Қалам, Адам алайһи әс-саламды. Содан кейін әр-біріне бол, -деп пәрмен еткен мезетте болды, деген хадисті жеткізеді (әл-Әлуси, 2015:345).

Ибн Хажар бұл хадистегі «иәд» сөзін әһлу назар өкілдері құдірет, деп шарыхтағанын айтып. Оған дәлел ретінде Алла Тағаланың «الْأَيُّدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ وَأَذْكَرُ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا» «Біздің зә иәд (мықты, құдіретті) пендеміз Дәуітті есіңе ал» Сад сүресінің он жетінші аятындағы илаһи сөзді келтіреді. Мұндағы «зә иәд» тіркесі «зә құдра» деген мағынада (Ибн Жамаға, 156).

Иәд «يَد» сөзінің тілдік хақиқи мағынасы бізге белгілі болғандай дене мүшенің атауы. Дегенмен жоғарыдағы аят, хадистегідей мәжаз (синекдоха) әдіс-тәсілі арқылы көптеген мағынада қолданылады.

Егер ақли дәлелмен Алла Тағаланы жаратылысқа тән антропомерфистикалық сипаттардан пәктеп, Аллаға лайық болған тіл ғалымдары қолданылатын мағыналарды аламыз. Жоғарыда келген түсіндірмелерде «иәд» сөзінің нығмет, құдірет, жақсылық

деген мағыналары да бар. Ал егер нығмет, құдірет мағынасын мақсат етті десек, онда риторика ғылымындағы истиара (метафора) тәсілі бойынша салдардың орнына себеп айтылып тұр (Ибн Жамаға, 158). Ал, имам Матуриди және Мужаһид айтқан мағына, Алла қашан өзіне бір нәрсені тіркесті (идофа) қылып айтса ол нәрсенің дәрежесін көтереді. Бұл әдісті риторика ғылымындағы илму әл-мағани (мағыналар туралы ілімнің) тәсілдері арқылы біле аламыз.

Имам Құртуби өзінің «әл-Жамиғу лиахкам әл-Құран» еңбегінде осы мәселеге қатысты Фатых сүресіндегі 10 аятты келтіреді «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» «Алланың иәды олардың иәдының үстінде» илаһи сөздің бөлігін, егер олар берген «байғтарында» (уәделерінде) тұрса, менің оларға саубым бар, деп тәпсірлеген. Имам Матуриди былай дейді: «Алланың қолынан Пайғамбардың (ﷺ) қолына берілген сертке берік тұрушыларға сауап күтіп тұр. Себебі олар серт берген сәтте Алла Елшісімен (ﷺ) қол алысқан, әрі серттерін орындағанларға берілетін Алланың сауабы Пайғамбарға (ﷺ) берген қолдарынан да жоғары екенін хабардар етеді. Яғни бұл жерде Алланың жомарттығы мен ұлылығы айтылады әрі Оның берер сауабы мен даярлаған сыйлығы серт берушілердің серті мен қолдарынан да жоғары деген мағынаны мақсат еткен. Және Алланың сендерге деген көмегін әрі пайғамбарына берген серттеріне одан да жақсы және жоғары көмегінде айтылған мағынаны қамтиды. Алла артық білуші (Смагулов, 2013:58). Имам Замахшари: «Сөз бергендердің қолдарының үстіндегі Пайғамбардың қолы, ол – Алланың (құдірет) қолы», – дейді. Яғни, кім Пайғамбарға сөз берсе, ол Аллаға сөз берген болады. Бұл Алланың: «Кім Пайғамбарға бойсұнса, ол Аллаға бойсұнған болады» (Ниса сүресі 80 аят) деген сөзіне ұқсайды. Ендеше, кімде-кім сертінен таятын болса, онда оның кесірі өзіне тиеді. (әс-Сабун, 2019:191)

Араб риторикасында киная (метонимия) әдісі арқылы келесі аят келген «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» (1, 5:64) бұл аяттардағы «يَدُ» «иәд» сөзінің сөздің тура мағынасын емес астарлы мағынасын мақсат ете отырып тыңдаушыға жеткізу әдісі. Әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалады (Омаров, 2020:42). Икрима былай дейді «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ» (1, 5:64) деп яһудилік Наххас ибн Азураидің және оның серіктерінің малы көп болған, Мұхаммедтің (ﷺ) пайғамбарлығын жоққа шығарған кезде, олардың малы азаяды. Сонда олар «Расында Алла сараң, Оның иәді бізге беруден тосылған», – деп айтады (әл-Құртуби, 2016:81). Әл-Әлуси өзінің «әр-Рухул мағани» еңбегінде мұндағы «иәд» сөзі нығмет мағынасында деп түсіндіруге тырысқан.

Хақ Тағала Құран Кәрімде «بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ» «Керсінше, Алланың иәді ашық» (1, 5:64) деп баяндайды. Фахруддин әр-Рази тәпсірінде, Иаһудилердің «Алланың қолы жабық» деп айтуларымен, сараңдықты киная тәсілі арқылы жеткізуде. Алла Тағала олардың сөздеріне сай «керсінше, Алланың иәді жайылған», – деп жауап берді. Яғни Алла Тағала сендер сипаттағандай сараңдардан емес. Керісінше Алла – кемел жомар» (әр-Рази, 2000:46) – деп тәпсірлейді.

Абу әл-Муғин ән-Насафи өзінің «Бахру әл-Кәләм» еңбегінде: Алла Тағалада «иәд» бар деп араб тілінде айтуға рұқсат, ал парсы тілінде айтуға тыйым салынған... «қол» дегенді нақтылаймыз дегенмен мұраты Алла мақсат еткендей болады», – деген. Қарапайым халық арасында бүлік шықпас үшін сақтық ретінде Алланың осы секілді сипаттарын

араб тілінде атаған абзал. Себебі арап тілінен басқа тілге аударған кезде бұрмалаушылық пен басқа мағыналар пайда болуы әбден мүмкін (Смагулов, 2013: 59).

Жоғарыдағы айтылған семантикалық және теологиялық түсіндірулерге үңілер болсақ «иәд» сөзі төмендегі мағыналарды қамтиды.

1. Иәд сөзі араб тіліндегі дене мүше атауы, яғни қол деген мағына. Мысалы «وَحْذِ بِيَدِكَ ضَعْفًا» «Қолыңа бір уыс шөп ал» (1, 38:44) аяттыңдағы «иәд» сөзі қол мағынасында келген.

2. Ал келесі мағынасы нығмет, жақсылық ұғымында келеді. Мысалы араб тілінің сөз тіркесінде «عِنْدِي يَدٌ لَا أُطِيقُ شُكْرَهَا» «менде шүкіршілігін өтей алмайтын нығмет бар» деп, «иәд» сөзін нығмет мағынасында қолданылып отыр.

3. Кей жағдайда күш, қуат мағыналарында да келеді. Мысалы «عَبْدُنَا دَاوُدُ ذَا الْأَيْدِ وَالذِّكْرِ» «Біздің зә иәд (мықты, құдіретті) пендеміз Дәуітті есіңе ал» (1, 38:17) Алла Тағала илаһи сөзіндегі «иәд» сөзі қуаттылықты білдіреді.

4. Иәд сөзі мүлік, құдірет ұғымында келеді. Мысалы «يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ قُلٌّ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ» «Оларға айт: «мол пайда Алланың ғана иәдында (мүлкінде), Ол оны қалағанына береді» (1, 2:73) бұл аяттағы «иәд» сөзі «мүлкі» мағынасында келген.

5. Орындау, жәрдем мағынасында келеді. әл-Әлуси өзінің «Рухул мағани» еңбегінде (عليه السلام) мынадай хадис келтіреді. «الْقَاسِمُ حَتَّى يَقْسَمَ يَدُ اللَّهِ مَعَ الْقَاضِي حَتَّى يَقْضِي، وَ» «Алланың жәрдемі қазы үкім шығарғанда және үлестіруші үлестіргенде бірге болады». Бұл хадистегі «иәд» сөзі жәрдем мағынасын береді.

6. Бір нәрсені Алла Тағала өзіне тіркестіру (идофа) арқылы сол нәрсенің дәрежесін көтеру мақсатында да қолданылады. Құрандағы «بِيَدِي لِمَا خَلَقْتُ» «иәдіммен жаратқаным» деген илаһи сөйлемдегі «иәд» сөзі тіркес (идофа) арқылы Адамның (Алланың оған сәлемі болсын) Ібілістен дәрежесі жоғарылығын білдіруде. Осы себепті аят бөлігіндегі «иәд» сөзін қуат, нығмет, дене мүше мағынасы түсінілмейді (әл-Қуртуби, 2016:82-83).

Антропомерфистік сипаттардың бірі Алла Тағалаға «айн» сипатын телу. Псевдосалафизм өкілдері «Алла өзін айнмен сипатын бекітті, біз сол бекіткен сипатты дәлел ретінде ұстанып, Алланың хақиқи көзі бар деп айтамыз», деп келтіреді (әл-Усаймен, 2013:208). Алла Тағала жаратылысқа тиесілі сипаттардан пәк. Пікір таластың негізі Құран Кәрімде Алла Тағала мына аятты «لَتُصْنَعَنَّ عَلَى عَيْنِي» «Менің айн алдымызда тәрбиелену үшін» [1, 20:39] аяттың бұл бөлігіндегі «айн» сөзін имам Қуртуби «әл-Жамиғу ли-ахкам әл-Құран» кітабында «Менің қорғауымда бағылып, тәрбиеленесің», деп тәпсірлейді (әл-Қуртуби, 2016:59). Ибн Касир «Алла Тағаланың бақылауында тәрбиелену», деп түсіндіреді. Қатада «Менің қалауыммен сүйіспеншілігімде азықтану үшін», – деп интерпретациялайды, бұл пікірді Абу Убайда, Ибн Анбари және әл-Уахиди дұрыс теп тапқан (әл-Әлуси, 2015:301). Имам Матуриди бұл аятқа қатысты тәпсірінде мынадай сөз қозғайды «аяттағы «санғу» сөзі хайырлы әрі жақсы әрекет. Саған жақсылық пен мейрімділік жасау үшін. «عَلَى عَيْنِي» «көз алдымызда» деген иләһи сөзді; бағзы біреулер «қамқорлықта бағу үшін» деген. Арабта «عَيْنُ اللَّهِ عَلَيْكَ» «Алланың көз алдында бол», – деп айтылады. Яғни, оның мағынасы Алланың қамқорлығында, мейірінде бол. Бұл пікірді Хасан мен Қатаданың ұстанады (Матуриди, 2005:280).

Һүд сүресінің «وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا» «Біздің айн алдымызда кеме жаса» [1, 11:37] аятындағы «биәғюнинә» тіркесінің тәуилін әр-Рабиғ ибн Әнас «біздің сақтауымызбен», деп түсіндірген. Ибн Аббас «біздің қорғауымызбен» деген сөзбен интерпретациялаған (әл-Қуртуби, 2016:108-109). Бағзы ғалымдар былай дейді «Егер астарлы мағынаны айн сөзіне байлайтын болсақ, сақтау деген сөздің кинаясы (метонимия) болады. Ал әғиан, деп көптік жағдайда қылсақ, киная (метонимия) әдіс-тәсілі арқылы, сақтаудың кемелділігімен болатынын күшейтпелі мағына тудыруда (әл-Әлуси, 2015:440). Суфиян ибн Ғұйәйни былай дейді «Алла Тағала Кітапта және оның тәпсірінде өзін бұл нәрсемен (айн) өзін сипаттамады. Және бұны парсыша, арабша да тәпсірлеуге болмайды. Ал егер кімде кім екі көзі бар, онымен көреді десе онда ол антропомерфистикалық сипатқа телуде, Алла Тағала бұдан пәк. Ибн Хазм айтады «Алла Тағаланың екі көзі бар деп айтуға ешкімге де рұқсат емес, себебі бұл жайында ешбір нас (аят, хадис) келмеген (Ибн Жамаға, 164).

Біз жоғарыдағы мәселелерде Алла Тағалаға мекен, ағза секілді жаратылысқа тиеісілі нәрселерден пәк екен баяндадық. Бұл мәселеде де Алланың өзіне лайық болған мағынада қалдырамыз.

Қорытынды

Ислам дінінің басты қайнар көзі – Құран мәтіндерінен теологиялық мәнмәтіндерді түсіну және ондағы антропомерфистикалық атрибуттарға қатысты мәселелерді анықтау – бірінші кезекте оған сол мәтінді түсінуді талап етеді. Ал бұл мәтіндерге тек жалаң аудармалармен ғана емес, оның морфологиялық, синтаксистік, риторикалық лексика-семантика құрлымдарын зерттеу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Себебі сөздердің барлығы бірдей дербес мәнді, бір мағыналы болып келмейді. Кейде бір сөз тіркесінің әр сөйлемде әртүрлі сөздердің тіркесіне қарай беретін мағыналары құбылып, көп мазмұнды болып та келеді. ол үшін мәтін түсінілімі, мәтін қабылдануы, мәтіннің әсерлілігі ұғымдары басты рөл атқарады. Сол себепті теологиялық, құқықтық, поэтикалық еңбектердің әрбірі лингвистика тақырыптарын қамтиды.

Алғашқы салиқалы сәләф ғалымдары антропомерфистикалық муташабиһ аяттар мен хадистердің дираяларын сол қалпында ешқандай мағына берместен әрі интерпретацияламастан, ондағы мағыналарды Аллаға тапсырып, иман келтірген. Салиқалы сәләфтардың ұстанымдарын, муташабиһ мәтіндерге еш кейіпсіз сенім білдіріп, жорамал жасаудан бас тартуды тафуид, -деп атайды. Сондай-ақ Алланың атрибуттарына қатысты мәселелерде жорамалға сүйенбеген әрі мәтіннен өзге мағынаны жоққа шығарған. Және тура мағынасына сену ұстанымын пайдаланып, ташбиһ, таджсимге барғандарға ауыр ескертулер жасаған.

Ал кейінгі хәләф ғалымдары діни мәтіндердегі атрибуттарды интерпретациялап, жорамалдап ашықтап түсіндірді. Оның басты себебі хәләф ғалымдарының оппоненттері (каррамия, мужассима, мушаббиха) муташабиһ мәтіндерді Алла Тағаланың жаратылысқа тән атрибуттар телуінде. Бұл зерттеуімізде әһлу сунна ғалымдарымыздың еңбектеріне

негізделіп, басты оппоненттеріне қарсы муташабиһ мәтіндерді интерпретациялау барысында лингвистикалық тәсілдерге негізделген.

Жалпы әһлу сунна ғалымдары Алла Тағалаға атропомерфистикалық атрибуттарда телімеген. Біз солардың ішінен бірнеше ғалымдардың пікірлерін келтірдік. Атап өтсек, Имам Матуриди, ән-Насафи, Қуртуби, Фахруддин әр-Разисекілді ислам ғалымдары Әлемнің Хақ Жаратушысы кемшіліктен атауынан пәктеп, Өзі жаратқан жаратылыстардың ешбіріне ұқсатпаған.

Физикалық әлемдегі мәнге қатысты дене, ағза ұғымын Жаратушы Хақ Тағалаға телу мүмкін емес. Жаратушы Хақ Тағалаға антропомерфистикалық ұғымдарды телуге әсте болмайды. Себебі ешбір наста келмеген. кейбір адасушы топтар ақыл, сезім мүшелері арқылы Аллаға дене, ағза сөздерін телу мүмкін деп сыңаржақты дәлелдерін алға тартады. Біз бұлардың барлығы нас арқылы жоққа шығарылғанына тоқталдық. Яғни «Оның бірде-бір ұқсасы жоқ» (Шура сүресі 11 аят). Осы зерттеу жұмысы арқылы физикалық сипаттардан тұратын түрлі бөліктер, денелер Алланың затынан алыстатылатындығын лингвистикалық, риторикалық және теологиялық ғылым негізінде тұжырымдалды.

АВТОРЛАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

М. Омаров – мақаланың негізгі деректік мәселелер базасын қалыптастыру, зерттелу барысына, редакциясына жауап береді.

А. Аманбаев – мақаланың барлық аспектілеріне, деректердің дұрыстығына, зерделеу, талдауға жауапты.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Аударған: Халифа Алтай. 1991 ж.

Жәләлуддин әс-Суюти. Әл-Итқану фи улуми әл-Құран. Байрут: 2019. – 783.

Мұхаммед ибн Абдулла әз-Заркаши. Әл-Бурһану фи улуми әл-Құран. Байрут: дару әл-Китаб әл-улум. 2018. – 917..

Фахруддин Мұхаммед ибн Омар әр-Рази. Эт-Тафсиру әл-Кабир. Байрут: дару әл-Китаб әл-илмия. 2000. 3-т. – 240.

Абдулла ибн Ахмад ибн Мұхаммед ән-Насафи. Мадарику эт-Танзил уа хуқуқи эт-тауил. Байрут: Дару әл-кәләм эт-тайб. 1998. 2-т. – 450.

Мұхаммед ибн Салах әл-Усаймен. Шарху әл-ақиадати әс-суғудия. Дару ибн әл-Жаузи. 2013. – 573.

Р.Батталұлы. *Ақида сабақтары*. Алматы: Siyaush, - 2011. – 185 б.

Әс-Сайд Ахмад әл-Һашими. Жауаһиру әл-балаға фи әл-мағани уа әл-баян уа әл-бадиф. Каир: Мактабату ал-адаб. 2005. – 400.

Абу Мансур Матуриди. Таухид кітабы. Нұр-Сұлтан: Муфтият, 2020. – 560 б.

Әбу Яғла әл-Байдауи. Тафсиру әл-Құран әл-Карим. Байрут: Дару әр-Рашид. 2012. 5-т. – 631.

Смагулов Мурат, *Матуриди ақидасындағы жаратушының сипаттары, магистр.дис.* Алматы, Нұр-Мұбарак, 2013.

Ризабек Батталұлы. Құран экзегетикасы. Алматы: ықылас, - 2015. 400 б.

Мұхаммед ибн Абдулла әл-Әлуси. Руху әл-мағани фи тафсири әл-Құрани әл-Азим. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2015. 23-т. – 523.

Әбу Мансур Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Махмуд әл-Матуриди. Тауилату әһли әс-суннат. Байрут: Дару әл-Китаби әл-илмия. 2005. 6-т. – 520.

Мұхаммед ибн Ахмад ибн Әбу Бакр әл-Қуртуби. Әл-Жамиғ лиахкам әл-Құран. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2016. 15-т. – 507.

Мұхаммед ибн Ибраһим ибн Сағдулла ибн Жамаға. Идаху әд-далил фи қатғи хужажи әһли әт-тағтил. Байрут: Дару икра. 2005. – 287.

Мұхаммед Әли әс-Сабуни. Сафуату әт-тафасир. Байрут: әл-Мактабату әл-Асрия. 2019. 3-т. – 534.

Омаров М.А. *Құран Кәрімді түсінуде риторика ілімінің рөлі*, Алматы: Нұр-Мұбарак, 2020.

Мұхаммед ибн Ахмад ибн Әбу Бакр әл-Қуртуби. Әл-Жамиғ лиахкам әл-Құран. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2016. 8-т. – 507.

Фахруддин Мұхаммед ибн Омар әр-Рази. Әт-Тафсиру әл-Кабир. Байрут: дару әл-Китаб әл-илмия. 2000. 4-т. – 193.

Мұхаммед ибн Ахмад ибн Әбу Бакр әл-Қуртуби. Әл-Жамиғ лиахкам әл-Құран. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2016. 14-т. – 507.

Мұхаммед ибн Абдулла әл-Әлуси. Руху әл-мағани фи тафсири әл-Құрани әл-Азим. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2015. 16-т. – 515.

Әбу Мансур Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Махмуд әл-Матуриди. Тауилату әһли әс-суннат. Байрут: Дару әл-Китаби әл-илмия. 2005. 7-т. – 600.

Мұхаммед ибн Ахмад ибн Әбу Бакр әл-Қуртуби. Әл-Жамиғ лиахкам әл-Құран. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2016. 11-т. – 492.

Мұхаммед ибн Абдулла әл-Әлуси. Руху әл-мағани фи тафсири әл-Құрани әл-Азим. Байрут: Дару әр-рисалати әл-аламия. 2015. 11-т. – 510.

Омаров Мурат, Аманбаев Айдар

Египетский университет исламской культуры Нур-Мұбарак, Алматы, Казахстан

Методы толкования муташабиһ аятов

Аннотация: Для поддержания религиозной идентичности и социально-политической устойчивости общества в современных условиях крайне важно исследование методов правильного толкования аятов Корана, которые являются основой нашей традиционной веры, наряду с теоретическими и практическими задачами. Современные религиоведы акцентируют внимание на необходимости изучения единства религиозного опыта, знаний и сознания, а также правильного понимания аятов Корана и их значения. Анализ священных текстов с научной точки зрения имеет ключевое значение для общества от ложной пропаганды чуждых религиозных взглядов и установки правильных религиозных норм и понятий веры. В рамках

данного исследования авторы рассмотрели позиции ученых ахлисунна относительно текстов антропоморфного характера, исследовали связь теологических аятов Корана с языковедением, риторикой и семантикой. Особое внимание было уделено таким понятиям, как мухкам и муташабих, а также различным интерпретациям муташабихеских текстов. Были определены методы толкования аятов, касающиеся характеристик Творца, и выявлены причины их разнообразия. Сформулированы взгляды ученых калама касательно текстов муташабих.

Ключевые слова: Муташабих; антропоморфизм; интерпретация; лингвистика; риторика; семантика; мухкам; религиозные нормы.

Omarov Murat, Amanbayev Aidar

Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

Methods interpreting mutashabih verses

Abstract: To ensure the preservation of religious identity and the socio-political harmony of society in contemporary settings, it is crucial to explore methods for accurately interpreting the Quranic verses, which form the foundation of our traditional beliefs, while addressing both theoretical and practical aspects. Contemporary religious scholars highlight the importance of investigating the unity of spiritual experiences, knowledge, and consciousness, alongside a proper comprehension of the Quranic verses and their implications. The scientific examination of sacred texts is fundamental for protecting society from misleading foreign religious ideologies and for establishing sound religious principles and belief systems. In this research, the authors analyzed the perspectives of ahlisunna scholars on anthropomorphic texts and investigated the connection between theological verses of the Quran and the fields of linguistics, rhetoric, and semantics. Emphasis was placed on concepts such as muhkam and mutashabih, along with various interpretations of mutashabih texts. The study identified methods for interpreting verses related to the attributes of the Creator and unveiled the reasons behind their varied interpretations. The perspectives of Kalam scholars on mutashabih texts were also articulated.

Key words: Mutashabih; anthropomorphism; interpretation; linguistics; rhetoric; semantics; muhkam; religious norms.

References

- Kuran Karim. Kazaksha magyna jane tusinigi. Audargan:Halifa Altaı. 1991 j. [In Kazakh]
Jalalyddin as-Siyiti. Al-Itqanu fi ulumial-Kuran. Bairut: 2019. – 783. [In Arabic]
Muhammed ibn Abdulla az-Zarkashi. Al-Burhanu fi ulumial-Kuran. Bairut: darı́ ál-Kıtab ál-ı́lym. 2018. – 917. [In Arabic]
Fahrudın Muhammed ibn Omar ar-Razı. At-Tafsirual-Kabır. Bairut: darual-Kıtab al - ilmia. 2000. 3-t. – 240. [In Arabic]
Abdulla ibn Ahmad ibn Muhammed an-Nasafi. Madarikuat-Tanzil ua huquqiat-tauil. Bairut: Darual-kalam at-taib. 1998. 2-t. – 450. [In Arabic]
Muhammed ibn Salah al-Usaimen. Sharhual-akiadatias-sugudia. Daruibn al-Jauzi. 2013. – 573. [In Arabic]

- R.Battaluly. Akida sabaktary. Almaty: Siyaush, - 2011. – 185 b. [In Kazakh]
- As-Said Ahmad al-Hashimi. Jauahirual-balaga fial-maganiua al-baian ua al-badig. Kair: Maktabatu al-adab. 2005. – 400. [In Arabic]
- Abu Mansur Maturidi. Tauhid kitabu. Nur-Sultan: Muftiat, 2020. – 560 b. [In Arabic]
- Abu Iagla al-Baidaui. Tafsirual-Kuran al-Karim. Bairut: Daruar-Rashid. 2012. 5-t. – 631. [In Arabic]
- Smagulov Murat. Maturidi akidasyndagy jaratushynyn sipattary, Almaty, Nur-Mubarak, 2013. [In Kazakh]
- Rizabek Battaluly. Kuran ikzegetikasy. Almaty: ykylas, - 2015. 400 b. [In Kazakh]
- Muhammed ibn Abdulla al-Alusi. Ruhual-magani fi tafsirial-Kuranial-Azim. Bairut: Daruar-risalatial-alamia. 2015. 23-t. – 523. [In Arabic]
- Abu Mansur Muhammed ibn Muhammed ibn Mahmud al-Maturidi. Tauilatuahlias-sunnat. Bairut: Darual-Kitabuial-ilmia. 2005. 6-t. – 520. [In Arabic]
- Muhammed ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Kurtubi. Al-Jamig liahkam al-Kuran. Bairut: Daruar-risalatial-alamia. 2016. 15-t. – 507. [In Arabic]
- Muhammed ibn Ibrahim ibn Sagdulla ibn Jamaga. Idahuad-dalil fikatgi hujajiahliat-tagtil. Bairut: Daruikra. 2005. – 287. [In Arabic]
- Muhammed Alias-Sabuni. Safuatuat-tafasir. Bairut: al-Maktabatual-Asria. 2019. 3-t. – 534. [In Arabic]
- Omarov M.A. Kuran Karimdi tusinude ritorika iliminiñ roli, Almaty, Nur-Múbarak, 2020. [In Kazakh]
- Muhammed ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Kurtubi. Al-Jamig liahkam al-Kuran. Bairut: Daruar-risalatial-alamia. 2016. 8-t. – 507. [In Arabic]
- Fahrudin Muhammed ibn Omar ar-Raxi. At-Tafsirual-Kabir. Bairut: darual-Kitab al-ilmia. 2000. 4-t. – 193. [In Arabic]
- Muhammed ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Kurtubi. Al-Jamig liahkam al-Kuran. Bairut: Daru ar-rislati al-alamia. 2016. 14-t. – 507. [In Arabic]
- Muhammed ibn Abdulla al-Alusi. Ruhual-magani fi tafsirial-Kuranial-Azim. Bairut: Daruar-risalatial-alamia. 2015. 16-t. – 515. [In Arabic]
- Abu Mansur Muhammed ibn Muhammed ibn Mahmud al-Maturidi. Tauilatuahlias-sunnat. Bairut: Darual-Kitabuial-ilmia. 2005. 7-t. – 600. [In Arabic]
- Muhammed ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Kurtubi. Al-Jamig liahkam al-Kuran. Bairut: Daruar-risalatial-alamia. 2016. 11-t. – 492. [In Arabic]
- Muhammed ibn Abdulla al-Alusi. Ruhual-magani fi tafsirial-Kuranial-Azim. Bairut: Daru ar-rislati al-alamia. 2015. 11-t. – 510. [In Arabic]

Information about authors

Omarov Murat Abdulkasymuly – PhD student, Nur-Mubarak University, al-Farabi ave. 73, 050600, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0005-4463-1730>, murat93kz@mail.ru

Amanbayev Aidar Makhsetuly – PhD student of Nur-Mubarak University, al-Farabi ave. 73, 050600, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>, amanbayev.aidar@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Омаров Мұрат Абдулқасымұлы – докторант, Нұр-Мұбарак ЕИМУ, әл-Фараби даңғылы 73, 020600, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0005-4463-1730>, murat93kz@mail.ru

Аманбаев Айдар Махсетұлы – докторант ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. Аль-Фараби 73, 050600, Алматы, Казакстан. <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>, amanbayev.aidar@mail.ru

Сведения об авторах:

Омаров Мурат Абдулкасымович – докторант, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. аль-Фараби, 73, 050600, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0005-4463-1730>, murat93kz@mail.ru

Аманбаев Айдар Махсетұлы – докторант, ЕУИК Нұр-Мубарак, пр. аль-Фараби, 73, 020600, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>, amanbayev.aidar@mail.ru

The article was submitted 18.10.2024; approved after reviewing 05.11.2024; accepted for publication 01.12.2024

Ғылыми мақала
ҒТАХР 21.15.47

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-387-401>

Мұхаммед пайғамбардың мемлекет басқаруындағы ерекшеліктері

Сембіұлы Нұрболат^а, Абишева Замира^а

«Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту жөніндегі Н.Назарбаев орталығы» КЕАҚ,
Астана, Қазақстан

✉ nurka_kazakh@mail.ru

Аңдатпа. Мақала мазмұны Мұхаммед Пайғамбардың Мәдина қаласына көшуі және сол жерде ислам мемлекетін құру оқиғаларына арналады. Мақалада сол кезеңдегі Пайғамбардың мемлекет құруда және халықты басқарудағы мәселелерді қалай шешкендігі, ислам дінін тарату жолында жасаған жүйелі жұмыстары туралы тарихи деректер келтірілген. Ислам діні келгенінен бері әмбебап бір дін болып, бүкіл адамзат үшін ең соңғы және ең кемел дін ретінде танылды. Соңғы діннің ең соңғы Пайғамбары төзімділік, әділдік, еңбекқорлық, адалдық, шыншылдық, ақылдасу, ынтымақтастық пен мейрімділік қасиеттері бар мықты және әділ бір мемлекет басқарған. Мұхаммед Пайғамбар Меккеден Мәдинаға көшіп етіп келгеннен кейін қаладағы түрлі сенім мен ой-пікірді ұстанатын ағымдармен, түрлі этникалық топтармен барлығына ортақ келісім-шарт жасап, әділетті басқарудың үлгісін көрсете білді. Алла елшісі әруақытта осы келісімге адалдығынан айнамай, барлық міндеттемелері мен шарттарын мүлтіксіз орындаған. Пайғамбардан қалған осы ел басқару үлгісі және бойындағы ел басқаруға тән қадір-қасиеті қазіргі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Сонымен бірге, Пайғамбардың бойындағы ел басқарушылық қасиеттері, Пайғамбардың ислам қағидалары мен демократиялық принциптерге сай құрған жүйесі және мемлекет басқарудағы ерекшеліктері туралы жазылған.

Түйін сөздер: Мұхаммед пайғамбар; ислам; ислам тарихы; ислам заңы; мемлекет; әділдік; адам құқықтары; хижрет; Мекке; Мәдина; байтулмал.

For citation: Sembiuly, N., Abisheva, Z. Features of the Prophet Muhammad in public administration. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 387-401. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-387-401>

Для цитирования: Сембіұлы Н., Абишева З., Особенности Пророка Мухаммеда в управлении государством. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 387-401. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-387-401>

Кіріспе

Мемлекетті әділ басқару, барлық адамдардың құқығын тең дәрежеде сақтай білу екі дүниеде де жауапкершілігі мол іс. Мұны Алла елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.) үмбетіне ісімен көрсетіп кеткен және казіргі демократиялық принциптерге сай көптеген насихат қалдырған. Қонар көшер және тайпалық өмірдің кең тараған аумағында дүниеге келген өз. Мұхаммед (с.ғ.с.), Меккедегі өмірі бойынша мемлекет құру үшін ешқандай да іс-әрекет жасамаған, бірақ пайғамбарлығының он үшінші жылында Ақабе деген жерде Мәдинадан келген тайпалармен кездескен соң hijреттен (Меккеден Мәдинаға көшу) кейін құрылатын мемлекеттің негізі қаланғанын айтуға болады. Осылайша өз. Мұхаммед (с.ғ.с.) Мәдинаға hijрет еткеннен кейін, шарттарға байланысты Мәдинада өмір сүріп жатқан тайпалардың көшбасшыларымен өзара жиналып мемлекет құру жайында іс-әрекеттер жасаған. Әсіресе діндері, наным-сенімі басқа қоғамда, осындай мемлекет құрылуы қарапайым да болса өте маңызды рөл атқарады.

Алғашқы Ислам мемлекетінің құрылуына байланысты соңғы кездегі зерттеушілерден кейбіреуі (Мұхаммед Хамидуллах; Ханафи Палабиық сияқты) жеке зерттеу жұмысын жүргізсе де жасалған конституцияның қайтадан қаралуы, заманымыз үшін маңызды болмақ. Осы себепке байланысты аталған конституциядағы берген дерек көздеріне сүйене отырып, қайтадан қолға алып жаңа көзқараспен қарап шығудың пайдасы болады деп ойлаймыз. Өйткені бұл конституцияның, өзге дін өкілдері мен әртүрлі ұлт өкілдерінің бір жерде, саяси тұрғыдан бірге өмір сүруді үлгі ретінде көрсеткен маңызды зерттеу болып табылады. Осылайша, қиын-қыстау кезінде құрылған ислам мемлекеті, жеке құқық және бостандықтарына кепілдік бере отырып, әділеттілікті сақтады. Осындай себеппен милади 622 жылында құрылған бұл мемлекет он жылдай қысқа бір мерзім ішінде барлық Араб түбегіні өз бақылауына алып үстемдік етті (Kouynsu, 2009: 88-89).

Мақаланың мақсаты Мұхаммед Пайғамбардың мемлекет құрудағы және басқарудағы діни және демократиялық принциптерінің маңыздылығын көрсету.

Зерттеу әдіснамасы

Мұхаммед Пайғамбардың Мәдина қаласына көшіп ислам шарифатына сай мемлекет құру жолын, сол елдің қалыптасу тарихын зерделеу арқылы зерттеу әдіснамасында қалыптасқан тарихи және жүйелілік принципі қолданылды. Сонымен қатар, философиялық, логикалық, аналитикалық, жалпыдан жекеге өту, герменевтика тәсілдері арқылы мұхаммед Пайғамбардың ел басқарудағы ерекшеліктері анықталады.

Меккеде Мұхаммед Пайғамбар өзін басқарушы ретінде толық жүзеге асыра алмады. Бұған қала тұрғындарының басым бөлігінің Пайғамбарымызды (с.ғ.с.) қабылдамай, дұшпандығының артуы кедергі болды. Мәдина қаласына көшкеннен кейін Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) осы жерде халықтың барлық топтарының мүддесін құрметтейтін басқару жүйесін құра алды. Қол қойылған келісімге сәйкес қаланы басқару мұсылмандардың қолына берілді, бірақ басқа этно-діни топтардың, оның ішінде еврейлердің де мүдделері ескерілді. Бұл ең алғаш жазылған конституциялық

заңның негіздері болды деп сеніммен айта аламыз. Осылайша, Мәдина қала-мемлекетке айналды. Осы тарихи кезеңде Мұхаммед Пайғамбарымыздың мемлекет басқарудағы демократиялық принциптерінің негіздері қандай болды? Сонымен бірге, Пайғамбарымыз құқықтық және экономикалық мәселелерді шешу бойынша ислам талабына сай жүйені қалай қалыптастыра білді? Меккелік мұсылмандар (мұхажир) мен Мәдиналық мұсылмандарды (ансар) қалай бауырластырды? Пайғамбарымыздың түсінігіндегі мемлекет дегеніміз не? деген сауалдарға осы зерттеу жұмысында жауап беру міндеттелді.

Мемлекет түсінігіне ие болмаған қоғамда дүниеге келген әз. Мұхаммед (с.ғ.с.), Меккеде өзіне *«Жаратқан Раббыңның атымен оқы!»* (Аләқ сүресі, 96/1.) уахи келгеннен соң өткізген он үш жыл бойы, адамдардың сеніміне байланысты уағыз-насихат айтып, оларды Аллаға иман келтіруге шақырды. Ол Алла мен құлдар арасындағы елшілік міндетін атқарды. Өйткені ол бір Расулді. Негізінде Құран оны бір елші ретінде танытады: *«...Біз сені адамдарға елші ретінде жібердік...»* (Ниса сүресі, 4/79). Осыған қарағанда бұл кезеңде әз. Мұхаммедтің (с.ғ.с.) мемлекет басқару және мемлекет құру пікірінде болғанын айту өте қиын. Меккелік мүшріктер пұттарына тіл тигізбеу шартымен өзіне патшалық ұсынысы жасаған кезінде, әз. Мұхаммед (с.ғ.с.): *«Оң қолыма күнді, сол қолыма айды берсеңдер де, ислам дінін уағыздаудан бас тартпаймын»* (Ibn Hişam, 1985: 353) деп жауап беру арқылы биліктің соңында болмағанын ашық түрде айтқан.

Мұсылмандар, Меккеде әр түрлі азап пен қиыншылыққа қарсы төзіп өмір сүріп жатты. Бірақ әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) басқа рулардың исламды қабылдап өздеріне жәрдем ететініне сенгенді, сондықтан қажылық міндетін атқару үшін Меккеге келген тайпалармен кездесіп, оларға исламды түсіндіріп сендіруге ат салысты. Осылайша, милади 620 жылында қажылық сапарымен Ясриб'тен (Ясриб, Мұсылмандардың Меккеден көшіп (хижрет) келіп орналасқан, Ислам мемлекетін құрған кішкентай ауылдың атауы. Кейіннен бұл жерге Мәдина атауы берілген. Тіпті әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) көзінің тірісі кезінде Мәдина сөзін Ясриб үшін құрметті атау ретінде қолданған. Уақыт өте келе Ясриб атауы ұмытылып Мәдина атымен атала бастаған. Қараңыз. (Lewis, 2007: 49) келген, екеуі Әус, оны Хазраж руларларынан құралған делегациямен Меккенің сыртында Ақабе деген жерде, әз. Мұхаммед пен (с.ғ.с.) кездесіп, адалдық антты қабылдайды. Өйткені Мәдинада саяси және орталық басқару билік жүйесі болмаған. Араларында қанды-қақтығыстар өте жиі орын алатын. Тайпалар арасында бейбітшілік пен тұрақтылық болуын қалаған олар, бұл жағдайды іске асыратын тұлға ретінде әз. Мұхаммедке (с.ғ.с.) сенген еді.

Әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) Мәдинаға қоныс аударған уақытта (хижрет) Мәдина халқы ру-ру халінде өмір сүріп жатқан және орталықтанған билік жүйесі де болмаған. Сонымен қатар, рулар арасында қанды кек қақтығыстары кең етек жайған, трайбализм өршіп тұрған кезең болатын. Басқа бір жағынан Мәдинада өмір сүріп жатқан адамдар арасында діни бірлік береке де жоқ еді. Әртүрлі дін өкілдері болған. Мұсылмандар, христиан арабтар, еврейлер және өте аз болса да пұтқа табынушылар болған. Мәдинада тұрғылықты адам саны 10 мыңға жуық болғаны, басым көпшілігін басқа дін өкілдері құрағаны жайында айтылады (Hamidullah, 1991: 183). Әр әлеуметтік топ басқаларынан бірнеше шақырым ұзақ көшелерде немесе ауылдарда тұрған. Үйлердің құрылысында көбінесе кірпіш

қолданылып, екі қабат қылып тұрғызылған. Әр рудың өздерінің белгілі шекаралары болған. Қандай да бір қауіпсіздік төнген жағдайда екі немесе үш қабат қылып салған мұнараларына паналап өздерін қорғайтын (Hamidullah, 1992: 13-14).

Ешқандай саяси ұйымға ие болмаған рулардың басында бір басшы болып, мүшесі болған рудың кеңесте қабылданған шешімдеріне қарай басқаратын. Алайда, рубасының ереже қоюға билігі болмаған. Оның негізгі міндеті рулар арасында туындаған келіспеушілікті реттеу, мұқтаж жандарға көмек қолын созу еді. Көбінесе рудың материалдық жағынан ең ауқаттысы, қоғамның ішінде ең беделдісі шейх болып тағайындалып, мүшесі болған рудың өкілдігін жүргізетін (İbrahim Hasan, 1991: 73-74).

Өздеріңізге де белгілі болғандай әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) он үш жыл бойы Ислам дінін Меккеде уағыздап, ол сүйген мекені, өсіп ер жеткен ата жұрты, әрбір көшесін жақсы көрген туған жерін тастап кетуге мәжбүр болған. Мұсылмандардың ары қарай өмір сүрулері үшін hijret қажеттілікке айналған еді. Қаншама жыл мүшрикердің әртүрлі зорлық-зомбылықтарына сабыр еткен мұсылмандардың бұдан былай бұл қалада жан мен мал-мүлік сенімділігі қалмаған-ды. Сондай-ақ, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) дінге қарсы шақыруына тосқауыл бола алмаған мүшрикер оған қарсы қастандық жоспарлары жасай бастаған. Екінші жағынан, Пайғамбарымыз да (с.ғ.с.) ислам дінін Меккеде үстем ете алмады. Алла елшісі (с.ғ.с.) уағыз-насихатын жалғастыру және ислам дінін қалың бұқараға жеткізу үшін Меккеден көшіге бел бұды.

Мұсылмандар Ясрибке (Мәдинаға) екінші Ақаба антынан кейін шақырылды. Олар Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) рұқсат беруімен бірте-бірте hijret етті. Бұдан былай мұсылмандардың Меккеде қалуы мүмкін болмағандықтан, өзіне қол ұшын беруге сөз берген Мәдина қаласына адал досы әз. Әбу Бәкірмен бірге hijret ету үшін жолға шығады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) 622 жылында әз. Әбу Бәкірмен бірге мүшрикердің тұзағынан өтіп, қиын сапардан кейін Ясриб маңындағы Қубаға келеді. Бұл жерде біраз уақыт тұрақтап, мешіт салған Алла елшісінің (с.ғ.с.) бастамасымен бұдан былай «Мәдина Мунәууәра» деп аталатын Ясрибке ұзақ әрі шаршап шалдыққан сапардан кейін киелі Мәдина қаласына жетті (Abdullah b. Muslim, 2001: 168-204).

Hijret, мұсылмандар үшін барлық жағынан бетбұрыс және жаңа болашақтың басталуы болған. Меккеде қалған кездерінде мүшрикердің қысымына ұшырап өмір сүру күресін жүргізген мұсылмандар hijretтен кейін Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) басшылығымен аз уақытта Мәдина ислам мемлекетінің мүшелері қаліне келген.

Осыдан кейін көптеген елдердің саясаты, соның ішінде меккелік мүшрикер, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) діни, саяси, экономикалық және әлеуметтік саладағы бастамасымен hijretтен кейін құрылған Мәдина ислам мемлекетін мойындауға тура келді. Мойындап ғана қоймай, бұл елдің діни ұстанымдарын қабылдап, саясатымен санасуға мәжбүр болды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.), мұсылман мемлекетінің басшысы ретінде әрқашан саяси сұхбаттастарына жақсы ниет білдіріп, мәжбүр қалмағанша, қарулы қақтығысты таңдамаған (Arap vd., 2021: 24).

Hijret – исламның алғашқы отаны пайда болуын білдіреді. Ал бұл ислам мемлекетінің пайда болуының хабаршысы еді. Сол себептен ислам мемлекеті құрылу үшін ардақты пайғамбар ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуі қажет еді. Оның бұл

жолда жасаған алғашқы қадамы- мұсылмандардың бірігіп құлшылық етуі үшін мешіт тұрғызу, ансар мен мұхажирдің арасында бауырмалдық құру және аймақтағы саяси ахуалды түзету болды.

Мешіттің тұрғызылуы ислам мемлекетінің орталығы болуының себебінен мұсылман қоғамының ғимараты және ислам мемлекетінің саяси қалыптасуындағы алғашқы және ең маңызды қадам ретінде қабылданған (Таққуш, 2023: 31).

Алла Елшісінің (с.ғ.с.) хижреттен кейінгі Мәдинадағы алғашқы әрекеттерінің бірі ислам мемлекетінің әкімшілік орталығы болған Мәжид әл-Нәби мешітін салу болды. Мешіт; ол діни, әлеуметтік және әкімшілік істерді жүзеге асыратын және оқу-ағартудан сот қызметіне дейін көптеген салаларда қолданылған орталыққа айналған. Мешіттің жанындағы Суффа деген жер кедей және жалғызбасты мұсылмандардың қалатын үйі болған. Мұндағы қарапайым жүргізілген іс-әрекеттер кейінгі кезеңде пайда болатын көптеген ғылымдардың туу мен дамуының негізін қалады (Арак vd., 2021: 25 б).

Бұл мешіт, мұсылмандар үшін әрі ғибадат орны, әрі діни және әлеуметтік жиналатын орталықтары еді. Сырттан келген қонақтар мен елшілер осы жерде күтілетін. Бұл киелі жер, реті келгенде қылмыскерлердің жауапқа тартылатын сот орны, кей кездері Алла Тағаладан келген уахиды үмбетіне жеткізетін сұхбат орталығы, кейде қонақтардың келетін қонақ үйі, кейбір кездері жастардың ислам дінін үйреніп, Құран жаттайтын медресесі ретінде пайдаланылған. Мұнымен қоса, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) бақытты жанұясы да осы жерде тұратын. Тіпті мешіт алаңы кей кездері ауырған адамдар келіп емделетін аурухана түрінде қолданылатын (Bozkurt vd., 2004: 281-290).

Мешіт тек намаз оқитын ғибадатхана емес, сонымен қатар ислам тағылымдары мен нұсқауларын үйренетін оқу орны, мұсылмандар бас қосатын және надандықтың сезімдері мен соғыстары ұзақ уақыт бойы араларын жік-жікке бөліп, алауыздықпен бір-бірімен шайқасып, ата-жау болып жүрген түрлі тайпа тумаларының ортақ бітімге келіп, татуласатын отауы болды. Сондай-ақ мешіт барлық шаруаны басқарып жүргізетін орда, халықты исламға шақырушы елшілер шартарапқа аттандырылатын орталық, мәслихат, кеңес өткізетін әрі түрлі шаралар іске асырылатын мәжіліс үй қызметін де атқарды.

Осының барлығына қоса, іргесі жаңа қаланған бұл мешіт Мәдинаны паналап келген, онда не үй-жай, не мал-мүлкі жоқ, не отбасы, не бала-шағасы жоқ көптеген кедей мұхажирлер тұратын үй де болды (әл-Мубаракфури, 2023: 173). Яғни, сол кезден бастап мешіттердің әр түрлі функциялары болған.

Сонымен қатар, Мұхаммед пайғамбардың артынан ілескен мекеллік мұсылмандарға «мұхажир», ал мәдиналық мұсылмандарға «ансар» деген ат берілді. Кейін пайғамбар оларды ислам бауырластығымен біріктіргісі келді. Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) болашақты болжаған көреген ұлы тұлға ретінде ансар мен мұхажирді бір-бірімен бауыр болғанын жариялады. Расында мәдиналық ансар, мал-мүліктерін тек Алланың разылығы үшін тастап, Меккеден қоныс аударып келген мұхажирлерге шынайы ықылас танытып қолдарындағы барымен бөлісті. Сол кездері бір-бірімен жылдар бойы соғысқан араб тайпалары ислам бауырмалдығының аясында бір бітімге келген. Алайда Мәдинада өмір сүріп жатқан Надир, Бени-Кайнука және Курайза ұлдары ретінде үш еврей тайпасы бар еді (Авсі, 2022: 88). Мәдинаға келген соң пайғамбардың артынан

қоғамда күш-қуатқа ие адамдар ілесті. Осы ілесушілерінің арасында оның саяси орны да болды. Әуелі Әус пен Хазраж руларының арасын түзеумен бастап, олардың жүрегінде бұрыннан келе жатқан бір-біріне деген кек пен ызаны жойды. Оларды өзіне көмектесуші, исламға шақыруды қолдаушы деген мағынаға саятын «ансар» деген атпен біріктірді. Одан соң мұхажирлердің әлеуметтік мәселесін шешу үшін мұхажирлер мен ансарларды бауырластырды. Осыған байланысты мұсылмандарды дін бауырластығының әсерімен қаны бір бауырдан да күшті байланысы бар, құқық, теңдікке ие, өлгеннен кейін бір-біріне мұрагер болатындай бауыр деп жариялады.

Жахилият дәуірінде пайда болған, кейін үкімі жойылған «хылф»-тың орнына дін бауырластығын орнатты. Муахат – мұсылман қоғамы мен ислам мемлекетін құру жолында пайғамбар бастамасымен пайда болған екінші негіз саналады. Себебі қандай да бір мемлекет тек үмбеттің бірлігі мен өзара көмегімен ғана құрылады және дамиды (Таққуш, 2023: 32).

Мұхажилер мен ансарларды бір-бірімен бауырластырудың себебі: мұхажирлер өзара-бірбірімен онсыз да әрі дін бауырлас, әрі жерлес, әрі қандас туысқан еді. Ал олар мен ансарлардың арасындағы бауырластық аса маңызды болды, өйткені жаңа қалаға үйсіз-күйсіз бас сауғалап келген мұхажирлердің нақты бір жәрдемге ие болуы үшін қандас туыстары емес, жергілікті мұсылмандармен қосымша бауырласуы қажет-ті.

Бұл бауырластықтың атқарар қызметі, мәні зор болды, осы арқылы надандық дәуірінде қалыптасқан рушылдық ылаңдарына нүкте қою, қоғамдағы текке, нәсілге, аймаққа байланысты бөлінушіліктерді, үстем таптық жүйені жою, біреуді жақын тарту мен біреуден бойды аулақ салу принципін исламға ғана негіздеу көзделді.

Нәтижесінде, бұл бауырластық сөз жүзінде ғана қалмай, осылай бауырласқандардың күнделікті тәжірибесінетереңдепенді. Осы бауырластық сабақтастырған мұсылмандарда бауырын өзінен артық қою, оған барынша жұбаныш болу және оны жанына жақын тарту сезімдері біте қайнасып, жаңа қоғамдағы қарым-қатынастарды ең тамаша үлгіде өрнектеп, көмкеріп жатты.

Ансарлардың мұхажир бауырларына қаншалықты мейірбан, қамқор болғанын, сол бауырлары үшін қолындағы барын құрбан етуге әрдайым дайын тұрғанын, оларды өздерінен де артық көргенін, оларға деген сүйіспеншіліктері мен кіршіксіз бауырмалдықтарын айғақтайды. Ал олардың ілтипаттары мен жомарттықтарын лайықты түрде бағалай білген мұхажирлер ансар бауырларының ықыластарын асыра пайдаланбай, әдеп сақтап, азға қанағат етіп, олардан талғажауға жарайтын мөлшерде қажеттіні ғана алған. Шын мәнінде де, мұхажирлер мен ансарларды бауырластыру-теңдессіз шара, дұрыс та дана саясат әрі, жоғарыда айтылғандай, мұсылмандар жаңа қалада кездескен көптеген қиыншылықтың тамаша шешімі болды (әл-Мубаракфури, 2023: 173-175)

Келісімдік бауырластық ұйымы (муахат): Алланың елшісі (с.ғ.с.) Мәдинаға келген соң, Мәсжид ән-Нәбәуиде сахабалар арасында бауырластық орнатты. Меккеден келген 186 жанұяны Мәдинадағы осынша отбасының жанына орналастырды. Бұл бауырластықты құру үшін бірқатар себептер қарастырылды. Меккеде мал-мүліктерін тастап келген мұхажирлердің қажеттілтерін қанағаттандыру үшін. Алғашқы күндері ансардың

үйлеріне қонақ болып тұрған мұхажир осы бауырластық орнауының нәтижесінде бауырларының үйлеріне қысылмай кіріп-шығып, бір-бірінің жұбайымен сөйлесіп, өз үйлері сияқты жайлы сезініп, тіпті бір-бірлеріне мал-мүлік те сыйға тартқан. Бұл әрекеттердің барлығы мұхажир мен ансарлар арасында ықылас пен жақындықты арттыру үшін жасалған қадамдар еді. Соның арқасында әлеуметтік ынтымақтастығы берік және күшті қоғам құруды мақсат тұтқан. Жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа ішкі және сыртқы жауларға қарсы бірлік пен ынтымақтастықты нығайту болған (Palabıyık, 2002: 102-103)

Муахат деп аталатын бұл қолдану әдебімен тайпалық ашушандықтың орнын дін бауырмалдығы алған, кедейшілікпен қатар, келген жерлеріне бейімделуге тырысқан мұхажирлердің әлеуметтік мәселелері негізінен шешілген. Екінші жағынан, ансарлардың кеңпейілді көзқарасы мен мұхажирлердің табандылығы мен күш-жігерінің арқасында өмір аз уақыттың ішінде өзінің табиғи бағытына оралған (Арак vd., 2021: 24).

Сондай-ақ, сүйікті Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мәдинаға хижрет етіп келгеннен кейін қаладағы түрлі сенім мен ой-пікірді ұстанатын ағымдармен, түрлі этникалық топтармен «Мәдина уәсиқасы» (Уәсика) -араб тілінде құжат деген мағынаны білдіреді) атты келісім шарт жасайды. Алла елшісі әруақытта осы келісімге адалдығынан айнымай, барлық міндеттемелері мен шарттарын мүлтіксіз орындаған. Мәдина уәсиқасында діни, нәсілдік, әлеуметтік дәрежесіне қарамастан, барлық адамның теңдей құқықтарға ие екені жарияланып, адам құқықтарына кепілдік берілді. Осылайша, алыс-жақын баршаның ойында Мәдина қаласы «Мәдина Мунәууәра» яғни, амандық, есендік өлкесі деген түсінік қалыптасып, қала үлкен абыройға кенелді (Гүлен, 2011: 61).

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.), Мәдинада халықтың басым көпшілігі яһудилерді де қамтитын келісім-шарт дайындап, қалада бірге тұру ережелерін дайындатқан. Ислам мемлекетінің алғашқы конституциясы болған бұл келісіммен сенім бостандығына кепілдік беріліп, тараптардың Мәдинаны қорғаудағы жауапкершілігі белгіленіп, яһудилердің құрайыш мүшріктерімен ықтимал одақтасуына тосқауыл қойылған. Тарихта «Мәдина құжаты» деп аталатын бұл келісім-шарт яһудилердің Пайғамбарымызды (с.ғ.с.) мемлекет басшысы ретінде қабылдағанын көрсетеді (Арак vd., 2021: 25).

Мұсылмандар мен Мәдина қоғамын құрайтын өзге топтардың арасында бір келісімнің жазылуы – жаңа мемлекеттің конституциясына қатысты пайғамбар жасаған ең маңызды әрекеттердің бірі ретінде қабылданады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мәдинаға келген алғашқы күннен бастап мұсылман, яһуди мен мүшріктерден тұратын әртүрлі топтармен бірге Мәдина қоғамын біріктіріп, жаңа жүйе құру үшін әрекетке кірісті. Осыдан кейін өзі құрғысы келген басқару жүйесі мен олардың арасындағы қатынас үшін бір қалып ұсынды. Бұны кейін әкімшілік, саяси және діни топтармен бірге ислам мемлекетін негіздеген ірге тас етті. Одан соң Мәдина тұрғындарын белгілі бір тәртіпке, қауіпсіздік пен жұмыс істеу құқықтарына кепіл болатын ортақ байланыспен жинады. Ибн Исхак бұл конституцияның мәтінін өзіне дейін келген тізбегіне қатысты ешбір мәлімет бермеген күйі жеткізген:

Мәдина конституциясының мәтінін 3 топқа бөлуге болады:

1. Мүміндер арасындағы қатынасты жүйелейді. Өйткені пайғамбар әртүрлі тайпаларға мүше болғанына қарамастан барлық мұсылманды біріктіріп, оларды ислам бірлігімен бір-біріне байланысы бар бір үмбет ретінде жарыққа шығарған.

2. Мүшріктермен қатынасты жүйелейді. Мәдинада саны аз болғандықтан конституция олардың құқығын егжей-тегжейлі көрсетпеген. Алайда өзге топтарға берген құқықты оларға да берген.

3. Яһудилермен арадағы қатынасты жүйелейді. Бұл конституция – жоғары құзіретті пайғамбарға берумен қатар, келісімге келу, бірлік пен қоғамның мүддесі үшін іс-әрекет еркіндігіне ие болу жөніндегі келісім. Ішкі істерін өздері шешкенімен, құрайышқа қарсы Мәдинаны қорғау, Мәдинаға шабуыл жасағандардың ешбіріне көмектеспеу және пайғамбардың рұқсатынсыз мүшріктермен ешбір келісім жасамау мәселесінде де келіскен.

Конституцияны жазу аяқталған соң әр топ оның мазмұнымен келісіп, қол қойып, іске асыруға уағдаласқан. Осылайша пайғамбар мұсылмандарға қатысты діни және құқықтық құзіреттерімен қатар, барлық мәдиналықтарды басқару және қорғау құзіретін де өз қолына алды. Дәл солай басқару мен конституция баптарын іске асыру кезінде туындауы мүмкін келіспеушіліктерді шешу құқығы да пайғамбарда болды. Осылайша ішкі істерді бір ізге салған пайғамбар, бұдан кейін сыртқы істерге мән беруге көшті (Таққуш, 2023: 32). Бұл келісім шарт арқылы мұсылмандар күшті қоғамдық құрылымға ие болды. Барлығы қабыл ететіндей мемлекет деңгейіне жетті. Бұл мемлекеттің бас қолбасшысы әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) еді.

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) hijretтен кейін «...Мәдинаның кеңестен кеңеске дейінгі жергілікті гарем (тыйым салынған) аймағы...» (Buhari, Fedailül-Medine, 1) деп атау арқылы әрі қаланың әрі ислам мемлекетінің шекарасын белгілеген. Артынан қаладағы мұсылмандардың санын үйрену үшін адам санағын жүргізіп, осылайша, жаңа құрылған мемлекеттің әскери күшін анықтаған.

Мәдинада алғашқы адам санағы: Ислам мемлекетінің құрлуы үшін қажетті инфрақұрылым дайындалып, көптеген қажеттіліктер қамтамасыз етіліп, барлығы қоғамдық бірлікке дайын болған кезде. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) мұсылмандардың санын біліп соған сәйкес іс-әрекет жасау үшін муахаттан кейін Мәдинада санақ жүргізді. Ислам тарихындағы тұңғыш халық санағы ретінде қабылданған бұл санақта жалпы саны 10 мыңға жуық халқы бар Мәдинада, 1500 мұсылман саны болған (Palabıyık, 2002: 103).

Алла елшісінің (с.ғ.с.) Мәдинаға келген соң атқарған маңызды іс-шараларының тағы бірі, мұсылмандардың экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында бір базар құрды. Базар мешітке жақын маңда орналасып, исламдағы қала мәдениетіндегі мешіт-базар қарым-қатынасына жақсы бір үлгі көрсеткен (Demircan, 2019: 45). Мәдинада әр салада жылдам әрі тиімді қадамдар жасаған, ислам мемлекетінің экономика саласында жасаған ең маңызды қадамы мұсылмандар үшін базар құру болды. Сауда-саттықпен айналысатындарға айтарлықтай қолайлылық жасалған бұл базар «Мәдина базары» деп аталып, бұл жерде исламның сауда-саттық үкімдері негізгі алынып бекітілген. Осы экономикалық қадамның арқасында мұсылмандар қала экономикасында тез үстемдікке ие болды (Abdullah b. Müslim, 2001: 204-219).

Мемлекеттің шығындары соғыстардан қолға түскен олжа, зекет, жер және егін салығы, мұсылман еместерден алынатын жизиялар мен мемлекет жерінен түскен кірістер есебінен төленетін.

Сонымен бірге, пайғамбарымыздың заманында Мадинадағы мемлекеттік қаржы мәселесі де реттелді. Байтулмал (мемлекет қазынасы), барлық мемлекеттік активтер мен тиісті әкімшілік-қаржылық мекеме. Байтулмал мемлекетке тиесілі активтер мен кірістердің барлық түрлері жиналған, жасалған шығындар, құқықтары мен міндеттері бар тәуелсіз ұйым ретінде көрініс тапқан. Байтулмалдың ұйымдастырылған қаржы институты ретінде пайда болуын көптеген зерттеушілер әз. Омар (р.а.) кезеңіне жатқызғанымен, қаржылық мекеме ретінде ислам мемлекетінің алғашқы құрылған жылдары яғни Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) Мәдина кезеңіне дейін деп санауға болады.

Мәдина кезеңінде құрылған ислам мемлекетінде осылайша, бірте-бірте қаржылық құрылым қалыптаса бастаған. Бұл кезеңде қайырымдылықтан басқа, мемлекетке тиесілі алғашқы елеулі табыс Бәдір шайқасында қолға түскен олжалар мен тұтқындардың бас бостандықтарына қауышу үшін алынған төлемақы еді. Көпшіліктің келіскен ауызбірлігіне байланысты зекет жауапкершілігі сол жылы басталған. Осы кезеңде алғаш рет мемлекет тарапындағы тұрақты салық жинала бастаған. Мұсылмандардың алғашқы иеленген жерлері ухудтан алты айдан кейін алынған Банф Надир жері болған. Бейбіт жолмен алынған бұл жер «Хашр» сүресінің 6-аятына сай байтулмалға берілген. Бұл кезеңде байтулмал сөзі қолданылмаса да, бұл мекеменің алғашқы негізі Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) бастамасын және зекет табысымен алынған олжалармен қаланған. Хижри жыл санауының тоғызыншы жылында бұл табыстарға жизия да қосылған. Қалыпты мемлекеттік кірістер қажеттілікті өтей алмаған жағдайда, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) байтулмалға қосымша қайырымдылық жинаған кездері де болған.

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) жиналған табыстардың бір бөлігін зекет сияқты Құран Кәрімде көрсетілген жұмсау орындарына таратқан, ал бір бөлігін өз қалауы бойынша қажетті жерлерге табыстаған. Бұл шығыстардың негізгі баптары соғыс шығындары мен кедейлерге көмек қолын созу болған. Екінші жағынан, ислам мемлекетінің әртүрлі аймақтарына тағайындалған мемлекеттік қызметкерлерге жаңадан пайда бола бастаған байтулмал тарапынан жалақы төлене бастағанын байқауға болады. Негізінде, Меккені жаулап алғанда бұл жерге амил (губернатор) ретінде тағайындалған Аттаб ибн Асид'ке Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) күнде бір немесе екі дирхам жалақы берген (Erkal, 1992: 90-91).

Мәдинада бір Ислам мемлекетін құрған әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) қаланың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін «серияе» деп аталатын шағын әскери бөлімше құрып, әрқайсысының бастарына бір қолбасшы қойды. Бұл серияелер мәдинаның сыртына жорықтарға шығып, меккеліктердің және басқа да жаулардың әрекеттерінен хабардар етіп, мұсылмандар да осыған сәйкес алдын ала сақтық шараларын жасап отырған. Ибн Аббастың (радиаллаһу анһу) риуаят етуі бойынша Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) былай деген: «Екі көз ақыретте күймейді: біріншісі, күнәсына өкініш білдіріп, оңашада егіліп жылаған көз, екіншісі, Отанды қорғап, шекара күзеткен көз» (Тирмизи, Фазайлул-жиһад 12.) Иә, асыл дініміз тек құлшылық етуді міндеттемейді, Отанды қорғап, елді сүюге, адамзатқа адал болуға, айналамызға пайда әкелуге тәрбиелейді. Бұдан туған жердің тұғырын биік етіп, тыныштығына сеп болу – адамдық әрі мұсылмандық борыш екенін түйеміз (<https://berik-kz.islam.kz/ru/post/paigambarymyz-muhammedte-oz-otany-ushin-allagaduga-jasagan-3037/#gsc.tab=0> (қаралған уақыты: 27.06.2024)).

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) анда-санда әр түрлі мемлекет басшыларына хат жолдап, Исламға шақыратын. Мемлекеттің шекарасы азуақыттың ішінде кеңейген соң әр облысқа әкімдер, соттар, мұғалімдер, салық қызметкерлері жіберілді. Осы тұста экономикалық өмірге байланысты іс-шаралар да жасалды.

Мәдина Ислам мемлекетінің дипломатиялық қызметі шын мәнінде Пайғамбарымызды (с.ғ.с.) Мемлекет басшысы ретінде мойындаған Мәдина келісім-шартымен басталды. Мұсылмандардың қаладағы яһуди тұрғындарының ықтимал сатқындықтары үшін жазалануларына саяси негіз болған бұл келісім-шарт Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) көрегендігін де көрсеткен дипломатиялық үлкен қадам болып есептелді. Сол сияқты Худайбия келісім-шартында мұсылмандарға қарсы болып көрінген шарттар болғанымен, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) тарапынан қабыл етіліп, бұл келісім-шарт исламның кең таралуына ықпал етті.

Худайбия келісім-шартының «он жыл бойы соғыс болмайды» деген бабына сәйкес пайда болған бейбітшілік ортасы Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) барлық күш-қуатын исламды насихаттауға мүмкіндік берді. Шындығында, бұл үдерісте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) түрлі мемлекет басшылары мен тайпа басшыларына исламға шақыру хаттарын жіберіп, оларды ресми құжат екенін көрсету үшін мөр басқан. Қысқа әрі нұсқа жазылған хат мәтіндерінде жіберілген елдің ерекшеліктеріне қарай өрнектер таңдалып, әртүрлі стильдер қолданылған. Хат алушыны (қарсыласын) ислам дініне шақырып, оны қабылдамаса жағдайдың әсерінен зардап шегетін азаматтары (отандастары) үшін жауапкершілікті өз мойындарына алатындықтарын ескертіп, қолданылатын ережелерді түсіндірген. Ислам дініне шақыру хаттары Византия, Эфиопия, Сасанидтер сияқты ұлы мемлекеттерге және осы мемлекеттердің әмірлері мен жартылай тәуелсіз аймақ билеушілеріне жіберілген. Шақыру хаттарына хат алушылардың жауаптары әртүрлі болған. Олардың кейбірі исламды қабылдаған, кейбірі исламды қабылдамаса да, елшісін сыйлықтармен шығарып салған, кейбірі шақыруға ашуланып, елшіге жаман қарым-қатынас жасаған, ал кейбірі исламды қабылдаудан бас тартып, жизия (салық) төлеуге разы болған. Осының нәтижесінде Араб жазирасының іргелес аймақтары мен жақын орналасқан елдердің билеушілеріне жеткен хаттар исламның таралуына үлкен септігін тигізген (Abdullah b. Muslim, 2001: 222-252).

Мәдина ислам мемлекеті құрылғаннан кейін ара-тұра кейбір делегаттар тобы Пайғамбармен (с.ғ.с.) кездесуге немесе исламды қабылдағандарын білдіруге Мәдинаға арнайы келген. Халықаралық қатынастар осылайша бірте-бірте дамып, нәтижесінде мұсылмандар Араб түбегіндегі ең үлкен күшке айналады. Бұл кезеңде ислам дінін қабылдап, Пайғамбарға (с.ғ.с.) ант беру үшін өз еріктерімен келгендері болғаны сияқты исламның үстемдігін қабылдауға мәжбүр болғандықтан келген делегациялар да болған. Олардың кейбірі Тамим, Асад, Ханифе және Сақиф тайпалары сияқты мұсылман болған; кейбіреуі Нәжран христиандары сияқты жизия төлеуге келісіп, өз діндерінде қалған. Мұсылман болып, исламды өз аймақтарында таратқан елдердің арқасында «*Алланың дініне топ-топ болып кірген халықты көргенде...*» (Наср сүресі, 110/2) деген аятында айтылған оқиға жүзеге асып, ислам туы бүкіл араб түбегіне жеткен (İbn Hişam el-Himyari, 205-247).

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) дін жайында ешкімді мәжбүрлемейтін. Алдымен шақырады келсе келеді, келмесе мемлекет заңына сәйсек қандай үкім болса соны қолданатын. Ол үлкен ұлы тұлға адамдар арасында, нәсіліне, тегіне қарамастан араларын бөліп жармай, барлығына бірдей қарап, адамдарға әрдайым әділдікпен қарым-қатынас жасаған.

Әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) ең алдымен айналасындағыларға құқық және әділеттілік туралы хабардар етіп саналарына әбден сіңірді. Әділдік оның негізгі ұстанымының ірге тасын қалайтын. Ешкімде қандай жағдай болмасын жақын бір туысына артықшылық жасай алмайтын. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) бұған байланысты; *«Ей адамдар! Раббыңыз бір. Әкеңізде бір, барлығыңыз адамның баласысыз, адам болса топырықтан. Алланың қасында ең үстем болғандарыңыз оның әмір және тиымдарына барынша құрмет көрсеткеніңіз. Арабтың араб еместен, араб еместің арабтан үстемдігі болмағанындай, қызылдың қарадан, қараның қызылдан үстемдігі жоқ. Ешбір ұлттың басқаларынан үстемдігі жоқ. Үстемдік тек қана тақуалықта»* (Ахмад ибн Ханбал, әл-Муснад, V, 411) Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) уахи келмеген мәселені замандас жолдастарымен бірге ақылдасып шешетін.

Қорытынды

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мәдинаға келгеннен соң әрі діни көшбасшы, әрі саяси көшбасшы ретінде қызмет атқарды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мәдинадағы тайпалармен төзімділік ішінде бірге өмір сүруге қолайлы бір мемлекет құру арқылы, әділдіктің тең дәрежеде жүзеге асуын, құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етті.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) қабылдаған конституциясы тайпалар арасында туындаған мәселелерді шешуге септігін тигізіп, әртүрлі дін өкілдерінің өзара ортақ мәселелерде бас қосуына, бір-бірімен ынтымақтасып бірге өмір сүруіне мүмкіндік берді. Тіпті саяси одақ құруға, қоғамдық-әлеуметтік, бейбітшілік пен рухани татулықты жүзеге асыруға, сонымен қатар еркін ойдың қалыптасуына ықпал етті деуге болады.

Әз. Мұхаммед (с.ғ.с.) Мәдинаға қоныс аударған соң араб және еврей тайпаларының көсемі ретінде, дайындаған конституциялық шартпен Мәдина қала мемлекетінін құрып, ел басы болып тағайындалды. Пайғамбар ұстаз ретінде қоғамды және сахабаларды тәрбиеледі. Сот төрешісі ретінде даулы істерге қатысты. Экономика саласында да халықаралық саудагер ретінде еркін нарықтық экономиканы қалыптастырды. Әскери басшы (қолбасшы) ретінде әскер құрды; соғыстарға қатысып жеңістерге жетті. Саяси көшбасшы, мемлекет басшысы-пайғамбар ретінде шет елдік мемлекет басшыларымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып; елшілер жіберіп, елшілер мен делегацияларды қабылдады. Мұсылман болған аймақтарға губернаторлар, қазылар, ұстаздар мен мемлекеттік қызметкерлерді тағайындады. Мемлекеттің, қоғамның, әскердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін салық салып, мемлекет қазынасын құрды. Өзі іске асырған басқару және көшбасшылық стилімен мемлекет қызметкерлері мен басқарушыларға үлгі болды. Әз. Мұхаммедтің (с.ғ.с.) мемлекет басшысы – Пайғамбар ретінде басқарған бұл дәуір тарихта «асры-саадат» (алтын ғасыр) деп аталған. Оның құрған бұл мемлекеті отыз жылда екі құрлыққа үстемдік құрған империяға айналған.

Ислам діні келгенінен бері әмбебап бір дін болып, бүкіл адамзат үшін ең соңғы және ең кемел дін ретінде танылды. Соңғы діннің ең соңғы Пайғамбары төзімділік, әділдік, еңбекқорлық, адалдық, шыншылдық, ақылдасу, ынтымақтастық пен мейрімділік қасиеттері бар мықты және әділ бір мемлекет басқарған.

АВТОРЛАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Сембіұлы Нұрболат, бастапқы деректерді жинауда және мақаланың мәтінін жазуда елеулі үлес қосты. Мақала жазу барысында зерттеу әдістемесін әзірлеуге жауапты болды, жұмыстың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосып, сонымен қатар жариялауға арналған мақаланың финалдық нұсқасы ретінде бекітті.

Абишева Замира, зерттеудің идеясын қалыптастырды, сондай-ақ мақала концепциясын әзірлеу барысында мақсаттар мен міндеттерді анықтады. Сонымен қатар, алынған деректерді талдау мен интерпретациялауға да қатысты. Мақаланың аңдатпасын орыс, ағылшын тілдеріне аудару сынды жұмыстарды атқарды.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

- Mevlüt Koyuncu, Medine şehir devleti, *SAÜ, Fen edebiyat dergisi*, 2009 cilt 11, sayı: 2, s. 88-89.
- Құран, «Аләқ» сүресі, 96/1.
- Құран, «Ниса» сүресі, 4/79.
- İbn Hişam, İslam Tarihi Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi, (trc., Hasan Ege), İstanbul, 1985, C. I, s. 353.
- Bernard Lewis, *İslam'ın siyasi söylemi*, (trc., Ünsal Oksay), Ankara, 2007, s. 49.
- Muhammed Hamidullah, *İslam peygamberi*, (trc, S. Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul, 1991, C.1, s. 183.
- Muhammed Hamidullah, İlk İslam devleti, (trc, İ.S. Sırma), İstanbul, 1992, s. 13-14.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-dini kültürel-sosyal İsam tarihi*, (trc., İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul, 1991, C.1, s. 73-74.
- İbn Sad, Ebu Muhammed Abdullah b.Müslim, et-Tabakatül- kübra, mektebetül-Hanci, C.1, Kahire, 2001, ss. 168-204.
- İlknur Apak, Fatih Dilkeççi vd., *İslam tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2021, s. 24.
- Мұхаммед Сухәйл Таққуш, *Ислам тарихы, Жаһилет дәуірінен бастап Осман мемлекетінің соңына дейін*, Аударған: Ернар Есімқұлов. Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023, 31 б.
- Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşcı, Mescid-i Nebevi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 29 cilt, Ankara, 2004, ss. 281-290.
- Сафи әр-Рахман әл-Мубаракфури, Мұхаммед пайғамбар, Аударған: Қ.Спатай. Алматы: «Qasiet Qaz» ЖШС, 2023, 173 б.
- Casim Avcı, Kaynuka (Beni Kaynuka), Diyanet İslam Ansiklopedisi, 25 cilt, Ankara, 2022, s. 88.
- M. Hanefi Palabıyık, Hz. Peygamberin devlet kurma faaliyeti (Tarihi arkaplan açısından), *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı:17, s. 102, 103.
- Adnan Demircan, Medine dönemi, Siyer dersleri, (Allah Elçisi'nin (s.a.s.) Hicreti), Malatya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Malatya 2019, s. 45.
- Mehmet Erkal, Beytülmal, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 6 cilt, İstanbul, 1992, s. 90-91.

Тирмизи, Фазайлул-жихад 12.

<https://berik-kz.islam.kz/ru/post/paigambarymyz-muhammedte-oz-otany-ushin-allaga-duga-jasagan-3037/#gsc.tab=0> (қаралған уақыты: 27.06.2024).

Құран, «Наср» сүресі, 110/2.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik el-Himyeri, es-Siretün-Nebeviyye, C. 4 Beyrut, ts. ss. 205-247.

Ахмад ибн Ханбал, *әл-Муснад*, V, 411.

Сембиулы Нурболат^а, Абишева Замира^а

Международный центр межконфессионального и межрелигиозного диалога, Астана, Казахстан

Особенности Пророка Мухаммеда в управлении государством

Аннотация. Содержание статьи посвящено событиям переселения Пророка Мухаммеда в город Медину и установления там исламского государства. В статье приводятся исторические данные о том, как Пророк решал проблемы формирования государства и управления народом, а также о систематической работе, которую он проводил на пути распространения религии Ислам. С момента своего создания ислам был универсальной религией и был признан последней и наиболее совершенной религией для всего человечества. Последний Пророк последней религии правил сильным и справедливым государством, обладавшим качествами терпимости, справедливости, трудолюбия, честности, искренности, рассудительности, сотрудничества и доброты. После того, как Пророк Мухаммед переехал из Мекки в Медину, он смог заключить общий договор с различными этническими группами города и показал пример справедливого управления. Посланник Аллаха никогда не колебался в своей верности этому соглашению и прекрасно выполнил все свои обязательства и условия. Этот пример управления страной, оставленный Пророком, и присущее ему достоинство управления страной не потеряли своей актуальности и по сей день. В то же время написано о лидерских качествах Пророка, о системе, которую Пророк создал в соответствии с принципами ислама и демократическими принципами, а также об особенностях государственного управления.

Ключевые слова: Пророк Мухаммед, ислам, история Ислама, исламское право, государство, правосудие, права человека, миграция, Мекка, Медина, Байтулмал.

Nurbolat Sembiuly^а, Zamira Abisheva^а

International center for Interfaith and Interreligious dialogue, Astana, Kazakhstan

Features of the Prophet Muhammad in public administration

Abstract. The content of the article is devoted to the events of the resettlement of the Prophet Muhammad to the city of Medina and the establishment of the Islamic state there. The article provides historical data on how the Prophet solved the problems of forming a state and governing the people, as well as on the systematic work he carried out on the path of spreading the religion of Islam. Since its inception, Islam has been a universal religion and has been recognized as the last and most perfect religion for all mankind. The last Prophet of the last religion ruled a strong and just state, possessing the qualities of tolerance, justice, diligence, honesty, sincerity, prudence, cooperation and kindness. After the

Prophet Muhammad moved from Mecca to Medina, he was able to conclude a common agreement with the various ethnic groups of the city and set an example of fair governance. The Messenger of Allah never wavered in his loyalty to this agreement and perfectly fulfilled all his obligations and conditions. This example of governing the country, left by the Prophet, and the inherent dignity of governing the country have not lost their relevance to this day. At the same time, it is written about the leadership qualities of the Prophet, about the system that the Prophet created in accordance with the principles of Islam and democratic principles, as well as about the peculiarities of public administration.

Key words: Prophet Muhammad, Islam, history of Islam, Islamic law, state, justice, human rights, migration, Mecca, Medina, Baitulmal.

References

- Mevlut Koyuncu, Medina Şehir Devleti, *Sakarya Fen Edebiyat Dergisi University*, 2009, Volume 11, Issue 2, pp. 88-89. [in Turkish]
Koran, Sura 3 “Alyak”, 96/1.
Koran, Surah “Nisa”, 4/79.
Ibn Hisham, *Islam historical Siret-i Ibn-i Hisham*, (translated, Hasan Ege), Istanbul, 1985, I, 353p. [in Turkish]
Bernard Lewis, *Islamin Siyaasal Salemi*, (translated, Unsal Oskay), Ankara, 2007, p. 49. [in Turkish]
Muhammad Hamidullah, *Prophet of Islam*, (translated, S. Tug), Istanbul, 1991, Vol.1, 183 p. [in Turkish]
Muhammad Hamidullah, *Ilk Islam Devleti*, (translated, I.S. Sirma), Istanbul, 1992, pp. 13-14. [in Turkish]
Hasan Ibrahim Hasan, *Political-religious, cultural-social Islam, historical*, (translated, I. Igit-S. Gumush), Istanbul, 1991, Vol. 1, pp. 73-74. [in Turkish]
Ibn Sad, Abu Muhammad Abdullah ibn Muslim, *at-Tabakatul-kubra, makbatatul-hanji*, vol. 1, Cairo, 2001, 168-204. [in Arabic]
Ilknur Apak, Fatih Dileksi vd., *History of Islam*, Ministry of Education, Ankara, 2021, p. 24. [in Turkish]
Muhammad Suhail Takkush, *History of Islam, from the era of ignorance to the end of the Ottoman Empire*, translated by Yernar Yesimkulov. Almaty: Nur-Mubarak Publishing House, 2023. 31 p. [in Kazakh]
Nebi Bozkurt-Mustafa Savri Kushukasi, Masjid-i Nebevi, Islamic Encyclopedia Diyanet, 29 Jilt, Ankara, 2004, pp. 281-290. [in Turkish]
Safi ar-Rahman al-Mubarakfuri, *Prophet Muhammad*, translated by K. Spatai. Almaty: Qasiet Qaz LLP, 2023, p. 173. [in Kazakh]
Jasim Avji, Kaynuka (Beni Kaynuka), Islamic Encyclopedia Diyanet, July 25, Ankara, 2022, p. 88. [in Turkish]
M. Hanefi Palabiyik, Hz. Activities of the State of the Prophet (from a historical background and in perspective), *Journal of the Faculty of Theology of Ataturk University*, 2002, issue: 17, 102, 103 pp. [in Turkish]
Adnan Demirjan, *Medina period, siyar dersleri*, (Hijra Allah Elshisin (peace and blessings of Allah be upon him), Malatya Buiksehir Municipal Library, 2019, 45 p. [in Turkish]
Mehmet Yerkal, Beytulmal, Islamic Encyclopedia Diyanet, 6th volume, Istanbul, 1992, pp. 90, 91. [in Turkish]
Tirmidhi, Fazailul-Jihad 12. <https://berik-kz.islam.kz/ru/post/paigambarymyz-muhammedte-ozotany-ushin-allaga-duga-jasagan-3037/#gsc.tab=0> (view:06.27.2024) . [in Kazakh]

Koran, Surah Nasr, 110/2.

Abu Muhammad Abdul-Malik ibn Hisham al-Himyari, *As-Siratun Nabawwiyya*, volume 4, Beirut. pp. 205-247. [in Turkish]

Ahmad ibn Hanbal, *al-Musnad*, V, 411. [in Turkish]

Information about the authors:

Nurbolat Sembiuly – PhD doctor, senior expert Department of Religious Expertise the International center for Interfaith and Interreligious dialogue, 57 Tauelsizdik Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2960-9074>, nurka_kazakh@mail.ru

Zamira Abisheva – Master of Religious Studies, senior expert Department of Religious Expertise the International center for Interfaith and Interreligious dialogue, 57 Tauelsizdik Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-4105-6309>, zamira.abisheva@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Нұрболат Сембіұлы – PhD доктор, Конфессияаралық және дінаралық диалогтың халықаралық орталығы, КЕАҚ, Дінтану сараптамасы департаментінің аға сарапшысы, Тәуелсіздік көшесі №57. 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2960-9074>, nurka_kazakh@mail.ru

Замира Абишева – дінтану магистрі, «Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту жөніндегі Н. Назарбаев орталығы» КЕАҚ, Дінтану сараптамасы департаментінің аға сарапшысы, Тәуелсіздік көшесі №57. 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-4105-6309>, zamira.abisheva@mail.ru

Сведения об авторах:

Нурболат Сембиұлы – PhD, старший эксперт департамента религиоведческой экспертизы НАО «Международный центр межконфессионального и межрелигиозного диалога», ул. Тауелсиздик, №57, Дворец мира и Согласия, 010000, г. Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2960-9074>, nurka_kazakh@mail.ru

Замира Абишева – магистр религиоведения, старший эксперт департамента религиоведческой экспертизы НАО «Международный центр межконфессионального и межрелигиозного диалога», ул. Тауелсиздик, №57, Дворец мира и Согласия, 010000, г. Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-4105-6309>, zamira.abisheva@mail.ru

The article was submitted 18.10.2024; approved after reviewing 05.11.2024; accepted for publication 01.12.2024

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
– 2024. – 4 (149). – Астана: ЕҰУ. 402 б.
Басуға қол қойылды: 31.12.2024
Шартты б.т. – 50,25. Таралымы – сұрауы бойынша
Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды